

Adrian Husar - Dacia romana (Istoria antica)

CUPRINS

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE.....	7
A. Kerényi, Die Personennamen von Dazien, Budapest, 1941.....	10
Capitolul 1.....	17
DACIA AVGVSTI PROVINCIA.....	17
1.1 Constituirea provinciei Dacia.....	17
1.2 Administrația Daciei romane.....	26
1.3 Organizarea Daciei sub Traian.....	32
1.4. Reorganizarea Daciei sub Hadrian.....	35
1.5 Noua organizare a Daciei sub Marcus Aurelius.....	51
1.6 Organizarea fiscală și sistemul vamal	61
Capitolul 2.....	68
ARMATA ROMANĂ DIN DACIA.....	68
2.1 Legiunile (legiones).....	70
2.2 Trupele auxiliare (auxilia).....	104
2.3. Sistemul defensiv și de comunicații al Daciei.....	125
Capitolul 3.....	151
STRUCTURA ADMINISTRATIVĂ A DACIEI. CIVITATES ȘI TERRITORIA.....	151
3.1 Condiția juridică a solului provincial.....	152
3.2 Structuri administrativ-teritoriale.....	155
3.3 Orașele romane (municipia și coloniae).	157
Urbanizarea Daciei.....	157
3.3.1 Instituțiile politice municipale	188
3.3.2 Spațiul urban.....	195
3.4 Alte posibile civitates.....	197
3.5 Domeniile fiscului imperial.....	208

3.6	Politica municipală a statului roman în Dacia.....	209
3.7	Evoluția urbanizării.....	211
	220
Capitolul 4.....		220
POPULAȚIA DACIEI ROMANE. AUTOHTONI ȘI COLONIȘTI.....		
		220
4.1	Autohtonii în Dacia romană.....	222
4.2.	Colonizarea Daciei.....	254
4.2.1.	Relația dintre cucerirea romană și colonizare	255
4.2.2.	Etapele colonizării	260
4.3.	Onomastica Daciei romane (onomastică, religii, grupuri etnice).....	266
4.4	Structuri sociale și etnice.....	300
4.4.1	Societatea și ierarhia sa. Stratificarea socială și dinamica populației.....	305
	323
Capitolul 5.....		323
VIAȚA SOCIALĂ ÎN DACIA ROMANĂ.....		
		323
5.1	Elitele urbane.....	323
5.2.	Structuri corporative. Colegiile.....	340
5.3.	Concilium trium Daciarum.....	351
5.4	Secvențe din viața privată.....	361
Capitolul 6.....		375
VIAȚA ECONOMICĂ ÎN DACIA ROMANĂ.....		
		375
6.1.	Economia agrară.....	381
6.2.	Exploatarea bogățiilor subsolului. Industria extractivă.....	390
6.3	Meșteșugurile.....	410
6.4.	Rețeaua rutieră și mijloacele de comunicație.....	433
6.5.	Comerțul. Relațiile comerciale externe.....	441
6.6.	Circulația monetară.....	461
Capitolul 7.....		479

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ACMIT	<i>Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania. Cluj I (1926)-IV (1938).</i>
ActaMN	<i>Acta Musei Napocensis. Cluj 1, 1964 sqq</i>
ActaMP	<i>Acta Musei Porolissensis. Zalău 1, 1977, sqq</i>
AÉ	<i>L'Année épigraphique. Paris 1888 sqq</i>
AEM	<i>Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn. Wien I(1877) – XX(1896).</i>
AIIACluj	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie. Cluj 1, 1959 sqq</i>
AIIAIași	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A.D.Xenopol". Iași 1, 1964 sqq</i>
AISC	<i>Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj I (1926-1932)–V (1944-1948).</i>
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Hrsg. von Hildegard Temporini und W. Haase. Berlin-New York I, 1972 sqq</i>
Apulum	<i>Acta Musei Apulensis. Alba Iulia 1, 1942 sqq</i>
ArchÉrt	<i>Archaeologiai Értesítő. Budapest 1, 1869 sqq</i>
Ardevan 1998	<hr/> <i>R. Ardevan, Viața municipală în Dacia Romană, Timișoara, 1998.</i> <hr/>
Babeș 2000	<i>M. Babeș, „Devictis Dacis”. La conquête trajane vue par l'archéologie, în A. Avram, M. Babeș (eds.), Civilisation grecque et cultures antique périphériques. Hommage à P. Alexandrescu, București, 2000, p. 323-338.</i>
Banatica	<i>Banatica. Muzeul Județean Caraș-Severin. Reșița 1, 1977 sqq</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports. International Series. Oxford.</i>
Bărbulescu, ISDR	<i>M. Bărbulescu, Interferențe spirituale în Dacia</i>

- romană, Cluj, 1984.
- Bărbulescu, LegVMac M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj, 1987.
- Bărbulescu, 1998 M. Bărbulescu, *Dacia Felix*, în *Istoria României*, București, 1998, p. 50-92.
- Bejan 1998 A. Bejan, *Dacia Felix. Istoria Daciei Romane*, Timișoara, 1998.
- Benea, LegVIII LegIII Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea VII Claudia și legiunea VIII Flavia*, Cluj, 1983.
- Benea 1996 Doina Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996.
- BonnerJb *Bonner Jahrbücher*. Bonn 1, 1895 sqq
- Branga 1995 N. Branga, *Asociații de meseriași, bancheri și negustori în Dacia romană*, Sibiu, 1995.
- Britannia *Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies*. London 1, 1970 sqq.
- Christescu 1929 V. Christescu, *Istoria economică a Daciei romane*, Pitești, 1929.
- Christescu 1937 V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937.
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin I, 1863 sqq
- CivRomD M. Bărbulescu (coord.), *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997.
- DA Ch. Daremberg –Edm. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. Paris I-V (1877-1919).
- DaciaNS *Dacia Nouvelle Serie: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*. București 1, 1957 sqq
- Daicoviciu, TransAnt C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucarest, 1945.
- DizEp E. de Ruggiero et alii, *Dizionario epigrafico di antichità romana*. Roma I, 1894 sqq.
- DolgCluj *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtártából*. Cluj 1 (1910) – 10 (1919).

- EDR *Ephemeris Dacoromana. Anuario de la Scuola Romana di Roma. București-Roma 1 (1923)–10 (1945).*
- EphemNap *Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Cluj-Napoca 1, 1991 sqq*
- Fitz 1978 J. Fitz, *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts*, II, Budapest-Bonn, 1978.
- Germania *Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt / Main 1, 1917 sqq*
- Găzdac 1998 C. Găzdac, *The Monetary Circulation and the Abandonment of Dacia. A Comparative Study*, în *ActaMN 35/I*, 1998, p. 229-234.
- Halfmann 1986 *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*, Stuttgart, 1986.
- Horedt 1982 K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1982.
- Husar, CeltGermDac A. Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1999.
- Gudea 1989 N. Gudea, *Porolissum. I. Un complex dacoroman la marginea de nord a Imperiului Roman*, Zalău, 1997.
- Gudea 1996 N. Gudea, *Porolissum. II. Vama romană*, Cluj-Napoca, 1996.
- Gudea, Limes, 1997 N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în *JahrbRGZM (Sonderdruck) 44*, 1997, p. 1-113.
- IDR I.I. Russu, *Inscriptiones Daciae Romanae (Inscripțiile Daciei Romane)*, I, București, 1975 (*diplomele militare și tablele cerate*); II, 1977 (*Oltenia*, ed. Gr. Florescu, C.C. Petolescu); III/1, 1977 (*Banatul*, ed. I.I. Russu, M. Dušanić, N. Gudea, V. Wollman); III/2, 1980 (*Samizegetusa*, ed. I.I. Russu, I. Piso, V. Wollmann); III/3, 1984 (*zona centrală a Daciei Superior*, ed. I.I. Russu, O. Floca, V. Wollmann); III/4, 1988 (*zona estică a Daciei Superior*, ed. I.I. Russu); III/5, sub tipar

(*Apulum*, ed. I. Piso); III/6, 1999
(*Instrumentum Apulense*, ed. C.L. Băluță).

- ILS H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, III, Berlin, 1892-1916.
- IMCD *In memoriam Constantini Daicoviciu*. Cluj, 1974.
- IMDT *In memoriam Dumitru Tudor*. Timișoara, 2001.
- IstRom I *Istoria României*. I. București, 1960 (sub redacția lui C. Daicoviciu, Em. Condurachi, I. Nestor, Gh. Ștefan).
- IstRomânilor II *Istoria Românilor*. II. *Daco-romani, romanici, alogeni*. București, 2001 (coordonatori: D. Protase, Al. Suceveanu).
- JÖAI *Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts*. Wien 1, 1898 sqq.
- JRS *Journal of Roman Studies*. London 1, 1911 sqq.
- Kerényi 1941 A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, Budapest, 1941.
- Kienast 1996 D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt, 1996.
- Klio *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*. Leipzig – Berlin 1, 1901 sqq
- Latomus *Latomus. Revue d'Études latines*. Bruxelles 1, 1937 sqq
- Macrea 1969 M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.
- Mócsy 1974 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston, 1974.
- OmCD *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960.
- OmNG *Studia archaeologica et historica Nicolae Gudea dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*, Zalău, 2001.

- Opreanu 1998 C.H. Opreanu, *Dacia și Barbaricum*, Timișoara, 1998.
- Paki 1998 Adela Paki, *Populația din Dacia de nord în lumina izvoarelor epigrafice*, Diss., Cluj-Napoca, 1998.
- PolEdil I D. Alicu, H. Bögli (eds.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain (Actes du 1er Colloque roumano-suisse, Deva, 1991)*, Cluj-Napoca, 1993.
- PolEdil II Regula Frei-Stolba, H. Herzig (eds.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain (Actes du IIe Colloque roumano-suisse, Berne, 1993)*, Bema, 1995.
- PolEdil III V.H. Baumann (ed.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romaine (Actes du IIIe Colloque roumano-suisse. La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae. Tulcea, 1995)*, Tulcea, 1998.
- Petolescu, AdmDR C.C. Petolescu, *Administrația Daciei romane*, în *Rdl* 39, 1986, 9, p. 880-905.
- Petolescu 1995a C.C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia romană (I)*, în *SCIVA* 46, 1995, 1, p. 35-49.
- Petolescu 1995b C.C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia romană (II)*, în *SCIVA* 46, 1995, 3-4, p. 237-275.
- Petolescu 1996 C.C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia romană (III)*, în *SCIVA* 47, 1996, 1, p. 21-38.
- Petolescu 2000 C.C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității*, București, 2000.
- Piso 1991 I.Piso, *Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in Sarmizegetusa und in Apulum*, în W.Eck (Hrsg.), *Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Methodik und Erkenntnismöglichkeit der kaiserzeitlichen*

- Prosopographie (Kolloquium Köln 1991)*, Köln-Wien-Weimar, 1993, p. 315-335.
- Piso 1993 I. Piso, *Fasti Daciae. I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993.
- Piso 2000 I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, în Y. Le Bohec (éd), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire (Actes du Congrès de Lyon, septembre 1997)*, Lyon, 2000, p. 205-225.
- Protase 1980 D. Protase, *Autohtonii în Dacia romană*, I, București, 1980.
- Protase 2000 D. Protase, *Autohtonii în Dacia. II. Dacia postromană până la slavi*, Cluj, 2000.
- RE Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart I, 1893 sqq.
- RMD I Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954-1977*, London, 1978.
- RMD II Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1978-1984*, London, 1985.
- RMD III Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1985-1993*, London, 1994.
- Russu 1972 I.I. Russu, *Auxilia Provinciae Daciae*, în *SCIV* 23, 1, 1972, p. 63-77.
- Russu 1973 I.I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973.
- Russu 1977 I.I. Russu, *L'onomastique de la Dacie romaine*, în *L'onomastique latine (Colloques internationaux du CNRS no. 564)*, Paris, 1977, p. 353-363.
- Sargetia *Sargetia. Buletinul Muzeului Județean Hunedoara*. Deva 1, 1937 sqq.
- SCIV(A) *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*. București 1, 1950 sqq.
- SCN *Studii și cercetări de numismatică*. București.
- StCl *Studii Clasice*. București 1, 1959 sqq.
- Stein 1944 A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944.

- Strobel 1984 K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984.
- Strobel 1986 K. Strobel, *Die Jahre 117 bis 119 n. Chr., eine Krisenphase der römischen Herrschaft an der Mittleren und Unteren Donau*, în H. Kalcyk, Brigitte Gullath, A. Graber (hrsg.), *Studien zur Alten Geschichte. Festschrift S. Lauffer*, III, Roma, 1986, p. 904-967.
- TIR *Tabula Imperii Romani. L 34* (Aquincum-Samizegetusa-Sirmium), Budapest, 1968; *L 35* (Romula – Durostorum – Tomis), București, 1969.
- Tituli *Tituli. Rivista di epigrafia antica*. Roma.
- Tyche *Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphie*. Wien.
- Tudor 1968 D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.
- Tudor 1978 D. Tudor, *Oltenia romană*⁴, București, 1978.
- Wollmann 1996 V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră din Dacia romană*,

ZPE

*/Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die
Steinbrüche im römischen Dakien, Cluj-
Napoca, 1996.
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.
Bonn 1, 1967 sqq*

Cuvânt înainte

Studierea istoriei Daciei romane – un domeniu „clasic” al istoriografiei românești – a cunoscut, în secolul de curând încheiat, perioade de un deosebit interes ilustrate de rezultate științifice de valoare. Dincolo de modă și circumstanțe, cercetarea romanității Daciei a rămas o constantă a istoriografiei românești. Domeniul a fost ilustrat de profesori de statura unui Vasile Pârvan, Constantin Daicoviciu, Dumitru Tudor, de savanți precum Mihail Macrea, Ion I. Russu, Bodor Andras, Nicolae Gostar, de cercetători inzestrați ca Buday Arpád, Vasile Christescu, Grigore Florescu, Emil Panaitescu, Octavian Floca, Ion Berciu, Kurt Horedt, Gh. Popilian – pentru a menționa doar câțiva dintre cei trecuți în neființă. În acest context sunt de remarcat importanțele contribuții științifice ale unor prestigioși istorici străini ca A. Alföldi, E. Ritterling, A. Stein, J. Szilágyi, G. Forni, R. Syme, B. Gerov, A. Dobó, J. Fitz, W. Eck, H. Wolff, K. Strobel.

Anii comunismului naționalist românesc –când istoriografia a fost controlată și instrumentalizată¹– au lăsat urme funeste și asupra istoriei și arheologiei Daciei romane, cu deosebire din punct de vedere instituțional prin desființarea învățământului superior de studii clasice după 1948 și printr-o anume „politică a cercetării”. Contactele cu lumea savantă din Europa și cu noutățile în materie au fost sporadice. În pofida tendinței de minimalizare a romanității (consecință directă a ideologiei oficiale care accentua thraco-dacismul românilor) în această perioadă funestă au apărut lucrări de referință privitoare la Dacia romană. Sintezele de istorie a Daciei romane – în evident progres de la o generație

¹ Ș. Papacostea, *Captive Clío: Romanian Historiography under Communist Rule*, în *European History Quarterly* 26, 1996, p. 181-209; Al. Zub, *Orizont închis. Istoriografia română sub dictatură*, Iași, 2000.

la alta² – reflectă, deopotrivă, nivelul documentației și preocupările autorilor, dar și o anume „politică a cercetării”. Aceste valoroase sinteze, cu concluzii corecte în ansamblul lor, au pus în lumină procesele istorice majore – asimilare, integrare, romanizare – și au încercat să evidențieze particularitățile unicei provincii nord-dunărene a Imperiului Roman. Sintezele asupra Daciei romane au constituit puncte de plecare de reală utilitate pentru cercetările ulterioare, jalonând de fapt liniile directoare ale noilor interpretări.

Evident, în cercetarea unor provincii romane există accente diferite. În Dacia bunăoară, cu probleme specifice – adesea condiționate ideologic–, primul *Onomasticon Daciae* (1944) a lui I.I. Russu era, de fapt, o replică la studiul lui A. Kerényi (1941). Stadiul actual al cercetării corespunde unei situații mai generale a istoriei și arheologiei Daciei romane, sensibil rămasă în urmă – în investigarea anumitor domenii la nivelul standardelor actuale (populație, structuri economice) – față de cea a altor provincii europene ale Imperiului.

După revoluția din 1989 mulți dintre istoricii preocupați de cercetarea Daciei romane s-au adaptat –fără probleme și fără complexe– la noul climat istoriografic, după cum noua generație de tineri istorici care s-au ilustrat prin contribuții valoroase au fortificat sentimentul benefic de școală istorică.

În ultimul deceniu cercetarea Daciei romane s-a racordat la fenomenul de renovare istoriografică. În plan

² V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l' Antiquité*, Bucarest, 1945, p. 75-187; M. Macrea, D. Tudor, *Dacia în timpul stăpânirii romane*, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 345-476; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969; D. Tudor, *Oltenia romană*⁴, București, 1978; C.C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995; *idem*, *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității*, București, 2000, p. 105-324; M. Bărbulescu, *Dacia Felix*, în *Istoria României*, București, 1998, p. 50-134; A. Bejan, *Dacia Felix. Istoria Daciei Romane*, Timișoara, 1998; D. Protase (coord.), *Dacia romană*, în *Istoria Românilor*. II. *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, p. 35-287.

instituțional un fapt notabil este înființarea Institutului de Studii Clasice (1997) –un centru de cercetare al Facultății de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai din Cluj– al cărui domeniu principal de cercetare este istoria și arheologia Daciei romane, cu precădere istoria și arheologia militară, arheologia funerară, populația și societatea, spiritualitatea antică, fenomenul romanizării din perspectivă comparată³.

După 1989, doctoratul a redevenit activitatea științifică cea mai creativă. O serie de teze de doctorat abordând problematici novatoare au utilizat noi instrumente și noi metode de investigare, care au adus rezultate notabile⁴.

Noile cercetări au căutat să identifice trăsăturile care deosebesc o provincie romană de alta –unele fiind determinate de istoria preprovincială, altele datorându-se faptului că niște comunități asemănătoare încep cu timpul a se manifesta diferit în spații diferite. Dacia se deosebește de tot ceea ce cunoaștem prin faptul că aici – ca urmare a tipului dur de cucerire a Daciei, sensibil diferit de anexarea relativ facilă a altor provincii – structurile economice, sociale și politice ale Romei imperiale au fost introduse „aproape peste noapte” (I. Piso), iar instrumentul principal a fost colonizarea masivă.

Cel de al XVII-lea Congres Internațional pentru studiul Frontierelor Imperiului Roman (Zalău, 1-10 septembrie 1997)

³ *Buletinul Institutului de Studii Clasice* 1, aprilie 2001.

⁴ Multe dintre aceste teze de doctorat – publicate ori aflate în curs de publicare – reprezintă contribuții istoriografice remarcabile: R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998; C.H. Opreanu, *Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara, 1998; Adela Paki, *Populația din Dacia de nord în lumina izvoarelor epigrafice*, Diss., Cluj, 1998; Al. Diaconescu, *Statut social și reprezentare artistică în Dacia romană. Contribuții la istoria elitelor provinciale*, Diss., Cluj, 1998; A. Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj, 1999; P. Hügél, *Ultimile decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius-Aurelianus)*, Diss., Cluj, 1999; A. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Diss. Cluj, 2001; C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și în provinciile învecinate de la Traian la Constantin*, Cluj, 2002.

a constituit un moment de referință pentru evaluarea nivelului atins de istoria și arheologia Daciei romane, cu precădere de cercetările referitoare la limes și armata romană⁵.

Așadar, cercetarea istoriei Daciei romane rămâne, la începutul acestui nou mileniu, un domeniu „clasic” (din păcate nu și prioritar, datorită mai ales precarității resurselor financiare alocate cercetărilor arheologice) al istoriografiei românești, pe măsura unei epoci de excepție – epoca romană reprezentând în cadrul istoriei României un moment de maximă deschidere spre istoria universală. Prin implantarea unei civilizații și culturi superioare, prin sinteza etnică realizată, *epoca romană* constituie un *moment-cheie* care a avut cele mai însemnate consecințe pentru evoluția istorică ulterioară a spațiului carpato-dunărean.

Capitolul 1

DACIA AVGVSTI PROVINCIA

1.1 Constituirea provinciei Dacia

La scurtă vreme după sfârșitul celui de-al doilea război daco-roman⁶ –fiind *universa Dacia devicta*⁷- s-a constituit provincia Dacia⁸. Unica provincie transdanubiană a Imperiului Roman,

⁵ *Roman Frontier Studies. Proceedings of the 17 th International Congress of Roman Studies* (ed. N. Gudea), Zalău, 1999.

⁶ *Despre cauzele cuceririi și transformării Daciei în provincie romană, a se vedea E. Cizek, Epoca lui Traian, București, 1980, p. 258-264 (cu bibliografia esențială). Cu privire la epoca traianică, pe lângă monografia fundamentală a lui R. Paribeni, Optimus Princeps, I-II, Messina, 1926-1927, a se vedea și cea mai recentă sinteză: J. Benett, Trajan Optimus Princeps, London, 1997.*

⁷ *Așa glăsuiește inscripția de la Corinth (AE 1934, 2 = IDRE, II, 367), care redă cariera lui C. Caelius Martialis participant la secunda expeditione dacica.*

Dacia -veritabil *propugnaculum Imperii*- avea rolul strategic de a separa masele barbare nord-dunărene; Dacia avea menirea de a asigura protecția teritoriilor sud-dunărene ale Imperiului, în primul rând prin izolarea celor două neamuri sarmatice ale iazygilor și roxolanilor⁹.

Dacia a fost ultima dintre provinciile europene întemeiate de romani în urma cuceririi unei regiuni din *Barbaricum*. Nici o altă provincie europeană a Imperiului Roman n-a avut o frontieră atât de lungă cu lumea barbară, ceea ce explică unele particularități ale Daciei romane, în primul rând ponderea elementului militar în viața Provinciei. Prin urmare, analogiile potrivite specificului Daciei trebuie căutate în provinciile de pe limesul european, care se apropie de Dacia prin prezența masivă a armatei, structură socială și nivel de civilizație.

Cucerirea și transformarea Daciei în provincie romană, au fost concepute a dura și nu exclusiv datorită măsurilor militare, ci mai cu seamă celor privind asigurarea vieții și prosperității Provinciei¹⁰.

În urma primului război dintre Traian și Decebal, prin pacea din anul 102 unele teritorii locuite de daco-geți intră sub stăpânirea Romei: Muntenia, sudul Moldovei, estul Olteniei și sud-estul Transilvaniei până la Olt sunt anexate Moesiei

⁸ *Constituirea provinciei Dacia rămâne relativ obscură, deocamdată, mai ales dacă în acest proces se înglobează și perioada anilor 102-106. A se vedea, Piso 1993, p. 1-9; Petolescu 1995, p. 47-51; D. Protase, în IstRomânilor II, p. 38.*

⁹ *Luttwak 1976, p. 100 sq; Piso 1993, p. 30.*

¹⁰ *Ioana Bogdan Cătănicu, Dacia și strategia romană, în CivRomDac, p. 11 sq.*

Inferior¹¹, din care vor face parte până la sfârșitul epocii traiane¹².

Tot în anul 102 Banatul, vestul Olteniei și sudul Transilvaniei (la sud de Mureșul mijlociu) – ocupate ferm de către romani, care au construit castru și drumuri- constituiau un district militar roman, sub conducerea consularului Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus¹³, aflat în fruntea armatei de ocupație. Cassius Dio afirmă că, după încheierea primului război dacic, Traian “lăsă oaste la Sarmizegetusa, punând garnizoane și în restul țării”¹⁴, iar vestigiile arheologice confirmă prezența unei garnizoane romane –formată din vexilații aparținând legiunilor III Flavia Felix, I Adiutrix, II Adiutrix și VI Ferrata- în capitala regală a lui Decebal¹⁵. Într-un recent studiu, I. Piso este de părere că vexilațiile legionare sunt atestate la Sarmizegetusa numai începând din 106 p. Chr.¹⁶. Cele aparținând legiunilor II Adiutrix și VI Ferrata ar

¹¹ Despre papirusul Hunt, a se vedea **Fontes**, I, 1964, p. 467-471 și R. Syme, **Danubian Papers**, 1971, p. 122 sqq.

¹² B. Gerov, în **Klio** 37, 1959, p. 296 sqq; C.C. Petolescu, **L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien**, în **DaciaNS** 29, 1-2, 1985, p. 45-47; **Piso 1993**, p. 5-7.

¹³ N. Gostar, **Longinus. Dio Cassius LXVIII, 12, 1-5**, în **AIIA Iași** 13, 1976, p. 53 sqq.

¹⁴ Cassius Dio, **Hist. Rom.**, 68, 9, 7: τό στρατόπεδον ἐν Ζερμιζεγεθούση καταλιπών, τήν τε ἄλλην χώραν φρουραῖς διαλαβών.

¹⁵ I. Glodariu, **Sarmizegetusa Regia durant le regne de Trajan**, în **ActaMN** 26-30, I/1, 1989-1993, p. 21-25. A se vedea întreaga discuție la D. Protase, **Când a căzut capitala lui Decebal în mâna romanilor? Un nou punct de vedere**, în **Memoriile secției de științe istorice și arheologice**, seria IV, tom. XXII, 1997, p. 61-70.

¹⁶ **Piso 2000**, p. 211-213 (*Les vexillations légionares de Sarmizegetusa Regia*).

fi rămas câteva luni sau câțiva ani, în timp ce vexilația legiunii III Flavia Felix a staționat la Sarmizegetusa Regia probabil până la sfârșitul domniei lui Traian¹⁷. După aceea, zona fostei capitale dacice a continuat să fie supravegheată de trupa din castrul de la Orăștioara de Sus¹⁸.

Dacă însă garnizoana formată din vexilațiile legionare a fost instalată la Sarmizegetusa Regia la sfârșitul primului război dacic, atunci este de presupus că regele dac -lăsat să domnească peste restul Daciei necucerite-, trebuie să fi rezidat din acest moment undeva la nord de Mureșul mijlociu, poate în cetatea de la Piatra Craivii¹⁹.

Oricum, pacea din anul 102 consfințează ocuparea unor teritorii ale Regatului dac și, dacă avem în vedere intervalul scurt până la transformarea sa integrală în provincie romană, conferirea statutului de *rex amicus*²⁰ lui Decebal trebuie să fi avut în perspectivă o viitoare anexare la Imperiu. De altfel, alte două fapte –luarea titlului triumfal de *Dacicus* de către Traian, după întoarcerea sa la Roma, în decembrie 102, și construirea, între cele două războaie, a grandiosului pod peste Dunăre, la Drobeta- au semnificația incontestabilă că marea majoritate a dificultăților de cucerire a Daciei au fost învinse în primul război, că împăratul Traian considera Dacia

¹⁷ **Piso 2000**, p. 213.

¹⁸ **Strobel 1984**, p. 148; E. Németh, în **EphemNap** 7, 1997, p. 105 sq.

¹⁹ C. Opreanu, **Vestul Daciei Romane și Barbaricum în epoca lui Traian**, în **CivRomDac**, p. 30.

²⁰ J.J. Wilkes, **Romans, Dacians and Sarmatians in the First and Early Second Centuries**, în B. Hartley, J. Wacher (eds.), **Rome and Her Northern Provinces**, London, 1983, p. 268-270.

lui Decebal mult slăbită militar, aproape de înfrângerea finală. Podul de la Drobeta, capodoperă a tehnicii antice, nu putea fi conceput și realizat decât în ideea că Dacia era ca și cucerită și că va deveni provincie a Imperiului Roman, lucru oarecum prefigurată de victoriile decisive din primul război daco-roman.

În aceste împrejurări, pare mai firesc să considerăm că începuturile procesului de organizare a provinciei Dacia datează din anii 102-105 chiar dacă, în stadiul actual al cercetării persistă o anumită imprecizie în terminologie²¹. Potrivit interpretării Prof. I. Piso, ca *vir consularis*, Pompeius Longinus era *legatus Augusti pro praetore* al provinciei Dacia, dar prin provincie nu trebuie să înțelegem provincia constituită *-in formam provinciae redigere-* ci mai degrabă domeniul de competență al consularului, zona în care acesta își exercita *imperium-ul*²². Capturarea lui Pompeius Longinus de către Decebal și evenimentele celui de-al doilea război daco-roman au stopat, temporar, această evoluție.

Spre deosebire de primul război daco-roman -în care armatele Moesiei Superior și Inferior au jucat rolul principal-, în cel de-al doilea (având ca scop cucerirea Daciei de la nord de Mureșul mijlociu), ponderea armatei Pannoniei în desfășurarea operațiunilor militare trebuie să fi fost mai mare²³.

²¹ N. Gostar, **op. cit.**, p. 48: provincie în curs de organizare; C.C. Petolescu, **op. cit.**, p. 48: organizare de sine stătătoare.

²² **Piso 1993**, p. 3

²³ Al. Diaconescu, **Dacia under Trajan. Some observations on Roman tactics and strategy**, în N. Gudea (Hrsg.), **Beiträge zur Kenntnis des**

În vara anului 106 războiul era încheiat, iar Regatul dac își înceta existența. Astfel, după ce anexase Dobrogea, Imperiul Roman îngloba acum și Muntenia, sudul Moldovei, Oltenia, Banatul și Transilvania. Totodată, o prezență militară romană sigură sub Traian e semnalată în sudul Basarabiei, de la Orlovka până la Tyras, la gurile Nistrului²⁴.

Cea mai mare parte a Transilvaniei, Banatul și vestul Olteniei vor forma, în anul 106, provincia Dacia constituită, cum s-a văzut, prin anexarea teritoriului unui stat barbar. Teritoriile nord-dunărene cucerite la 102 p. Chr. –estul Olteniei, Muntenia, sud-estul Transilvaniei, sudul Moldovei- au fost alipite Moesiei Inferior. Celelalte teritorii nord-dunărene cucerite –Crișana, Maramureș, centrul și nordul Moldovei- nu vor fi anexate Imperiului Roman, rămânând în stăpânirea dacilor liberi.

Cu privire la întinderea Daciei traiane²⁵, se poate preciza că frontierele sudice și sud-estice ale noii provincii se învecinau cu Moesia Superior și Inferior, în timp ce granița estică era fixată la poalele Carpaților Orientali, dincolo de care se întindea *Barbaricum*-ul. Mai puțin clară este situația frontierei vestice. În stadiul actual al cercetării se consideră că Dacia traiană era mai

römischen Heeres in den dakischen Provinzen (*ActaMN* 34/1, 1997, Sondererscheinung), p. 22-31.

²⁴ N. Gostar, **Aliobrix**, în *Latomus* 26, 1967, p. 987-999; E. Diehl, în *RE* XIV 1 (1942), col. 1862, s.v. **Tyras**.

²⁵ C.C. Petolescu, *op. cit.*, p. 49; **Piso 1993**, p. 7, fig. 1; D. Protase, **Les frontières de la province de la Dacie au temps de l'empereur Trajan**, în *Omaggio a Dinu Adameșteanu* (ed. M. Porumb), Cluj, 1996, p. 135-138, fig. 1; *idem*, în *IstRomânilor II*, p. 38-41.

extinsă spre vest decât Dacia Superior și Porolissensis de după 118-119 p. Chr²⁶.

Rezumând, teritoriile dacice cucerite de Traian au fost împărțite între noua provincie Dacia (Banatul, Oltenia de vest, Transilvania) și Moesia Inferior (restul Olteniei, Muntenia, Transilvania de sud-est, Moldova de sud). Împăratul cuceritor a întemeiat în Dacia un singur oraș *colonia Sarmizegetusa*²⁷, dar a întreprins o amplă colonizare cu supuși ai Imperiului.

În anii 118-119 împăratul Hadrian procedează la o reorganizare a teritoriilor nord-dunărene²⁸. Anumite zone vor fi abandonate (Moldova de sud, Muntenia estică și centrală, poate și alte teritorii), dar vor rămâne strict supravegheate de Imperiu²⁹. Ce a mai rămas în stăpânirea Romei din fostele posesiuni transdanubiene ale Moesiei Inferior va forma o nouă provincie, *Dacia Inferior*. Această provincie a cuprins în principal valea Oltului. Teritoriul din nordul Transilvaniei intracarpatică, până pe cursul râurilor Mureș și Arieș, a constituit o nouă provincie, *Dacia Porolissensis*. Restul teritoriului dacic (Transilvania centrală, Banatul și vestul Olteniei) devenea provincia *Dacia Superior*. Această împărțire teritorială nu pare să se mai fi schimbat până în vremea împăratului Gallienus. Singura modificare, introdusă de Marcus Aurelius la

²⁶ C.H. Opreanu, în **CivRomD**, p. 31 sq.

²⁷ I. Piso, **Le territoire de la colonia Sarmizegetusa**, în **EphemNap** 5, 1995, p. 63-82.

²⁸ C.C. Petolescu, în **DaciaNS** 29, 1985, p. 45-56; D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 41-43.

²⁹ N. Gostar, **Unitățile militare din castellum-ul roman de la Barboși**, în **Danubius** 1, 1967, p. 107-113.

169 p. Chr., va fi instituirea unui comandament unificat pentru cele trei provincii dacice (*Tres Daciae*), care vor forma de-acum înainte o unitate administrativă sub conducerea unui singur guvernator.

Organizarea Daciei ca provincie romană s-a făcut îndată după cucerire³⁰. Ca *terminus ante quem* poate fi acceptat în principiu anul 110 când apare legenda monetară *DACIA AVGVST(i) PROVINCIA*³¹. Organizarea noii provincii a fost un proces complex în care conceperea rețelei de drumuri și stabilirea garnizoanei trupelor reprezintă elementele esențiale. În stadiul actual al cercetării se consideră că în anul 110 sistemul defensiv al Daciei era deja constituit și că fortificațiile (faza cu val de pământ a castrelor) funcționau deja³².

În lumina diplomei de la Ranovač din 14 octombrie 109³³, cel dintâi guvernator al Daciei pare a fi Iulius Sabinus (106/107 – 109)³⁴, dacă îl excludem pe Pompeius Longinus și acțiunea sa de a organiza o provincie Dacia *ante litteram*.

³⁰ **Piso 1993**, p. 4 sqq.

³¹ Despre organizarea Provinciei: H. Wolff, **Miscellanea Dacica (II). Die Kolonie Sarmizegetusa und die Verwaltungsorganisation Dakiens in trajanischer Zeit**, în *ActaMN* 13, 1976, p. 109; *idem*, **Dacien**, în *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, I*, Stuttgart, 1990, p. 630.

³² N. Gudea, **Sistemul defensiv al Daciei romane. Observații în legătură cu faza de pământ a castrelor**, în *AIACluj* 18, 1975, p. 71-87.

³³ J. Garbsch, **Das älteste Militärdiplom für die Provinz Dakien**, în *BVbl* 54, 1989, p. 137 sqq = *idem*, în *Limes* 15, Exeter, 1991, p. 281 sqq; J. Garbsch, N. Gudea, **Despre cea mai veche diplomă militară eliberată pentru provincia Dacia**, în *ActaMP* 14-15, 1991, p. 61-75.

³⁴ **Piso 1993**, p. 10-13; C.C. Petolescu, în *SCIVA* 42, 1-2, 1991, p. 8 sqq.

Principala realizare a lui Iulius Sabinus a constat probabil în organizarea rapidă și energică a teritoriului cucerit și a infrastructurii sale ca provincie romană, ca și în planificarea colonizării și a construirii sistemului defensiv al Daciei romane. Succesorul său, D. Terentius Scaurianus (?/109 – 110 ?)³⁵, a executat demobilizarea masivă a armatei de campanie³⁶ și a întemeiat, în numele împăratului cuceritor, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*³⁷.

Primul deceniu al epocii romane în Dacia a stat sub semnul autorității și măsurilor luate de *optimus princeps* – Traian, care realizează organizarea Provinciei chiar din primul an, iar în anii următori pacificarea deplină și încadrarea Daciei în structurile Imperiului. Dacă în provinciile occidentale Roma a colaborat cu aristocrația locală permițând existența unor comunități cu autoadministrare (*civitates*)³⁸, în Dacia cadrele sociale tradiționale au fost sparte, ceea ce a dus la evicțiunea aristocrației dace. În comparație cu alte

³⁵ **Piso 1993**, p. 13-18.

³⁶ **IDR I D1** (Porolissum); **IDR I D 2** (Pannonia); **IDR I D 3** (Porolissum).

³⁷ **CIL III 1443** = **IDR III/2, 1**; H. Wolff, în **ActaMN 13**, 1976, p. 101 sqq.

³⁸ *En provinciile celtice occidentale, îndeosebi în Gallia, principala formă de organizare în perioada imediat următoare cuceririi era civitas peregrina (avându-și originea în uniunea de triburi), cf. H. Wolff, în **Raumordnung im Römischen Reich**, München, 1989, p. 9 sqq, 21 sqq. Pentru situația asemănătoare din provinciile dunărene cf. G. Winkler, **Noricum und Rom**, în **ANRW II/6**, 1977, p. 199 și nota 83; A. Mócsy, în **Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1**, Stuttgart, 1990, p. 583 (despre cele 17 *civitates peregrinae* din Pannonia); A. Mócsy, **Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior**, Budapest, 1970, p. 25-29.*

provincii romane, Dacia se deosebește de tot ceea ce cunoaștem prin faptul că aici structurile economice, sociale și politice romane au fost introduse “aproape peste noapte” (I. Piso), iar instrumentul principal a fost colonizarea masivă. Așa se explică, de altfel, rapiditatea romanizării Daciei (un deceniu!).

În anul 110 p. Chr. legenda monedelor imperiale *DAC(ia) CAP(ta)* devine, semnificativ, *DACIA AVGVST(i) PROVINCIA*³⁹. Noul tip ilustrează evoluția realizată de provincia nord-dunăreană în sensul adaptării ei la ritmul vieții romane; așadar această legendă monetară exprimă, deopotrivă, integrarea Daciei în vastul angrenaj al Imperiului și pacificarea deplină / stabilitatea provinciei traiane.

1.2 Administrația Daciei romane

Ca urmare a cuceririi sau a încorporării pașnice în Imperiu, teritoriul unei provincii devenea *ager publicus*; astfel trebuie înțeles cunoscutul text al juristului Gaius (II, 7): *in eo (provinciali) solo dominium populi Romani est vel Caesaris*⁴⁰. Prin urmare, *dominium Caesaris* nu semnifică domeniul imperial ci *ager publicus* din provinciile imperiale, pe care împăratul îl administrează potrivit teoriei

³⁹ **RIC II, 288, nr. 621.** Despre personificarea Provinciei, a se vedea M. Macrea, **De la Burebista la Dacia postromană. Repere pentru o permanență istorică** (ed. M. Bărbulescu), Cluj, 1978, p. 158-166 (**Personificările Daciei în arta și pe monedele romane**); Carmen Maria Petolescu, **LIMC, III/1**, p. 310-312, s.v. **Dacia**.

⁴⁰ Pentru întreaga problematică, a se vedea J. Bleicken, **In provinciali solo dominium populi Romani est vel Caesaris**, în **Chiron 4**, 1974, p. 359-367.

constituționale a Principatului, în numele poporului roman.

Funcția unei provincii romane era aceea de a asigura securitatea frontierelor, liniștea internă și perceperea impozitelor⁴¹. Esențială era implantarea unor structuri economice care să susțină trupele de ocupație⁴².

Dacia Augusti provincia a fost constituită printr-un decret-lege imperial (*lex provinciae*)⁴³ promulgat de Traian, înainte de înapoierea sa la Roma. *Lex provinciae* conținea, foarte probabil, statutul, principiile de organizare și conducere ale provinciei, prevedea impozitele către fiscul imperial, fixa frontierele și unitățile militare însărcinate cu paza teritoriului provincial. Întreaga organizare militară, civilă-administrativă, economică și fiscală a Provinciei nord-dunărene a fost făcută după legile generale din Imperiu, de drept public și privat, prin implementarea instituțiilor de guvernare și administrare specifice epocii Principatului⁴⁴. Integrarea Daciei traiane în Imperiul Roman s-a realizat prin instituții specifice, exemplar organizate: administrația provinciei, armata și fiscul imperial⁴⁵.

⁴¹ M.H. Crawford, **Origini e sviluppi del sistema provinciale romano**, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 177 sqq.

⁴² M.H. Crawford (ed.), **L'impero romano e le strutture economiche e sociali delle province**, Como, 1986.

⁴³ Despre *lex provinciae*: V. Șotropa, **Le droit romain en Dacie**, Amsterdam, 1990, p. 32 sq.

⁴⁴ **Macrea 1969**, p. 29-31; D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 45 sqq.

⁴⁵ C. Lepelley (ed.), **Rome et l'intégration de l'Empire 44 av. J.-C. - 260 ap. J.-C.**, tomul 2. **Approches régionales du Haut-Empire**

Într-o provincie de frontieră ca Dacia, cu un rost special în strategia imperială, rolul factorului militar în desfășurarea vieții romane a fost, fără îndoială, copleșitor. Însă de aici nu se poate trage concluzia că Dacia avea o organizare teritorial-administrativă de caracter militar⁴⁶. De altfel, în epoca Principatului prezența unei asemenea excepții în organizarea unei întregi provincii nu este cunoscută.

Traian a organizat Dacia ca provincie imperială⁴⁷, condusă de un delegat/locțiitor al împăratului – *legatus Augusti pro praetore*. Acesta aparținea ordinului senatorial și era *vir consularis*, adică îndeplinise anterior cea mai înaltă magistratură la Roma, consulatul ordinar sau suffect. Apartenența acestui *legatus* la ordinul senatorial este indicată și prin formula *pro praetore*, care îl designează ca mandatar al împăratului investit *cum imperio*. Asemenea tuturor membrilor ordinului senatorial, legatul consular poartă titlul de *vir clarissimus*.

Guvernatorul (*legatus Augusti pro praetore*) Daciei era reprezentantul împăratului în dubla calitate de comandant al armatei și șef-suprem al aparatului administrativ al provinciei. Investit cu *imperium*, guvernatorul avea o autoritate absolută în domeniul militar, precum și în cel administrativ-juridic (jurisdicția asupra tuturor provincialilor,

romain, Paris, 1998.

⁴⁶ Ioana Bogdan Cătănicu, **Despre apariția orașelor și statutul acestora în Dacia romană**, în *EphemNap* 3, 1993, p. 222-225; D. Protase, în *IstRomânilor II*, p. 52-55.

⁴⁷ Cu privire la administrația Daciei romane, a se vedea **Petolescu, AdmDR**, p. 880-882; **Piso 1993**, p. 6-9; **Bărbulescu 1998**, p. 52 sqq, 64 sq.

militari și civili, cetățeni și necetățeni)⁴⁸. În perioada Principatului, guvernatorul civil era în funcție de comandamentul militar, inseparabil de acesta⁴⁹. Durata mandatului unui guvernator era variabilă, după Cassius Dio (*Hist. Rom.* 52, 23, 2) limita obișnuită fiind de cel puțin 3 ani și de cel mult 5 ani.

La intrarea în funcție guvernatorul primea din partea împăratului *mandata principis*, instrucțiuni generale și de principiu privind administrația provinciei, unde el guverna în virtutea acestui mandat, având autoritatea și competențele incluse în *imperium*. La nivel provincial, *imperium* înseamnă comanda și jurisdicția supremă⁵⁰.

Pentru exercitarea atribuțiilor ce-i reveneau în cadrul magistraturii civile în provincia sa, guvernatorul avea la dispoziție un *officium* care trebuia să asigure desfășurarea normală a vieții provinciale. În realitate acest *officium* restrâns și exclusiv militar era impropriu pentru administrarea unei provincii. Integrarea era asigurată de fapt prin structurile economico-sociale romane și prin

⁴⁸ Th. Mommsen, în *Hermes* 25, 1890, p. 267-271. Pentru competențele juridice ale guvernatorului, a se vedea și V. Șotropa, *op. cit.*, p.39 sq, 44 sqq.

⁴⁹ A. Bouché-Leclercq, *Manuel des institutions romaines*³, Paris, 1931, p. 195-217 (*Administration des provinces*). Mai recent: E. Lo Cascio, *Le tecniche dell'amministrazione*, în A. Schiavone (a cura di), *Storia di Roma*, II.2, Torino, 1991, p. 119-191; R. Haensch, *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, Mainz am Rhein, 1997.

⁵⁰ Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*³, I, Leipzig, 1887, p. 22, 116-136.

principiul timocratic, care se afla la baza structurii politice⁵¹.

Guvernatorul deținea și autoritatea judiciară, iar ca magistrat suprem, în momentul intrării în funcție, el dădea -în baza lui *ius edincendi*, ca praetorul la Roma- un edict (*edictum provinciale*)⁵² în care se preciza “programul” său “de guvernare” și care era o importantă sursă de drept public. La Apulum, la est de castrul legiunii XIII Gemina, a fost identificat *praetorium consularis*, sediul guvernatorului consular al celor Trei Dacii și al administrației provinciale⁵³. În concluzie, guvernatorul era omul care deținea, practic, frâiele puterii în Dacia.

Se presupune că guvernatorul consular era secondat de un *procurator Augusti* de rang ducenar⁵⁴ cu atribuții financiare⁵⁵. Reprezentant al Fiscului imperial⁵⁶, procuratorul financiar răspundea de administrarea finanțelor (perceperea impozitelor cuvenite fiscului imperial, plata soldelor, evidența cheltuielilor necesare aparatului administrativ al provinciei). Procuratorii financiari (*procuratores*

⁵¹ Fr. Vittinghoff, în **Atti dei Convegni Lincei 23. Renania Romana**, Roma, 1976, p. 73 sqq.

⁵² Edict prin care se stabileau în prima parte normele dreptului roman pentru cetățenii aflați în provincie, iar în cea de a doua normele dreptului aplicabil peregrinilor.

⁵³ Al. Diaconescu, I. Piso, în **PolEdil I**, p. 72-73. Pentru planul praetorium-ului, cf. I. Piso, în **Carnuntum Jahrbuch** 1993-1994, p. 205, fig. 2.

⁵⁴ H.-G. Pflaum, **Les procureurs équestres sous le Haut-Empire romain**, Paris, 1950, p. 54.

⁵⁵ Până acum, în epoca traiană, un astfel de procurator -reprezentant al Fiscului imperial- nu este atestat epigrafic, cf. H.-G. Pflaum, **Abrégé des procureurs équestres**, Paris, 1974, p. 17.

⁵⁶ **Piso 1993**, p. 9.

Augusti) aparțineau ordinului ecvestru și purtau titlul de *vir egregius*. La Sarmizegetusa a fost identificat și cercetat arheologic sediul procuratorului financiar al celor Trei Dacii –*domus procuratoris*⁵⁷.

Reprezentanții puterii centrale se aflau în provincia Dacia în exercițiul unei funcții publice care, pentru ei, reprezenta o etapă în carieră (*cursus honorum*). De loialitatea și profesionalismul cu care își îndeplineau misiunea încredințată, depindea evoluția ulterioară a carierei lor.

Pentru a putea fi administrat teritoriul Daciei romane a fost divizat în *civitates* și *territoria*. Organizarea teritoriului în Dacia este puțin cunoscută⁵⁸. În stadiul actual al cercetării nu se poate preciza divizarea teritoriului Daciei în *civitates*⁵⁹. Orașele de drept roman (municipii și colonii) își delimitau teritoriile. Legiunile posedau teritorii proprii (*prata legionis*), la fel ca și unitățile auxiliare. *Regiones* par a fi teritorii aflate sub control militar, cum se întâmplă în Dacia Porolissensis, pe Someș, unde sub Gordian al III este atestată *regio Ans(amensium)*, un district militar de graniță⁶⁰; situată în zona de frontieră, această *regio* se afla sub jurisdicția unui beneficiar (subofițer cu atribuții administrative) al guvernatorului Provinciei –*agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans(amensium)*⁶¹. O serie de

⁵⁷ H. Daicoviciu, D. Alicu, **Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa**, 1984, p. 132-145; I. Piso, în **ZPE** 50, 1983, p. 233-251; **idem**, în **ZPE** 99, 1993, p. 223-226.

⁵⁸ D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 52-55.

⁵⁹ **Ardevan 1998**, p. 13.

⁶⁰ C. Daicoviciu, în **ActaMN** 3, 1966, p. 168-170.

⁶¹ **CIL**, III, 7633.

territoria au fost trecute în patrimoniul împăratului (*patrimonium Caesaris*), beneficiile exploatării lor revenind fiscoșului imperial⁶². În sfârșit, s-au constituit și teritorii rurale, un exemplu epigrafic oferindu-l Sucidava, care era, în secolul III, centrul unui asemenea teritoriu (*territorium Sucidavense*)⁶³.

1.3 Organizarea Daciei sub Traian

Împăratul cuceritor reușește organizarea Provinciei chiar din primul an de stăpânire romană⁶⁴, iar în anii următori pacificarea deplină și încadrarea Daciei în structurile Imperiului Roman. Traian a organizat teritoriul Daciei în vederea obținerii unei formule de asigurare a ordinii interne și a prosperității necesare stabilității Provinciei⁶⁵.

Spre deosebire de ceea ce cunoaștem în alte provincii romane, în Dacia structurile economice, sociale și politice romane au fost introduse "aproape peste noapte" (Prof. I. Piso), iar instrumentul principal al fost colonizarea masivă⁶⁶. Numărul noilor veniți era deja însemnat sub Traian și, ceea ce este important, mulți erau cetățeni

⁶² **Macrea 1969**, p. 299.

⁶³ **IDR**, II, 190; cf. Ioana Bogdan Cătănicu, **op. cit.**, p. 221 sq; **Ardevan 1998**, p. 73 sq.

⁶⁴ *Enceputul acțiunii se datorează împăratului care a petrecut, probabil, câteva luni în Dacia după sfârșitul războiului, cf. M. Bărbulescu, în IstRomânilor II*, p. 74.

⁶⁵ *D. Protase, în IstRomânilor II*, p. 46-47.

⁶⁶ *Eutropius 8, 6, 2: ...Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas, cf. infra Capitolul 4.*

romani⁶⁷. De altfel, pacificarea Daciei a fost urmată de demobilizarea masivă a armatei de campanie. Prin aceste masive lăsări la vatră, la numărul mare al coloniștilor civili, s-au adăugat și veteranii.

Evident, atunci când discutăm despre colonizarea inițială din epoca traianică avem în vedere Dacia intracarpatică (împreună cu Banatul și vestul Olteniei); *aceasta* este provincia pe care o colonizează Traian, iar nu sudul Daciei care atunci *nu era provincia Dacia*. De altfel, nici alte teritorii dacice aflate sub stăpânire romană în epoca traiană -Muntenia, anexată Moesiei Inferior, și zona de la vest de Munții Apuseni, între Mureș și Tisa, *intra provinciam* ca statut juridic, adică aparținând Daciei traiane- n-au fost colonizate de Traian.

În epoca traiană noua Provincie constituia un organism militar și administrativ unitar. Sistemul defensiv al Daciei a fost elaborat încă de Traian, fiind ulterior completat și amplificat de împărații următori, până în secolul al III-lea. O dată cu fondarea *coloniae Ulpiae Traianae Augustae Dacicae Sarmizegetusae* trebuie să se fi fixat și celelalte unități teritoriale, a căror condiție juridică era stabilită de *lex provinciae*. Provincia nord-dunăreană creată de Traian s-a aflat pe timpul acestui împărat sub autoritatea unui *legatus Augusti pro praetore* de rang consular (*vir consularis*). Dacia traiană era așadar o provincie imperială de rang consular. Rangul consular al guvernatorului era impus -potrivit regulilor după

⁶⁷ *La acest argument apelează apropiații împăratului Hadrian pentru a-l determina să renunțe la intenția de a abandona Dacia prin anii 117-118: să nu lase atâția cetățeni romani pradă barbarilor (Eutropius 8, 6, 2).*

care o provincie a cărei armată avea mai mult de o legiune nu putea fi condusă decât de un *legatus consular*⁶⁸- de faptul că în provincia traiană, alături de numeroase *auxilia*, staționau două legiuni⁶⁹: XIII *Gemina* și IIII *Flavia Felix*.

Centrul de comandă al guvernatorului consular al Daciei traiane se afla în primul rând la Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁷⁰, datorită faptului că orașul era situat la mijlocul distanței dintre cele două caestre legionare, Berzobis și Apulum.

Descoperirea diplomei militare de la Ranovač⁷¹, în 1986, a modificat cronologia guvernatorilor Daciei în timpul lui Traian. Din noua diplomă, care datează din 14 octombrie 109, aflăm despre 19 *auxilia* (3 *alae* și 16 *cohortes*) că *sunt in Dacia sub D. Terentio Scaurianus*. Noutatea constă în mențiunea *dimissis honesta missione a Iulio Sabino*. Așadar, soldații fuseseră lăsați la vatră de Iulius Sabinus, dar decretul imperial (*constitutio*) de acordare a cetățeniei a întârziat până la 14 octombrie 109, când guvernator al Daciei era D. Terentius Scaurianus. Acest caz este analog cu cel al diplomei de la Gherla din 10 august 123, acordată veteranilor unor unități *quae sunt in Dacia Porolissensi sub Livio Grapo*, dar *dimissis*

⁶⁸ A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln-Graz, 1967, p. 175. Despre rangul consular al guvernatorilor Daciei în epoca traiană: E. Ritterling, *RE* XII 2 (1925), col. 1283, 1391 sq; E. Groag, *RE VA* (1934), col. 669 sqq.

⁶⁹ *Piso 2000*, p. 208-211, 220-224.

⁷⁰ C. Daicoviciu, în *RE Suppl XIV* (1974), col. 623, 649; *Piso 1993*, p. 9.

⁷¹ *AE* 1990, 860; J. Garbsch, N. Gudea, în *ActaMP* 14-15, 1991, p. 61-75; C.C. Petolescu, în *SCIVA* 42, 1-2, 1991, p. 85-91.

*honesta missione per Marcium Turbonem*⁷². Prin urmare, în lumina diplomei de la Ranovać, Iulius Sabinus –abia acum cunoscut în prosopografia Imperiului- apare ca primul guvernator al Daciei traiane, de prin anii 106-107 până în 109⁷³.

Ceilalți *legati* consulari ai Daciei cunoscuți în timpul lui Traian sunt D. Terentius Scaurianus (?/109 – 110/?)⁷⁴, urmat de C. Avidius Nigrinus (110/112 - ?115)⁷⁵, contracandidatul lui Hadrian la tronul imperial, și C. Iulius Quadratus Bassus (117)⁷⁶, mort cu ocazia tulburărilor provocate de sarmații iazygi în anii 117-118. Importanța strategică a provinciei și complexitatea problemelor de aici explică faptul că Traian a acordat guvernoratul Daciei numai consularilor cu experiență care participaseră, ca generali, la războaiele dacice⁷⁷.

1.4. Reorganizarea Daciei sub Hadrian

În epoca inaugurată de urcarea pe tron a lui Hadrian (117-138), strategia Imperiului roman cunoaște o serie de transformări menite să adapteze noii orientări a politicii externe imperiale⁷⁸. După epoca de cuceriri și maximă expansiune a Imperiului sub Traian, Hadrian

⁷² *IDR I, DiplD 7.*

⁷³ *Piso 1993, p. 10-13, nr. 1.*

⁷⁴ *Piso 1993, p. 13-18, nr. 2.*

⁷⁵ *Piso 1993, p. 19-23, nr. 3.*

⁷⁶ *Piso 1993, p. 23-29, nr. 4.*

⁷⁷ C.C. Petolescu, *Les légats de la Dacie sous Trajan, în ActaMN 26-30 (1989-1993), I/1, 1994, p. 45-48.*

⁷⁸ Cf. în general A.R. Birley, *Hadrian the Restless Emperor, London – New York, 1997.*

intenționează să revină la politica strategică postulată de Augustus⁷⁹.

Imediat după preluarea puterii, Hadrian ordonă retragerea armatei din provinciile de dincolo de Eufrat –Mesopotamia, Assyria și Armenia Mare. Chiar dacă –potrivit unei recente interpretări- aceste provincii fuseseră, se pare, abandonate încă de Traian⁸⁰, ca urmare a revoltelor izbucnite în Orient încă înainte de moartea sa, noul împărat se vede nevoit să tragă concluziile campaniei orientale a predecesorului său, renunțând la cuceririle acestuia⁸¹.

Fortificarea unor zone ale *limes*-ului (ridicarea valului din Britannia, întărirea *limes*-ului Germaniei Superior, constituirea apărării liniei Oltului în Dacia) constituie semnul renunțării la expansiune⁸². În același timp, Hadrian va începe consolidarea Imperiului în frontierele existente. Acțiunile sale de fortificare a granițelor, inspecțiile trupelor dovedesc preocuparea pentru a organiza o defensivă de maximă eficiență⁸³. În contextul acestei noi orientări politice, strategia Imperiului roman devine una defensivă prin excelență, în care se încearcă evitarea conflictelor, iar războaiele sunt duse cu scopul declarat al menținerii păcii⁸⁴.

Pax Romana, pe care Traian încercase să o impună lumii barbare prin crearea unei provincii

⁷⁹ Cassius Dio, 69, 5, 2; **SHA, vita Hadriani** 10, 3.

⁸⁰ A.R. Birley, **op. cit.**, p. 78.

⁸¹ D. Ruscu, **Tradiția literară cu privire la abandonările teritoriale din timpul lui Hadrian**, în **OmNG**, p. 459 sqq.

⁸² K. Christ, **Geschichte der römischen Kaiserzeit**, München, 1992, p. 324.

⁸³ **SHA, vita Hadriani** 10, 6.

⁸⁴ Cassius Dio 69, 5, 2; **SHA, vita Hadriani** 5, 1-2.

nord-dunărene, s-a dovedit curând precară. Chiar înainte moartea lui Traian (11 august 117), au avut loc la Dunărea de Mijloc și de Jos evenimente grave⁸⁵ provocate de sarmații-iazygi din pusta panonică și de sarmații-roxolani din zonele nord-pontice⁸⁶. Triburile sarmatice din vest și din est, nemulțumite de noua lor situație în urma războaielor lui Traian și a întemeierii provinciei Dacia, atacă acum frontierele Imperiului, profitând de slăbirea defensivei romane în urma dislocării unor contingente importante pe frontul parthic⁸⁷.

Sarmații atacă Dacia încă înainte de moartea lui Traian, după cum indică trimiterea la Dunăre în vara anului 117 p. Chr. a experimentatului guvernator al Siriei, C. Iulius Qudratus Bassus, în fruntea unui corp expediționar⁸⁸.

După cum sunt relatate evenimentele în *Historia Augusta*⁸⁹ atacul iazygilor pare a începe concomitent sau la scurt timp după cel al roxolanilor. Gravitatea pericolului este indicată și de faptul că guvernatorul C. Iulius Quadratus Bassus și-a aflat sfârșitul în aceste lupte.

Noul împărat P. Aelius Hadrianus, aflat deja în drum spre Roma, se grăbește spre frontul dunărean pentru a restabili situația. Împăratul

⁸⁵ O analiză detaliată a evenimentelor și izvoarelor: **Russu 1973**. Mai recent, problematica a fost reluată cf. **Stobel 1986**, p. 904-967.

⁸⁶ Orosius, **Historiarum adversum paganos VII, 13, 4**: bellum contra Sarmatas.

⁸⁷ **Stobel 1986**, p. 945-946.

⁸⁸ **Stobel 1986**, p. 946; A.R. Birley, **op. cit.**, p. 80. Despre cariera lui Bassus în Dacia cf. **Piso 1993**, p. 23-29 (mai ales p. 28), nr. 4.

⁸⁹ **SHA, vita Hadriani 6, 6**.

sosește la Dunărea de Jos către sfârșitul anului 117⁹⁰.

Potrivit istoriografiei antice, venind la Dunăre, Hadrian a stat chiar un moment în cumpănă dacă să mențină provincia transdanubiană sau s-o abandoneze⁹¹. Semnificativă apare în acest context măsura luată de comandamentul roman de a se demonta suprastructura de lemn a podului peste Dunăre dintre Pontes și Drobeta⁹².

În cele din urmă însă împăratul decide să facă față situației⁹³. Pacificarea roxolanilor, care se revoltaseră datorită reducerii stipendiilor, după cum relatează *Historia Augusta*⁹⁴, se realizează prin tratative duse cu regele lor⁹⁵. Potrivit unei alte interpretări⁹⁶, după ce pacea fusese încheiată prin acest tratat, roxolanii ar fi luat din nou armele și ar fi atacat o serie de castre din Muntenia; un indiciu

⁹⁰ **Strobel 1986**, p. 957. **Opreanu 1998**, p. 52 crede că, iemând în Bithynia, împăratul ar fi sosit la Dunăre abia în primăvara anului 118, ceea ce e greu de crezut, dată fiind situația gravă care se ivise pe limesul dunărean.

⁹¹ *Eutropius* 8, 6, 2. A se vedea întreaga discuție asupra presupusei tentative de abandonare a Daciei sub Hadrian, cf. D. Ruscu, **Provincia Dacia în istoriografia antică**, Diss., Cluj-Napoca, 2001, p. 78-87.

⁹² *Cassius Dio* 68, 13, 6.

⁹³ **SHA, vita Hadriani** 6, 6: *audito dein tumultu Sarmatorum et Roxolanorum praemisis exercitibus Moesiam petit.*

⁹⁴ **SHA, vita Hadriani** 6, 8: *cum rege Roxolanorum qui de imminutis stipendiis quaerebatur, cognito, negotio, pacem fecit.*

⁹⁵ *Acesta va fi fost acel P. Aelius Rasparaganus care ulterior va primi cetățenia romană, după cum o atestă o inscripție de la Pola (CIL, V, 32, 33 = ILS, 852, 853), unde se afla probabil în exil, cf. Strobel 1986, p. 957; A.R. Birley, op. cit., p. 86.*

⁹⁶ **Opreanu 1998**, p. 53 sq.

în acest sens fiind exilul politic al regelui Rasparaganus. C. Opreanu pune înfrângerea acestei a doua revolte a roxolanilor pe seama lui Q. Marcius Turbo. Cu privire la această ipoteză, greu de acceptat, este de observat că comanda lui Q. Marcius Turbo se plasează în Dacia și în Pannonia Inferior, adică are ca domeniu de competență zona de la vestul Daciei; mai mult, pentru un al doilea conflict cu roxolanii lipsește orice indiciu.

O consecință directă a tulburărilor provocate de roxolani este abandonarea Munteniei și sudului Moldovei, care fuseseră încorporate de Traian Moesiei Inferior și organizarea frontierei de sud-est a Daciei pe Olt⁹⁷. Este posibil ca roxolanilor să li se fi permis așezarea în aceste teritorii abandonate.

Mult mai periculos a fost atacul sarmaților iazygi din pusta pannonică. Iazygii reprezentaseră un focar de turbulențe încă din perioada imediat următoare cuceririi Daciei când, nemulțumiți de faptul că Traian nu le retrocedase un teritoriu care le fusese luat de Decebal⁹⁸, atacă frontierele Pannoniei Inferior în 106-107 p. Chr.⁹⁹, fiind înfrânți de Hadrian, pe atunci guvernator al acestei provincii¹⁰⁰. După moartea lui Traian, profitând de faptul că defensiva romană de pe Dunăre fusese

⁹⁷B. Gerov, în *Klio* 37, 1959, p. 210; A.R. Birley, *op. cit.*, p. 84 sqq.

⁹⁸ C. Opreanu, *Vestul Daciei Romane și Barbaricum în epoca lui Traian*, în *CivRomD*, p. 29 sq.

⁹⁹ Cassius Dio 68, 10, 3. Cf. *Strobel 1986*, p. 948; *Piso 1993*, p. 212; A.R. Birley, *op. cit.*, p. 52.

¹⁰⁰ *SHA, vita Hadriani* 3, 9: Legatus postea praetorius in Pannoniam inferiorem missus (sc. Hadrianus) Sarmatas compressit, ... ob hoc consul factus est.

slăbită prin plecarea unor unități pe frontul parthic, iazygii atacă Dacia și Pannonia Inferior.

În aceste împrejurări, Hadrian decide o reorganizare a Daciei¹⁰¹ inițial în două, apoi în trei provincii mai mici, dar mai eficient de apărut¹⁰². Între timp ajung pe frontul dunărean știrile despre tulburările iscate la Roma de complotul consularilor¹⁰³. Printr-o acțiune rapidă a lui Attianus complotul a fost anihilat, dar execuția a patru dintre cei mai prestigioși generali ai lui Traian¹⁰⁴ a afectat și mai mult poziția noului împărat. În consecință, Hadrian trebuie să părăsească zona frontului și să se îndrepte rapid către Roma unde dreptul său la succesiune era pus la îndoială.

Nevoit să plece spre Roma, Hadrian lasă comanda armatei, adică a trupelor din Pannonia Inferior și din Dacia, în mâinile unui general experimentat – Q. Marcus Turbo (om de încredere care își demonstrase calitățile în Egipt, Cirenaica și Mauretania), care însă nu era senator.

Așadar, conducerea operațiilor militare a fost încredințată unui general înzestrat, Q. Marcus Turbo, “specializat” în *deprimendum tumultum* (tocmai reprimase revolta din Mauretania)¹⁰⁵. Acestui personaj de rang equestru i se acordă o comandă excepțională încredințându-i-se

¹⁰¹ **Piso 1993**, p. 32, arată pe bună dreptate că această reorganizare trebuia să fie realizată, sau cel puțin inițiată în prezența împăratului.

¹⁰² C.C. Petolescu, în **DaciaNS** 29, 1985, p. 53-55; **Piso 1993**, p. 30 sqq; D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 47-50.

¹⁰³ A. von Premerstein, **Das Attentat der Konsulare auf Hadrian im Jahre 118 n. Chr.**, Leipzig, 1908.

¹⁰⁴ **SHA, vita Hadriani** 7, 2.

¹⁰⁵ **SHA, vita Hadriani** 5, 8.

provizoriu (*ad tempus*) guvernarea Daciei și a Pannoniei Inferior, provincii care până atunci fuseseră guvernate de *legati* de rang senatorial.

În ceea ce privește funcția acordată de Hadrian generalului său pentru a putea îndeplini această sarcină, opiniile istoricilor sunt încă împărțite¹⁰⁶. În esență, avem de-a face cu două teze.

Unii istorici consideră că se pot distinge două etape în comanda lui Turbo: una cu competențe limitate în timpul cât Hadrian s-a aflat pe frontul dunărean și alta, cu competențe sporite, după plecarea împăratului spre Roma. Potrivit acestei interpretări, titlul cu care Q. Marcius Turbo -având sub comanda sa două legiuni- a guvernat temporar cele două provincii ar fi fost cel de *praefectus*¹⁰⁷. Iazygii sunt prinși astfel într-un clește și înfrânți. Turbo a deținut comanda excepțională până prin iunie 118 când i s-ar fi încredințat o altă misiune ca guvernator al Daciei, având titlul de *praefectus Aegypti*¹⁰⁸. Așadar, înainte de a se reîntoarce la Roma -unde ajunge la 9 iulie 118- Hadrian l-ar fi investit pe Turbo cu un titlu echivalent cu cel de prefect al Egiptului, singurul funcționar de rang equestru care era investit cu *imperium* și putea comanda legiuni.

¹⁰⁶ A se vedea întreaga discuție la D. Ruscu, **Provincia Dacia în istoriografia antică**, Diss., Cluj-Napoca, 2001, p. 71-76.

¹⁰⁷ **SHA, vita Hadriani** 6, 7: Marcium Turbonem post Mauretanium praefecturae infulis ornatum Pannoniae Daciaeque ad tempus praefecit.

¹⁰⁸ **SHA, vita Hadriani**, 7, 3: ...Hadrianus... Romam venit Dacia Turboni credita, titulo Aegyptiacae praefecturae, quo plus auctoritatis haberet, ornato. Despre cariera lui Q. Marcius Turbo, a se vedea C.C. Petolescu, în **DaciaNS** 37, 1993, p. 285-290.

D. Ruscu consideră însă că în pasajele 6,7 și 7,3 din *Historia Augusta* avem de-a face cu un dublet și, prin urmare, Q. Marcius Turbo nu a deținut în Dacia și Pannonia două funcții separate, ci doar o singură comandă, cu titlul onorific de *praefectus Aegypti*¹⁰⁹. În sprijinul acestei ipoteze cercetătorul clujean invocă faptul că titulatura de *praefectus Aegypti* se potrivea cel mai bine situației, din punct de vedere juridic, constatând pe bună dreptate că Turbo a avut sub comanda sa cele două provincii (Pannonia Inferior și Dacia), nu numai armatele lor și că același personaj de rang ecvestru este însărcinat cu definitivarea reorganizării Daciei, inițiată de Hadrian, ceea ce presupune acordarea unui *imperium pro praetore*, egal cu cel al unui guvernator provincial de rang senatorial, a cărui funcție o îndeplinea. Punând un cavaler în fruntea a două provincii de rang senatorial Hadrian a încălcat regulile, însă această încălcare s-a petrecut sub o fațadă constituțională acordându-i-se lui Turbo titlul onorific de *praefectus Aegypti* singurul funcționar de rang ecvestru care dispunea de un *imperium* identic cu cel al guvernatorilor de rang senatorial¹¹⁰.

Contextul de nesiguranță de la începutul domniei îl determină pe Hadrian să abandoneze Muntenia, sudul Moldovei și, probabil, vestul Banatului, ca și zona de la vest de Munții Apuseni,

¹⁰⁹ D. Ruscu, **op. cit.**, p. 76. Anterior, pe baza datelor epigrafice, I. Piso, **Certains aspects de l'organisation de la Dacie romaine**, în **RRH** 12, 1973, p. 1000-1004, ajunsese la aceeași concluzie.

¹¹⁰ *Ulpien, Dig. 1, 17: Praefectus Aegypti non prius deponis praefecturam et imperium, quod ad similitudinem proconsulis lege sub Augusto ei datum est. Cf. și G. Alföldy, în ZPE 36, 1979, p. 240.*

între Mureș și Tisa. Fără să fi fost colonizate sub Traian, aceste regiuni vor fi în continuare strict supravegheate de romani. Imperiul menține pe mai departe capetele de pod de la Barboși¹¹¹ și Orlovka¹¹², ca puncte strategice de interes. Regiunile abandonate din provinciile Moesia Inferior și Dacia reprezentau foarte puțin în comparație cu vastele teritorii cucerite de Traian în Orient și la care Hadrian renunța acum, readucând frontiera estică a Imperiului pe Eufrat.

Principala consecință a crizei de la Dunărea de Jos a constat în reorganizarea teritoriilor nord-dunărene ale Daciei și Moesiei Inferior. Planul de reorganizare a fost elaborat de către Hadrian și anturajul său¹¹³, și trebuie să fi fost transmis prin *mandatum* lui Q. Marcius Turbo, guvernatorul Daciei. După cum constata pe bună dreptate I. Piso, această reorganizare trebuia să fie realizată, sau măcar inițiată, în prezența împăratului¹¹⁴. După victoria asupra iazygilor, pentru a definitiva reorganizarea Daciei, inițiată de Hadrian, Q. Marcius Turbo mai rămâne un timp în Dacia, după care pleacă la Roma fiind numit *praefecus praetorio*.

Pentru a putea asigura securitatea zonei intracarpatică –nucleul Daciei– și pentru a menține divizarea lumii barbare, Imperiul roman a trebuit să accepte o serie de sacrificii, concretizate

¹¹¹ M. Brudiu, **Un castellum roman descoperit la Galați și semnificația lui, în Danubius 10, 1980, p. 59-72.**

¹¹² S. Sanie, în **ActaMN 26-30 (1989-1993), I/1, 1994, p. 17.**

¹¹³ Despre amici în calitate de consilieri ai împăratului, cf. F. Millar, **The Emperor in the Roman World, London, 1992, 110-122.**

¹¹⁴ **Piso 1993, p. 32.**

prin cedarea unor teritorii și reorganizarea celor rămase sub stăpânire romană.

Sub guvernoratul excepțional al lui Q. Marcius Turbo se realizează, încă din 118, reorganizarea administrativă a teritoriilor nord-dunărene¹¹⁵. După trecerea stării excepționale, Dacia romană apare cu o nouă organizare și cu structuri politico-administrative diferite. Hadrian a reorganizat teritoriile romane nord-dunărene în trei provincii.

Dacia Superior moștenea cea mai mare parte a provinciei traiane Dacia (Transilvania, Banatul și vestul Olteniei) și avea în frunte un *legatus Augusti pro praetore*, dar de data aceasta numai de rang pretorian (deoarece, după transferarea legiunii a IV-a Flavia Felix la Singidunum, în provincie se afla acum o singură legiune, a XIII-a Gemina). Apartenența colțului sud-estic al Transilvaniei la Dacia Superior ori la Dacia Inferior este controversată¹¹⁶. Legatul pretorian al Daciei Superior își avea sediul în *praetorium*-ul de la Apulum, fiind totodată legat al legiunii XIII Gemina. În fruntea administrației financiare a provinciei se afla un procurator financiar (*procurator Augusti*) care rezida la Sarmizegetusa¹¹⁷. Provincia Dacia Superior este atestată întâia oară în diplomele militare de la Cășei și Porolissum, ambele din 29

¹¹⁵ Despre reorganizarea Daciei sub Hadrian: C.C. Petolescu, **L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien**, în **DaciaNS** 29, 1-2, 1985, p. 50 sqq; **Piso 1993**, p. 30-41.

¹¹⁶ A se vedea întreaga discuție: I.I. Russu, în **IDR** III/4, p. 8 sqq; **Piso 1993**, p. 35-36.

¹¹⁷ C. Daicoviciu, **RE** Suppl. XIV (1974), col. 649; I. Piso, **Inscripfen von Prokuratoren aus Sarmizegetusa**, în **ZPE** 50, 1983, p. 233 sqq.

iunie 120¹¹⁸. Cel dintâi guvernator al Daciei Superior al cărui nume îl cunoaștem este Sex. Iulius Severus (119/120 – 127)¹¹⁹ atestat în cele două diplome din 29 iunie 120. Asemenea lui Sex. Iulius Severus -care înainte de a fi numit în Dacia, a avut comanda legiunii XIV Gemina la Carnuntum, în Pannonia Superior- de obicei, guvernatorii pretorienii ai Daciei Superior erau aleși dintre *legati legionis* din provinciile dunărene. Experiența acumulată în Dacia îi recomanda, adesea, pentru a fi numiți apoi guvernatori în provincii precum cele două Moesii și Britannia¹²⁰.

Ce a mai rămas în stăpânire romană din fostele posesiuni transdanubiene ale Moesiei Inferior (estul Olteniei și, probabil, sud-estul Transilvaniei) va forma o nouă provincie, *Dacia Inferior*¹²¹; ea a cuprins în principal valea Oltului¹²² și avea în frunte un guvernator de rang equestru, *procurator Augusti*. Dispunând numai de trupe auxiliare, provincia procuratoriană Dacia Inferior era guvernată de un procurator presidial de rang ducenar¹²³ care își avea reședința la Romula (azi Reșca, jud. Olt). Acest *procurator Augusti* dispunea de toate atribuțiile administrative, judecătorești, financiare și militare, nefiind în vreun fel

¹¹⁸ **IDR I**, *DiplD* 5-6.

¹¹⁹ **Piso 1993**, p. 42-46.

¹²⁰ I. Piso, **La place de la Dacie dans les carrieres senatoriales**, în **Tituli** 4, 1982, p.387.

¹²¹ B. Gerov, **Zwei neugefunde Militärdiplome aus Nordbulgarien**, în **Klio** 37, 1959, p. 210.

¹²² C.C. Petolescu, **Întinderea provinciei Dacia Inferior**, în **SCIV** 22, 1971, 3, p.411-423.

¹²³ I. Piso, în **RRH** 12, 6, 1973, p. 1008.

subordonat legatului *pro praetore* de la Apulum, nici măcar din punct de vedere militar¹²⁴.

Deși atestarea expresă a Daciei Inferior este numai din a. 129 (diploma de la Grojdibod)¹²⁵, existența ei este sigură începând din 118/119 p. Chr., când apare "corespondenta" ei, Dacia Superior. Acțiunea lui Hadrian a dus la o mai eficientă apărare a teritoriilor fostei Dacii traiane, prin crearea provinciei de frontieră Dacia Inferior; ea apare ca o provincie tampon între Dacia Superior și *Barbaricum*. Spațiul cuprins între Olt și așa-zisul *limes translutanus* el trebuie să fi existat încă de la reorganizarea operată de Hadrian, chiar dacă fortificațiile transalutane au fost înălțate abia ulterior¹²⁶; e vorba, ca și pe valea Oltului transilvan, de o zonă de siguranță, nepopulată sau slab populată, menită să protejeze frontiera Daciei Inferior încă de la constituirea ei.

O a treia provincie, *Dacia Porolissensis*, desprinsă din nordul Daciei traiane (teritoriul aflat la nord de râurile Mureș și Arieș), a fost creată probabil tot în anul 118 p. Chr., concomitent cu celelalte două provincii dacice –*Superior* și *Inferior*¹²⁷. Prima atestare epigrafică a noii provincii procuratoriene datează din 10 august 123 –

¹²⁴ După cum rezultă din inscripția de la Caesarea Mauretaniei (**IDRE II**, 459) care menționează mandatul special (pro legato) al lui T. Flavius Priscus în Dacia Inferior prin anii 140-143, cf. **Petolescu, AdmDR**, nr. 22, p. 888.

¹²⁵ **IDR I**, DiplD 10.

¹²⁶ Ioana Bogdan Cătănicu, în *ActaMN* 21, 1984, p. 134-140.

¹²⁷ C.C. Petolescu, în **DaciaNS** 29, 1-2, 1985, p. 53-55; I. Piso, **Zur Entstehung der Provinz Dacia Porolissensis**, în **Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres**, Wien, 1985, p. 471-481.

diploma de la Gherla: *sunt in Dacia Porolissensi sub Livio Grapo*¹²⁸. Dacia Porolissensis era guvernată de un *procurator Augusti* care își avea reședința la Napoca ori la Porolissum¹²⁹. Asemenea omologului său din Dacia Inferior, procuratorul presidial, de rang ecvestru, al Daciei Porolissensis cumula toate atribuțiile administrative, judecătorești și financiare, fiind în același timp comandantul trupelor din Dacia Porolissensis.

Evenimentele din anii 117-118 p. Chr. demonstrează că platoul transilvan nu putea fi apărat doar prin blocarea și supravegherea punctelor strategice de pe principalele căi de acces spre el. Distrugerea castrelor din zona subcarpatică arătase că apărarea Daciei traiane dinspre sud-est, prin avanposturile armatei Moesiei Inferior, nu era eficientă. Planul care a dus la înființarea provinciilor Dacia Inferior și Dacia Porolissensis rezolva în același fel două situații aproape identice: controlul asupra Câmpiei Munteniei și asupra câmpiei vestice. Soluția aleasă de Hadrian, replierea și consolidarea apărării, s-a dovedit viabilă. Principala urmare a fixării frontierei vestice în spatele Carpaților Occidentali, precum și a constituirii Daciei Porolissensis, a fost încetarea vecinătății directe între Dacia și iazygi. Din acest moment, raporturile Imperiului roman cu iazygii vor fi reglementate mai ales prin intermediul Pannoniei Inferior, cu care se învecinau direct¹³⁰.

¹²⁸ *IDR I, DiplD 7 = RMD, 21. A se vedea și IDR I, 7a = RMD, 22.*

¹²⁹ *D. Protase, în IstRomânilor II, p. 50.*

¹³⁰ *C. Opreanu, Criza militară și politică de la Dunărea de Jos din anii 117-119 p. Ch. Umări asupra relațiilor dintre Dacia și lumea*

Dacia traiană fusese menită să facă față, împreună cu Pannonia Inferior, amenințărilor dinspre vest și nord-vest, iazygii și neamurile suebe fiind principalii adversari. Atacul iazygilor din 117-118 p. Chr., și cel al roxolanilor, au demonstrat că barbarii realizaseră care era rostul strategic al Daciei. Reorganizarea sa militară și administrativă, efectuate de către Hadrian, au făcut viabilă politica romană față de lumea barbară ce se întindea de la nordul Dunării Mijlocii până la nordul Mării Negre. Cele trei Dacii create de Hadrian contribuiau substanțial la menținerea securității frontierei Dunării de Jos¹³¹.

Pentru a înțelege principiul strategic al defensivei hadrianice, este de observat faptul că avem de-a face cu o apărare activă care presupune atacarea și respingerea barbarilor în afara teritoriului Imperiului și nu defensivă pe o linie statică, oricât de întărită ar fie ea. În acest context, un rol strategic deosebit era rezervat Daciei Porolissensis, care constituia un scut pentru întregul sistem al defensivei dunărene¹³².

Prin adoptarea unor măsuri elastice de acordare de privilegii și impunere de obligații, Hadrian a reușit să obțină nu numai pacificarea dacilor, ci și cooperarea lor la apărarea Imperiului. Liniile generale definite de Hadrian pentru sistemul defensiv al Daciei, chiar pus la încercare de războaiele marcomannice, vor rămâne

barbară, în *EphemNap* 8, 1998, p. 61-80.

¹³¹ *Ibidem*, p. 65 sq.

¹³² *Luttwak 1976*, p. 101.

neschimbate, fiind doar adaptate la situațiile nou apărute, până la abandonarea Provinciei¹³³.

*

În comparație cu cele trei provincii constituite de către Hadrian, Dacia unitară din timpul lui Traian fusese mai extinsă spre vest și fusese îndreptată „cu fața” spre vest și nord-vest. Reorganizarea lui Hadrian a divizat teritoriile romane nord-dunărene în trei provincii, care continuau să constituie un ansamblu. Suprafața acestuia comparată cu Dacia lui Traian este retrasă în partea de vest și a avansat înspre sud-est, preluând o parte din fostele teritorii nord-dunărene ale Moesiei Inferior. Această „centrare” pe axa est-vest a Daciilor lui Hadrian a fost realizată în raport cu două seminții barbare care jucaseră rolul primordial în cadrul crizei din anii 117-119 p. Chr., iazygii și roxolanii¹³⁴. Frontiera vestică a Daciei romane a fost retrasă, încetând vecinătatea directă cu iazygii. În sud-est, Dacia Inferior, ca moștenitoare parțială a Moesiei Inferior „nord-dunărene” avea frontiera estică mult repliată din apropierea zonei de locuire a roxolanilor. A fost, în schimb, extins teritoriul și controlul Moesiei Inferior în regiunea de la nordul Mării Negre¹³⁵.

¹³³ Ioana Bogdan Cătănicu, **Dacia și strategia romană**, în **CivRomD**, p. 14.

¹³⁴ C. Opreanu, în **EphemNap** 8, 1998, p. 61 sqq.

¹³⁵ T. Samowski, **Das römische Heer im norden des Schwarzen Meers**, în **Archaeologia Polona** 37, 1989, p. 61 sqq; V. Sîrbu, V. Bârcă, **Romanii la nordul Dunării înainte și după războaiele dacoromane. Noi date arheologice**. Comunicare la al VI-lea Colocviu Național al Catedrei de Istorie Antică și Arheologie. Univ. „Babeș-Bolyai”. Cluj-Napoca, 17-18 noiembrie 2000.

În noua concepție strategică defensivă a lui Hadrian, în fața celor două fronturi principale spre *Barbaricum*, cel vestic al Daciei Porolissensis, spre iazygi și cel sud-estic, al Daciei Inferior, spre roxolani, se întindeau zone de câmpie nelocuite intens și sistematic. Astfel, cele trei Dacii, readaptate la situația momentului istoric, au continuat să-și îndeplinească cu succes rolul de *propugnaculum Imperii*, înfipt în mijlocul lumii barbare¹³⁶.

*

Așadar, de la reorganizarea de către Hadrian a teritoriilor nord-dunărene cele trei Dacii au rămas până în timpul lui Marcus Aurelius provincii independente/separate. Dacia Superior era guvernată de un *legatus Augusti pro praetore* de rang pretorian¹³⁷, iar Dacia Inferior și Dacia Porolissensis de câte un procurator praesidial de rang ducenar¹³⁸.

Această împărțire teritorială nu pare să se mai fi schimbat. Singura modificare introdusă de Marcus Aurelius pe la 169 p. Chr., va instituirea unui comandament unificat pentru cele trei provincii dacice (*tres Daciae*), care vor forma de acum înainte o unitate administrativă sub conducerea unui singur guvernator.

După modificările teritoriale de la 118-119 p. Chr. frontierele Daciei vor rămâne, în linii mari,

¹³⁶ **Piso 1993**, p. 30-41.

¹³⁷ *Despre legații pretorienii ai Daciei Superior*, **Piso 1993**, p. 42-81, nr. 5-20.

¹³⁸ *Lista procuratorilor-guvernatori, la Petolescu AdmDR*, p. 887-890, nr. 19-23 (Dacia Inferior) și nr. 24-28 (Dacia Porolissensis).

neschimbate până în vremea împăratului Gallienus (260-268)¹³⁹. Despre lungimea frontierelor provinciei nord-dunărene relatează Eutropius (VI, 2, 2) și Rufius Festus (VIII, 2), care afirmă că perimetrul Daciei măsoară 1 000 mile romane sau 1 000 000 de pași, adică 1 479 km.

Cu timpul, organizarea dată de Hadrian provinciilor Daciei și-a vădit neajunsurile. Pe de o parte, faptul că procuratorii praesidiali nu aveau *imperium* îi împiedica să acționeze cu promptitudine în caz de pericol. Pe de alta, legatul pretorian al Daciei Superior nu avea dreptul să intervină într-una din provinciile vecine (Dacia Inferior și Dacia Porolissensis) fără un mandat special. Partajarea comenzii militare în cele trei provincii dacice nu se mai prezenta ca o soluție acceptabilă¹⁴⁰. Evenimentele grave din timpul războaielor marcomannice vor impune o nouă reorganizare a Daciei.

1.5 Noua organizare a Daciei sub Marcus Aurelius

La o jumătate de secol după reorganizarea administrativă înfăptuită de Hadrian, se constată că și această concepție strategică este depășită. Cu anul 166 p. Chr. se deschide o perioadă dificilă pentru Imperiul roman căci „au conspirat toate neamurile, de la granița Illyricului până în Gallia”¹⁴¹, începând astfel războaiele

¹³⁹ D. Protase, în *IstRomânilor II*, p. 42-43.

¹⁴⁰ Petolescu, *AdmDR*, p. 881-882.

¹⁴¹ *SHA, vita Marci*, 22, 1.

marcommanice (166-180)¹⁴² la care au luat parte și quazii, iazygii, lacringii, burii, suevii, vandalii, roxolanii, costobocii și alții.

După mai bine de două generații de relativă liniște de-a lungul frontierei nordice, situația a ieșit de sub control în a doua jumătate a deceniului al șaptelea, sub presiunea primului mare val al migrației popoarelor. Toate provinciile dunărene au suferit, ca și nordul Italiei și Grecia. *Pax Romana* se dovedise a nu fi veșnică, iar echilibrul lumii romane a fost bulversat. Sistemul defensiv roman s-a vădit a fi vulnerabil în fața atacurilor simultane din mai multe părți, romanii fiind în curând obligați să recurgă la sistemul apărării în adâncime.

Dacia, prin situarea sa geografică –dincolo de linia defensivă a Dunării- a fost confruntată timp de mai mulți ani cu asalturile sarmaților, vandalilor și burilor, care se învecinau cu Provincia¹⁴³. Întinse teritorii sunt devastate, atât în Dacia Pororlissensis, cât și în regiunile centrale și sud-transilvănene. „Cheia de boltă” a apărării nordice a Provinciei –Porolissum- nu reușește să oprească invazia. După trecerea acestui obstacol, barbarii se îndreaptă spre zona auriferă, unde au pătruns, poate, și pe valea Mureșului dinspre Tisa. Cuprinsă de panică, populația de la Alburnus Maior (Roșia Montană, jud. Alba) își ascunde actele – tăblițele cerate- în galeriile minelor de aur: data

¹⁴² H. Friesinger, J. Teiral, A. Stupner (Hrsg.), **Markomannenkriegen. Ursachen und Wirkungen**, 1994.

¹⁴³ N. Gudea, **Dacia Porolissensis în timpul războaielor marcomanice**, în **ActaMP** 18, 1994, p. 67-82.

ultimei tăblițe este 29 mai 167¹⁴⁴. Distrugerii cauzate de invazie se constată la Apulum și, mai ales, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cel puțin în zona extramurană¹⁴⁵. În sfârșit, mai multe tezaure monetare sunt ascunse în diferite locuri din Provincie, ilustrând starea de nesiguranță. Succesul atacurilor barbare asupra Daciei vădeau neajunsurile militare și organizatorice ale Provinciei: o singură legiune cantonată în Dacia s-a dovedit insuficientă, iar partajarea comenzii militare în cele trei provincii dacice nu mai constituia o soluție acceptabilă.

În contextul acestor evenimente politico-militare, Marcus Aurelius (161-180) a decis reorganizarea militară și administrativă a Daciei¹⁴⁶. Ca odinioară, la începutul domniei lui Hadrian, și acum, prin anii 168-169 p. Chr., i se acordă unui alt mare general, M. Claudius Fronto¹⁴⁷, o succesiune de comenzi extraordinare, în fruntea Moesiei Superior, a Daciei, sau a ambelor provincii simultan. La începutul anului 169 M. Claudius Fronto devine primul guvernator consular al celor trei Dacii.

Reforma lui Marcus Aurelius a constat în primul rând în aducerea legiunii V Macedonica la Potaissa și în subordonarea întregii armate a Daciei autorității unui singur guvernator, care avea de data aceasta rang consular. Prin această

¹⁴⁴ *IDR I, TabCerD, 13.*

¹⁴⁵ *H. Daicoviciu, I. Piso, Sarmizegetusa și războaiele marcomanice, în ActaMN 12, 1975, p. 159 sqq.*

¹⁴⁶ *Piso 1993, p. 82-90; D. Protase, în IstRomânilor II, p. 50-52.*

¹⁴⁷ *Piso 1993, p. 94-102, nr. 21.*

reorganizare, atribuțiile legatului fostei provincii Dacia Superior –suma acestor competențe era desemnată cu termenul de *imperium*, deopotrivă civil și militar- se extindeau și asupra celorlalte două provincii ale Daciei. Așadar, prin această reformă împăratul realiza unificarea Daciilor –până atunci separate- într-un organism militar și administrativ unitar (provincia consulară Dacia, numită și *tres Daciae*).

Inscripția de la Roma¹⁴⁸ cuprinzând cariera (*cursus honorum*) lui M. Claudius Fronto pare a înfățișa, pas cu pas, reorganizarea Daciilor din anii 168-169 p. Chr. Din aceeași inscripție aflăm și împrejurările în care a avut loc reorganizarea provinciilor nord-dunărene.

Evenimentele de la Dunărea de Jos din timpul domniei comune a împăraților Marcus Aurelius (161-180) și Lucius Verus (161-169) îl găsim pe M. Claudius Fronto, în 168 p. Chr., în calitate de *legatus Augustorum duorum pro praetore provinciae Moesiae Superioris*. Curând după aceasta, personajul îndeplinește un comandament cumulat: *legatus Augustorum duorum pro praetore Moesiae Superioris et Daciae Apule(n)sis simul* (168-februarie 169).

O coordonare a supravegherii frontului (apărarea pe spații largi) devenise necesară și, în 168, un alt comandament special –*praetentura Italiae et Alpium*-¹⁴⁹ era încredințat lui Q. Antistius Adventus.

¹⁴⁸ **CIL**, VI, 1377 = **ILS** 1098 = **IDRE**, I, 10.

¹⁴⁹ A. Degrassi, **Il confine nord-orientale dell'Italia Romana**, Bern, 1954, p. 155 sqq; A.R. Birley, **Marcus Aurelius: A Biography**, London, 1987, p. 157 sq, 251.

Unificarea comandamentelor militare ale celor două provincii învecinate (Dacia Superior și Moesia Superior) nu are nimic a face cu o primă fază a reorganizării Daciilor. Calitatea de consular a lui Fronto nu era în raport cu reorganizarea Daciei Superior, ci cu faptul că el avea sub comandă trei legiuni (două din Moesia Superior și una din Dacia).

În anul 168, cu prilejul expediției celor doi împărați în nordul Alpilor¹⁵⁰, Raetiei i s-a atribuit legiunea III Italica, provinciei Noricum legiunea II Italica, iar Daciei legiunea V Macedonica.

După alungarea barbarilor din nordul Italiei și o temporară acalmie pe frontul dunărean, cei doi împărați s-au îndreptat spre Roma. Lucrurile se liniștiseră și pe frontul cu iazygii, de vreme ce s-a renunțat la comandamentul unificat al Moesiei Superior și Daciei Apulensis (Superior), iar Fronto apare purtând titlul de *legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum* (169-170). Această funcție o îndeplinește în numele unui singur *Augustus*, deci după moartea lui Lucius Verus, survenită la Altinum, în februarie 169. Așadar, din acest moment, provinciile Daciei au fost puse sub comanda-guvernorat suprem a unui *legatus Augusti* de rang consular. Faptul că în fruntea Daciilor se află iarăși un guvernator de rang consular arată că încă din primele luni ale anului 169 p. Chr. sosise în Dacia legiunea V Macedonica, a cărei garnizoană a fost stabilită de la început la Potaissa. Sigur este așadar faptul că după februarie 169, M. Claudius Fronto, acum *leg. Aug. pr. pr. provinciarum Daciarum* comanda

¹⁵⁰ **SHA, vita Marci**, 14, 6.

armata Daciilor din care făcea parte și legiunea V Macedonica.

Între timp, împăratul Marcus Aurelius, care își stabilise cartierul general la Sirmium, declanșează o nouă ofensivă, în toamna anului 169 p. Chr., împotriva marcomanilor, iazygilor și aliaților lor¹⁵¹. Continuarea ostilităților cu iazygii –care vor depune armele ultimii, în anul 175- a determinat iarăși unificarea comandamentelor Daciilor și Moesiei Superior. Acest comandament cumulat ar fi cea de-a patra comandă din cariera dunăreană a lui Fronto: *legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum et Moesiae Superioris simul* sau, după cum ne informează o inscripție de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum et Moesiae Superioris*¹⁵²; cu această ocazie, colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa îi dedică o inscripție – *patrono, fortissimo duci, amplissimo praesidi*.

În fruntea armatelor din Dacia și din Moesia Superior M. Claudius Fronto luptă împotriva germanilor și iazygilor, reușind să oprească invazia, dar moare pe câmpul de luptă, după cum ne informează inscripția de la Roma: *quod post aliquot secunda proelia adversum Germanos et lazyges ad postremum pro re publica fortiter pugnans ceciderit*¹⁵³. Moartea consularului a survenit cel mai târziu în 170 p. Chr., căci din acest an datează inscripția veteranului T. Valerius Marcianus din Troesmis, *beneficiarius consularis* în legiunea V Macedonica, lăsat la vatră de noul guvernator al

¹⁵¹ A.R. Birley, *op. cit.*, p. 161 sqq.

¹⁵² *CIL*, III, 1457 = *ILS* 1097 = *IDR*, III/2, 90.

¹⁵³ *CIL*, VI, 1377 = *ILS* 1098 = *IDRE*, I, 10.

Daciei: *missus honesta missione in Dacia... sub Cornelio Clemente clarissimo viro*¹⁵⁴. Într-o inscripție din Caesarea Mauretaniae, Sex. Cornelius Clemens (170-?172)¹⁵⁵ apare cu titlul de *consularis et dux trium Daciarum*¹⁵⁶.

Tres Daciae alcătuiau prin urmare o singură provincie din punctul de vedere al comandai militare și al jurisdicției. Prin *tres Daciae* de după 168/169 p. Chr. se înțelegea –până la descoperirea, în 1980, a diplomei militare de la Drobeta¹⁵⁷- *Dacia Apulensis* (fosta Dacia Superior), *Dacia Malvensis* (fosta Dacia Inferior) și *Dacia Porolissensis* (care își păstrează vechiul nume și veche întindere teritorială). Acestea trebuie considerate acum simple circumscripții teritoriale. Din diploma de la Drobeta –datând din 1 aprilie 179 (*et sunt in Dacia Superiore sub Helvio Pertinace legato*)¹⁵⁸- reiese că trupele auxiliare au fost și mai departe enumerate după vechile provincii militare. Ceea ce înseamnă că prin *tres Daciae* guvernate după 168/169 p. Chr. de un consular (*consularis trium Daciarum, legatus Augusti pro praetore III Daciarum* sau *praeses*) nu trebuie să înțelegem ca până acum circumscripțiile financiare Dacia Apulensis (Transilvania și Banatul), Dacia Malvensis (întreaga Oltenie și vestul Munteniei)¹⁵⁹ și Dacia Porolissensis (în vechile limite), ci vechile provincii/districte militare *Dacia*

¹⁵⁴ **CIL**, III, 7505 = **ILS** 2311 = **ISM**, V, 160.

¹⁵⁵ **Piso 1993**, p. 103-105, nr. 22.

¹⁵⁶ **CIL**, VIII, 20994 = **ILS** 1099.

¹⁵⁷ I. Piso, Doina Benea, în **ZPE** 56, 1984, p. 263-295.

¹⁵⁸ **ZPE** 56, 1984, p. 263 sqq = **RMD**, 123 = **AE** 1987, 843.

¹⁵⁹ Despre localizarea Daciei Malvensis, cf. **Tudor 1978**, p. 159 și 189-194.

Superior, Dacia Inferior și Dacia Porolissensis. Guvernatorul consular care își avea reședința în *praetorium*-ul de la Apulum dispunea de toate trupele (are *comanda unică* a armatelor din provincie; lui i se subordonează comandanții celor două legiuni) și își exercita jurisdicția asupra întregului teritoriu al Daciei romane.

Esența reorganizării Daciei întreprinsă sub Marcus Aurelius constă în refacerea, din punct de vedere militar, administrativ și juridic a unui organism instituțional unitar –provincia Dacia (numită și *tres Daciae*). Așadar, prin reforma lui Marcus Aurelius, cele trei Dacii au fost puse sub autoritatea unui guvernator unic, *vir consularis* (deoarece acum se aflau în Dacia două legiuni, XIII Gemina și V Macedonica) situație ce a rămas neschimbată, în esența ei, până la abandonarea provinciei de către Aurelian.

Trupele celor trei Dacii formează în continuare, după cât se pare, armate (*exercitus*) separate¹⁶⁰, cum ar rezulta din diploma militară de la Drobeta din 1 aprilie 179 p. Chr. (în care apar numai trupele auxiliare ale Daciei Superior). Menținerea identității fiecărei provincii se observă și din faptul că legația guvernatorului consular conține totdeauna referirea la *tres Daciae* sau *provinciae Daciarum* (deci la plural). De asemenea, problemele financiare erau girate –ca și mai înainte, separat pentru fiecare provincie- de către un *procurator Augusti*¹⁶¹.

¹⁶⁰ **Petolescu 2000**, p. 168. Contra, D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 51: „fiecare provincie a încetat să mai aibă o armată proprie, separată”.

¹⁶¹ **Petolescu 2000**, p.169.

Criza politico-militară declanșată de războaiele marcomanice și agravată de consecințele devastatoare ale unei molime (ciumă ?), va duce la creșterea militarizării societății romane. În aceste împrejurări au loc schimbări și în politica de recrutare a elitei militare –*virii militares*.

Începând din perioada războaielor marcomanice pare a se contura o anume specializare. În aproape toate cazurile în care cunoaștem întreaga carieră există dovezi că, înainte de a fi numit în Dacia, senatorul se familiarizase cu frontul dunărean, ca *tribunus laticlavus* (în cazul carierelor mixte, prin exercitarea așa-numitelor *militiae equestres*), ca *legatus legionis* sau, adeseori, ca guvernator al uneia din cele două Moesii. Această „specializare” era impusă nu atât prin reguli explicite cât prin precedentele create. În legătură cu locul Daciei în carierele senatoriale s-a putut preciza că provincia nord-dunăreană (*tres Daciae*) ocupa o poziție intermediară între provinciile consulare de la începutul carierei și cele considerate a fi cele mai importante (Syria, Britannia sau Pannonia Superior)¹⁶². D. Simonius Proculus Iulianus este ultimul consular cunoscut al Provinciei. Misiunea sa în Dacia este datată la finele domniei lui Gordianus III, prin anii 241-243¹⁶³.

În timpul lui Septimius Severus (193-211) și Caracalla (211-217) constatăm că procuratorul financiar al Daciei Apulensis este însărcinat să asigure interimatul guvernării Daciei cu titlul de

¹⁶² I. Pîso, în **Tituli** 4, 1982, p. 369 sq.

¹⁶³ **Piso** 1993, p. 296, nr. 46.

*agens vice praesidis*¹⁶⁴. Inovația se repetă de mai multe ori sub împărații ce au urmat, ultima mențiune fiind din timpul domniei comune a împăraților Trebonianus Gallus și Volusianus (251-253)¹⁶⁵. Procuratorul financiar al Daciei Apulensis era vicarul consularului în momentul în care acesta, în fruntea armatei Provinciei, își părăsea reședința în caz de război. În condițiile în care Philippus (244-249) a pus în aplicare un nou concept strategic de apărare a provinciilor de la Dunărea de Mijloc și de Jos –prin crearea unui corp de armată cuprinzând vexilații detașate din armatele Pannoniilor, Moesiilor și Daciilor¹⁶⁶-, către mijlocul secolului III p. Chr., practica interimatului guvernării pare să se fi permanentizat în Dacia. Misiunea lui M. Aurelius Marcus –*procurator* al Daciei Apulensis-, care exercita interimatul guvernării (*agens vice praesidis*) în timpul lui Decius, pare să se fi perpetuat sub Trebonianus Gallus, cum putem deduce din inscripția înălțată de vicar chiar în pretoriul guvernatorului de la Apulum¹⁶⁷. Teama împăraților de uzurpările tot mai frecvente, favorizate de existența unor mari comandamente militare, va fi prevalat față de interesele unei apărări eficiente a frontierelor provinciale¹⁶⁸.

¹⁶⁴ **Petolescu AdmDR**, p. 898 sqq, nr. 62-65, 69; **Piso 1993**, p. 90 sqq. I. *Piso*, consideră că atunci când vicarul M. Aurelius Marcus a înălțat inscripția în chiar pretoriul guvernatorului de la Apulum, Dacia nu avea legat consular.

¹⁶⁵ I. *Piso*, în **ZPE** 50, 1983, p. 248 sqq = **AE** 1983, 815.

¹⁶⁶ **Fitz 1978**, p. 16 sqq.

¹⁶⁷ I. *Piso*, **ZPE** 50, 1983, p. 248 sq = **AE** 1983, 815 = **IDR**, III/5, 68.

¹⁶⁸ **Petolescu 2000**, p. 169.

1.6 Organizarea fiscală și sistemul vamal

Paralel cu organizarea provinciei Dacia a fost introdusă organizarea fiscală¹⁶⁹: administrarea finanțelor și perceperea impozitelor cuvenite Fiscului imperial (*Fiscus Caesaris*), adunate la nivelul Provinciei –mai apoi, a fiecărui district financiar- de către un *procurator Augusti*. Procuratorii financiari nu depindeau de guvernator, ci erau direct subordonați Fiscului imperial („ministerului de finanțe” – *a rationibus*).

Reședința (*praetorium procuratoris*) procuratorului financiar al Daciei (Superior/Apulensis) a fost identificată și cercetată arheologic la Ulpia Traiana Sarmizegetusa – Grohotea Tornească¹⁷⁰. Procuratorii financiari ai Daciei Porolissensis își aveau reședința la Napoca¹⁷¹.

De impozitele directe (impozitul personal – *tributum capitis* și impozitul pe pământ – *tributum soli*) erau scutiți cetățenii romani ai orașelor care se bucurau de dreptul italic (*ius Italicum*)¹⁷². *Ius Italicum* semnifica aproape exclusiv *immunitas* și un deosebit prestigiu. Dreptul italic era cel mai înalt privilegiu la care putea aspira o *colonia* din

¹⁶⁹ Cf. în general J. Marquardt, *L'Organisation financière chez les Romains* (trad. fr.), Paris, 1888. Pentru Dacia: D. Protase în *IstRomânilor II*, p. 202-204.

¹⁷⁰ I. Piso, *ZPE* 50, 1983, p. 232 sqq; *idem*, în *EphemNap* 6, 1996, p. 153 sq și nota 2.

¹⁷¹ **Stein 1944**, p. 83 sqq; M. Bărbulescu, în **ActaMN** 10, 1973, p. 177 sq.

¹⁷² Despre *ius Italicum* în Dacia, a se vedea N. Gostar, în **AllAlași** 6, 1969, p. 127-138.

afara Italiei, însemnând, în realitate, asimilarea cetățenilor din orașele care beneficiau de *ius Italicum* cu cetățenii din Italia în materie de drept civil și fiscalitate. Potrivit lui Ulpianus (*de censibus* în *Digesta* L, 15, 1, 8-9) colonii de drept italic în Dacia erau: Dierna (improbabil), Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Napoca și Potaissa.

Organizarea vamală în epoca Principatului este importantă nu numai pentru istoria economică a provinciilor. Din organizarea sistemului vamal¹⁷³ se pot deduce date importante de natură administrativ organizatorică care completează imaginea organizării unei provincii¹⁷⁴.

Cel mai important impozit comercial era impozitul vamal. Cuvântul *portorium* (=vamă) înseamnă de fapt taxă de trecere, impozit pe circulația mărfurilor. Termenul *portorium* acoperă nu numai noțiunea de vamă propriu-zisă, respectiv taxă de frontieră, ci și taxe care se plăteau la frontierele dintre provincii, la hotarele dintre circumscriptiile vamale, la poduri, la trecători, la intrările în orașe¹⁷⁵. Așadar, termenul *portorium* includea trei impozite: vama propriu-zisă, taxa de

¹⁷³ Despre sistemul vamal al Imperiului Roman: R. Cagnat, **DA** IV, 1 (1887), p. 586-599, s.v. **portorium**; S. de Laet, **Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains surtout à l'époque du Haut Empire**, Brugges, 1949; Fr. Vittinghoff, **RE** XXII, 1 (1953), col. 346-399, s.v. **portorium**.

¹⁷⁴ E.g., prezența unei vămi (statio) și a unui popas pentru cursus publicum la Partiscum (Szeged) indică dar că acolo era limita provinciei Dacia (Superior/Apulensis). Aceasta constituie o dovadă în plus că Banatul a aparținut în întregime provinciei Dacia (Superior/Apulensis).

¹⁷⁵ R. Cagnat, **DA** IV, 1(1887), p. 586-587, s.v. **portorium**; H. Leclercq, **DACL** VII, 1 (1926), p. 416-421, s.v. **impots**; S. de Laet, **op. cit.**, p. 45-55; Fr. Vittinghoff, **RE** XXII, 1(1953), col. 347-349, s.v. **portorium**.

intrare, taxa de trecere. Taxele plătite în interiorul statului roman erau numite și *telonium* sau *telonem*. În Imperiul Roman taxa vamală făcea parte din impozitele indirecte (*vectigalias*). Scopul taxei era pur fiscal¹⁷⁶. Totuși, comerțul exterior era taxat mai mult cu vădita intenție de a împiedica exodul monedei romane (și a metalelor prețioase) în afara Imperiului.

Taxele de la frontierele de stat, de la limitele dintre provincii sau dintre circumscripțiile vamale erau încasate de stat. Taxele de la intrările în orașe erau încasate de administrațiile financiare ale municipalităților respective.

Circumscripțiile vamale ale Imperiului Roman s-au constituit în epoca augustană¹⁷⁷. Procesul de delimitare a lor s-a încheiat către mijlocul secolului I p. Chr., în timpul lui Claudius¹⁷⁸. În timpul domniei lui Hadrian a avut loc o reorganizare a circumscripțiilor vamale, unele dintre ele fuzionând: Galliile cu Germaniile, Asia cu Bithynia, Illyricum cu Thracia¹⁷⁹ etc. Această reorganizare a dat forma definitivă a sistemului vamal roman din epoca Principatului.

Circumscripțiile vamale erau numite după tipul taxei pe care o încasau: 1. *portus Siciliae*; 2. *quadragesima Galliarum* (Galliile, Germaniile, Britannia și Raetia); 3. *publicum portorium Illyrici* (Noricum, Pannonia Superior,

¹⁷⁶ K. Hopkins, *Taxes and trade in the Roman Empire*, în *JRS* 70, 1980, p. 115-125.

¹⁷⁷ S. de Laet, *op. cit.*, p. 234-242.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 365.

¹⁷⁹ Din acest motiv se consideră că circumscripția vamală Illyricum a luat naștere de fapt sub Hadrian, cf. M Rostovtzeff, *Geschichte des Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig, 1902, p. 167.

Pannonia Inferior, Dalmatia, Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia Superior, Dacia Inferior, Dacia Porolissensis, Thracia); 4. *quattor publica Africae*; 5. *quadragesima Hispaniarum*; 6. *quadragesima portum Asiae*; 7. *Syria et Iudaea*; 8. *Aegyptus*.

Începând din epoca traiană exploatarea vămilor a fost încredințată unor funcționari publici dar în sistemul în regie¹⁸⁰. Acești funcționari de stat –numiți *conductores* în partea europeană a Imperiului și *promagistri* în Egipt și în Sicilia- erau plătiți după încasări. *Conductores* erau aleși dintre oamenii foarte bogați. Fiecare *conductor* dispunea de un birou (*tabularium*) în circumscripția vamală pe care o conducea; în fruntea acestor birouri erau numiți *procuratores*, fie dintre libertzii imperiali, fie dintre cavaleri. Un asemenea *procurator* era *sexagenarius* (ca retribuție), iar postul său constituia o treaptă inferioară în cariera ecvestră.

Vămile (*stationes*) erau încadrate cu sclavi și libertzi care îndeplineau funcții diverse. Schema unui punct vamal (*statio*) cuprindea următoarele funcții¹⁸¹: *villicus* –responsabil; *arcarius* –casier; *actor* –organizator; *dispensator* –contabil; *contrascriptor* –verificator de conturi; *scrutator* –verificator al declarațiilor vamale; *tabularius* –însărcinat cu înscrierea mărfurilor și obiectelor vămuite. Personalul unei *statio* cuprindea 10-12 mici funcționari care formau o *familia* numită *vectigalis*. Uneori în fruntea acestei *familia* erau numiți libertzi care purtau titlul de *praepositus* sau *praefectus stationis*.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 167.

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 388 sqq.

În a doua jumătate a secolului II p. Chr., sub Marcus Aurelius ori poate abia sub Commodus, a avut loc o nouă reorganizare a sistemului vamal¹⁸². În fruntea circumscripțiilor vamale au fost numiți funcționari imperiali *-procuratores* din rândul cavalerilor; acești *procuratores* aveau „încadrare” de *ducenarii*.

În epoca traiană Dacia¹⁸³ a fost inclusă, alături de alte provincii dunărene, în circumscripția Dunării Mijlocii *-publicum portorium Illyrici-*, iar de la Hadrian în circumscripția nou creată *publicum portorium Illyrici utriusque et ripae Thraciae*. Circumscripția vamală a Illyricului¹⁸⁴ cuprindea 3 districte, fiecare având în frunte câte un *procurator* de rang *centenarius*; unul dintre aceste districte grupa Moesia Inferior și cele Trei Dacii (*procuratores Illyrici per Moesiam Inferiorem et Dacias tres*)¹⁸⁵.

Se consideră că vămile arendate se numeau *publicum portorium Illyrici* pe când cele administrate direct de stat purtau numele de *publicum portorium vectigalis Illyrici*; schimbarea s-ar fi produs în timpul domniei lui Marcus Aurelius când conducerea circumscripției vamale Illyricum a fost încredințată unui funcționar imperial de rang ecvestru, *procurator*; Illyricum pare să fi fost prima

¹⁸² S. de Laet, **op. cit.**, p. 239 sqq.

¹⁸³ Despre sistemul vamal din provinciile dacice, a se vedea: N. Gostar, **Vămile Daciei**, în **SCIV** 2, 1951, 2, p. 165-181; A. Dobó, **Contribution à l'histoire de la douane en Dacie**, în **ActaDebr** 11, 1974-1975, p. 145-150; **Gudea 1996**, p. 125-138.

¹⁸⁴ A. Dobó, în **ArchÉrt** 1, 1940, p. 144-194; S. de Laet, **op. cit.**, p. 175 sqq.

¹⁸⁵ S. de Laet, **op. cit.**, p. 241-242; Fr. Vittinghoff, **RE** XXII 1 (1953), col. 361, 392, s.v. Portorium.

circumscripție vamală administrată în regie proprie de către împărați¹⁸⁶. Cuantumul taxelor vamale era de 2,5 % din valoarea mărfii (*quadragesima*). Pentru încasarea acestor taxe, funcționau birouri (*stationes portorii*), deservite de câte doi sclavi imperiali (*servi villici*).

La început, strângerea vămilelor era încredințată unor arendași (*conductores*) care, de obicei, se asociau, formând o *societas*. Circumscripția Illyricului avea în frunte doi sau trei asemenea *conductores*¹⁸⁷. Inscripțiile menționează câțiva asemenea *conductores* în epoca lui Antoninus Pius¹⁸⁸. O inscripție recent publicată menționează un nou birou (*statio Apulensis*) al unui *conductor publici portorii Illyrici* –T. Iulius Saturninus 147/157 p. Chr.- la Apulum¹⁸⁹; monumentul este înălțat de Maximianus, *servus villicus ex privatis stationis Apulensis*. În timpul lui Marcus Aurelius și Lucius Verus sunt cunoscuți trei frați *Iulii*: Ianuarius, Capito și Epaphroditus¹⁹⁰; dintr-o inscripție de la Oescus aflăm că T. Iulius Capito, *conductor publici portorii Illyrici et ripae Thraciae*, personaj bogat și influent, primește o serie de onoruri din partea unor orașe din Pannonia, Moesia

¹⁸⁶ A. von Domaszewski, **Studien zur Geschichte der Donauprovinzen. I. Die Grenzen von Moesia Superior und die Illyrische Zoll**, în *AEM (Wien)* XIII, 1890, p. 143.

¹⁸⁷ Așa se explică expresia *conductoris publicii portorii tertiae partis* din inscripția de la Băile Herculane (*IDR III/1*, 60); S. de Laet, **op. cit.**, p. 237-241.

¹⁸⁸ **Macrea 1969**, p. 161 sq.; **Gudea 1996**, p. 127 sq.

¹⁸⁹ I. Piso, V. Moga, **Un bureau du publicum portorium Illyrici a Apulum**, în *ActaMN* 35(1), 1998, p. 105-108.

¹⁹⁰ **ILS**, 1464, 1855-1857.

și Dacia –*Traiana Sarmizegetusensium ex Dacia Superiore și municipium Romulensium*¹⁹¹.

Documentația epigrafică atestă funcționarea serviciilor vamale în provincia Dacia. Astfel, o inscripție de la Băile Herculane¹⁹² menționează o *statio Tzirnensis* (probabil la Dierna); o alta, de la Micia¹⁹³, menționează un sclav imperial avansat de la Micia (unde fusese adjunct al biroului: *promotus ex statione Micia ex vikario*) la Pons Augusti (Marga) ca *servus villicus*. Alte stații vamale (*stationes*) funcționau la Partiscum (Szeged)¹⁹⁴, Drobeta¹⁹⁵ și Sucidava¹⁹⁶. La Prolisum, construcția în care funcționa oficiul vamal (*statio portorii*) a fost cercetată arheologic¹⁹⁷; două altare epigrafice¹⁹⁸ din timpul lui Commodus –gratificat cu epitetul *restitutor commerciorum*– menționează doi *procuratores*, Pompeius Longus¹⁹⁹, *procurator Augusti nostri* și Ti.Claudius Xenophon²⁰⁰, *procurator Illyrici per Moesiam Inferioris et Dacias tres*, însoțiți fiecare de doi *servi villici* –Felix și Lucius, respectiv Marcius și Pollio; în ambele dedicații descoperite în vama de frontieră *statio porolissensis* numele împăratului este asociat cu cel al zeităților protectoare a vămilelor –*genius publici portorii, genius publici portorii vectgalis*. Tot

¹⁹¹ **CIL III**, 7429 = **ILS**, 1465.

¹⁹² **IDR III/1**, 60.

¹⁹³ **IDR III/3**, 102.

¹⁹⁴ S. de Laet, **op. cit.**, p. 214; **Tudor 1968**, p. 57.

¹⁹⁵ **IDR II**, 15.

¹⁹⁶ **IDR II**, 188.

¹⁹⁷ **Gudea 1996**, p. 7-87.

¹⁹⁸ **Gudea 1996**, p. 277-278.

¹⁹⁹ **AE 1988**, 978.

²⁰⁰ **AE 1988**, 977.

În timpul lui Commodus este atestat și Avianus Bellicus, *publici portorii procurator... vectigalis Illyrici* (în a. 182 p. Chr.)²⁰¹. În sfârșit, în epoca lui Caracalla, un alt *procurator*, C. Iulius Paternus, este cunoscut dintr-o inscripție de la Băile Herculane²⁰².

Capitolul 2

ARMATA ROMANĂ DIN DACIA

Pax Romana a fost pretutindeni în cuprinsul Imperiului o condiție *sine qua non* pentru desfășurarea normală a vieții romane. În epoca Principatului, armata romană îndeplinea misiuni diverse: războiul „exterior”/paza frontierelor, poliție, funcții anexe (mână de lucru, curieri oficiali)²⁰³. Apărarea Imperiului Roman s-a bazat pe două elemente esențiale: armata și organizarea frontierei militare – *limes*-ul. Concepția romană despre frontiera militarizată –*limes*, s-a dovedit în toate situațiile extrem de realistă²⁰⁴.

Din punct de vedere strategic – militar, provincia Dacia lua ființă ca un fel de prelungire a Moesiei Superior și a Pannoniei ce cuprindea, inițial, Banatul, cea mai mare parte a Transilvaniei și vestul Olteniei. Celelalte teritorii nord-dunărene cucerite de romani, sud-estul Transilvaniei, estul

²⁰¹ *CIL III, 7435 = ILS, 1856 (Nicopolis ad Istrum).*

²⁰² *CIL III, 1565 = IDR III/1, 58.*

²⁰³ Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*, Ed. Picard, Paris, 1989, p. 14 sq

²⁰⁴ Cf. infra. § 2.3. **Sistemul defensiv și de comunicații al Daciei.**

Olteniei, sud-estul Munteniei și sudul Moldovei au fost atașate Moesiei Inferior²⁰⁵.

Nici o provincie europeană a Imperiului n-a avut o frontieră atât de lungă cu lumea barbară, ceea ce explică unele particularități ale Daciei romane, în primul rând importanța elementului militar²⁰⁶. Într-o provincie de frontieră ca Dacia rolul armatei este evident nu doar în istoria politică, unde este decisiv, ci și în complexele probleme ale administrării Provinciei, în funcționarea societății civile și în viața economică. Armata Daciei romane (*exercitus Daciae*) a contribuit din plin la implantarea, consolidarea și apărarea vieții romane în provincia nord-dunăreană²⁰⁷.

Numeroasa armată a Daciei romane (*exercitus Daciae*) era alcătuită din legiuni (*legiones*)²⁰⁸, trupe auxiliare (*auxilia*)²⁰⁹ și

²⁰⁵ B. Gerov, în *Klio* 37, 1959, p. 296 sqq; C.C. Petolescu, în *DaciaNS* 29, 1985, p. 47; **Piso 1993**, p. 5-7.

²⁰⁶ Despre armata romană în epoca Principatului, a se vedea Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris, 1989; G. Forni, *Esercito e marina di Roma antica*, Roma, 1992; J.B. Campbell, *The Roman Army, 31 BC – AD 337. A source book*, London, 1994.

²⁰⁷ **Christescu 1937**; **Macrea 1969**, p. 176 sqq; **Bărbulescu 1998**, p. 62-64; **Petolescu 2000**, p. 178-208.

²⁰⁸ Despre legiuni: R. Cagnat, *DA* III (1904), p. 1047-1093, s.v. **Legio**; E. Ritterling, *RE* XII, 2 (1924-1925), col. 1186-1829, s.v. **Legio**; A. Passerini, *DizEp* IV (1950), fasc. 18-20, p. 549-628, s.v. **legio**; G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, 1953; H.M.D. Parker, *The Roman Legions*², Cambridge, 1961.

²⁰⁹ A. von Domaszewski, *RE* II (1896), col. 2618-2622, s.v. **auxilia**; G.L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914; D.B. Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Augustus to Trajan*, în *ANRW* II, 3, 1975, p. 176-201; M.P. Speidel, *The Rise of Ethnic Units in the Roman Imperial Army*, în *ANRW* II, 3, 1975, p. 202-231.

formațiunile de *singulares* (garda guvernatorului)²¹⁰, în total cca. 55 000 de militari – după reorganizarea din timpul lui Marcus Aurelius.

În epoca Principatului, armata romană este structurată pe o mare diversitate de unități care au la bază o ierarhie dublă: pretorienii sunt superiori cohortelor urbane, iar legiunile trupelor auxiliare²¹¹.

2.1 Legiunile (*legiones*)

Curând după cucerirea Daciei, armata Imperiului Roman număra 29 de legiuni, dislocate în general în provinciile de pe *limes*²¹²; sub Marcus Aurelius s-au creat încă două legiuni, iar sub Septimius Severus alte trei, ajungându-se astfel, la un număr de 34 de legiuni.

Unități de elită care alcătuiau nucleul armatei romane, legiunile (*legiones*) erau recrutate²¹³ din cetățeni romani. În epoca Principatului, efectivul unei legiuni era de cca. 6 400 de militari²¹⁴. Înrolarea soldaților (*caligati* sau *milites gregarii*) în legiuni era voluntară, iar durata serviciului militar

²¹⁰ M.P. Speidel, **Guards of the Roman Armies**, Bonn, 1978.

²¹¹ Y. Le Bohec, **op. cit.**, p. 69.

²¹² H. v. Petrikovits, **Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit**, Düsseldorf-Oplanden, 1975, p. 28; J.C. Mann, **Legionary Recruitment and Veteran Settlement During the Principate**, London, 1983.

²¹³ Despre sistemul recrutării romane, **dilectus**: Tacitus, **Hist.** IV, 14; R. Cagnat, **DA** II (1892), p. 212-224, s.v. **dilectus**; Liebenam, **RE** V (1905), col. 591-636, s.v. **dilectus**. A se vedea și Y. Le Bohec, **op. cit.**, p. 71-107.

²¹⁴ M.P. Speidel, **The Framework of an Imperial Legion**, 1992; J. Roth, **The Size and Organization of the Roman Imperial Legion**, în **Historia** 43, 1994, p. 346-362.

era de 20-25 de ani²¹⁵. Încă din epoca Flaviilor (69-96 p. Chr.) aria principală de recrutare a legionarilor era constituită în bună măsură de provinciile occidentale romanizate (Hispania, Gallia etc.), iar sub Hadrian se generalizează sistemul recrutării locale, la finele secolului al II-lea p. Chr. provincializarea legiunilor fiind de mult un fapt împlinit²¹⁶. În epocă, faptul era perceput și ca o „barbarizare” a legiunilor²¹⁷.

Solda (*stipendium*) unui *miles* era de 75 denari anual în epoca augustană, 300 sub Domițian, 500 sub Septimius Severus și între 675-750 sub Caracalla²¹⁸. Subofițerii aveau o soldă și jumătate, iar un centurion primea, sub Caracalla, 12 000 de denari²¹⁹. La *stipendium* se mai adăugau uneori și *donativa*, sume de bani ocazionale oferite de împărați. La sfârșitul serviciului militar, veteranului i se acorda o recompensă în bani (*missio nummaria, praemia militiae* – 3 000 de denari în epoca augustană, 5 000 sub Caracalla) sau era împrorietărit pe un lot agricol (*missio*

²¹⁵ Cf. în general, R.W. Davies, **Service in the Roman Army**, 1989, p. 66 sqq.

²¹⁶ Hyginus, **De mun. castr.** 2, caracterizează legiunile drept o militia provincialis fidelissima. A se vedea G. Forni, **Estrazione etnica e sociale dei soldati delle legioni nei primi tre secoli dell'Impero**, în **ANRW** II.1, 1974, p. 339-391.

²¹⁷ **Entr-o inscripție din sec. II (CIL V, 923), un pretorian originar din nordul Italiei, utilizează sintagma barbarica legio.**

²¹⁸ **Din punct de vedere economic toți militarii unei legiuni ar trebui considerați ca făcând parte dintre honestiores. Despre standardul economic al militarilor, a se vedea W. Dahlheim, Die Armee eines Weltreiches: Die römische Soldat und sein Verhältnis zu Staat und Gesellschaft, în Klio 74, 1992, p. 197-220.**

²¹⁹ M.P. Speidel, **Roman Army Pay Scales**, în **JRS** 82, 1992, p. 87-106.

agraria) de o valoare echivalentă; începând cu Hadrian, veteranilor li se acordă doar *missio nummaria* și nu se mai întemeiază colonii de veterani²²⁰.

Organizarea armatei romane a cunoscut o ierarhie foarte strictă²²¹. În ceea ce privește corpul ofițerilor, prin ierarhie înțelegem acele funcții militare specifice celor două ordine ale societății romane (*ordo senatorius* și *ordo equester*) –adică ordinea ierarhică pentru rangul senatorial și cel ecvestru²²². Pentru soldați exista o ierarhie elementară în funcție de prestarea de corvezi (*munifex, immunes, immunes-principales*) și soldă (*sesquuplicarius, duplicarius, triplicarius*).

În fruntea legiunii se afla un *legatus legionis* (*legatus Augusti legionis*) de rang senatorial, provenind dintre foștii pretori (*vir praetorius*)²²³. Corpul ofițerilor superiori cuprindea cei 6 tribuni militari (*tribuni militum*): unul era de rang senatorial, *tribunus laticlavus* (acesta era de drept locțiitorul legatului legiunii), ceilalți 5 erau de rang ecvestru, *tribuni angusticlavii*. Adesea *legati*

²²⁰ Despre privilegiile veteranilor: J.H. Jung, **Die Rechtsstellung römischer Soldaten**, în ANRW II. 14, 1982, p. 882 sqq; H. Wolff, **Die Entwicklung der Veteranenprivilegien vom Beginn des 1. Jh. v. Chr. bis auf Konstantin der Große**, în W. Eck, H. Wolff (Hrsg.), **Heer und Integrationspolitik**, Köln-Wien, 1986, p. 44-115.

²²¹ Despre ierarhia militară în armata romană, a se vedea lucrarea clasică a lui A. von Domaszewski, **Die Rangordnung des römischen Heeres²** (ed. B. Dobson), Köln-Graz, 1967; precum și Y. Le Bohec (ed.), **La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire**. Actes du Congrès de Lyon (15-18 septembre 1994), Paris, 1995.

²²² Y. Le Bohec, **L'armée romaine sous le Haut-Empire**, 1989, p. 37 sqq.

²²³ Cu privire la legații legiunilor din Dacia, a se vedea **Piso 1993**, p. 210-281, nr. 49-71.

legionis și *tribuni militum* rămân la comanda legiunii pentru un scurt timp.

Centuriile erau comandate de centurioni (*centuriones*) care constituiau corpul de ofițeri inferiori ai legiunii. Centurionii proveneau fie dintre tinerii cavaleri (care renunțau la demnitatea ecvestră, cazuri în care în inscripții apare indicația *ex equite Romano*), fie dintre *evocati* (cei reținuți după terminarea stagiului în gărzile pretoriene) sau chiar din legiuni (așa-numiții *ex caliga*). Centurionatul a cunoscut o strictă ordine a rangurilor; în legiune sunt cunoscute 59 ranguri de centurioni. Pentru a putea avansa mai repede, centurionii sunt frecvent transferați dintr-o legiune în alta. Centurionii puteau avansa până la gradul de *primus pilus* (comandant al primei centurii din prima cohortă) care deschidea perspectiva promovării în ordinul ecvestru²²⁴. Dintre *primipili* era numit și *praefectus castrorum legionis*, un fel de intendent, în fapt supleantul comandantului legiunii.

Urma apoi corpul subofițerilor (*principales*). Subofițerii din statul major al comandantului alcătuiau *officium legati legionis*. Atribuțiile și gradele subofițerilor erau extrem de diverse, de la *cornicularius* (cel mai înalt grad de subofițer) până la *immunes* (cei scuțiți de corvoadă): *actarius*, *aquilifer*, *architectus*, *beneficiarius*, *campidoctor*, *custos armorum*, *imaginifer*, *librarius*, *medicus*,

²²⁴ B. Dobson, *The centurionate and social mobility during the Principate*, în C. Nicolet (ed.), *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique*, Paris, 1970, p. 99-116; B. Dobson, *The significance of the centurion and primipilaris in the Roman army and administration*, în *ANRW* II. 1, 1974, p. 392-434.

notarius, optio, signifer, speculator, tesserarius, vexillarius etc. Cariera subofițerilor în legiuni însuma, de obicei, 4-5 grade, în care rămâneau câte 3-5 ani²²⁵. De obicei, *principales* parcurg treptele carierei de subofițer în cadrul aceleiași legiuni, puțini dintre ei promovând, după 13-20 de ani, în rândul centurionilor²²⁶.

O legiune era organizată în 10 *cohortes* (1 *milliaria* și 9 *quingenariae*), numerotate de la I la X, fiecare cuprinzând 3 *manipuli* de câte 2 centurii fiecare. Cei 6 000 de soldați ai legiunii erau încadrați în 60 de centurii, grupate în 30 de manipuli. Cavaleria legiunii număra 120 de călăreți (*equites legionis*), grupați în 4 *turmae* (escadroane). Legiunii i se adăugau și alte efective: meseriași, medici, veterinari, „artilerie” etc.

Organizarea logistică a legiunii cuprindea servicii specializate ca: aprovizionarea, corpul de topografi (*metator, librator, mensor*), atelierele (*fabricae*), serviciul de sănătate precum și cel religios. În sfârșit, trebuie menționată existența departamentului justiției și poliției militare.

Efectivele unei legiuni erau încartiruite în castrul legiunii respective (*castrum legionis*), construit după regulile castramentației indicate în tratatul lui Hyginus, *De munitionibus castrorum* (1-45)²²⁷. Se admite astăzi că „teoreticienii” executau în Antichitate planuri la dimensiuni reduse, care erau apoi transpuse în teren la scară reală de către tehnicienii militari (*mensores, architecti*,

²²⁵ D.J. Breeze, în **ANRW** II. 1, 1974, p. 449.

²²⁶ B. Dobson, în **ANRW** II. 1, 1974, p. 403.

²²⁷ Pseudo-Hygin, **Des fortifications du camp** (Texte établi, traduit et commenté par M. Lenoir), Paris, 1979.

metatores). Armata romană beneficia de serviciile unor *architecti* pentru alcătuirea planurilor fortificațiilor sau, eventual, pentru adaptarea unor norme stabilite la nivelul central al Imperiului în privința construcțiilor militare. Constructorii militari se dovedesc a fi depozitarii unor nevăzute cunoștințe de matematică și geometrie. Dincolo de inevitabilul aspect „cazon”, arhitecturii militare i se pot acorda valențe din sfera artei. *E.g.* în castrul legionar de la Potaissa²²⁸ punctul gromei e plasat astfel încât marchează pe axul longitudinal al castrului secțiunea de aur²²⁹. Numărul de aur este 1,6180339... ; în cazul castrului legionar potaissens distanțele *groma – porta decumana* și *groma – porta praetoria* formează raportul $354 : 219 = 1,6164383...$, extrem de apropiat de numărul de aur, chiar mai apropiat decât majoritatea valorilor secțiunii de aur calculate la Parthenon²³⁰.

Majoritatea elementelor din sistemul de fortificație²³¹ și din organizarea internă a castrului își păstrează caracteristicile, dimensiunile și forma de-a lungul întregii epoci a Principatului. În legătură cu organizarea spațiului, este de reținut că rețeaua de drumuri din interiorul castrului era stabilită încă din momentul trasării sale pe teren, *via principalis*

²²⁸ **Bărbulescu, LegVMac**, p. 173-188.

²²⁹ M.C. Ghyka, **Estetică și teoria artei**, București, 1981, p. 249-252; H.R. Radian, **Cartea proporțiilor**, București, 1981, p. 44-48.

²³⁰ E. Berger, **Das Basler Parthenon-Modell**, în **Antike Kunst** 23, 1, 1980, p. 85, apud **Bărbulescu, LegVMac**, p. 174.

²³¹ *Compus din fossa (șanțul de apărare), murus (zidul de incintă) și agger (valul de pământ din spatele zidului de incintă).*

și *via praetoria* având un rol esențial în organizarea spațiului întregului castru, comparabil cu cel jucat de *kardo* și *decumanus* în planimetria urbană.

Dintre edificiile tipice pentru un castru, menționăm: *principia*²³²-clădirea comandamentului; *praetorium* –locuința /palatul comandantului; *paviliones* –cazărmile soldaților; *horrea* – complexul de grânare; *valetudinarium* –spitalul; *thermae* – băile etc.

Locuințele soldaților (cazărmile) ocupau cea mai mare parte din suprafața castrului. Într-un castru legionar se aflau 64 de cazărmi. Ele erau destinate fiecare câte unei centurii (din acest motiv, numele antic al cazărmii era *centuria*) și se împărțeau în încăperi (*contubernia*).

În ceea ce privește activitățile pe care le desfășoară armata, în primplan se află exercițiile militare²³³. Partea cea mai importantă în pregătirea soldatului –adesea nici împăratul nu neglija această parte a educației sale-, exercițiul este văzut ca o pregătire a victoriei²³⁴. Instruirea soldaților cuprindea activitățile care duc la

²³² *Principia* are un rol analog forului în arhitectura urbană. (En interiorul principiei se aflau: caesareum (legat de oficierea cultului imperial), aedes principiorum /aedes aquilae/domus signorum/capitolium (cum principis) – (sanctuarul, „Fahnenheiligtum”; în subsolul sanctuarului era amplasat aerarium-ul, trezoreria); basilica („sală în cruce”, Querhalle, Cross Hall, unde erau amplasate și cele două tribunalia), armamentaria (încăperi utilizate ca arsenal), tabularium legionis, scholae (pentru reuniunile diverselor categorii de subofițeri) etc., cf. R. Fellmann, **Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle**, Brugg, 1958.

²³³ Y. Le Bohec, **op. cit.**, p. 109 sqq.

²³⁴ Despre instruirea soldaților: Fronto, **Princ. hist.** 10, cf. R.W. Davies, **Fronto, Hadrian and the Roman Army**, în **Latomus** 27, 1968, p. 76; **SHA, vita Hadr.** 10, 2-8.

dobândirea calităților fizice, începând cu gimnastica, apoi marșurile dure cu echipamentul din dotare pentru a ajunge la mânuirea armelor: scrimă, trasul cu arcul, cu praștia. În acest context este de observat atitudinea împăraților față de organizarea cât mai eficientă a disciplinei în armată, impunerea unei discipline riguroase fiind una din marile probleme cu care s-au confruntat mai mulți împărați²³⁵. Exercițiul împreună cu tactica și cu strategia romană constituie o „știință” care își are începuturile odată cu Roma însăși și care a fost codificată la începutul secolului III p. Chr.²³⁶.

Cu privire la teritoriul (*territorium*) legiunii, în literatura de specialitate sunt întâlnite două accepțiuni ale termenului: a) *territorium* sau *prata legionis*, în sensul posesiunii funciare, al teritoriului economic de unde se aprovizionează legiunea și unde funcționau diversele instalații „anexe” (*fabricae*) ale legiunii, teritoriu limitat la o zonă apropiată castrului; b) sensul de „*Militärland*”, ca teritoriu strategic: zonă de supraveghere, paza granițelor și asigurarea căilor de comunicație.

Din punct de vedere juridic nu există teritorii militare²³⁷; termenul este utilizat în istoriografie doar pentru a desemna partea din *ager publicus* utilizată de militari²³⁸. Această parte era utilizată în

²³⁵ R. MacMullen, **Corruption and Decline of Rome**, 1988, p. 175 și 273 sq; B. Campbell, **The Roman Army, 31 BC – AD 337**, 1994, p. 170-180.

²³⁶ Y. Le Bohec, **op. cit.**, p. 125-126.

²³⁷ Fr. Vittinghoff, în **Accademia Nazionale dei Lincei, Atti**, 371, Roma, 1974, p. 111 sqq.

²³⁸ Cu privire la posibilitatea de a delimita teritoriile militare pe baza ștampilelor militare, a se vedea Ch. B. Rieger, **Germania Inferior**, Köln-Graz, 1968, p. 56-59.

mai mică măsură decât se crede îndeobște, întrucât armata nu dispunea de un aparat administrativ specializat în acest scop. Pe un astfel de teritoriu se găseau cariere de piatră, cărămidării, ateliere de ceramică și pășuni. De-a lungul drumurilor erau amplasate *stationes*²³⁹. Un asemenea teritoriu este în mod obligatoriu discontinuu întrucât enclavele militare erau la distanțe destul de mari față de castru. Nu putem avea o idee exactă despre suprafața totală a unui teritoriu așa-zis militar, însă acesta nu putea fi foarte mare. Oricum, de vreme ce trupele erau aprovizionate cu grâu prin *annona militaris* nu există nici un motiv pentru a crede că *prata legionis* avea peste 2 000 ha²⁴⁰, cât se presupunea că era necesar pentru obținerea celor 1 500 – 2 000 de tone de cereale consumate anual de o legiune.

În cadrul teritoriului menționat și în imediata proximitate a castrului se găsea un teritoriu și mai restrâns, de importanță strategică, care adăpostea o parte a atelierelor și alte instalații militare, alte locuințe civile (*canabae legionis*).

Datorită inscripțiilor de la Pfaffenberg (Carnuntum), s-a putut stabili că pentru legiuni această zonă de protecție strategică (*intra leugam*) măsura o *leuga*, adică 2,222 km²⁴¹. Din moment ce acest teren nu aparținea de drept locuitorilor săi, cetățenii din *canabae* nu constituiau o comunitate

²³⁹ *Ibidem*, p. 58 sq.

²⁴⁰ Pentru întinderea unui teritoriu militar, a se vedea H. von Petrikovits, **Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945**, Köln-Opladen, 1960, p. 63 sq; A. Mócsy, *RE Suppl.*, IX (1962), col. 601.

²⁴¹ I. Piso, în **Tyche** 6, 1991, p. 139 sqq.

propriu-zisă din punctul de vedere al dreptului roman. Avem de-a face deci cu o asociație corporativă de cetățeni asemănătoare unui *conventus civium Romanorum*, care se exprimă prin formule ca *veterani et cives romani consistentes ad canabas legionis, in kanabis, ad legionem* etc.²⁴² și, pentru Carnuntum, *cives Romani consistentes Carnunti intra leugam*²⁴³.

Analizând principiile care stau la baza organizării unui *vicus* militar, dar și a unor *canabae* legionare, precum și similitudinile care se pot observa și în modul de organizare internă a unui *vicus* și *canabae*, C.S. Sommer a avansat ipoteza potrivit căreia la originea marilor *canabae* au putut fi așezările de tip *vicus* de lângă caestrele auxiliare²⁴⁴.

La o distanță de aproximativ 2 km de castrul legiunii, deci la limita zonei de protecție strategică (*intra leugam*), se dezvoltă, tot în folosul militarilor o a doua așezare civilă, un *vicus*, ai cărui locuitori, spre deosebire de cei din *canabae*, dispuneau de drept de proprietate asupra pământului. Această situație făcea posibil ca aceste *vici* să dobândească în mare parte statutul municipal.

În epoca traiană, în perioada dintre sfârșitul celui de-al doilea război dacic și începutul războiului parthic, armata de ocupație a provinciei nord-dunărene, alături de numeroase trupe

²⁴² Fr. Vittinghoff, în **Legio VII Gemina**, León, 1970, p. 343-345.

²⁴³ I. Piso, **op. cit.**, p. 133 sqq.

²⁴⁴ C.S. Sommer, **Kastellvicus und Kastell – Modell für die Canabae legionis ?**, în **IMDT (Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, IV)**, Timișoara, 2001, p. 47-70.

auxiliare, cuprindea legiunile *III Flavia Felix* și *XIII Gemina* care participaseră la războaiele dacice.

*

Legio III Flavia Felix

Legiunea III Flavia Felix²⁴⁵ a participat la războaiele dacice²⁴⁶. După K. Strobel legiunea a fost dislocată la începutul primului război dacic la Berzobis unde ar fi staționat până la sfârșitul celui de al doilea război dacic²⁴⁷.

Potrivit unei alte interpretări, legiunea IV Flavia Felix, alături de vexilații din legiunile I Adiutrix, II Adiutrix și VI Ferrata, ar fi lărgit citadela Sarmizegetusei Regia după primul război dacic²⁴⁸, constituind garnizoana care supraveghea capitala dacică în perioada 102-105 p. Chr., după cum ar rezulta din inscripțiile de constructor ale unităților menționate, precum și blocurile cu reprezentarea a doi capricorni afrontați, care poate fi pusă în legătură cu legiunea I Adiutrix²⁴⁹.

De asemenea, datele arheologice atestă că legiunea III Flavia Felix a construit un castru de pământ în împrejurimile forului de mai târziu al Coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa. Cu alte cuvinte, primul

²⁴⁵ E. Ritterling, în *RE* XII (1924-1925), col. 1544, s.v. **legio; Benea, LegVIII LegIII; Piso 2000**, p. 208-211.

²⁴⁶ **Strobel 1984**, p. 88-89.

²⁴⁷ **Strobel 1984**, p. 89.

²⁴⁸ I. Glodariu, în *ActaMN* 32, 1995, p. 125 sqq.

²⁴⁹ **IDR** III, 3, 268, 269 (a-c), 270, 271; **Miles romanus în provincia Dacia. Catalogul expoziției naționale**, Cluj, 1997, p. 45 sq, nr. 8 (reprezentarea a doi țapi afrontați, între ei un disc cu inscripție ștearsă).

amplasament roman pe locul respectiv a fost castrul de pământ al legiunii IIII Flavia Felix, instalat în timpul primului război dacic (101-102 p. Chr.). Acest castru, ocupat de un corp de armată format din trupe legionare și auxiliare, a fost distrus sau puternic vătămat în cursul celui de al doilea război dacic²⁵⁰. Așadar, al doilea război dacic a debutat cu o serioasă înfrângere a trupelor romane²⁵¹.

Cercetările arheologice de la Sarmizegetusa romană evidențiază o primă fază, militară, de construcții de lemn, nemijlocit înainte de întemeierea coloniei (suprafețele din jurul complexului central al castrului, respectiv forul de mai târziu, au putut fi construite abia în prima fază a coloniei)²⁵². Oricum, după cum atestă ștampilele²⁵³ de pe țiglele acoperișului, prima fază de lemn a forului coloniei Sarmizegetusa a fost construită de către unități ale legiunii IIII Flavia Felix²⁵⁴. Structurile aparținând așa-numitului *forum vetus* pot fi atribuite fie unei *principia* legionare, fie

²⁵⁰ R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, **Le forum en bois de Sarmizegetusa**, în **CRAI** 1994, p. 147-163; V. Voişian, **In Ulpia Traiana Sarmizegetusa entdeckte Bestandteile militärischer Ausrüstung**, în N. Gudea (Hrsg.), **Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen**, Cluj, 1997, p. 193-204.

²⁵¹ **Piso 2000**, p. 209 și nota 53.

²⁵² I. Piso, Al. Diaconescu, **La legio IV Flavia Felix à Sarmizegetusa**, în **Roman Frontier Studies 17. Proceedings of the 17th International Congress of Roman Frontier Studies** (edited by N. Gudea), Zalău, 1999.

²⁵³ I. Piso, **Les estampilles téglulaires de Sarmizegetusa**, în **EphemNap** 6, 1996, p. 153-157.

²⁵⁴ Este totuși neclar dacă acest complex fusese construit, de la început, drept centru civil al coloniei, cf. R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, în **CRAI** 1994, 1, p. 162.

unui forum de tip *principia* din lemn. Prof. I. Piso și colaboratorii săi consideră că *forum vetus* este, cu certitudine, un forum și nu o *principia* legionară²⁵⁵.

În stadiul actual al cercetărilor au fost formulate două ipoteze²⁵⁶: a) în 106 p. Chr. după sfârșitul celui de al doilea război dacic, pe locul viitoareii colonia Dacica Sarmizegetusa a fost instalat un castru al legiunii IIII Flavia Felix; după o perioadă, nu mai lungă de doi ani, legiunea a fost dislocată la Berzobis, lăsând însă la Sarmizegetusa o vexillație care a construit edificiile publice ale coloniei; b) colonia a fost fondată după sfârșitul războiului, o vexillație a legiunii IIII Flavia participând la toate etapele de construcție a orașului, în timp ce grosul legiunii se afla la Berzobis. Oricum, cel mai târziu în septembrie 106²⁵⁷ legiunea IIII Flavia Felix a fost dislocată la Berzobis²⁵⁸. La nivelul documentației actuale, mai verosimilă pare ipoteza potrivit căreia, după întemeierea Provinciei, grosul efectivelor legiunii a fost retras de aici, iar castrul a devenit centrul noului oraș (*intra muros*), clădirea comandamentului (*principia*) fiind transformată într-un veritabil *forum*.

Legăturile dintre Sarmizegetusa și legiunea IIII Flavia sunt sugerate de asemenea și de stela

²⁵⁵ **Piso 2000**, p. 210 și nota 57.

²⁵⁶ **Piso 2000**, p. 210.

²⁵⁷ Colonia Sarmizegetusa a fost întemeiată foarte probabil la 18 septembrie 106, eventual abia la 18 septembrie 107, cum rezultă din inscripția de fundare de la tetrapylonul forului de piatră, cf. R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, în **CRAI** 1990, p. 108 și **CRAI** 1994, 1, p. 160.

²⁵⁸ Despre staționarea legiunii IIII Flavia Felix în Dacia, a se vedea monografia **Benea, LegVIIILegIIII**. Castrul legionar de la Berzobis a fost puțin cercetat, cf. S. Petrescu, P. Rogozea, în **Banatica** 10, 1990, p. 107-136.

funerară a lui Sex. Pilonius Modestus, centurion ex equite Romano²⁵⁹, iar o altă inscripție, dedicată *Eponab(us) et Campestrib(us)* de M. Calventius Viator, centurio leg. III F.F. exec. eq. sing. C. Avidi Nigrini leg. Aug. pr. pr.²⁶⁰ indică faptul că, în epoca traiană, centrul de comandă al guvernatorului Daciei se afla în primul rând la Sarmizegetusa²⁶¹. În alegerea acestui oraș ca sediu al guvernatorului va fi contat și faptul că localitatea se afla la jumătatea distanței dintre castrarele legionare de la Berzobis și Apulum.

Castrul de la Berzobis, din Banat, era orientat către câmpie, spre sarmații iazygi. Legiunea III Flavia Felix a participat, sub comanda lui T. Iulius Maximus Manlianus²⁶², la războiul împotriva iazygilor în care Hadrian a fost implicat ca guvernator al Pannoniei Inferior²⁶³. Teritoriul strategic/zona de acțiune/responsabilitate a legiunii III Flavia Felix cuprindea Banatul și sud-vestul Daciei²⁶⁴, în timp ce restul Daciei traiane, mai precis restul Transilvaniei, constituia zona de responsabilitate a legiunii XIII Gemina.

După Doina Benea la începutul războiului parthic, prin 114 legiunea III Flavia Felix a fost din

²⁵⁹ **CIL**, III, 1480 = **IDR**, III/2, 437 (*Sarmizegetusa*).

²⁶⁰ **CIL**, III, 7904 = **IDR**, III/2, 205 (*Sarmizegetusa*).

²⁶¹ C. Daicoviciu, în **RE Suppl XIV** (1974), col. 623, 649; **Piso 1993**, p. 9.

²⁶² *Despre cariera acestui personaj*, cf. **Piso 1993**, p. 210-213.

²⁶³ **SHA, vita Hadr.** 3, 9.

²⁶⁴ *Ștampile tegulare ale legiunii III Flavia au fost descoperite în 20 de localități dintre care, semnificativ, în 5-6 castrare auxiliare*, cf. I. Glodariu, în **ActaMN** 3, 1966, p. 434, fig. 2; D. Protase, în **ActaMN** 4, 1968, p. 62, fig. 17.

nou transferată în Moesia Superior și cantonată la Singidunum. Nu se știe nimic despre participarea leg. IIII Flavia Felix la războiul parthic²⁶⁵. S-ar putea însă, potrivit aceleiași autoare, ca participarea legiunii VII Claudia la *expeditio parthica* să fi determinat retragerea legiunii IIII Flavia Felix în Moesia Superior²⁶⁶.

Analizând cariera lui C. Iulius Quadratus Bassus, consularul trimis în Dacia în 117 –înaintea morții lui Traian- pentru a apăra Provincia de turbulenții iazygi, I. Piso²⁶⁷ ajunge la concluzia că abia după războiul lui Q. Marcius Turbo împotriva sarmaților iazygi, adică doar în 119 p. Chr., legiunea IIII Flavia Felix a revenit Moesia Superior, în castrul de la Singidunum²⁶⁸.

Legio I Adiutrix

Staționarea legiunii I Adiutrix în Dacia, între 106 – 113 p. Chr. (119 ?) este puțin cunoscută²⁶⁹. E. Ritterling²⁷⁰ a avansat ideea participării legiunii I Adiutrix la războaiele dacice, precum și apartenența acesteia la armata Daciei în timpul lui Traian, bazându-se pe două inscripții din Apulum²⁷¹.

²⁶⁵ **Benea, LegVIILegIIII**, p. 151.

²⁶⁶ **Benea, LegVIILegIIII**, p. 158.

²⁶⁷ **Piso 2000**, p. 211.

²⁶⁸ *Despre castrul de la Singidunum, a se vedea Mariana Mirković, în IMS, I, p. 29-30.*

²⁶⁹ **C.H. Opreanu, The legio I Adiutrix in Dacia. Military Action and its Place of Garrison During Trajan's Reign, în Roman Frontier Studies 17 (= Limes 17), Zalău, 1999, p. 571-584; contra, Piso 2000, p. 205 sq.**

²⁷⁰ **E. Ritterling, în RE XII (1924-1925), col.1391, 1717, s.v. legio.**

²⁷¹ **CIL, III, 1004 = IDR, III/5, 65, dedicată de L. Antonius Apollinaris lui Traian, care nu poartă încă epitetul Parthicus, și CIL, III, 1008 = IDR, III/5, 74 dedicată Fortunei Augusta de L. Silius Maximus, vet. leg. I Ad. p.f. magistr(n)s primus in canabis.**

Oricum, lectura îndelung disputată a vechii ștampile tegulare *LEG XIII G ET I ADI* de la Apulum²⁷² a fost confirmată printr-o descoperire mai nouă de la Pianu de Jos (jud. Alba)²⁷³. Recent au fost descoperite la Apulum două exemplare a unei alte ștampile tegulare: *leg. I Ad. /leg. XIII*²⁷⁴.

Astfel, este documentată activitatea comună a unor unități din legiunile I Adiutrix și XIII Gemina (cu baza în castrul de la Apulum) într-unul din centrele de producție tegulară din împrejurimile viitorului oraș roman de pe Mureșul mijlociu.

Existența unui castru legionar dublu la Apulum nu este confirmată de documentația arheologică²⁷⁵, după cum nici existența unui castru propriu al legiunii I Adiutrix²⁷⁶ nu este cunoscută. Încercările de a interpreta un context arheologic, deloc clar și nici măcar suficient, de la Apulum ca dovadă a existenței unui al doilea castru legionar în „Partoș”, al legiunii I Adiutrix, la mică distanță (cca 2 km) de castrul legiunii XIII Gemina de pe platoul „Cetate”, nu sunt concludente²⁷⁷.

Prin urmare, în stadiul actual al cercetării nu se poate vorbi de prezența întregii legiuni I Adiutrix în Dacia traiană, ci doar de câteva vexilații, una

²⁷² **CIL**, III, 1628 = 8062; I.I. Russu, în **IDR** III/4, p. 17 sq.

²⁷³ **IDR** III/4, 1. A se vedea și **Piso 1993**, p. 6-8.

²⁷⁴ C.L. Băluță, în **Apulum** 34, 1997, p. 167 sq.

²⁷⁵ Ioana Bogdan Cătănicu, **Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia** (BAR 116), Oxford, 1981, p. 21 consideră că la Apulum castrul ar fi adăpostit în timpul lui Traian două legiuni: I Adiutrix și XIII Gemina.

²⁷⁶ Această ipoteză avansată de J.C. Mann, în **Apulum** 35, 1998, p. 122-132 ignoră topografia sitului roman Apulum.

²⁷⁷ **Opreanu 1998**, p. 42; **idem**, în **Limes** 17 (cf. supra, nota 67).

dintre aceste vexilații suplinind absența unei părți a efectivelor legiunii XIII Gemina (angajate în construirea unor castre auxiliare și drumuri strategice din zona sa de responsabilitate) în castrul de la Apulum²⁷⁸.

Această interpretare este în acord cu cariera lui T. Iulius Maximus Manlianus, care s-a aflat între 104-108 p. Chr., succesiv, la comanda legiunilor I Adiutrix și IIII Flavia Felix²⁷⁹. Personajul s-a aflat în fruntea legiunii I Adiutrix în timpul celui de al doilea război dacic, iar în perioada imediat următoare a fost numit la comanda legiunii IIII Flavia Felix care a rămas în noua provincie, în timp ce legiunea I Adiutrix s-a întors în Pannonia Superior, ocupând probabil castrul de la Brigetio. Cât privește vexillația de la Apulum, aceasta va fi fost retrasă în 113 p. Chr., odată cu plecarea legiunii I Adiutrix spre frontul parthic²⁸⁰.

Legio XIII Gemina

Participarea acestei legiuni pannonice la războaiele dacice este binecunoscută²⁸¹. Între 102 – 105 p. Chr., alături de legiunea IIII Flavia Felix, legiunea XIII Gemina a făcut parte din armata de ocupație în fruntea căreia se afla consularul Pompeius Longinus²⁸². K. Strobel consideră că în perioada 102 –105 p. Chr. legiunea XIII Gemina a

²⁷⁸ **Piso 2000**, p. 206.

²⁷⁹ **Piso 1993**, p. 210-213.

²⁸⁰ F.A. Lepper, **Trajan's Parthian War**, Westpoint, 1979, p. 29.

²⁸¹ E. Ritterling, în **RE XII** (19254-1925), col. 1716, s.v. **legio**; **Strobel 1984**, p. 95 sq.

²⁸² N. Gostar, în **AllAlași 13**, 1976, p. 53 sqq; **Piso 1993**, p. 1-3.

staționat în castrul situat pe amplasamentul viitoarei colonia Dacica Sarmizegetusa²⁸³. Cert este doar faptul că vexilații ale legiunilor XIII Gemina și VIII Flavia Felix au fost implicate în Țara Hațegului în evenimentele de la începutul celui de al doilea război dacic, soldate cu o serioasă înfrângere a trupelor romane²⁸⁴.

După sfârșitul celui de al doilea război dacic, *legio XIII Gemina* – venită în Dacia de la Vindobona cu prilejul războaielor dacice – a fost cantonată la Apulum unde și-a construit castrul (în partea de sus a orașului, pe platoul „Cetate”) pe care nu l-a mai părăsit până la retragerea aureliană²⁸⁵. Dintre legiunile care au staționat în provincia nord-dunăreană, legiunea XIII Gemina este în cea mai mare măsură legată de istoria provinciei Dacia²⁸⁶.

Castrul legiunii XIII Gemina de la Apulum este doar parțial cunoscut, cercetările de aici fiind îngreunate de plasarea cetății medievale, apoi a cetății de tip „Vauban” de la începutul secolului XVIII²⁸⁷. Canabele, atestate și epigrafic, trebuie să se fi extins în jurul castrului, îndeosebi în partea de nord-est.

Legiunea XIII Gemina controla întreaga vale a Mureșului inferor, care reprezenta axa strategică și principala cale de comunicație nu numai în

²⁸³ **Strobel 1984**, p. 95 sq, 201 sq.

²⁸⁴ **Piso 2000**, p. 206 sq.

²⁸⁵ M. Rusu, în **AIACluj** 22, 1979, p. 48-58; **Moga, LegXIIIGem.**, p. 21-22; **Gudea 1997**, p. 107-108.

²⁸⁶ E. Ritterling, în **RE** XII (1924-1925), col. 1716, s.v. **legio**.

²⁸⁷ V. Moga, **Castrul roman de la Apulum**, în **Apulum** 31, 1994, p. 131-137; **idem, De la Apulum la Alba Iulia. Castrul roman de la Apulum**, Cluj, 1998.

interiorul Provinciei²⁸⁸, ci și principala arteră de comunicație cu Pannonia. Ștampile considerate a fi cele mai timpurii –cele de tipul LEG. XIII G., LEG XIII GE sau LEG XIII GEM²⁸⁹- au fost descoperite în peste 40 de situri din Transilvania, printre care, semnificativ, și în 10 castre auxiliare²⁹⁰. După cum atestă ștampilele tegulare, vexilații ale legiunii XIII Gemina au participat la construirea castrelor auxiliare²⁹¹ și a drumurilor strategice din Transilvania. Această intensă activitate constructivă explică absența unei părți a efectivelor legiunii din castrul de la Apulum și, implicit, prezența în același castru a vexilațiilor legiunii I Adiutrix²⁹².

În timpul lui Traian, zona de responsabilitate a legiunii XIII Gemina cuprindea întreaga Transilvanie cu excepția celor două Sarmizegetusae²⁹³.

Potrivit noii interpretări a carierei lui C. Iulius Quadratus Bassus, argumentul ce susținea implicarea unei vexilații a legiunii XIII Gemina în războiul parthic al lui Traian²⁹⁴ a dispărut²⁹⁵. În vara anului 117 p. Chr. legiunea de la Apulum era angajată în războiul purtat de guvernatorul C. Iulius

²⁸⁸ **Gudea 1997**, p. 23 sqq.

²⁸⁹ C.L. Băluță, în **Apulum** 34, 1997, p. 135.

²⁹⁰ **Moga, LegXIIIGem**, p. 54 sqq; **Gudea 1997, passim**.

²⁹¹ E.g. o placă de construcție descoperită în nordul Provinciei, în castrul de la Tihău, menționează o vexillat. leg. XIII Gem., cf. D. Protase, în **EphemNap** 4, 1994, p. 94 = **AE** 1994, 1484.

²⁹² **Piso 2000**, p. 204, 221.

²⁹³ **Piso 2000**, p. 206, 211-213.

²⁹⁴ F.A. Lepper, **Trajan's Parthian War**, Westpoint, 1979, p. 177 sq; **Strobel 1984**, p. 66, nota 32, a se vedea și nota 70.

²⁹⁵ **Piso 1993**, p. 28 sq.

Quadratus Bassus împotriva iazygilor; apoi, în perioada următoare (117 – 118/119), legiunea a luptat sub comanda lui Q. Marcius Turbo împotriva acelorași adversari.

De la reorganizarea de către Hadrian a teritoriilor romane nord-dunărene până la reforma lui Marcus Aurelius, legiunea XIII Gemina rămâne singura legiune din cele trei provincii dacice. Prin urmare, în intervalul 118/119 – 168 p. Chr. legatul pretorian al Daciei Superior este totodată și comandantul legiunii XIII Gemina, care constituia nucleul apărării Daciei.

La est de castru a fost identificat *praetorium consularis*, sediul guvernatorului și al administrației provinciale²⁹⁶. Începând din 168 p. Chr. –când sosește în Dacia legiunea V Macedonica și întreaga armată a provinciei reorganizate de împăratul Marcus Aurelius este pusă sub comanda unică a unui guvernator de rang consular– legiunea de la Apulum are din nou propriul ei *legatus Augusti* de rang pretorian. O inscripție dedicată *Genio paretorii huius*²⁹⁷ evidențiază distincția dintre *praetorium*-ul din castru al comandantului legiunii și reședința guvernatorului consular amplasată în afara castrului.

Prosopografia legiunii XIII Gemina –pe durata staționării în Dacia- este prezentată în monografia lui V. Moga²⁹⁸, iar datele esențiale privitoare la *legati Augusti legionis* (carierile acestora) sunt

²⁹⁶ Al. Diaconescu, I. Piso, în **PolEdil I**, p. 71-73; I. Piso, în **Carnuntum Jahrbuch** 1993-1994, p. 205, fig. 2 (un plan al *praetorium-ului*).

²⁹⁷ **CIL**, III, 1019 = **IDR**, III/5, 84 (Apulum).

²⁹⁸ **Moga, LegXIIIGem.**

cuprinse în *Fasti provinciae Daciae. I. Die senatorischen Amtsträger*²⁹⁹. În acest context este de remarcat extraordinara varietate a ștampilelor tegulare ale legiunii XIII Gemina; din cele 120 de tipuri de ștampile tegulare, extrem de interesante sunt așa-numitele ștampile cu antroponim –vreo 75- care, menționându-i pe *magistri figlinarum*, ne oferă un remarcabil material onomastic³⁰⁰.

Cât privește onomastica militarilor de la Apulum, procentajul extrem de ridicat de *cognomina* romano-italice (83 %) ³⁰¹ pare a se datora faptului că în timpul staționării în Dacia legiunea a pierdut contactul cu zonele de recrutare și, implicit, a crescut ponderea recrutării locale.³⁰²

În sfârșit, în legătură cu istoria legiunii de la Apulum, este de observat că legiunea XIII Gemina a fost implicată în toate evenimentele politico-militare majore din istoria provinciei Dacia³⁰³.

Legio V Macedonica

Legiunea V Macedonica³⁰⁴, dislocată la Oescus în Moesia Inferior, a participat la războaiele dacice ale împăratului Traian³⁰⁵. Cele trei legiuni ale

²⁹⁹ **Piso 1993.**, p. 42-81, 214-266.

³⁰⁰ C.L. Băluță, în **Apulum** 32, 1995, p. 207-229; **idem**, în **Apulum** 34, 1997, p. 132-166; **idem**, **IDR**, III/6. *Instrumentum Apulense (434 ștampile ale leg. XIII Gemina)*.

³⁰¹ **Piso 1991**, p. 324 sq, 333.

³⁰² J.C. Mann, **Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate**, London, 1983, p. 39.

³⁰³ Cf. infra Capitolul 7: **Istoria politică și militară a Daciei romane**.

³⁰⁴ **Bărbulescu, LegVMac**, p. 15-83; **Piso 2000**, p. 213-218.

³⁰⁵ E. Ritterling, în **RE** XII (1924-1925), col. 1576, s.v. **legio**; **Strobel 1984**, p. 90 sq. Pentru implicarea legiunii în primul război dacic relevantă este cariera lui Pompeius Falco (**CIL**, X, 6321 = **ILS**, 1035), cf. A. Birley, **The Fasti of Roman Britain**, Oxford, 1981, p. 95 sqq.

Moesiei Inferior – I Italica, XI, Claudia și V Macedonica- au avut un rol important în provincializarea teritoriilor nord-dunărene atașate acestei provincii în epoca traiană³⁰⁶. Așa se explică prezența ștampilelor tegulare de tipul L V MA și L V MAC în Oltenia și în Muntenia, la Arutela, Buridava, Drajna de Sus și Mălăiești³⁰⁷.

Transferarea legiunii V Macedonica la Troesmis (Iglița), în Dobrogea, pare să nu fi avut loc înainte de sfârșitul celui de al doilea război dacic³⁰⁸. În perioada care a precedat marea confruntare cu sarmații roxolani, romanii au organizat apărarea litoralului nord-vestic al Mării Negre –Tyras³⁰⁹, Olbia- și a Crimeei³¹⁰. Aceste teritorii intrau de acum în zona de acțiune a legiunilor I Italica, V Macedonica și XI Claudia³¹¹.

Datorită poziției geografice a bazei sale de la Troesmis, legiunea V Macedonica putea fi lesne utilizată în conflictele din Orient. Potrivit interpretării lui E. Ritterling, legiunea V Macedonica a fost implicată în războiul iudaic al lui Hadrian

³⁰⁶ M. Zahariade, T. Dvorski, **The Lower Moesian Army in Northern Wallachia (AD 101 – 118)**, București, 1997.

³⁰⁷ A se vedea întreaga discuție la **Piso 2000**, p. 213 sq, nota 100.

³⁰⁸ Emilia Doruțiu Boilă, în **SCIVA** 41, 1990, 3-4, p. 247 sq.

³⁰⁹ *En anul 116 la Tyras este atestată o vexilație a leg. V Macedonica*, cf. T. Sarnowski, în **Archaeologia** 1988, p. 72, nr. 9 și p. 87 sq (interpretare).

³¹⁰ V. Bârcă, V. Sîrbu, **Daces et romains au nord de l’embouchure du danube (Ier -Iller après J.-C.)**, în **ActaMN** 37/I, 2000, p. 73, 86 sq, 96 sq

³¹¹ T. Sarnowski, **op. cit.**, p. 72 sqq; M. Zahariade, N. Gudea, **The Fortifications of Lower Moesia (AD 86-275)**, Amsterdam, 1997, p. 43 sqq, 53-56, 83 sqq.

(132-135)³¹². Ulterior, întreaga legiune a fost angajată în războiul parthic al lui Lucius Verus (162-165), făcând parte probabil din corpul expediționar care a cucerit Armenia sub comanda lui M. Statius Priscus³¹³.

După sfârșitul războiului parthic legiunea V Macedonica nu mai revine în castrul de la Troesmis. Sosirea legiunii în Dacia este legată de participarea ei la *expeditio Germanica* sub comanda lui Sex. Calpurnius Agricola³¹⁴. I. Piso a explicat împrejurările în care Sex. Calpurnius Agricola³¹⁵ a avut sub comanda sa, printre alte trupe, și legiunea V Macedonica³¹⁶. Potrivit acestei interpretări, nucleul de trupe revenite din Orient n-a fost dispersat înainte de o evaluare a situației de pe frontul marcomanic; împreună cu alte legiuni, legiunea V Macedonica a fost trimisă în Italia, traversând apoi Alpii în 168 p. Chr. împreună cu corpul expediționar aflat sub comanda celor doi împărați, Marcus Aurelius și Lucius Verus.

Prin urmare, *legio V Macedonica*³¹⁷ este transferată în Dacia (în zona în care amenințarea era mai puternică în acei ani, în Dacia Porolissensis) în contextul amplelor măsuri luate de Marcus Aurelius pentru a consolida frontierele provinciilor dunărene periclitate de vasta coaliție barbară quado-marcomanică ce atacă Imperiul

³¹² E. Ritterling, în *RE* XII (1924-1925), col. 1578, s.v. **legio**.

³¹³ A. Birley, **Marcus Aurelius: A Biography**, London, 1987, p. 126, 131.

³¹⁴ **CIL**, III, 7505 = **ILS** 2311 = **ISM**, V, 160 = **IDRE**, II, 340 (Troesmis).

³¹⁵ **PIR**², C, 249.

³¹⁶ I. Piso, în **Tituli** 4, 1982, p. 389.

³¹⁷ **Bărbulescu, LegVMac**, p. 22-24.

Roman; în contextul acestei serii de măsuri Raetiei i s-a atribuit legiunea III Italica, iar provinciei Noricum legiunea II Italica. Acestea sunt împrejurările în care, în prima fază a războaielor marcommanice, Sex. Calpurnius Agricola a avut sub comanda sa legiunea V Macedonica, fie în calitate de *comes Augustorum*³¹⁸, fie ca *legatus Augustorum pro praetore* autonom³¹⁹.

Legiunea V Macedonica a fost implicată în toate fazele războaielor marcommanice. Din cariera lui M. Valerius Maximianus³²⁰ rezultă că legiunea se afla pe front sub comanda sa în prima parte a anului 180, care coincide cu perioada decisivă a războiului³²¹. Ulterior, în deceniile care au urmat, istoria legiunii de la Potaissa se confundă cu istoria politico-militară a Provinciei în care a staționat timp de un secol³²².

Legiunea V Macedonica sosește, cel mai devreme în 168 p. Chr., când sistemul defensiv al Daciei Porolissensis era deja încheiat, cu numeroase castre pe granițele de nord-vest, nord-est și est ale Provinciei, cu câteva castre în interior, cu drumuri militare. În consecință, legiunea nu va ocupa poziții pe *limes* ci, stabilindu-se la Potaissa, în interiorul Provinciei, va consolida nucleul central al apărării Daciei, care până atunci fusese constituit de legiunea XIII de la Apulum. Dispuse astfel în centrul sistemului defensiv al Daciei, cele două legiuni se puteau deplasa sau puteau trimite

³¹⁸ **Stein 1944**, p. 41.

³¹⁹ **Piso 2000**, p. 215.

³²⁰ **Piso 1993**, p. 224-235, nr. 53.

³²¹ A. Mócsy, în **RE Suppl IX** (1961), col. 561.

³²² **Bărbulescu, LegVMac**, p. 22-32.

detașamente (*vexillationes*) spre frontiere, oriunde era necesar.

Cercetările arheologice de la Potaissa au scos la lumină pe platoul Dealului Cetății un castru legionar tipic, cu o suprafață de 23, 37 ha³²³; castrul potaissens se înscrie printre castrele legionare de mărime medie din Imperiul Roman. Din castru (cota 375 m) drumul imperial spre Napoca putea fi observat până la Aiton, iar un eventual turn de observație amplasat pe dealul Șuia (cota 382 m) permitea controlul văii Arieșului.

Castrul potaissens³²⁴ are laturile lungi (573 m) orientate ESE-VNV, laturile scurte (408 m) fiind orientate pe direcție NNE-SSV. Castrul legionar de la Potaissa respecta principiile castramentației din epoca lui Marcus Aurelius. La construirea castrului potaissens s-au respectat prescripțiile și recomandările cunoscute din operele lui Hyginus (*De munitioibus castrorum*) și Vegetius (*Epitoma rei militaris*). E.g. castrul de la Potaissa este orientat cu *porta praetoria* spre răsărit, platoul ocupat de castru se înalță ușor spre vest, iar *porta decumana* se află la mijlocul laturii de vest. Porțile *principales* (*dextra* și *sinistra*), unite de drumul care străbate castrul în lățime (*via principalis*), împart laturile lungi ale castrului în părți inegale. Partea răsăriteană a castrului, până la *via principalis*, constituie *praetentura*, care ocupă 36 % din suprafața castrului; în *praetentura dextra* se află termele (*thermae*)³²⁵. La intersecția drumului care intră prin *porta praetoria* (*via praetoria*) cu *via*

³²³ M. Bărbulescu, **Das Legionslager von Potaissa / Castrul legionar de la Potaissa**, Zalău, 1997.

³²⁴ Bărbulescu, **LegVMac**, p. 84-191.

principalis se află clădirea comandamentului (*principia*)³²⁶. Ea este un adevărat palat (ocupând o suprafață de 0,89 ha) și deține poziția centrală în castru. În raport cu aceasta se delimitează două zone mai mici, de o parte și de alta a clădirii comandamentului – *latera praetorii*. În *latus praetorii sinistrum* s-au descoperit cazarma unei *cohors quingenaria* și un complex de *horrea*³²⁷. În partea din spate a castrului, dintre *via quintana* și latura vestică, numită *retentura* se aflau cel puțin 4 cazărmi³²⁸. În *latus praetorii dextrum* se găsea cazarma cohorței *milliaria*. Restul spațiului din *praetentura*, *retentura* și *latus praetorii dextrum* era ocupat de alte 3 cazărmi pentru *cohortes quingenariae*, locuințele tribunilor, celelalte locuințe de ofițeri, alte magazii și depozite (*horrea*), diferite instalații: spitalul -*valetudinarium*, *fabricae*³²⁹ -unde era concentrată producția atelierelor militare³³⁰

Dat fiind faptul că ștampile tegulare (care pot fi datate după anul 168 p. Chr.) ale legiunii XIII Gemina nu se cunosc mai la nord de Aiud și

³²⁵ M. Bărbulescu și colab., **The Baths of the Legionary Fortress at Potaissa**, în **Limes 17**, Zalău, 1999, p. 431-441.

³²⁶ Bărbulescu, **LegVMac**, p. 122-164.

³²⁷ Bărbulescu, **LegVMac**, p. 164-169.

³²⁸ Bărbulescu, **LegVMac**, p. 169-172.

³²⁹ Termenul fabrica desemnează toate necesitățile de producție ale unei legiuni: atelierele militare de prelucrare a fierului, bronzului, pielei, lemnului, a ceramicii și a materialelor de construcție, cf. H. von Petrikovits, în **Limes 9** (București-Köln, 1974), p. 399-407.

³³⁰ Despre fabricae și producția lor a se vedea M.C. Bishop, în **The Production and Distribution of Roman Military Equipment** (BAR 275), Oxford, 1985, p. 5, care consideră că în secolele II-III p. Chr. legiunile își produc singure necesitățile de echipament militar.

Războieni-Cetate, după cum nici ștampilele legiunii V Macedonica³³¹ nu apar mai la sud de aceste localități, pare a se contura o demarcație destul de netă între tronsoanele de drum care reveneau supravegherii uneia sau alteia din cele două legiuni³³². Pe de altă parte, după a. 168 p. Chr. nu se va fi produs o delimitare a teritoriilor celor două legiuni, în sens de administrație și jurisdicție militară, de vreme ce *Daciae tres* formează o unitate din punct de vedere militar.

*

Prin îndelungata lor prezență în Dacia legiunea XIII Gemina și legiunea V Macedonica³³³ au jucat un rol deosebit de important în romanizarea provinciei nord-dunărene³³⁴. Prin stabilirea legiunilor la Apulum, respectiv Potaissa, s-au întărit sensibil comunitățile de *cives Romani*, ceea ce a contribuit la acordarea mai întâi a statutului municipal, apoi a celui de *colonia*. Prezența legiunilor la Apulum și Potaissa a impulsionat viața economică și comercială, antrenând aceste orașe în circuitul economiei romane. Timp îndelungat, cele două legiuni au înrolat provinciali din Dacia, dintre care unii erau indigeni, și i-a învățat să fie pe deplin romani³³⁵. Apoi, ca veterani, ei au difuzat până în

³³¹ M. Grec, **O istorie a Daciei Porolissensis. Istoria militară a provinciei în material tegular**, Arad, 2000, p. 122-165.

³³² **Bărbulescu, LegVMac**, p. 52.

³³³ Cu privire la prosopografia legiunii, a se vedea **Bărbulescu, LegVMac**, p. 63-82. Despre legati legionis, cf. **Piso 1993**, p. 267-281.

³³⁴ Cf. în general, vol. **Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire**, Alba Iulia, 2000.

îndepărtatele aşezări rurale, modul de viaţă roman şi, implicit, limba latină³³⁶.

Vexilații legionare: Legio III Gallica

Numeroasele ștampile tegulare de tipul LEG. III G descoperite (împreună cu ștampile de tipul L. VII. G.F.) cu ocazia cercetărilor efectuate la porțile, *principia* și alte edificii din piatră ale castrului auxiliar de pe Pomet –Porolissum³³⁷, atestă prezența unei vexilații a legiunii III Gallica din Syria în Dacia Porolissensis. E. Tóth, care a publicat săpăturile lui A. Radnóti din 1943, consideră că, din rațiuni de ordin stratigrafic, ștampilele nu se pot data înaintea războaielor marcommanice³³⁸. Un alt element de cronologie important e faptul noua incintă din zid și porțile castrului de pe Pomet au fost terminate în anul 213 p. Chr.³³⁹.

Raportându-se la această dată, N. Gudea presupune prezența simultană a vexilațiilor legiunilor III Gallica (ai cărei militari ar fi avut „statut de pedepsiți”) și VII Gemina la Porolissum la începutul secolului III³⁴⁰, considerând că ambele au

³³⁵ *Despre aspectele teoretice ale problemei, a se vedea M.A. Speidel, Das Römische Heer als Kulturträger, în PolEdil II, p. 187-209.*

³³⁶ *Bărbulescu, LegVMac, p. 189-191.*

³³⁷ *E. Tóth, Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti 1943, Budapest, 1978, p. 45-49, fig. 13-14; N. Gudea, în ActaMP 7, 1983, p. 127, 228 sq; idem, în ActaMP 10, 1986, p. 124 sq; idem, în ActaMP 16, 1992, p. 145.*

³³⁸ *E. Tóth, op. cit., p. 45-49.*

³³⁹ *A se vedea întreaga discuție la Gudea 1989, p. 68 sqq.*

³⁴⁰ *Gudea 1989, p. 159 sqq.*

participat la lucrările de reparații și de construire a incintei noi.

Datorită repartiției ștampilelor tegulare³⁴¹, I. Piso consideră că legiunile III Gallica și VII Gemina n-au staționat simultan la Porolissum³⁴², invocând în sprijinul acestei ipoteze câteva argumente legate de istoria legiunii III Gallica, precum și de istoria generală a Imperiului la începutul epocii Severilor³⁴³. Potrivit acestei interpretări, vexilația legiunii III Gallica a venit la Porolissum pe la sfârșitul anului 195 rămânând aici până în 197, interval în care a participat la lucrările de construcție din castrul de pe Pomet. Dislocarea vexilației legiunii III Gallica la Porolissum era menită să suplinească contingentele angajate în campania împotriva lui Clodius Albinus.

Legio VII Claudia

Această legiune dislocată în Moesia Superior la Viminacium a participat la războaiele de cucerire a Daciei³⁴⁴. Ștampile tegulare aparținând legiunii VII Claudia au fost descoperite la Drobeta, pe pilonii și pe portalul podului, ca și în castrul auxiliar³⁴⁵. De asemenea, legiunea moesică este atestată, prin ștampile tegulare, în câteva localități din sudul Banatului³⁴⁶: Cuvin, Banatska Palanka, Pojejena, Gornea și Vrșac. Unele dintre aceste

³⁴¹ E. Tóth, *op. cit.*, p. 46.

³⁴² **Piso 2000**, p. 207.

³⁴³ A se vedea întreaga discuție la **Piso 2000**, p. 207 sq.

³⁴⁴ E. Ritterling, în **RE** XII (1924-1925), col. 1621 sq; **Benea, LegVII LegIII**, p. 45 sqq; **Strobel 1984**, p. 91; **Piso 2000**, p. 218.

³⁴⁵ **IDR**, II, 100; *Doina Benea*, în **Apulum** 16, 1978, p. 202 sqq.

³⁴⁶ **IDR**, III/1, p. 32, 38, 49, 59, 126-127.

ștampile pot fi puse în legătură cu organizarea militară a malului nordic al Dunării de către legiunea VII Claudia în timpul lui Traian³⁴⁷.

Apoi, pentru o lungă perioadă –până în timpul domniei lui Filip Arabul- legiunea VII Claudia nu mai este atestată în Dacia. O inscripție de la Romula atestă prezența în acest oraș a unei vexilații a legiunii VII Claudia în timpul lui Filip Arabul³⁴⁸. Prezența acestei vexilații a legiunii VII Claudia –împreună cu o vexilație a legiunii germanice XXII Primigenia- în Dacia Malvensis a fost pusă în legătură cu războiul carpic al lui Filip Arabul, care a avut loc la sfârșitul anului 247 sau la începutul anului 248³⁴⁹. Aceste două vexilații au participat la importante lucrări de construcție efectuate la Romula. După cum aflăm dintr-o altă inscripție, sub cei doi Philippi, Romula a fost înconjurată cu o incintă fortificată: *...ob tutelam civit(atis) coloniae suae Romul(ae) circuitum muri manu militari a solo fecerunt*³⁵⁰.

După C.C. Petolescu, o placă votivă de la Cioroiul Nou –care menționează un *spe[cul(ator) leg(ionis)]/VII Cl(audiae) [?Philipp(ianae)]*³⁵¹ și ștampila tegulară LEG VI[I CL P F]³⁵² de la Romula sunt, de asemenea, de pus în legătură cu războiul carpic al lui Filip Arabul.

³⁴⁷ **Piso 2000**, p. 218.

³⁴⁸ M.P. Speidel, în **ZPE** 30, 1978, p. 119 sqq; C.C. Petolescu, în **SCIVA** 32, 1981, 2, p. 283 sqq, nr. 1.

³⁴⁹ I. Piso, **Războiul lui Philipus cu carpicii**, în **IMCD**, 1974, p. 305-309.

³⁵⁰ **CIL**, III, 8031 = **ILS**, 510 = **IDR**, II, 324.

³⁵¹ **IDR**, II, 141; C.C. Petolescu, în **SCIVA** 32, 1981, 2, p. 285 sqq, nr. 2.

³⁵² **IDR**, II, 380.

Cea mai mare parte a altor ștampile tegulare aparținând legiunii VII Claudia descoperite în nordul Dunării datează cu certitudine din perioada ulterioară abandonării oficiale a Daciei³⁵³.

Legio VII Gemina

O inscripție de la Potaissa³⁵⁴ atestă prezența unei vexilații a legiunii hispanice VII Gemina în garnizoana legiunii V Macedonica în timpul domniei lui Commodus. Pe de altă parte, în castrul auxiliar de pe Pomet – Porolissum sunt cunoscute numeroase ștampile tegulare de tipul L. VII. G.F.³⁵⁵.

P. Le Roux consideră că aceste ștampile pot fi datate în intervalul 101 – 197 p. Chr.³⁵⁶, socotind că legiunea hispanică a fost detașată în Dacia, cel mai probabil, cu ocazia războaielor dacice ale lui Traian. Însă, datorită contextului stratigrafic în care au fost descoperite (prima fază a castrului cu incinta din zid de piatră), datarea ștampilelor în epoca traiană este exclusă³⁵⁷.

Potrivit lui B. Dobson și D.J. Breeze legiunea VII Gemina ar fi sosit în Dacia în timpul domniei lui Commodus, când i s-a conferit epitetul *pia*³⁵⁸.

În sfârșit, o a treia ipoteză a fost formulată de N. Gudea care consideră, pe bună dreptate, că vexilația legiunii VII Gemina a sosit la Porolissum la

³⁵³ **Benea, LegVIILegIII**, p. 94.

³⁵⁴ M. Bărbulescu, Z. Milea, în **SCIVA** 26, 1975, 4, p. 571-576; **AE** 1976, 574: L(egioni) V M(acedonicae) p(iae) c(onstanti),/(egioni) VII G(eminae) [p(iae) f(ideli)] /G(aius) Val(erius) Lu[?c(anus)],/G(aius) Tib(erius) C[?eler]/ cen(turiones) co[m]- /manucu-/lis possu-/erun-/t.

³⁵⁵ N. Gudea, în **ActaMP** 2, 1978, p. 66-70, nr. 1-3, pl. IV, fig. 3-7.

³⁵⁶ P. Le Roux, în **MCV** 21, 1985, p. 83.

³⁵⁷ N. Gudea, în **ActaMP** 7, 1983, p. 228 sq.

³⁵⁸ B. Dobson, D.J. Breeze, în **EpSt** 8, 1969, p. 122 sqq.

începutul secolului III³⁵⁹, făcând parte din corpul expediționar care l-a însoțit pe împăratul Caracalla în Dacia Porolossensis și apoi în Orient³⁶⁰.

Observând faptul că o vexilație aflată doar în trecere nu putea fabrica un număr atât de mare de materiale tegulare precum cele aparținând legiunii VII Gemina descoperite la Porolissum, I. Piso amendează parțial interpretarea lui N. Gudea, considerând că vexilațiile legiunii hispanice nu au venit în Dacia Porolissensis pentru a-l însoți pe Caracalla în Orient, ci pentru a înlocui contingentele de la Porolissum și Potaissa care urmau să plece în campania orientală³⁶¹.

Legio X Gemina

Pe baza distincțiilor conferite tribunului P. Bessius Betuinianus³⁶², se consideră ca foarte probabilă participarea acestei legiuni panonice la cel de al doilea război dacic al lui Traian³⁶³.

În Dacia, legiunea este atestată la Sucidava prin două ștampile tegulare [L]EG X G³⁶⁴, datate de D. Tudor în secolul II p. Chr.³⁶⁵. Prin urmare, este posibil ca o vexilație a legiunii X Gemina să fi rămas după sfârșitul celui de al doilea război dacic

³⁵⁹ Vizita lui Caracalla în Dacia Porolissensis a avut loc în anul 214, cf. M. Macrea, în **SCIV** 8, 1957, p. 222 sqq; **Halfmann 1986**, p. 223, 226.

³⁶⁰ N. Gudea, în **ActaMP** 7, 1983, p. 228-229.

³⁶¹ **Piso 2000**, p. 220.

³⁶² **CIL**, VIII, 9990 = **ILS**, 1352 = **IDRE**, II, 468 (Tingi).

³⁶³ E. Ritterling, în **RE** XII (1924-1925), col. 1682 sq, s.v. **legio**; R. Syme, **Danubian Papers**, Bucharest, 1971, p. 90 sq; **Strobel 1984**, p. 92; **Piso 2000**, p. 220.

³⁶⁴ **IDR**, II, 237; O. Toropu, C. Tătulea, **Sucidava-Celei**, Bucuerști, 1987, p. 101 sq, fig. 24, 2-3. Aceste ștampile sunt asemănătoare cu cele cunoscute la Noviomagus (Germania Inferior), cf. **Strobel 1984**, p. 92, nota 52.

³⁶⁵ **Tudor 1978**, p. 329.

în nordul Dunării pentru a supraveghea capul de pod de la Sucidava³⁶⁶, care în timpul lui Traian aparținea Moesiei Inferior.

Legio XIII Gemina

Prin vexilațiile trimise pe frontul dacic, legiunea XIII Gemina cantonată la Vindobona a participat la campaniile de cucerire a Daciei³⁶⁷.

Inscripția de la Apulum dedicată Victoriei Augusta de către L. Iulius L. (f.) Galer. Leuganus Clunia, *vet. leg. XIII G.M.V. aedis custos c.R. leg. XIII [G]*³⁶⁸ a fost datată de E. Ritterling în epoca traiană³⁶⁹. Prin *aedes c.R.* se înțelege nu *aedes principiorum*, ci locul de cult al cetățenilor romani din *canabae (qui consistunt ad legionem)*³⁷⁰. Pe baza acestei inscripții se consideră că, după cucerirea Daciei, o vexilație a legiunii XIII Gemina a staționat o vreme la Apulum³⁷¹, în castrul legiunii XIII Gemina, din aceleași motive ca și vexilația legiunii I Adiutrix³⁷².

Legio XXII Primigenia

Legiunea renană XXII *Primigenia pia fidelis Philippiana* –cu garnizoana la Mogontiacum, în Germania Superior– este atestată în Dacia Malvensis, la Romula, prin două inscripții din timpul lui Filip Arabul³⁷³. Prin urmare, o vexilație a legiunii XXII Primigenia a participat în 247-248 p. Chr. la războiul carpic al lui Filip Arabul și apoi a construit,

³⁶⁶ **Piso 2000**, p. 220.

³⁶⁷ E. Ritterling, în **RE XII** (1924-1925), col. 1282, 1741, s.v. **legio**; **Strobel 1984**, p. 96.

³⁶⁸ **CIL**, III, 1158 = **IDR**, III/5, 366.

³⁶⁹ E. Ritterling, în **RE XII** (1924-1925), col. 1741, s.v. **legio**.

³⁷⁰ **Piso 2000**, p. 224.

împreună cu o vexilație a legiunii VII Claudia, zidul de incintă al orașului Romula³⁷⁴.

*

În ceea ce privește efectivul armatei romane din Dacia, cercetările mai recente au evidențiat schimbările majore petrecute către mijlocul secolului III³⁷⁵, când a fost pus în aplicare – începând din timpul domniei lui Philippus- un nou concept de apărare a provinciilor de la Dunărea de Mijloc și de Jos, prin crearea unui corp de armată (forța de intervenție danubiană) cuprinzând vexilații detașate din armatele Pannoniilor, Moesiilor și Daciilor³⁷⁶. Sesizând că un număr prea mare de trupe sunt blocate în stânga Dunării pentru apărarea unei singure provincii, Gallienus s-a folosit sistematic de vexilații din armata Daciei, implicându-le în acțiuni în afara Provinciei. Începând din timpul acestui împărat, efectivul armatei Daciei a fost continuu diminuat prin trimiterea unor vexilații în Pannonia Superior și Gallia³⁷⁷; unele vexilații se aflau în Italia de Nord,

³⁷¹ J.C. Mann, **Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate**, London, 1983, p. 39, nota 452.

³⁷² **Piso 2000**, p. 224.

³⁷³ D. Tudor, în **Germania** 25, 1941, p. 239, nr. 1-2 = **AE** 1940, 13-14 = **IDR**, II, 325-326.

³⁷⁴ **CIL**, III, 8031 = **ILS**, 510 = **IDR**, II, 324, cf. **Tudor 1978**, p. 330; C.M. Tătulea, **Romula-Malva**, București, 1994, p. 76, 226.

³⁷⁵ P. Hügél, **Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius -Aurelian)**, Diss., Cluj, 1999, p. 277-280.

³⁷⁶ **Fitz 1978**, p. 16 sqq.

³⁷⁷ P. Hügél, **op. cit.**, p. 279.

încă din timpul lui Philippus, iar altele au fost detașate în corpul de intervenție danubian.

2.2 Trupele auxiliare (auxilia)

Alcătuite din diverse *nationes* (populații cucerite ale căror teritorii au fost organizate ca provincii) ale Imperiului Roman, numeroasele formațiuni auxiliare, care staționau de obicei în castrele de pe *limes*³⁷⁸, aveau o origine etnică și teritorial-geografică foarte variată³⁷⁹.

La început trupe străine furnizate de popoare aliate (*foederati*)³⁸⁰, apoi recrutate din provincii sub Imperiu, auxiliile erau alcătuite în epoca Principatului din peregrini sau chiar din cetățeni. Inițial însă – la data constituirii – auxiliile erau omogene, formate dintr-un singur trib (populație) care le-a dat numele etnic (la genitiv pl., de pildă – ala I *Batavorum*, cohors I *Brittonum* etc.). Alteori auxiliile își primeau numele de la cel al provinciilor (cohors I *Gallorum Dacica*, II *Gallorum Macedonica*, *Gallorum Pannonica* etc.), de la numele unui comandant (ala I *Tungrorum Frontoniana*, ala I *Claudia Gallorum Capitoniana* etc.), de la numele

³⁷⁸ Pentru zona limesului roman de la Dunăre și Rin, a se vedea W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliaformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna, 1951; G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior (EpSt 6)*, Düsseldorf, 1968; J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praga, 1978.

³⁷⁹ Despre auxilia, cf. supra nota 7.

³⁸⁰ *Rufius Festus, Epit. 17*: Auxiliares dicuntur in bello socii Romanorum exterarum nationum.

unui împărat (cohors I *Flavia* Brittonum, cohors I *Aurelia* Brittonum etc.), de la arma specifică (cohortes: *gaesatorum*, *sagittariorum*, *contariorum*, *scutata* etc.). Numele auxiliilor era deseori însoțit de epitete onorifice - *victrix*, *pia fidelis*, *armillata*, *torquata*-, iar începând cu secolul III p. Chr. de diverse supranume imperiale -*Antoniniana*, *Gordiana*, *Philippiana*, *Deciana* etc.

Soldații auxiliari -„străini” încorporați ca necetățeni, *peregrini*- după un serviciu militar de 25 sau chiar mai mulți ani, lăsați la vatră (*missi honesta missione*), primeau cetățenia romană (*civitas Romana*) exprimată de obicei și prin numele personale (*tria nomina* ale cetățeanului roman), cu recunoașterea legală a căsătoriei (*conubium*) prin copiiile autentificate, *tabulae honestae missione*, după decretele imperiale (*constitutiones imperatorum de civitate et conubio militum veteranorumque*)³⁸¹. La aceasta se adăuga o recompensă în bani (*missio nummaria*), suma de 2 000 de denari primită drept *praemia militiae*. În mod cu totul excepțional -drept recompensă pentru acte de bravură deosebite- soldaților unei trupe auxiliare li se acorda *civitas Romana* înainte de împlinirea duratei legale a serviciului militar și lăsarea la vatră (*ante emerita stipendia civitatem dedit*: cazul cunoscutei *cohors I Ulpia Brittonum milliaria torquata pia fidelis civium Romanorum*, cantonată la Porolissum³⁸²). Alteori, o serie de

³⁸¹ Cf. în general, W. Eck, H. Wolff (Hrsg.), **Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle**, Köln-Wien, 1986.

³⁸² *Diploma militară din 11 august 106 -IDR I, 1: pie et fideliter expeditione Dacica functis ante emerita stipendia*

unități auxiliare care poartă indicația *civium Romanorum* sunt recrutate –îndeosebi începând cu secolul III p. Chr.- din cetățeni romani.

Comandanții trupelor auxiliare erau ofițeri de rang ecvestru³⁸³ (prefecți și tribuni), iar comenzile lor, grupate în trei trepte, purtau denumirea de *militiae equestres / tres militiae* (I: *praefectus cohortis quingenariae*; II: *tribunus cohortis milliariae*; III: *praefectus alae quingenariae*); comanda unei ala milliaria (*praefectus alae milliariae*) era o a patra miliție (*quarta militia*), la care erau promovați numai cei mai valoroși ofițeri de rang ecvestru.

Purtând numele etnic al populației (trib, *natio*) din care au fost recrutate și alcătuite inițial în mod exclusiv, trupele auxiliare se repartizau în două categorii după nivelul organizării și gradul de încadrare – romanizare: a) formații iregulare (*nationes, numeri*) și b) formații regulate (*alae, cohortes*).

Formații iregulare (*nationes, numeri*)

Erau unități „etnice”, un fel de miliții indigene aliate (*foederati*)³⁸⁴, numite inițial cu simplul nume al populației la nominativ plural (*Asturi, Britannici,*

civitatem dedit.

³⁸³ Despre ofițerii de rang ecvestru, a se vedea H. Devijver, **Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum**, I, Leuven, 1976; II, 1977; III, 1980; IV, Supplementum I, 1987; V, Supplementum II, 1993.

³⁸⁴ H.T. Rowell, **RE XVII** (1937), col. 1237-1341, 2537-2554, s.v. **numerus**; W. Ensslin, **Zu den symmachiarii**, în *Klio* 31, 1938, p. 365-370; H. Callies, **Die fremden Truppen im römischen Heer des Prinzipats und die sogenannten nationalen Numeri**, în *BerRGK* 45, 1964, p. 130 sqq; M.P. Speidel, **The Rise of the Ethnic Units in the Roman Imperial Army**, în *ANRW* II., 3, 1975, p. 202-231.

Mauri etc.). La războaiele dacice au participat și o serie de asemenea formații etnice (*nationes*) conduse de principii ai lor sau de ofițeri romani: *Symmachiarum Astures*³⁸⁵, *Mauri gentiles*³⁸⁶, *electi expediti ex Raetia*³⁸⁷, pedestrași germani³⁸⁸, arcași syrieni și palmyreni.

Începând din epoca lui Hadrian și Antoninus Pius asemenea unități neregulate de *gentes* barbare capătă o nouă organizare și denumirea de *numerus* urmată de numele etnic la genitiv plural (*numerus Britannicianorum*, *numerus Germanorum*, *numerus Maurorum*, *numerus Palmyrenorum*, *numerus Surorum* etc.)³⁸⁹. *Numerus* desemnează o unitate cu un efectiv neregulat. Efectivul unui *numerus* varia de la 500 la 900 de soldați. Aceste formațiuni încep să fie organizate după sistemul roman. În unele cazuri, de pildă *pedites singulares Britannici*³⁹⁰ de la Cigmău (garda guvernatorului Daciei Superior și, apoi, a consularului celor Trei Dacii), organizarea ca *vexillatio* (*vexillatio peditum singularium Brittannicianorum*³⁹¹) pare a fi o formă de trecere spre transformarea în *numerus* (*numerus singularium Britannicianorum*³⁹²).

³⁸⁵ **AE** 1926, 88 = **IDRE I**, 177 (Ujo – Hispania Citerior).

³⁸⁶ Cassius Dio, **Hist. Rom.** 68, 32, 4.

³⁸⁷ **AE** 1994, 1392 = **IDRE**, II, 262 (Esztergom).

³⁸⁸ I. Glodariu, în **Vestigia** 17, 1973, p. 543-545

³⁸⁹ Despre numeri din armata Daciei romane, a se vedea **Petolescu 1996**, p. 21-38; E. Németh, **Die numeri im römischen Heer Dakiens**, în **EphemNap** 7, 1997, p. 101-116.

³⁹⁰ **CIL** XVI, 107 = **IDR I**, 15.

³⁹¹ **AE** 1987, 843 = **RMD II**, 123.

³⁹² I. Piso, Doina Benea, în **ZPE** 56, 1984, p. 293.

Conduse la început de *praepositi* (centurioni detașați din legiuni sau ofițeri de rang ecvestru aflați a patra *militia*), aceste formațiuni vor fi cu timpul încadrate cu ofițeri proprii de rang ecvestru (prefecți sau tribuni –în funcție de efectivele lor, precum trupele auxiliare regulate; comanda lor echivalează cu prima sau a doua miliție ecvestră). Așadar, treptat *numeri* capătă regim de *ala* sau *cohors*.

Alți *numeri* s-au constituit din trupe cu misiuni speciale (*burgarii* și *veredarii*, *exploratores*, *pedites* și *equites singulares*) sau din *vexilarii*. Astfel, *numerus burgariorum et veredariorum* era formațiunea de curieri ai Daciei Inferior, cantonată la Praetorium (Copăceni)³⁹³; *burgarii* erau păzitorii *burgi*-lor, iar *veredarii* (de la *veredus*, „cal de poștă”) erau însărcinați cu serviciul poștal. O altă unitate specială –*numerus Germanorum exploratorum*-, alcătuită din *exploratores* („cercetași”), staționa în castrul de la Orăștioara de Sus³⁹⁴.

Spre deosebire de cohorte, *numeri* constituie un corp *monofuncțional*. Acest tip de trupă (ai cărei soldați au o specializare precisă: de pildă, lupta cu arcul) este unul foarte specializat, având o funcție precisă în cadrul armatei romane și putând îndeplini un singur tip de misiune tactică.

În sfârșit, pentru garda personală a legaților provinciali, a legaților de legiune și a procuratorilor praesidiali, erau recrutați militari de elită,

³⁹³ **Petolescu 1996**, p. 21-22, nr. 61; E. Németh, **op. cit.**, p. 107-109, nr. 7.

³⁹⁴ **Petolescu 1996**, p. 24, nr. 64; E. Németh, **op. cit.**, p. 105 sq., nr. 4.

*singulares*³⁹⁵; ei erau fie *equites*, fie *pedites*. În *praetorium*-ul guvernatorului de la Apulum au fost descoperite numeroase ștampile tegulare: *SINGVL(ares)*, *PED(ites) SING(ulares)*, *EQVIT(es) SIN(gulares)* și *N(umerus) SING(ularium)*³⁹⁶; după reorganizarea din 168 p. Chr., când guvernarea Daciilor este din nou încredințată unui consular, formațiile de *equites* și *pedites singulares* de la Apulum au fost organizate într-un *numerus singularium*³⁹⁷.

Formații regulate (*alae* și *cohortes*)

Mai de mult integrate în armata romană, alele³⁹⁸ erau unități regulate de cavalerie (*equites*), iar cohortele³⁹⁹ de infanterie (*pedites*). În epoca Principatului, trupele auxiliare se remarcă prin *plurifuncționalitate*⁴⁰⁰. Ele pot îndeplini mai multe tipuri de misiuni privind paza frontierelor (gardă,

³⁹⁵ A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heers*² (ed. B. Dobson), Köln-Graz, 1967, p. XII, 35-37; M. P. Speidel, *Guards of the Roman Army*, Bonn, 1978.

³⁹⁶ C.L. Băluță, *Pedites et equites singulares in Dacia*, în *Roman Frontier Studies 1979* (= *Limes 12*), London, 1980, p. 831 sqq; I. Berciu, C.L. Băluță, *Sigilla tegularia peditum et equitum singularium*, în *DaciaNS* 25, 1981, p. 263 sqq.

³⁹⁷ E. Németh, *op. cit.*, p. 114-115.

³⁹⁸ *DA* I (1877), p. 174 sq., s.v. *ala*; K. Cichorius, *RE* I (1893), col. 1223-1270, s.v. *ala*; A. von Domaszewski, *Die Rangordnung...*, p. 53-56. Apelativul lat. *ala* cu sensul primar „aripă, flanc (margină), umăr (partea flexibilă a corpului)”, din *ag-s-la înrudit cu germ. Ags, eaxl. Contribuții mai recente: K. Dixon, P. Southern, *The Roman Cavalry*, London, 1992; J. Breeze, *Cavalry on frontiers*, în *Mavors* X, 1993, p. 288 sqq.

³⁹⁹ *DA* I (1877), p. 1287-1289, s.v. *cohors*; K. Cichorius, *RE* IV (1900), col. 231-356, s.v. *cohors*; A. von Domaszewski, *Die Rangordnung...*, p. 56-59. Lat. *cohors* cu sensul primar „spațiu (curte) îngrădită”, extins la „formație militară, suită, gardă etc.” din co+*g'hortis.

⁴⁰⁰ *Luttwak 1976*, p. 123.

patrulare, poliție locală, oprirea unor atacuri de pradă de mai mică anvergură), dar și oprirea unui atac mai serios.

Pentru unitățile auxiliare, în lipsa unor surse care să ofere detalii despre modul de organizare al acestora, se consideră că în linii generale ele trebuie să fi fost organizate în mod asemănător cu legiunile⁴⁰¹.

Unitățile auxiliare de cavalerie (*alae*) erau de două feluri: *quingenariae* și *milliariae*. O *ala quingenaria* era formată din 480 de *equites* grupați în 16 *turmae* x 30 călăreți; o *ala milliaria* (∞) era constituită din 1008 călăreți grupați în 24 *turmae* x 42 *equites*. Comandantul alei se numea, în amândouă cazurile *praefectus*; însă- în timp ce comanda unei *ala quingenaria* reprezenta a treia miliție ecvestră, comanda unei *ala milliaria* constituia o a patra *militia* la care erau promovați numai cei mai capabili ofițeri de rang ecvestru. *Turmae*-le erau comandate de către *decuriones* (unul dintre ei era *decurio princeps*). Ca și în cazul legiunilor, *turmae*-le nu aveau numere de ordine; raportarea unui *eques* se făcea la numele comandantului său direct. Funcțiile subofițerilor (*principales*) sunt asemănătoare celor îndeplinite în legiuni. Solda (*stipendium*) unui *eques* era, începând din timpul lui Domițian, de 200 de denari anual.

În războaiele dacice au fost angajate 29 *alae* dintre care 5 erau *milliariae* (*ala I Batavorum milliaria*, *ala I Bosporanorum milliaria*, *ala I Flavia Augusta Britannica milliaria c.R.*, *ala I Milliaria*, *ala I Augusta Gallorum Petriana milliaria c.R.*) și 3 erau

⁴⁰¹ Y. Le Bohec, *op. cit.*, p. 68-69.

compuse din arcași-călări (*ala III Augusta Thracum sagittariorum* c.R., *ala I Thracum veterana sagittariorum*, *ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum*), ceea ce reprezintă cca. 17 000 de *equites*⁴⁰². După cucerire în Dacia au fost dislocate mai multe *alae*⁴⁰³.

Trupele auxiliare de infanterie (*cohortes*) erau și ele de două feluri: *quingenariae* și *milliariae*. O *cohors quingenaria* avea un efectiv de 480 de pedestrași, grupați în 6 centurii de câte 80 de *pedites* fiecare; în cazul în care cohorta era *equitata*, ea dispunea și de 6 *turmae* de câte 20 de *equites*. În fruntea unei *cohors quingenaria* se afla un *praefectus*, acest rang reprezentând prima treaptă în cadrul milițiilor ecvestre. Centuriile (care asemenea *turmae*-lor nu aveau nici ele numere de ordine) era comandate de către *centuriones*; unul dintre ei era *centurio princeps*. Solda unui *pedes* era, începând din timpul lui Domițian, de numai 100 de denari anual.

Într-o *cohors milliaria* (∞) –efectivul este nesigur– *pedites* erau grupați în 10 centurii. În cazul în care cohorta era *equitata*, ea avea un efectiv de 800 de pedestrași grupați în 10 centurii x 80 de *pedites* și 240 de călăreți grupați în 10 *turmae* x 24 de *equites*. În fruntea unei *cohors milliaria* se afla un *tribunus*. Această comandă putea fi o a doua treaptă în cadrul milițiilor ecvestre; în cazul repetării tribunatului, comanda

⁴⁰² **Strobel 1984**, p. 153.

⁴⁰³ **Petolescu 1995 a**; C. Găzdac, **Fighting style of the Roman cavalry in Dacia**, în N. Gudea (hrsg.), **Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen**, Cluj, 1997, p. 143-158.

unei *cohors milliaria equitata* era superioară celei a unei *cohors milliaria peditata*.

Trupele auxiliare erau cantonate în *castra auxiliorum*⁴⁰⁴ având, evident, dimensiuni mai mici decât cele legionare, însă elementele esențiale ale castramentăției erau aceleași.

Auxilia Provinciae Daciae

Grija autorităților romane pentru unica provincie transdanubiană a Imperiului – cu o atât de însemnată poziție geostrategică – determină o masivă concentrare de forțe militare necesare apărării Daciei. Cel mai recent repertoriu privitor la unitățile auxiliare din Dacia romană⁴⁰⁵ înregistrează 14 ale, 46 cohorte, 17 numeri și trupe cu misiuni speciale. În legătură cu această statistică trebuie precizat faptul că nu toate aceste auxiliii au staționat în Dacia întreaga perioadă 106 – 271 p. Chr.; unele din aceste trupe au revenit după o vreme în provinciile vecine, de unde fuseseră aduse cu ocazia războaielor dacice⁴⁰⁶.

Majoritatea auxiliilor dislocate în Dacia vin din provinciile celtice ale Imperiului⁴⁰⁷. Mai mult de jumătate din trupele auxiliare transferate în provincia nord-dunăreană sosesc aici după un

⁴⁰⁴ *En literatura arheologică modernă –îndeosebi în cea germană- există tendința de a denumi castra numai fortificațiile legiunilor, pentru cele ale trupelor auxiliare preferându-se denumirea de castellum.*

⁴⁰⁵ **Petolescu 1995 a** (*alae*); **Petolescu 1995 b** (*cohortes*) și **Petolescu 1996** (*numeri*) = **Die Auxiliareinheiten im römischen Dakien**, în N. Gudea (Hrsg.), **Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen**, Cluj, 1997, p. 66-141.

⁴⁰⁶ **Strobel 1984**, p. 106-152.

⁴⁰⁷ N. Gudea, în **ActaMP** 1, 1977, p. 107.

stagiul de 50-60 de ani în Pannonia, adică într-un mediu celtic romanizat⁴⁰⁸. Multe se găsesc în Dacia din epoca traianică, încă mai multe vin sub Hadrian⁴⁰⁹. Unele auxiliile celtice aveau în componență contingente aparținând altor populații, binecunoscute și ele pentru spiritul lor războinic. Auxiliile de proveniență celto-germanică își mențin parțial compoziția etnică indicată de *ethnicon*, cel puțin în cursul secolului II, de vreme ce, și după mijlocul acestui secol, pe limesul nordic al Daciei întâlnim soldați de origine celtică și proveniență britanică, norico-panonică ori renană.⁴¹⁰ Prin urmare, locul comun din istoriografie cu privire la recrutarea locală trebuie înlocuit cu analize minuțioase, pentru stabilirea unor proporții mai corecte între sistemul recrutării locale și înmprospătarea auxiliilor cu persoane din *ethniconul* inițial.

Cele trei provincii ale Daciei (*Superior*, *Inferior* și *Porolissensis*) avea fiecare propria sa armată (*exercitus*). Această instituție este atestată ca atare numai pe monedele împăratului Hadrian, pe al căror revers este înscrisă legenda *EXERCITVS DACICVS*, precum și pe unele ștampile tegulare menționând *EX(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*⁴¹¹.

⁴⁰⁸ **Husar, CeltGermDac**, p. 108-171.

⁴⁰⁹ *En contextul noii orientări strategice inițiate de Hadrian, baza este pusă pe armatele provinciale, în cadrul cărora începe să se manifeste o tot mai pronunțată specializare și adaptare la condițiile concrete ale zonei, cf. Luttwak 1976, p. 123.*

⁴¹⁰ **Husar, CeltGermDac**, p.159-166, 269.

⁴¹¹ M. Macrea, **Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considérations sur l'organisation de la Dacie Romaine**, în *DaciaNS* 8, 1964, p. 145-160; M. Grec, **O istorie a Daciei Porolissensis. Istoria militară a provinciei în material tegular**, Arad, 2000, p. 36-44.

Fiecare din cele trei armate provinciale este cunoscută grație diplomelor militare⁴¹² și inscripțiilor (lapidare sau ștampile tegulare⁴¹³), pe baza cărora putem urmări dislocarea unităților în teritoriu; totuși, în unele cazuri, locul de garnizoană este incert sau chiar necunoscut. Dislocarea armatei romane în Dacia este de natură să evidențieze toate articulațiile acestui remarcabil sistem defensiv⁴¹⁴.

Armata Daciei Superior număra, în afară de legiunea XIII Gemina cantonată la Apulum, și un număr considerabil de auxiliii. Sunt cunoscute mai multe unități de cavalerie (*alae*) care au fost dislocate în Dacia Superior: *ala I Batavorum milliaria*⁴¹⁵(la Războieni-Cetate), *ala I Gallorum et Bosporanorum*⁴¹⁶(la Cristești), *ala I Hispanorum Campagonum*⁴¹⁷(la Micia). Mult mai numeroase sunt unitățile auxiliare de infanterie (*cohortes*); marea lor majoritate sunt *cohortes quingenariae*, precum *I Gallorum Dacica*⁴¹⁸, *V Gallorum et Pannoniorum*⁴¹⁹(la Pojejena), *I Augusta Ituraeorum*

⁴¹² **IDR, I, DiplD.**

⁴¹³ J. Szilágyi, **Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel**, Budapesta, 1946.

⁴¹⁴ **Gudea 1997.**

⁴¹⁵ **Petolescu 1995 a**, p. 37 sq; C. Găzdac, **op. cit.**, p. 148 sq.; **Husar, CeltGermDac**, p. 110-112.

⁴¹⁶ **Petolescu 1995 a**, p. 39; C. Găzdac, **op. cit.**, p.145; **Husar, CeltGermDac**, p. 112 sq.

⁴¹⁷ **Petolescu 1995 a**, p. 43 sq; C. Găzdac, **op. cit.**, p. 147. Cu privire la auxiliile hispanice: M. Zahariade, **Trupele de hispani în Dacia**, în **SCIVA** 27, 1976, 4, p. 477-494; **idem**, în **SCIVA** 28, 1977, 2, p. 261-264.

⁴¹⁸ **Petolescu 1995 b**, p. 255; **Husar, CeltGermDac**, p. 135.

⁴¹⁹ **Petolescu 1995 b**, p. 258 sq; **Husar, CeltGermDac**, p. 138-140.

*sagittariorum*⁴²⁰(a staționat în epoca traiană la Buciumi, apoi o scurtă perioadă la Porolissum, iar după reorganizarea din 118/119 a fost dislocată în Dacia Superior), *I Thracum sagittariorum*⁴²¹, *I Ubiorum*⁴²²(la Odorheiu Secuiesc). Câteva dintre cohortele cantonate în Dacia Superior erau *equitatae*: *I Alpinorum equitata*⁴²³(pe valea Nirajului, la Călugăreni și la Sărățeni), *II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum*⁴²⁴ (la Micia), *II Gallorum Pannonica equitata*⁴²⁵, *III Hispanorum equitata*⁴²⁶(la Inlăceni), *VIII Raetorum civium Romanorum equitata*⁴²⁷(la Inlăceni și, apoi, la Teregova). În armata Daciei Superior sunt atestate și câteva *cohortes milliariae*: *I Aurelia Brittonum milliaria*⁴²⁸(la Bumbești), *III Campestris*

⁴²⁰ **Petolescu 1995 b**, p. 265 sq; N. Gudea, **Das Römergrenzkastell von Buciumi/Castrul roman de la Buciumi**, Zalău, 1997, p. 25 sq.

⁴²¹ **Petolescu 1995 b**, p. 270 sq. Despre auxiliile tracice: I.I. Russu, **Tracii în Dacia romană**, în **ActaMN** 4, 1967 p. 85 sqq.

⁴²² **Petolescu 1995 b**, p. 272; **Husar, CeltGermDac**, p. 144 sq. Despre auxiliile germanice: D. Protase, **Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie**, în **DaciaNS** 17, 1973, p. 323-328.

⁴²³ **Petolescu 1995 b**, p. 238 sq; **Husar, CeltGermDac**, p. 120-122.

⁴²⁴ **Petolescu 1995 b**, p. 250-252. Despre auxiliile syriene: I.I. Russu, **Elemente syriene în Dacia carpatică**, în **ActaMN** 6, 1969, p. 170-176.

⁴²⁵ **Petolescu 1995 b**, p. 256; **Husar, CeltGermDac**, p. 136 sq.

⁴²⁶ **Petolescu 1995 b**, p. 264 sq.

⁴²⁷ **Petolescu 1995 b**, p. 268; **Husar, CeltGermDac**, p. 143 sq.

⁴²⁸ **Petolescu 1995 b**, p. 246; **Husar, CeltGermDac**, p. 129 sq. Despre trupele de britani din Dacia: D. Isac, F. Marcu, în **Roman Frontier Studies**

*milliaria*⁴²⁹(la Drobeta), *III Delmatarum equitata c.R.*⁴³⁰(la *Praetorium-Mehadia*), *I sagittariorum milliaria equitata*⁴³¹(în sec. III, la Drobeta), *I Vindelicorum milliaria equitata c.R.*⁴³²(la Tibiscum).

În afara acestor auxiliii, diplomele Daciei Superior din anii 120⁴³³ și 126⁴³⁴ menționează o auxiliu numită *Palmyreni sagittarii ex Syria*⁴³⁵, din care ulterior vor fi trei *numeri* : *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*⁴³⁶ (la Tibiscum), *numerus Palmyrenorum Porolissensium* și *numerus Palmyrenorum Optatianensium* (în Dacia Porolissensis). Dintre auxiliile africane⁴³⁷, în Dacia Superior sunt atestate *Mauri gentiles equites*⁴³⁸, *numerus Maurorum Tibiscensium*⁴³⁹(la Tibiscum), *numerus Maurorum Miciensium*⁴⁴⁰ (la Micia) și *numerus Maurorum Hisp.*⁴⁴¹(la Ampelum). De asemenea, o diplomă militară din 158⁴⁴² menționează *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesarensis*. În castrul de la Bucium/Orăștioara de

17 (=Limes 17), Zalău, 1999, p. 585-597.

⁴²⁹ **Petolescu 1995 b**, p. 246 sq.

⁴³⁰ **Petolescu 1995 b**, p. 254.

⁴³¹ **Petolescu 1995 b**, p. 268 sq.

⁴³² **Petolescu 1995 b**, p. 272-274; **Husar, CeltGermDac**, p. 145-148.

⁴³³ **IDR I**, 5 și 6.

⁴³⁴ **IDR**, I, 8 și 9.

⁴³⁵ **Petolescu 1996**, p. 30 sq; **Ed. Németh, op. cit.**, p. 102 sq.

⁴³⁶ **Petolescu 1996**, p. 32 sq; **Ed. Németh, op. cit.**, p. 102.

⁴³⁷ **Doina Benea**, în **Banatica** 8, 1985, p. 139-153.

⁴³⁸ **IDR I**, 16.

⁴³⁹ **Petolescu 1996**, p. 28.

⁴⁴⁰ **Petolescu 1996**, p. 28 sq.

⁴⁴¹ **Petolescu 1996**, p. 29 sq.

⁴⁴² **IDR I**, 16.

Sus staționa *numerus exploratorum Germanicianorum*⁴⁴³, iar la Cigmău *pedites singulares Britannici (numerus singularium Britannicianorum)*⁴⁴⁴ –garda guvernatorului Daciei Superior și, după reorganizarea din 168, a legatului consular al celor Trei Dacii.

Dat fiind rolul militar mai redus al Daciei Inferior⁴⁴⁵ (care avea mai degrabă rolul de a asigura legătura Daciei Superior cu Dunărea și cu Moesia Inferior) în această provincie au fost dislocate numai trupe auxiliare⁴⁴⁶. În Dacia Inferior sunt atestate 4 *alae quingenariae*: *I Asturum*⁴⁴⁷ (la Hoghiz), *I Claudia Gallorum Capitoniana*⁴⁴⁸ (la Boroșneul Mare), *I Hispanorum*⁴⁴⁹ (la Slăveni) și, pentru o scurtă perioadă, *ala I Flavia Gaetulorum* care, în momentul constituirii noii provincii, primise misiunea de a construi castrul de la Boroșneul Mare⁴⁵⁰. Diplomele militare și alte surse epigrafice atestă mai multe *cohortes quingenariae*: *II Flavia*

⁴⁴³ **Petolescu 1996**, p. 24; Ed. Németh, **op. cit.**, p. 105-106; **Husar; CeltGermDac**, p. 150.

⁴⁴⁴ **Petolescu 1996**, p. 22 sq; Ed. Németh, **op. cit.**, p. 106 sq; **Husar; CeltGermDac**, p. 148 sq.

⁴⁴⁵ *Sarcina opririi roxolanilor revenea legiunilor și trupelor auxiliare de pe linia Dunării, cf. M. Zahariade, N. Gudea, **The Fortifications of Lower Moesia (AD 86-275)**, Amsterdam, 1997, **passim**.*

⁴⁴⁶ Cr. M. Vlădescu, **Armata romană din Dacia Inferior**, București, 1983.

⁴⁴⁷ **Petolescu 1995 a**, p. 36 sq; C. Găzdac, **op. cit.**, p. 146.

⁴⁴⁸ **Petolescu 1995 a**, p. 40 sq; C. Găzdac, **op. cit.**, p. 145; **Husar; CeltGermDac**, p. 114 sq.

⁴⁴⁹ **Petolescu 1995 a**, p. 42 sq; C. Găzdac, **op. cit.**, p. 146 sq.

⁴⁵⁰ I. Piso, **L'ala Flavia en Dacie**, în **ActaMN** 37/1, 2000, p. 81-89.

*Bessorum*⁴⁵¹(la Cincșor), *I Bracaraugustanorum*⁴⁵²(la Brețcu), *II Gallorum*⁴⁵³, *III Gallorum*⁴⁵⁴(la Ioneștii Govorei și, apoi, la Hoghiz), *I Tyrriorum sagittariorum*⁴⁵⁵, *coh. Vindellicorum Cumidavensis Alexandriana*⁴⁵⁶(la Cumidava-Râșnov). Câteva dintre cohortele dislocate în Dacia Inferior au avut în componență și efective de călăreți: *I Flavia Commagenorum sagittariorum equitata*⁴⁵⁷(pe cursul inferior al Oltului și, apoi, la Câmpulung-Jidova), *I Hispanorum veterana equitata*⁴⁵⁸, *II Flavia Numidarum equitata*⁴⁵⁹(la Feldioara). În aceeași provincie staționa și o *cohors milliaria: I Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria*⁴⁶⁰(pe Oltul inferior, probabil la Buridava-Stolniceni).

Tot în Dacia Inferior sunt atestați în 138 p. Chr. *Surii sagittarii*⁴⁶¹(la Arutela-Bivolari/Călimănești și la Rădăcinești), organizați ulterior într-un *numerus Surorum sagittariorum* (atestat la Romula și la Slăveni). O *vexillatio equitum Illyricorum*⁴⁶² e

⁴⁵¹ **Petolescu 1995 b**, p. 240 sq.

⁴⁵² **Petolescu 1995 b**, p. 241.

⁴⁵³ **Petolescu 1995 b**, p. 255; **Husar, CeltGermDac**, p. 135 sq.

⁴⁵⁴ **Petolescu 1995 b**, p. 257 sq; **Husar, CeltGermDac**, p. 137 sq.

⁴⁵⁵ **Petolescu 1995 b**, p. 271.

⁴⁵⁶ I.I. Russu, în **AIACluj** 17, 1974, p. 46-58; Doina Benea, I. Piso, în **ZPE** 56, 1984, p. 287.

⁴⁵⁷ **Petolescu 1995 b**, p. 249 sq.

⁴⁵⁸ **Petolescu 1995 b**, p. 259 sq.

⁴⁵⁹ **Petolescu 1995 b**, p. 266.

⁴⁶⁰ **Petolescu 1995 b**, p. 244 sq; **Husar, CeltGermDac**, p. 130.

⁴⁶¹ **Petolescu 1996**, p. 35; Ed. Németh, **op. cit.**, p. 105.

⁴⁶² **Petolescu 1996**, p. 24 sq; Ed. Németh, **op. cit.**, p. 107.

atestată în diploma din 129 p. Chr.⁴⁶³; după cum atestă diploma militară din 140 p. Chr.⁴⁶⁴ călăreții illyri sunt ulterior organizați într-un *numerus equitum Illyricorum* (cantonat pe Oltul transilvan). În sfârșit, două inscripții din anii 138⁴⁶⁵, respectiv, 140⁴⁶⁶ atestă că *numerus burgariorum et veredariorum*⁴⁶⁷ -formațiunea de curieri ai Daciei Inferior- era cantonat în castrul de la Praetorium (Copăceni).

Datorită rolului strategic deosebit de important pe care-l avea, Daciei Porolissensis i s-a acordat o atenție deosebită. De altfel, dintre cele trei armate provinciale ale Daciei, cel mai bine documentat este *exercitus Daciae Porolissensis*. În cea mai nordică provincie a Daciei erau dislocate numeroase trupe de cavalerie⁴⁶⁸: *ala I Brittonum (Britannica) c.R.*⁴⁶⁹, *ala II Gallorum et Pannoniorum*⁴⁷⁰ (la Gherla), *ala Siliana c.R.*⁴⁷¹ (la Gilău), *ala I Tungrorum Frontoniana*⁴⁷² (la Ilișua), *ala*

⁴⁶³ *IDR I*, 10.

⁴⁶⁴ *IDR I*, 13 = *RMD* 39.

⁴⁶⁵ *IDR II*, 587.

⁴⁶⁶ *IDR II*, 588.

⁴⁶⁷ *Petolescu 1996*, p. 21 sq; Ed. Németh, *op. cit.*, p. 107.

⁴⁶⁸ C. Găzdac, *Fighting style of the Roman cavalry in Dacia*, în N. Gudea (hrsg.), *Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen*, Cluj, 1997, p. 143-158.

⁴⁶⁹ *Petolescu 1995 a*, p. 40; C. Găzdac, *op. cit.*, p. 147; *Husar, CeltGermDac*, p. 113 sq.

⁴⁷⁰ *Petolescu 1995 a*, p.44 sq; C. Găzdac, *op. cit.*, p. 145; *Husar, CeltGermDac*, p. 115-117.

⁴⁷¹ D. Isac, în *ActaMN* 16, 1979, p. 39-67; *idem*, în *ActaArhHung* 35, 1983, 1-2, p. 187-205; *Petolescu 1995*, p. 46 sq.; C. Găzdac, *op. cit.*, p. 145.

⁴⁷² *Petolescu 1995*, p.47 sq; D. Protase et alii, *Castrul roman de la Ilișua, Bistrița*, 1997; C. Găzdac, *op. cit.*, p. 148; *Husar, CeltGermDac*,

*numeri Illyricorum = ala Illyricorum*⁴⁷³(la Brâncovenești). Dintre *cohortes quingenariae* sunt atestate următoarele: *I Cannanefatium*⁴⁷⁴(la Tihău), *I Hispanorum equitata pia fidelis*⁴⁷⁵ (la Românași), *II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata*⁴⁷⁶ (la Bologa), *I Ituraerorum sagittariorum* (la Porolissum), *V Lingonum*⁴⁷⁷(la Porolissum), *VI Thracum equitata*⁴⁷⁸ (la Romita). În Dacia Porolissensis au staționat și un număr important de *cohortes milliariae*: *I Aelia Gaesatorum milliaria*⁴⁷⁹ (la Bologa-?Resculum), *I Batavorum milliaria*⁴⁸⁰(la Romita), *I Britannica milliaria c.R. equitata*⁴⁸¹(Cășei), *II Britannica milliaria c.R. equitata*⁴⁸²(la Cășei, apoi la Romita), *I Ulpia*

p. 118-120.

⁴⁷³ D. Protase, A. Zrinyi, **Castrul roman și așezarea civilă de la Brâncovenești**, Tg. Mureș, 1994, p. 36-40; A se vedea și I. Piso, în **ActaMN** 37/1, 2000, p. 87.

⁴⁷⁴ D. Protase, în **EphemNap** 4, 1994, p. 98 sq; **Petolescu 1995 b**, p. 248 sq; **Husar, CeltGermDac**, p. 132 sq.

⁴⁷⁵ **Petolescu 1995 b**, p. 261; N. Gudea, în **Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen**, Cluj, 1997, p. 53-65.

⁴⁷⁶ **Petolescu 1995 b**, p. 262 sq.

⁴⁷⁷ **Petolescu 1995 b**, p. 266; **Husar, CeltGermDac**, p. 140 sq.

⁴⁷⁸ **Petolescu 1995 b**, p. 271; Al. V. Matei, I. Bajusz, **Castrul roman de la Romita-Certiae/Das Römergrenzkastell von Romita-Certiae**, Zalău, 1997, p. 67-81.

⁴⁷⁹ **Petolescu 1995 b**, p. 254 sq; N. Gudea, în **ActaMP** 20, 1996, p. 87-96; **Husar, CeltGermDac**, p. 133-135.

⁴⁸⁰ **Petolescu 1995 b**, p.240; Al. V. Matei, I. Bajusz, **op. cit.**, p. 93-95, 97; **Husar, CeltGermDac**, p. 122 sq.

⁴⁸¹ **Petolescu 1995 b**, p. 242; D. Isac, F. Marcu, **Die Truppen aus der römische Kastell von Cășei: cohors II Britannorum milliaria und cohors I Britannica milliaria c.R. equitata Antoniniana**, în **Limes** 17, Zalău, 1999, p. 585-597; **Husar, CeltGermDac**, p. 123-125.

*Brittonum milliaria c.R.*⁴⁸³ *II Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria*⁴⁸⁴(la Buciumi), *I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria c.R. equitata*⁴⁸⁵(la Orheiul Bistriței). Tot în Dacia Porolissensis staționau *numerus Palmyrenorum Porolissensium*⁴⁸⁶(la Porolissum), *numerus Palmyrenorum Optatianensium*⁴⁸⁷(la Optatiana – Sutor) și *numerus Maurorum Optatianensium*⁴⁸⁸ (la Optatiana – Sutor).

*

Un domeniu important al studiilor de istorie militară îl reprezintă armamentul și echipamentul militar⁴⁸⁹. Studiarea acestei problematici se bazează pe informațiile istoricilor antici, pe diverse reprezentări figurate și mai ales pe artefactele militare descoperite în urma cercetărilor arheologice⁴⁹⁰.

⁴⁸² **Petolescu 1995 b**, p. 243 sq; Al. V. Matei, I. Bajusz, **op. cit.**, p. 81-91; D. Isac, F. Marcu, **op. cit.** ; Husar, **CeltGermDac**, p. 125-127.

⁴⁸³ **Petolescu 1995 b**, p. 242 sq; Doina Benea, **Cohors I Brittonum ∞ Ulpia torquata Pia Fidelis c.R.**, în N. Gudea (hrsg.), **Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen**, Cluj, 1997, p. 45-52.

⁴⁸⁴ **Petolescu 1995 b**, p. 245 sq; N. Gudea, **Castrul roman de la Buciumi/Das Römergrenzkastell von Buciumi**, Zalău, 1997, p. 31-34; Husar, **CeltGermDac**, p. 130-132.

⁴⁸⁵ **Petolescu 1995 b**, p. 261 sq.

⁴⁸⁶ **Petolescu 1996**, p. 33-35; Ed. Németh, **op. cit.**, p. 102.

⁴⁸⁷ **Petolescu 1996**, p. 35; Ed. Németh, **op. cit.**, p. 104.

⁴⁸⁸ **Petolescu 1996**, p. 29; Ed. Németh, **op. cit.**, p. 104.

⁴⁸⁹ Cf. în general M. Feugère, **Les armes des Romains, de la République à l'Antiquité tardive**, Paris, 1993.

⁴⁹⁰ Pentru Dacia, sinteza domeniului este reprezentată de o recentă teză de doctorat: L. Petculescu, **Armamentul roman din Dacia (sec. I-III)**. Diss. București, 1999. A se vedea și N. Gudea, **Römischen Waffen aus der Kastellen des westlichen Limes von Dacia Porolissensis**, în

*

Majoritatea trupelor auxiliare fuseseră dislocate în Dacia din provinciile vestice (de substrat celtic), de mult supuse romanizării, și într-o perioadă când *auxilia* erau din ce în ce mai romanizate. Cu timpul, aceste auxiliii, nevoite să-și completeze efectivele, au înrolat provinciali din Dacia, dintre care unii erau indigeni. De altfel, contactul cu autohtonii se realiza mai cu seamă datorită trupelor auxiliare, ai căror veterani primeau cetățenia romană și se stabileau apoi, de obicei, în provincia în care serviseră, de preferință chiar în apropierea castrului fostei lor unități.

Un rol important în viața romană dintr-o provincie de frontieră cum era Dacia în aveau așezările civile –*vici militari*⁴⁹¹, așezări de tip *Kastellvicus*- din vecinătatea castrului auxiliare⁴⁹². Scopul existenței fiecărui asemenea *vicus* era de a asigura toate nevoile soldatului și deci, implicit, ale armatei (*SHA, vita Sev. Alex. 18, 52, 3: miles non timetur, si vestitus, armatus, calcinatus et satur et habens aliquid in zonula* -„De soldat nu trebuie să te temi, dacă el este îmbrăcat, înarmat și încălțat, are stomacul plin și ceva bani în pușculiță”).

Organizarea unui *vicus* militar în imediata apropiere a unui castru auxiliar este condiționată

Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten drei nachchristlichen Jahrhunderten (Marburger Kolloquium 1994), Marburg, 1994, p. 86 sqq.

⁴⁹¹ Doina Benea, ***Die Urbanisierung der Militär vicus in Dakien. Einfluss der demographischen Faktoren auf ihre Entwicklung***, în *PolEdil II*, p. 231-248.

⁴⁹² Pentru analogii, a se vedea Ch.S. Sommer, ***The Military vicus in Roman Britain. Aspects of their Origins, their Location and Layout Administration, Function and End***, BAR BS, 129, Oxford, 1984.

de poziția și orientarea castrului respectiv, precum și de relația castrului cu principalele căi de comunicație, ori de aspecte locale ca poziția termelor în fața porții *praetoria* și porții *principalis dextra*⁴⁹³. Cât privește tipologia acestor *Kastellvici*, au fost identificate trei tipuri de amplasamente: a) de-a lungul căii principale de comunicație (*Straßentyp*); tangențial, de-a lungul căii principale de comunicație (*Tangentialtyp*); așezarea dezvoltată de jur împrejurul castrului (*Ringtyp*)⁴⁹⁴.

Analiza complexă a vieții economice, sociale și spirituale a așezărilor de tip *Kastellvicus* din apropierea castrelor auxiliare reprezintă una din problemele cele mai importante în înțelegerea istoriei unei provincii romane⁴⁹⁵. Structura socială a așezărilor de acest fel reflectă în bună măsură structura socio-etnică a trupei din castru (și prin familiile soldaților)⁴⁹⁶. Activitatea economică desfășurată în *vici militari* prin atelierele meșteșugărești și comerț era menită să asigure nevoile armatei, dar în funcție de cerere ea era independentă și intra în relații cu așezările autohtone din împrejurimi (în unele cazuri aceste relații economice depășesc granițele Provinciei, intrând în contact cu lumea barbară din vecinătatea *limes*-ului). Viața spirituală din *vici militari* este dominată de cultele religioase preponderent adoptate de trupa din castru.

⁴⁹³ Ch.S. Sommer, *Kastellvicus und Kastell – Modell für die Canabae legionis ?*, în *IMDT*, Timișoara, 2001, p. 48.

⁴⁹⁴ *Ibidem*, p. 48-49.

⁴⁹⁵ O analiză exemplară: Ch. S. Sommer, *Kastellvicus und Kastell*, în *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 13 (Stuttgart), 1988, p. 457-709.

⁴⁹⁶ Pentru Dacia Porolissensis, a se vedea **Paki 1998**, p. 327.

Populația eterogenă a *vici*-lor militari cuprindea nu numai familiile soldaților, ci și elementele adiacente armatei care însoțeau trupa în peregrinările ei de lungă durată: furnizorii armatei, mici negustori (*mercatores, negotiatores*), artizani, *lixae*⁴⁹⁷ etc. Un *vicus* militar avea capacitatea de a atrage și absorbi populația autohtonă interesată de a se ridica la un nou statut social, deosebit, reprezentat de intrarea în armată⁴⁹⁸.

Așadar, *vici militari* au reprezentat de civilizație romană și spiritualitate latină, care au contribuit prin însuși numărul castrelor la romanizarea populației indigene dintr-o provincie romană. În funcție de puterea economică, socială și demografică a unui *vicus* militar acesta putea accede la statutul de *civitas, municipium*. În Dacia cercetarea arheologică a așezărilor vicane aparținând castrelor auxiliare (*vici militari, Kastellvici*) sunt încă la început; o serie de edificii au fost dezvelite în mai multe localități, dar doar despre un singur *vicus* se poate afirma că reprezintă prin modul său de organizare o astfel de așezare (Tibiscum)⁴⁹⁹.

*

Armata romană a contribuit la creșterea demografică substanțială în localitățile unde a fost

⁴⁹⁷ Elementele care prestau anumite servicii: dansatoare, prostituate, brutari, bucătari, cârciumari etc., cf. H. von Petrikovits, *Lixae*, în **Roman Frontier Studies 1979 (= Limes 12)**, London, 1980, p. 1032.

⁴⁹⁸ Atare situație relevă aportul *vici*-lor militari la procesul de romanizare prin prisma relațiilor pe care le întrețineau cu așezările indigene din împrejurimi, cf. Ch.S. Sommer, **op. cit.**, p. 607.

⁴⁹⁹ Doina Benea, **Der Kastellvicus von Tibiscum**, în **PolEdil I**, p. 173-178.

cantonată⁵⁰⁰. Acest spor de populație latinofonă se realiza nu doar prin familiile militarilor, ci și prin alte elemente civile adiacente armatei care urmau, ca pretutindeni, trupele în peregrinările lor de lungă durată. Dezvoltarea preurbană accentuată a unor localități –de pildă, Micia⁵⁰¹- se datorează armatei; altele –cazul Potaissei⁵⁰²- devin după numai două-trei decenii de la instalarea armatei, înfloritoare orașe. Militarii înșiși și populația civilă care îi urmează, au contribuit substanțial la progresul economiei și civilizației romane provinciale⁵⁰³. Elementul militar e prezent *pecunia sua* la construirea unor edificii publice, a templelor, a termelor folosite și de civili. Armata romană a construit drumuri, poduri, a fortificat orașe, a întreprins lucrări de captare și aducțiune a apei potabile etc.

2.3. Sistemul defensiv și de comunicații al Daciei

Organizarea noii Provincii – în care conceperea rețelei de drumuri și stabilirea garnizoanei trupelor reprezintă elementele esențiale – marchează începutul constituirii

⁵⁰⁰ Cf. în general, vol. **Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire**, Alba Iulia, 2000.

⁵⁰¹ Lucia Țeposu-Marinescu, în **Sargetia** 18-19, 1984-1985, p. 125-128.

⁵⁰² M. Bărbulescu, **Potaisa. Studiu monografic**, Turda, 1994.

⁵⁰³ Cu privire la viața cotidiană a soldatului roman, a se vedea N. Gudea (Hrsg.), **Beiträge zur Kenntnis des täglichen Lebens des römischen Soldaten in den dakischen Provinzen**, Cluj-Napoca, 1997.

sistemului defensiv al Daciei romane⁵⁰⁴. Sistemul defensiv al Daciei reprezintă o unitate indisolubilă între linia de castre și drumul (*via*) care le unește; paza și întreținerea acestora erau încredințate trupelor din sectoarele respective de *limes*.

Cu privire la accețiunea termenului *limes*⁵⁰⁵ sunt de avut în vedere două sensuri/înțelesuri: a) primul se referă la instalațiile militare de la graniță (drumuri-baze militare-sistem de pândă și semnalizare)⁵⁰⁶ care înglobau de fapt întreaga viață economică și socială din fața și din spatele frontierei; b) al doilea este de natură logistică și se referă la concepția de apărare. *Limes*-ul a reprezentat un sistem care asigura *pax Romana*⁵⁰⁷. El se baza pe dislocarea de forțe militare de-a lungul frontierei în așa fel, încât pe baza sistemului rutier, să se poată realiza în orice moment o concentrare a trupelor într-un punct amenințat sau chiar atacat⁵⁰⁸. Această strategie a corespuns numai epocii Principatului (sec. I – III p. Chr.) când

⁵⁰⁴ N. Gudea, **Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obermoesischen Donaulinie von Traianus bis Aurelianus**, în *ANRW* II, 6, 1977, p. 849-887; **idem**, în *EphemNap* 2, 1992, p. 69-93; Gudea 1997; Ioana Bogdan Cătănicu, **Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia** (BAR IS 116), Oxford, 1981; D. Protase, în *IstRomânilor II*, p. 114-136.

⁵⁰⁵ Lucrările teoretice de bază despre *limes*: Th. Mommsen, **Der Begriff des Limes**, în *Westdeutsche Zeitschrift* 13, 1894, p. 134-143; E. Fabricius, *RE* XII (1924), col. 572-671, s.v. **Limes**; G. Forni, **Limes** (Extras) *DizEp* IV, fasc. 34-40, Roma, 1959-1962; A. Piganiol, **La notion du limes**, în *Limes* 5 (Zagreb, 1963), p. 119-122; J.C. Mann, **The Frontier of the Principate**, în *ANRW* II.1, 1974, p. 508-533.

⁵⁰⁶ J. Napoli, **Recherches sur les fortifications linéaires romaines**, Roma, 1997, p. 7-123.

⁵⁰⁷ S.L. Dyson, **The Creation of the Roman Frontier**, Princeton, 1985.

atacurile sau amenințările grave de la frontiere au fost relativ izolate și puține; când acestea au devenit frecvente și masive, în a doua jumătate a secolului III, sistemul s-a prăbușit și a fost înlocuit⁵⁰⁹.

În acest context trebuie avute în vedere mutațiile petrecute în timpul domniei lui Hadrian când are loc o revenire –sub aspectul strategiei frontierelor- la principiile de politică externă postulate de Augustus: stoparea extinderii frontierelor și consolidarea Imperiului în limitele existente. Stabilizarea *limes*-ului are ca urmare, după cum constată Luttwak, o „rigidizare” a defensivei romane în comparație cu armata extrem de mobilă a Principatului timpuriu, care era capabilă să se deplaseze rapid în oricare din zonele de conflict și să lupte în orice condiții⁵¹⁰. Ca urmare a acestei noi orientări strategice, baza este pusă pe armatele provinciale, în cadrul cărora se manifestă o tot mai pronunțată specializare și adaptare la condițiile concrete ale zonei⁵¹¹.

În consecință, frontierele fortificate (*limes*-ul) reprezintă mai degrabă linii de demarcație între Imperiu și *Barbaricum*, după cum punctele fortificate de pe *limes* constituie baze pentru

⁵⁰⁸ *Cu privire la utilizarea termenului de limes în literatura arheologică românească, a se vedea N. Gudea, Der Meseș –Limes /Limesul de pe munții Meseș, Zalău, 1997, p. 9-11.*

⁵⁰⁹ **Luttwak 1976, cap. III The defence in depth. The great crises of the Third Century and the strategies, p. 127-190.** A se vedea și *B. Isaac, Frontier Policy-Grand Strategy ?, în The Limits of the Empire. The Roman Army in the East, Oxford, 1990, p. 372-419.*

⁵¹⁰ **Luttwak 1976, p. 126.**

⁵¹¹ **Luttwak 1976, p. 123.**

operațiunile militare care se desfășoară în teritoriul extraprovincial⁵¹².

Studiile mai noi consideră limesul ca o zonă de contact între lumea romană și *Barbaricum*, și ca un spațiu al unui mod de viață specific⁵¹³. Dinamizarea relațiilor comerciale în preajma marilor castre de pe limes a dus, cu timpul, la crearea unei „frontiere invizibile” în fața liniei de demarcație, așa-zisul „Vorlimes”⁵¹⁴; acesta era o zonă marginală, a cărei trăsătură definitorie o reprezenta prelungirea, peste linia de demarcație, a economiei romane, devenind astfel o „periferie” a acesteia⁵¹⁵.

Pe de altă parte, trebuie subliniat faptul că, dincolo de forța militară, diplomația romană a fost utilizată complementar pentru protejarea Imperiului Roman față de amenințările, directe sau potențiale, din afara frontierei⁵¹⁶. În ceea ce privește relațiile Daciei romane cu *Barbaricum* s-a constatat că până prin anii 230-240 p. Chr. a funcționat sistemul relațiilor diplomatice ale Imperiului care urmărea ținerea sub control a mișcărilor de populație de dincolo de *limes*⁵¹⁷.

⁵¹² D. Ruscu, Ligia Ruscu, **EKTAEIS KATA AAANQN a lui Arrian și strategia defensivă a Imperiului Roman în epoca hadrianică**, în *EphemNap* 6, 1996, p. 205-233 (în special p. 226 sq).

⁵¹³ A se vedea întreaga discuție la **Opreanu 1998**, p. 14-20 (cu referințele bibliografice).

⁵¹⁴ J. Kunow, **Zum Limesvorland der Provinz Germania Inferior**, în *Limes 14* (Wien, 1990), I, p. 499-504.

⁵¹⁵ L. Hedeager, **Empire, Frontier and the Barbarian hinterland: Rome and northern Europe from AD 1-400**, în M. Rowlands, M. Larsen, K. Kristiansen (eds.), **Centre and Periphery in the Ancient World**, Cambridge-London, 1987, p. 125-153.

⁵¹⁶ **Opreanu 1998**, p. 20-27.

⁵¹⁷ **Opreanu 1998**, p. 142.

*

Sistemul defensiv al Daciei a fost elaborat încă de Traian, apoi a fost completat și îmbunătățit de împărații următori, până în secolul III p. Chr.⁵¹⁸. Pentru apărarea Provinciei s-au executat numeroase și variate lucrări defensive, începute încă de Traian, mereu înnoite și adaptate la noile situații strategice.

Elementele constitutive ale frontierei fortificate sunt de regulă cam aceleași peste tot în Imperiu (castre –*castra, castella*; burguri de pământ –*burgi*; turnuri de observație și pază –*turres, speculae*; valuri de pământ –*valli*; șanțuri de apărare –*fossae*; ziduri de piatră –*muri*, înălțate în sectoarele cele mai periclitare ale frontierei), în schimb combinarea și utilizarea lor în Dacia prezintă unele particularități determinate de configurația geografică. Sistemul defensiv al Daciei a fost astfel conceput încât să poată îndeplini două exigențe esențiale: exploatarea la maximum a avantajelor oferite de condițiile fizico-geografice și asigurarea unei deplasări rapide și eficiente a trupelor cantonate pe *limes*.

Existența provinciei Dacia – unica provincie trandanubiană a Romei – a pus probleme privind asigurarea comunicației cu restul Imperiului și apărarea unui teritoriu situat în calea amenințărilor din est și nord-vest.

Apărarea provinciei Dacia în timpul lui Traian a fost asigurată de trupele rămase la nordul Dunării la sfârșitul celui de-al doilea război dacic⁵¹⁹. Aceste trupe reprezentau o armată de ocupație,

⁵¹⁸ **Gudea 1997.**

⁵¹⁹ J. Garbsch, N. Gudea, în **ActaMP** 14-15, 1991, p. 61-82.

Într-un teritoriu aflat în curs de organizare ca Provincie. Una din cele mai importante sarcini ale armatei în noul teritoriu cucerit era construirea și asigurarea sistemului de drumuri.

În provincia nord-dunăreană au fost construite numeroase *castra*, *castella*, *burgi*, turnuri de observație și semnalizare (*turres*, *speculae*), precum și drumuri strategice. În jurul anului 110 p. Chr. sistemul defensiv al Daciei era deja constituit și fortificațiile (faza cu val de pământ a castrelor) funcționau; trupele fuseseră dislocate în poziții strategice-cheie, sau în vecinătatea imediată a liniei de demarcație față de *Barbaricum*. Totuși, având în vedere că reorganizarea lui Hadrian a avut o esență strategică – eficientizarea rolului strategic al Daciei fiind realizată și prin fixarea unei concepții coerente de apărare, în special în zonele-cheie, adaptate particularităților și avantajelor naturale ale reliefului- se consideră că un adevărat *limes* n-a putut fi conceput încă din primii ani de existență a Provinciei⁵²⁰. De altfel, Traian a declanșat, curând după anul 110 p. Chr. , preparativele pentru campania parthică, moment în care interesul său direct pentru Dacia, aflată în plin efort constructiv, trebuie să fi scăzut sensibil.

Hadrian a rezervat Daciei un rol important în strategia față de amenințările barbare. Pentru a înțelege principiul strategic al defensivei hadrianice, trebuie să observăm faptul că avem de-a face cu o apărare activă care presupune atacarea și respingerea inamicului în afara teritoriului

⁵²⁰ **Opreanu 1998**, p. 57 sqq.

Imperiului și nu defensivă pe o linie statică, oricât de fortificată ar fi ea.

Prin reorganizarea din 118/119 p. Chr., Hadrian articulează o concepție coerentă de apărare și definitivează *limes*-ul dacic, inclusiv prin aducerea de noi trupe și prin înlocuirea unor unități de infanterie cu altele de cavalerie (de pildă, în castrele de la Ilișua și Gilău). Concepția de apărare a Provinciei a ținut seama în mare măsură de configurația geografică⁵²¹: podișul central transilvănean, înconjurat de munți, dispunea de o apărare naturală; aceasta era completată prin blocarea căilor de acces de la marginea podișului prin fortificațiile de pe *limes*.

În noua concepție strategică a lui Hadrian, în care se impune conceptul de defensivă, în fața celor două fronturi principale spre *Barbaricum*, cel vestic al Daciei Porolissensis, spre iazygi și cel sud-estic, al Daciei Inferior, spre roxolani, se întindeau zone de câmpie nelocuite intens și sistematic. Ampla blocare cu elemente defensive și de control a sectorului nord-vestic al limesului Daciei Porolissensis, în contrast o oarecare neglijare a sectorului sud-estic al frontierei Daciei Inferior, sugerează că iazygii erau cei mai de temut adversari, ei fiind cei care obișnuiau să se deplaseze spre nordul Mării Negre, la roxolani. Rolul militar al Daciei Inferior era destul de redus, provincia sud-carpatică fiind mai mult o „punte de legătură” între Dunăre și Transilvania romană.

⁵²¹ F. Fodorean, D. Ursuț, **Considerații teoretice privind drumurile de limes din provincia Dacia Porolissensis**, în *OmNG*, p. 301-318.

Dacia Porolissensis constituia un scut pentru întregul sistem al defensivei dunărene⁵²². Această provincie dispune de o garnizoană deosebit de puternică, plasată pe *limes*-ul nordic –Porolissum-, care cuprinde în epoca hadrianică nu mai puțin de 5 auxiliii⁵²³. Rolul strategic al garnizoanei de la Porolissum în sistemul defensiv al *limes*-ului dacic este unul deosebit de important. În timp de pace sau în cazul unor raiduri mărunte după pradă, garnizoana din Porolissum exercită controlul asupra căilor de acces dinspre nord-vestul Provinciei, precum și a traficului pe aceste rute. În cazul unui atac mai serios, Porolissum servea ca bază de operațiuni, unde se puteau concentra trupele de pe *limes*-ul nordic: Bologa, Buciumi, Românași, Tihău și cele din linia a doua –*alae*-le de la Gilău, Gherla și Ilișua. Se constituia astfel o armată de campanie cuprinzând majoritatea trupelor Provinciei. Această armată (*exercitus Daciae Porolissensis*) reprezintă elementul de bază al defensivei frontierei de nord a Daciei romane. După cum s-a observat, Porolissum era unul dintre centrele militare importante ale Imperiului, având paralele la Asparus în Cappadocia, în apropierea coastei sudice a Pontului Euxin, la Dura Europos în Siria și Syene, la frontiera Egiptului cu Nubia⁵²⁴.

Între sectoarele limesului dacic (linii de apărare regională) cărora Hadrian le-a acordat o

⁵²² **Luttwak 1976** p. 101; N. Gudea, **Dacia Porolissensis. I. Contribuții la o bibliografie a istoriei militare și la un scurt istoric al cercetărilor**, în **Revista Bistriței** 14, 2000, p. 355-378.

⁵²³ Respectiv, **coh. I Ulpia Brittonum milliaria, coh. V Lingonum, coh. II Britannica milliaria, coh. VI Thracum și numerus Palmyrenorum**, cf. N. Gudea, în **ActaMP** 12, 1988, p. 198.

⁵²⁴ D. Ruscu, **Ligia Ruscu**, în **EphemNap** 6, 1996, p. 226 sq.

atenție deosebită, se numără cel vestic și nord-vestic al Daciei Porolissensis, în special porțiunea din masivul Meseșului⁵²⁵, care separă Podișul Transilvaniei la est și Câmpia Pannonică la vest; în fapt munții Meseș fac legătura între Apuseni și Carpații Orientali. Atenția deosebită acordată acestui segment, numărul mare de trupe dislocate și cantitatea impresionantă de lucrări defensive și de supraveghere (castre –*castra/castella*; fortificații mici din piatră și lemn –*turres*; fortificații de pământ sau cu zid de dimensiuni mijlocii –*burgi*; baraje din valuri de pământ și ziduri de piatră – *clausurae*, care blocau anumite zone mai ușor accesibile) ridicate aici, atestă că cele trei trecători principale au reprezentat căile de acces ale iazygilor spre centru Transilvaniei. Însemnătatea strategică a culmii Meseșului a putut determina chiar existența la Porolissum a comandamentului lui Q. Marcius Turbo⁵²⁶. De altfel, concentrările de trupe de la Porolissum sunt atestate în timpul lui Hadrian de ștampile ale legiunilor IIII Flavia Felix și XIII Gemina⁵²⁷. Rolul de sediu al comandamentului lui Turbo ar fi putut determina chiar și alegerea numelui de Dacia Porolissensis pentru provincia nou creată de Hadrian⁵²⁸.

⁵²⁵ N. Gudea, **Der Meseș-Limes/Limesul de munții Meseș**, Zalău, 1997.

⁵²⁶ **Opreanu 1998**, p. 61 sq.

⁵²⁷ N. Gudea, **Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet. Porolissum 1 / Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad. Porolissum 1**, Zalău, 1997, p. 43.

⁵²⁸ *Unii istorici consideră că Porolissum ar fi devenit capitala noii provincii Dacia Porolissensis, cf. N. Gudea, op. cit., p. 44.*

În eventualitatea unui atac al iazygilor acționa dinspre vest armata Pannoniei Inferior – având ca nucleu legiunea II Adiutrix de la Aquincum-, iar dinspre est armata Daciei Superior cu legiunea XIII Gemina de la Apulum și *exercitus Daciae Porolissensis*. Aria lor de acțiune era la nord de drumul Lugio – Partiscum, aflat sub control roman⁵²⁹. Utilizarea unei astfel de soluții strategice este dovedită și de comanda extraordinară a Daciei și a Pannoniei Inferior exercitată de Q. Marcus Turbo în timpul războiului cu iazygii din 118 p. Chr.⁵³⁰. Această guvernare presupune atât acțiunea comună a armatelor celor două provincii –puse sub o comandă unică-, cât și faptul că teatrul de operațiuni era situat la nord de drumul Lugio – Partiscum (Szeged), deoarece domeniul de competență a lui Turbo nu includea Moesia Superior.

De cealaltă parte a Transilvaniei romane, provincia pandant Dacia Inferior, deși a fost creată din aceleași rațiuni generale și pe baza aceleiași concepții defensive a epocii lui Hadrian, a trebuit să fie adaptată unor condiții total diferite, începând cu cele geografice. Construirea palisadei de pe linia transalutană, fără *fossa*⁵³¹, apărată de trupe dispersate în fortificații de mici dimensiuni, a constituit momentul „închiderii” graniței de est a provinciei nou create.

⁵²⁹ Zs. Vissy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Stuttgart, 1988, p. 124 și harta.

⁵³⁰ *SHA, vita Hadriani* 6, 7; *Piso* 1993, p. 31-34.

⁵³¹ Ioana Bogdan Cătănicu, în *Limes 13* (Aalen 1983), Stuttgart, 1986, p. 461-468.

Așa-zisul *limes Transalutanus*⁵³² nu avea nici un rost defensiv, ci limita teritoriul provincial. În spatele acestei linii trecea drumul de la Dunăre spre sud-estul Transilvaniei; importanța strategică și comercială a acestui drum e considerabilă, inclusiv pentru aprovizionarea trupelor, după scoaterea din funcțiune a podului de la Drobeta.

Armata Daciei Inferior, organizată sub Hadrian, avea ca sarcină principală controlul și apărarea Câmpiei Muntene împotriva unui eventual atac dinspre nord-est al sarmaților-roxolani⁵³³. Armata Daciei Inferior în epoca lui Hadrian⁵³⁴ avea 3 ale, 2 cohorte equitate și 4 cohorte de orientali, toate mânuind arcul⁵³⁵, plus *suri sagittarii*. Din descoperirile făcute în *castella* cercetate pe linia transalutană, rezultă că aceste fortificații au fost ocupate de trupe care foloseau arcul și săgeata și, ținând cont de preceptele lui Vegetius (III, 6, 79), trebuie să fi fost și un număr mare de *equites* care să poată controla câmpia joasă a Munteniei.

Forța militară constituită de aceste trupe dislocate în Dacia Inferior⁵³⁶, între Angustia (Brețcu) și Dunăre, nu era menită să răspundă doar infiltrărilor de populație în provincie, ci controla accesul dinspre pustiul getic spre vest, în cazul în care trupele sectorului nordic al Moesiei Inferior –

⁵³² **Eadem, Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman, Alexandria, 1997, p. 78 sqq.**

⁵³³ **Eadem, Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia (BAR IS 116), Oxford, 1981, p. 25.**

⁵³⁴ **Eadem, în Limes 14 (Carnuntum 1986), Wien, 1990, p. 808.**

⁵³⁵ R. Davies, în **Britannia** 8, 1977, p. 169.

⁵³⁶ Cr.M. Vlădescu, **Armata romană în Dacia Inferior, București, 1983.**

având până în 167, la Troesmis, și legiunea V Macedonica- nu reușeau să împiedice trecerea liniei dintre Dunăre și cotul Carpaților. Transferarea leg. V Macedonica de la Troesmis în Dacia poate fi explicată dacă luăm în considerare faptul că populațiile stepei nu au atacat frontal sectorul înalt al Dobrogei, ci inundau câmpia Bărganului, îndreptându-se spre sud sau sud-vest, așa încât legiunii XI Claudia de la Durostorum îi revenea rolul de a acționa în răsăritul Munteniei.

În baza concepției strategice a epocii hadrianice, după care contracararea unui atac al barbarilor se face prin intervenția întregii armate a unei provincii și nu prin apărarea pe o linie fixă, rolul *limes*-ului alutan apare într-o lumină diferită⁵³⁷. Concepția „tradițională” privitoare la rolul *limes*-ului alutan ca barieră în calea unei eventuale invazii⁵³⁸ este mai aproape de principiile strategice ale secolului IV p. Chr., decât de cele ale epocii Principatului. Nici una din auxiliile dislocate pe *limes alutanus*⁵³⁹, luată individual, nu poate stopa un atac al cavaleriei grele a sarmaților – roxolani, principalul inamic din regiune⁵⁴⁰. De altfel, nici chiar în ansamblul lor, trupele cantonate pe Olt nu constituie o armată prea puternică. Mai mult, ar fi fost lipsit de sens ca un atac de anvergură al

⁵³⁷ D. Ruscu, *Ligia Ruscu*, în **EphemNap** 6, 1996, p. 228.

⁵³⁸ Ioana Bogadan-Cătănicu, **Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia**, Oxford, 1981, p. 30; Cr.M. Vlădescu, **Armata romană în Dacia Inferior**, București, 1986, p. 43.

⁵³⁹ D. Tudor, în **Limes** 9 (București – Köln, 1974), p. 237 sq.

⁵⁴⁰ Pentru detalii, cf. V. Bârcă, **Considerații privind armamentul, tipul de trupe și tactica militară la sarmați**, în **ActaMN** 31, 1994, p. 55 sqq; V. Sîrbu, V. Bârcă, **Daci și sarmați în zona est-carpatică**, în **Istros** 9, 1999, p. 83-94.

barbarilor să fie stopat pe un amplasament fix, atunci când exista posibilitatea neutralizării lui în Câmpia Munteniei prin intervenția concomitentă a armatelor din Dacia și Moesia Inferior. Așa se explică și dislocarea legiunilor de la Dunărea de Jos în principalele vaduri: Novae, Durostorum și Troesmis⁵⁴¹, adică între vadurile de la Giurgeni și Barboși. Împreună cu auxiliile care le flanchează pe *limes* oricare din aceste legiuni poate traversa oricând Dunărea cu sprijinul flotei (*classis Flavia Moesica*) pentru a-i întâmpina pe barbari în câmpia Bărăganului.

Astfel, în eventualitatea unui atac al sarmaților – roxolani, cea mai eficientă ripostă era intervenția dinspre Dunăre a armatei Moesiei Inferior, având în frunte pe legatul consular și ca nucleu una sau două din dintre legiunile acestei provincii sud-dunărene, iar dinspre Olt a unei armate compusă din auxiliile Daciei Inferior sub comanda procuratorului presidial. O asemenea intervenție concomitentă a celor două armate provinciale putea neutraliza un atac al barbarilor fie în Câmpia Munteană, fie în sudul Moldovei⁵⁴² și al Basarabiei, în zonele Barboși – Orlovka – Izmail⁵⁴³.

Așadar, rolul militar al Daciei Inferior era doar în aparență echivalent cu cel al Daciei Porolissensis. Dacia Inferior avea, în primul rând,

⁵⁴¹ M. Zahariade, N. Gudea, **The Fortifications of Lower Moesia (AD 86–275)**, Amsterdam, 1997.

⁵⁴² M. Brudiu, în **Din istoria Europei romane**, Oradea, 1995, p. 227-236.

⁵⁴³ V. Bârcă, V. Sîrbu, în **ActaMN** 37/1, 2000, p. 96-97, fig. 9-10.

menirea de a asigura legătura Daciei Superior cu Dunărea și cu Moesia Inferior. Misiunea de a-i opri pe roxolani, cei mai reductabili adversari în această parte a frontierei romane, revenea legiunilor și trupelor auxiliare de pe linia Dunării de Jos, adică armatei Moesiei Inferior.

*

La început cele mai multe castre din Dacia erau construite cu val de pământ (valul palisadă „*Holz-Erde-Mauer*” sau întăritura realizată din glij – *murus cespiticius*), iar edificiile importante din interior se ridică treptat din piatră. Mai târziu, spre finele sec. II – începutul sec. III p. Chr. are loc refacerea radicală a castrelor, greu încercate în timpul războaielor marcomanice. Teza lui M. Macrea larg acceptată potrivit căreia în mare măsură sistemul defensiv al Daciei este refăcut în piatră începând cu Hadrian, dar mai ales cu domnia lui Antoninus Pius⁵⁴⁴ este corectă în principiu însă poate fi nuanțată. Dacă limesul alutan edificat de Hadrian cuprinde de la început fortificații în piatră, în restul Daciei situația trebuie interpretată de la caz la caz. În stadiul actual al documentației se poate afirma că în Dacia au existat mai multe etape de construcție a fortificațiilor în piatră începând cu Hadrian, continuând cu mijlocul secolului II și a doua sa jumătate și apoi la începutul secolului III. Firește că nu toate castrele pot fi incluse într-una din aceste etape, realitățile arheologice sugerând numeroase situații individualizate⁵⁴⁵.

⁵⁴⁴ **Macrea 1969**, p. 223.

⁵⁴⁵ A se vedea întreaga discuție la D. Isac, **Castrele de cohortă și ală de la Gilău / Die Kohorten -und alenkastelle von Gilău**, Zalău, 1997, p.

Majoritatea castrelor din Dacia⁵⁴⁶ sunt situate pe principalele artere rutiere ale Provinciei. O altă caracteristică generală, este amplasarea acestor caste și în funcție de configurația geografică a Provinciei, spre a bara –dinspre interior, în cazul Transilvaniei- căile de acces în Provincie, la trecători și pe văile râurilor.

Aspectul geografic în sine este exploatat de militarii romani numai pentru a-și asigura pe plan local avantaje strategice pentru o staționare la adăpost de surprize, frontiera Imperiului fiind însă fixată în funcție de teritoriul populațiilor cucerite, care au atins un grad de dezvoltare ce le permitea o rapidă asimilare în viața provincială⁵⁴⁷.

Din punct de vedere al dispunerii elementelor sale de apărare, frontiera militară a Daciei romane poate fi împărțită în trei zone eșalonate în adâncime: a) linia înaintată de fortificații mici servind mai ales la observare și semnalizare, dar reprezentând și o primă barieră în calea unor atacuri; b) castelele de pe frontieră amplasate, de obicei, în spatele acestei linii; c) drumurile strategice, care asigurau legătura atât între castelele de graniță, cât și între întreaga frontieră militară și fortificațiile din interiorul Provinciei⁵⁴⁸. Acest sistem de apărare la frontieră făcea parte dintr-un ansamblu dispus concentric: în centrul Daciei romane erau staționate legiunile XIII Gemina

48-51.

⁵⁴⁶ *Cel mai recent repertoriu al castrelor din Dacia: Gudea, Limes, 1997, p. 1-113.*

⁵⁴⁷ *Ioana Bogdan Cătănciu, Dacia și strategia romană, în CivRomD, p. 14.*

⁵⁴⁸ *N. Gudea, Limesul de pe Munții Meseș, Zalău, 1997, p. 7 sqq.*

și V Macedonica⁵⁴⁹; urma o centură de fortificații intermediare așezate la marile încrucișări de drumuri⁵⁵⁰; în fine, urma limesul, care constituia centura exterioră de apărare. Ambele legiuni puteau trimite, în caz de pericol, forțe militare spre orice zonă a frontierelor; la aceste posibilități de manevră contribuia o rețea de drumuri pentru legăturile dintre caestre, precum și crearea unei linii de fortificații intermediare între caestrele de pe frontieră și caestrele legionare.

În Dacia Porolissensis, mai mult ca în oricare dintre provinciile dacice, dispunerea în adâncime a elementelor apărării și chiar modul de organizare internă al elementelor propriu-zise ale limesului, este mai bine cunoscută. Au fost cercetate arheologic mai multe *castra/castella* de graniță (Bologa⁵⁵¹, Buciumi⁵⁵², Porolissum/Moigrad-

⁵⁴⁹ *Totuși, caestrele de la Apulum și Potaissa pot fi considerate ca aflându-se la granița vestică a Provinciei, așa cum sunt plasate mai toate caestrele legionare din Imperiu, pe frontiere sau în imediata lor apropiere: spre vest de Apulum ori Potaissa, vestigiile romane sunt puține, iar zona auriferă din Apuseni ne apare ca o excrescență a provinciei, păzită de ambele caestre legionare, cf. Bărbulescu 1998, p. 63 sq.*

⁵⁵⁰ *Despre caestrele din interiorul Provinciei, cf. D. Protase, în IstRomânilor II, p. 131-135.*

⁵⁵¹ *N. Gudea, Das Römergrenzkastell von Bologa-Resculum/Castrul roman de la Bologa-Resculum, Zalău, 1997.*

⁵⁵² *Idem, Castrul roman de la Buciumi/Das Römergrenzkastell von Buciumi, Zalău, 1997.*

Pomet⁵⁵³, Cășei⁵⁵⁴), de pe linia intermediară (Gilău⁵⁵⁵, Gherla) și din interior (Potaissa⁵⁵⁶); sunt identificate drumurile din interior (Napoca - Potaissa, Napoca - Optatiana - Largiana - Certiae - Porolissum), ca și cele situate între castrele de graniță (Bologa - Porolissum; Bologa-Sutor; Bologa-Porolissum; Porolissum-Tihău-Cășei; Ilișua-Orheiul Bistriței-Brâncovenesti)⁵⁵⁷; sunt cunoscute sectoarele înaintate ale limesului atât pe granița de nord și nord-est cât și, mai ales, pe cea de nord-vest⁵⁵⁸.

*

După cum s-a văzut, o caracteristică a orientării liniilor de castre ale Daciei constă în faptul că, în bună parte, sunt situate pe principalele artere rutiere ale Provinciei⁵⁵⁹: atât cele de pe marele drum imperial (de la Dunăre, prin Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa și

⁵⁵³ *Idem, Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet. Porolissum 1 / Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad. Porolissum 1*, Zalău, 1997.

⁵⁵⁴ D. Isac, în *Der römische Weihebezirk von Osterburken II. Kolloquium. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 49, Stuttgart, 1994, p. 205-215.

⁵⁵⁵ *Idem, Castrele de cohortă și ală de la Gilău/Die Kohorten-und alen kastelle von Gilău*, Zalău, 1997.

⁵⁵⁶ M. Bărbulescu, *Das Legionslager von Potaissa (Turda)/Castrul legionar de la Potaissa (Turda)*, Zalău, 1997.

⁵⁵⁷ Fl. Fodorean, D. Ursuț, *Considerații teoretice privind drumurile de limes din provincia Dacia Porolissensis*, în *OmNG*, p. 301-318.

⁵⁵⁸ N. Gudea, *Der Meseș-Limes/Limesul de pe munții Meseș*, Zalău, 1997.

⁵⁵⁹ Despre rețeaua rutieră a Daciei romane, a se vedea *Gudea 1996*, p. 99-105.

Napoca, până la Porolissum), cât și cele din Dacia Inferior (pe valea Oltului și „*limes transalutanus*”).

Primul drum, în sens cronologic, este cel urmat de Traian în cursul primului război dacic (Priscianus: *Traianus in I Dacicorum: inde Berzobim, deinde Aizi processimus*) și este marcat de *Tabula Peutingeriana* (VII, 2-4): *Lederata–Apus flumen–Arcidava–Centum Putei–Berzobis–Aizis–Caput Bubali–Tibiscum*). În epoca traiană, în Banat, ocupat în întregime de romani la 102 p. Chr.⁵⁶⁰, castrele sunt amplasate pe două linii, eșalonate în adâncime⁵⁶¹. Frontiera vestică era supravegheată de castrele de la Banatska Palanka, Vrșac, Arcidava (Vărădia), Centum Putei (Surduc), Berzobis. Între Lederata și Tibiscum, pe drumul imperial, castrul de la Berzovia constituia centrul militar cel mai puternic din linia exterioară de apărare spre zonele de șes ale Banatului. În estul Banatului, pe o altă linie erau amplasate castrele de la Mehadia (*Praetorium*)⁵⁶², Teregova (*Ad Pannonios*)⁵⁶³ și Tibiscum⁵⁶⁴. Această linie defensivă pornea de la Dierna pe valea Cernei și pe cursul superior al Timișului, întâlnindu-se cu cea exterioară⁵⁶⁵ la Tibiscum.

⁵⁶⁰ Doina Benea, **Banatul în timpul lui Traian**, în **Analele Banatului** 3, 1994, p. 318-319.

⁵⁶¹ D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 118-120.

⁵⁶² N. Gudea, I. Moțu, **Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia**, București, 1993.

⁵⁶³ **TIR**, L 34, p. 25.

⁵⁶⁴ Doina Benea, P. Bona, **Tibiscum**, București, 1994.

⁵⁶⁵ *Durata de utilizare efectivă a fortificațiilor romane de pe linia „exterioară” Lederata–Tibiscum nu depășește începutul domniei lui Hadrian, cf. D. Protase, în IstRomânilor II, p. 118.*

De la începutul domniei lui Hadrian, apărarea romană de pe linia Lederata–Tibiscum s-a consolidat pe aliniamentul Dierna–Tibiscum și s-a menținut pe Tisa; câmpia bănățeană se afla sub controlul armatei romane din sud-vestul Daciei. După plecarea legiunii III Flavia de la Berzovia, castrul de la Tibiscum⁵⁶⁶ va constitui cel mai important centru militar al Banatului –punct nodal pe linia interioară de castre, între Dunăre și Mureș. Fortificațiile din Banat au reprezentat puncte de apărare a drumului imperial și nu au constituit un *limes* propriu-zis. De la Tibiscum, drumul trecea prin Zăvoi (castrul de aici, datând din epoca războaielor de cucerire, a fost curând abandonat) spre Ulpia Traiana Sarmizegetusa, iar apoi urca pe râul Strei, prin Aquae, spre Mureș. Nu departe, la Orăștioara de Sus⁵⁶⁷ se afla castrul unde staționa *numerus exploratorum Germanicianorum*.

Pe malul stâng al Mureșului inferior au existat, în epoca traiană, o serie de fortificații (la Cenad, Aradul Nou, Bulci), apărate de detașamente din legiunile III Flavia Felix și XIII Gemina, dar care au fost ulterior abandonate. Pe malul stâng al Mureșului mijlociu era amplasat importantul castru de la Micia⁵⁶⁸ (unde staționau *ala I Hispanorum Campagonum, coh. II Flavia Commagenorum* și *numerus Maurorum Miciensium*) –principala cale de acces spre Dacia dinspre vest. Apoi, după ce drumul de pe Mureș și cel venind de la

⁵⁶⁶ **Gudea 1997**, p. 33-34.

⁵⁶⁷ **TIR**, L 34, p. 41 – Bucium.

⁵⁶⁸ L. Petculescu, în **MN** 5, 1981, p. 109-114; **idem**, în **CercArh** 6, 1983, p. 45-50; Lucia Țeposu-Marinescu, în **Sargetia** 18-19, 1984-1985, p. 125-128.

Sarmizegetusa – Aquae se unesc, întâlnim la Cigmău⁵⁶⁹, pe malul drept al Mureșului, castrul în care staționau *pedites singulares Britannici*. Drumul roman continua spre Apulum (garnizoana leg. XIII Gemina) și urca pe Mureș (la Războieni-Cetate⁵⁷⁰ era cantonată *ala I Batavorum milliaria*), apoi, prin Potaissa (din 168 aici staționa leg. V Macedonica) și Napoca (drumul dintre aceste două localități fusese construit în 108 de *coh. I Flavia Ulpia hispanorum milliaria c.R. equitata*), ajungea la Porolissum.

Rămâne încă de elucidat care este limita de vest a Daciei, în sectorul de la sud de Bologa până la Micia⁵⁷¹. Se presupune că frontiera de vest a Provinciei trecea la vest de Micia și Alburnus Maior, apoi pe culmea munților Apuseni până atingea Crișul Repede⁵⁷². Oricum, spre vest de Apulum ori Potaissa, vestigiile romane sunt puține, iar zona auriferă din Apuseni ne apare ca o excrescență a Provinciei, apărată de ambele castre legionare și de posturi de *beneficarii*.

Între Crișul Repede și Someș, a fost organizat cel mai puternic sector de pe întreg limesul dacic: 6 castre, 10 burguri, 7 *clausurae*, peste 60 de turnuri și două ziduri-limes, care apărau centrul de la Porolissum. Frontiera Daciei Porolissensis era apărată în acest sector de castrele de la Bologa, Buciumi, Românași și Romita. În spatele limesului de pe munții Meseș se afla complexul de fortificații

⁵⁶⁹ **TIR**, L 34, p. 47.

⁵⁷⁰ **TIR**, L 34, p. 95.

⁵⁷¹ C. Opreanu, **Vestul Daciei Romane și Barbaricum în epoca lui Traian**, în **CivRomD**, p. 28-51.

⁵⁷² S. Dumitrașcu, în **ActaMN** 6, 1969, p. 483-491.

de la Porolissum (castrele de pe Pomet și de pe Citera). Complexul de la Porolissum –care bloca intrarea în fața „Porților Meseșului”- constituia cheia de boltă a sistemului defensiv al Daciei Porolissensis⁵⁷³, articulând cele două părți ale acestui sistem, limesul de pe Meseș și linia de apărare de pe Someș (castrele de la Tihău, Cășei și Ilișua). În Dacia Porolissensis au staționat cel mai mare număr de *cohortes milliariae*. În interiorul celei mai nordice provincii a Daciei se aflau castre în care erau încartiruite trupe de cavalerie, la Gilău⁵⁷⁴ (*ala Siliana*), Gherla (*ala II Gallorum et Pannoniorum*) și Optatiana⁵⁷⁵ (*numerus Maurorum Optatianensium*).

Pe frontiera de nord, de la Tihău⁵⁷⁶ (unde staționa *coh. I Cannanefatium*), un alt sector al *limes*-ul Daciei Porolissensis continua pe Someș, cu castrele de la Cășei – *Samum*⁵⁷⁷ (*coh. I Britannica milliaria c.R. equitata*), Ilișua⁵⁷⁸ (*ala I Tungrorum Frontoniana*), Orheiul Bistriței⁵⁷⁹ (*coh. I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria equitata*), până la

⁵⁷³ N. Gudea, **Porolissum. Der Schlußstein der Verteidigungssystem der Provinz Dacia Porolissensis**, Marburg, 1989.

⁵⁷⁴ D. Isac, **Die Kohorten - und alenkastelle von Gilău**, Zalău, 1997.

⁵⁷⁵ **Gudea 1997**, p. 101-102.

⁵⁷⁶ D. Protase, în **EphemNap** 4, 1994, p. 75-101.

⁵⁷⁷ Em. Panaitescu, în **ACMIT** 2, 1929, p. 323-342; D. Isac, F. Marcu, în **Roman Frontier Studies** 17, Zalău 1999, p. 585-597.

⁵⁷⁸ D. Protase, C. Gaiu, Gh. Marinescu, **Castrul roman de la Ilișua**, Bistrița, 1997.

⁵⁷⁹ M. Macrea, D. Protase, Șt. Dănilă, în **SCIV** 18, 1967, p. 113-122.

Brâncovenești⁵⁸⁰ (*ala numeri Illyricorum*), pe Mureș. De la Tihău pe Someș și până la Deda pe cursul superior al Mureșului, romanii au creat o zonă de frontieră în fața munților Țibleș, Rodnei și Călimani, înțesată de obiective militare și lipsită de așezări civile⁵⁸¹.

De la Brâncovenești, apărarea revenea trupelor Daciei Superior. La poalele Carpaților Orientali⁵⁸² erau amplasate castrerele de la Călugăreni⁵⁸³ (*coh. I Alpinorum equitata*) și Sărățeni⁵⁸⁴ (*coh. I Alpinorum equitata*) pe cursul superior al Nirajului și al Târnavei Mici, Inlăceni⁵⁸⁵ (*coh. VIII Raetorum*, apoi *coh. IV Hispanorum*), Odorhei⁵⁸⁶ (*coh. I Ubiorum*), pe Târnavă Mare și Sânpaul (*numerus Maurorum S...*). În fața liniei de castrere dintre Mureș și Olt, spre *Barbaricum*, au fost identificate – la Gurghiu, Ideciul de Sus și Sânpaul – obiective militare romane (*speculae, burgi*) similare celor cunoscute la nord de Someș.

Apărarea colțului de sud-est al Transilvaniei revenea armatei Daciei Inferior⁵⁸⁷. Pasul Oituz (*Angustiae*) era păzit de castrul de la Brețcu⁵⁸⁸ (*cohors I Bracaraugustanorum*). De la pasul Oituz

⁵⁸⁰ D. Protase, A. Zrinyi, **Castrul roman și așezarea civilă de la Brâncovenești**, Tg. Mureș, 1994.

⁵⁸¹ Șt. Ferenczi, în **Sargetia** 10, 1973, p. 79-102; **idem**, în **Sargetia** 11-12, 1974-1975, p. 285-289.

⁵⁸² Șt. Ferenczi, M. Petică, în **Apulum** 33, 1995, p. 121-142.

⁵⁸³ D. Protase, în **ActaMN** 2, 1965, p. 209-214.

⁵⁸⁴ **TIR**, L 35, p. 64.

⁵⁸⁵ N. Gudea, în **ActaMP** 3, 1979, p. 149-273.

⁵⁸⁶ **TIR**, L 35, p. 54-55.

⁵⁸⁷ A se vedea întreaga discuție, cf. **Piso 1993**, p. 34-36.

⁵⁸⁸ **Idem**, în **ActaMP** 4, 1980, p. 285-366; **Gudea 1997**, p. 63.

până la Caput Stenarum (Boița), pe linia Oltului transilvan, frontiera era apărată de castelele de la Olteni⁵⁸⁹, Boroșneul Mare⁵⁹⁰ -construit de *ala I Flavia Gaetulorum*⁵⁹¹, Comalău⁵⁹², Hoghiz⁵⁹³, Cincșor⁵⁹⁴ și Feldioara. În câmpia Bârsei, castrul de la Cumidava (Râșnov)⁵⁹⁵ controla accesul în pasul Bran prin care se făcea legătura cu castelele de pe linia transalutană.

De la pasul Turnu Roșu până la vărsarea Oltului în Dunăre, frontiera era apărată de *limes Alutanus*⁵⁹⁶, lung de vreo 260 km. În zona carpatică a Oltului, pe malul stâng, erau amplasate castelele de la Pons Vetus (Câineni), Racovița, Praetorium (Copăceni)⁵⁹⁷, Arutela (Călimănești-Bivolari)⁵⁹⁸; pe o linie paralelă cu ultimele patru, la est de masivul Cozia, se află castelele de la Titești, Rădăcinești și Castra Traiana (Sâmbotin)⁵⁹⁹. De la ieșirea Oltului din munți și până la vărsarea în Dunăre, sunt cunoscute o serie de alte castre, amplasate pe

⁵⁸⁹ **Gudea 1997**, p. 62 (atribuie, eronat, castrul de la Olteni Daciei Superior).

⁵⁹⁰ **Gudea 1997**, p. 64.

⁵⁹¹ I. Piso, în **ActaMN** 36/I, 1999, p. 85.

⁵⁹² Z. Székely, **A komollói erődített római tábor, Cluj, 1943.**

⁵⁹³ **Gudea 1997**, p. 66-67.

⁵⁹⁴ D. Isac, în **EphemNap** 4, 1994, p. 103-112.

⁵⁹⁵ N. Gudea, I. Pop, **Castrul roman de la Râșnov-Cumidava, Brașov, 1971.**

⁵⁹⁶ D. Tudor, în **Limes 9** (Mamaia 1972), București -Köln, 1974, p. 235-246; Cr. M. Vlădescu, **Fortificațiile romane în Dacia Inferior**, Craiova, 1986.

⁵⁹⁷ D. Tudor, în **SCIVA** 32, 1981, 1, p. 76-88.

⁵⁹⁸ **Idem**, în **Hommage à Marcel Renard**, Bruxelles, 1968, p. 579-585.

⁵⁹⁹ R. Avram, D. Avasiloaie, în **SCIVA** 46, 1995, p. 193-195.

malul drept al râului: Buridava (Stolniceni)⁶⁰⁰, Pons Aluti (Ioneștii Govorii), Rusidava (Momotești), Acidava (Enoșești), Romula (Reșca)⁶⁰¹, Slăveni⁶⁰², Tia Mare și Islaz. Castele de pe sectorul alutan al limesului erau legate între ele prin drumul care urca pe Olt și care avea și un rol important în viața economică a Provinciei.

După abandonarea Munteniei, la răsărit de Olt a fost construit sub Hadrian așa-numitul *limes transalutanus* (constând dintr-un val de pământ cu structură de lemn și palisadă, fără *fossa*) care se întinde de la Dunăre (castrul de la Flămânda) până la pasul Bran, pe o lungime de cca. 235 km⁶⁰³, cu prelungire în Transilvania până la Cumidava (Râșnov). Construirea palisadei de pe linia transalutană, apărută de trupe dispersate în fortificații de mici dimensiuni, a constituit momentul „închiderii” graniței de est a provinciei nou create, Dacia Inferior; această construcție nu avea nici un rost defensiv, ci limita teritoriul provincial⁶⁰⁴. *Limes transalutanus* (numit popular *Troianul*⁶⁰⁵) proteja drumul strategic care lega Dunărea moesică de sud-estul Transilvaniei. Pe *limes transalutanus* erau amplasate o serie de *castella* de mici dimensiuni: Flămânda, Putineiu, Băneasa (2), Roșiorii de Vede, Gresia, Ghioca,

⁶⁰⁰ Gh. Bichir, în **Thraco-Dacica** 6, 1985, p. 93-104.

⁶⁰¹ Cr. M. Vlădescu, **op. cit.**, p. 34-40, 152-160; C.M. Tătulea, **Romula-Malva**, București, 1994.

⁶⁰² D. Tudor, în **SMMIM** 7-8, 1974-1975, p. 13-22.

⁶⁰³ **Idem**, în **SCIV** 6, 1955, 1-2, p. 87-99; **Tudor 1978**, p. 253-256.

⁶⁰⁴ D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 128-131 consideră linia transalutană drept o dublare a limesului de pe Olt.

⁶⁰⁵ C.C. Petolescu, în **Thraco-Dacica** 4, 1983, p. 143-145.

Urluieni⁶⁰⁶ (2), Fâlfani (Izbășești), Săpata de Jos⁶⁰⁷ (2), Albota, Purcăreni, Câmpulung-Jidava⁶⁰⁸ (2); cu excepția castrelor de la Urluieni și Săpata (cu zid de cărămidă) și Jidava (cu zid de piatră), celelalte fortificații sunt cu val de pământ.

Așa-zisul *limes transalutanus* –care a funcționat până în epoca lui Filip Arabul, când a fost abandonat ca urmare a atacurilor carpice– își are începuturile, probabil sub Hadrian⁶⁰⁹ sau sub Antoninus Pius. Potrivit unei alte ipoteze, construirea acestei linii de fortificații ar fi legată de prezența împăratului Caracalla în Dacia, în anul 214 a. Chr.⁶¹⁰. Oricum, limesul de pe Olt și cel transalutan au funcționat concomitent, la fel ca limesul lui Hadrian și cel al lui Antoninus Pius în Britannia.

*

Până în 168/169 p. Chr. –timp de cinci decenii- nucleul central al apărării Daciei fusese constituit de legiunea XIII Gemina de la Apulum. Întregul sistem defensiv a fost conceput în funcție de amplasarea acestei legiuni în centrul provinciei. Sosirea legiunii V Macedonica în Dacia ca urmare a reformei lui Marcus Aurelius nu va afecta continuarea acestui sistem. Stabilindu-se la Potaissa, în interiorul Provinciei, legiunea V Macedonica va consolida nucleul central al apărării

⁶⁰⁶ Ioana Bogdan Cătănicu, în **SCIVA** 45, 1994, 4, p. 327-355.

⁶⁰⁷ **Tudor 1978**, p. 298-300.

⁶⁰⁸ Em. Popescu, Eugenia Popescu, în **MatArh** 9, 1970, p. 251-263; C.C. Petolescu, T. Cioflan, în **Argessis** 7, 1995, p. 17-29.

⁶⁰⁹ Ioana Bogdan Cătănicu, **Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman (sec. I-III p. Chr.)**, Alexandria, 1999, p. 78 sqq.

⁶¹⁰ **Petolescu 2000**, p. 207 sq.

Daciei. Prin construirea unui castru legionar la Potaissa⁶¹¹ s-a marcat centrul unui imaginar arc de cerc pe care erau deja plasate *castra auxiliorum* de la Bologa, Buciumi, Românași, Romita, Porolissum, Tihău, Cășei, Ilișua, Orheiul Bistriței, Brâncovenești, Călugăreni, Sărățeni și Inlăceni.

Sistemul defensiv cu legiunile în centru a fost menținut chiar și după epoca Severilor, când pericolele mai mari par să fi amenințat Dacia Malvensis. Prin poziția sa geografică –dincolo de linia defensivă a Dunării– Dacia și-a îndeplinit, până la mijlocul secolului III, misiunea sa de *propugnaculum Imperii* în inima lumii barbare; dar, totodată, ea a suferit în mai multe rânduri asalturile acesteia.

*

Către mijlocul secolului III –în condițiile în care apărarea romană de pe limesul dunărean încearcă să se adapteze la o situație în continuă mișcare⁶¹²- se produc schimbări majore și în organizarea sistemului defensiv al Daciei. În cursul războiului carpic al lui Philippus Arabs, desfășurarea ostilităților demonstrase eficiența redusă a liniilor fixe de apărare. În consecință, împăratul a decis organizarea unei armate de intervenție –cu centrul de comandă la Sirmium- în măsură să asigure protecția eficientă a provinciilor de la Dunărea de Mijloc și de Jos⁶¹³. Ideea a fost dezvoltată de Gallienus care a înființat un corp de cavalerie mobil (*equites*), cu centrul de comandă la Mediolanum. Divizarea legiunilor în vexilații cu o

⁶¹¹ **Bărbulescu, LegVMac.**

⁶¹² **Mann 1974, p. 520.**

⁶¹³ **Mócsy 1974, p. 204; Fitz 1978, p. 16 sqq.**

mai mare mobilitate și autonomie se înscrie în aceeași direcție. Astfel, treptat, începea să prindă contur organizarea apărării în adâncime. Avem de-a face cu o strategie care articulează –mai mult sau mai puțin coerent– o multitudine de strategii locale⁶¹⁴. În cazul Daciei, puterea centrală a ajuns la concluzia că autoritatea romană poate fi exercitată și cu un număr redus de trupe, care nu mai păzesc un *limes* uzat moral, ci sunt atașate arterei vitale a Provinciiei –drumul imperial⁶¹⁵.

Invaziile barbare la Dunărea de Jos care au avut loc după anul 250 p. Chr. –deși nu vizau provincia nord-dunăreană, ci posesiunile sud-dunărene ale Romei– au compromis valoarea strategică a Daciei. După anul 260, declinul Daciei – Provincia „contractându-se” în jurul drumului imperial⁶¹⁶ - va cunoaște o cadență accelerată.

Capitolul 3

STRUCTURA ADMINISTRATIVĂ A DACIEI. CIVITATES ȘI TERRITORIA

Romanii nu au menținut teritoriile cucerite sub ocupație militară și nu le-au administrat prin funcționari imperiali. Ei au încurajat pretutindeni

⁶¹⁴ *Ideea unei strategii globale și coerente la nivelul întregului Imperiu (cf. Luttwak 1976) este o ficțiune a istoriografiei moderne. A se vedea recenzia lui J.C. Mann, Power, force and the frontiers of empire, în JRS 69, 1979, p. 175-183.*

⁶¹⁵ *Mann 1974, p. 521; P. Hügél, Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius - Aurelianus), Diss., Cluj, 1999, p. 280.*

⁶¹⁶ *Mann 1974, p. 521.*

autoadministrarea comunităților locale, iar acolo unde acestea erau prea slabe, au implantat, prin colonizare, propriile structuri economice și sociale. Astfel au procedat mai ales în cazul Daciei, care îndeplinea un excepțional rol militar – acela de a separa masele de barbari de la nordul Dunării. Așa se explică de ce provincia Dacia a fost atât de rapid urbanizată și romanizată.

Organizarea teritoriului în Dacia romană este puțin cunoscută. Pentru istoria structurilor administrative ale provinciei nord-dunărene este semnificativ faptul că încă nu se poate preciza divizarea teritoriului ei în *civitates*, lucru făcut deja chiar și pentru provinciile învecinate⁶¹⁷.

3.1 Condiția juridică a solului provincial

Ca urmare a cuceririi sau a încorporării pașnice în Imperiu, teritoriul unei provincii devenea *ager publicus*⁶¹⁸; astfel trebuie înțeles cunoscutul text al juristului Gaius (*Institutiones* II, 7): *in eo (provinciali) solo dominium populi romani est vel Caesaris*⁶¹⁹. Prin urmare, *dominium Caesaris* nu semnifică domeniul imperial ci *ager publicus* din provinciile imperiale, pe care împăratul îl administrează potrivit teoriei constituționale a Principatului, în numele poporului roman⁶²⁰. Conform dreptului roman, locuitorii provinciei

⁶¹⁷ Pentru stadiul cercetărilor, a se vedea excelenta sinteză despre viața municipală în Dacia romană: **Ardevan 1998**.

⁶¹⁸ Cf. în general M.H. Crawford, **Origini e sviluppi del sistema provinciale romano**, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 177-202.

⁶¹⁹ J. Bleicken, **In provinciali solo dominium populi Romani est vel Caesaris**, în **Chiron** 4, 1974, p. 359-367.

aveau doar o stăpânire limitată: *possessio* și *usufructus*. Condiția juridică a solului provincial exclude tipul de proprietate particulară absolută – *dominium ex iure Quiritium*.

Atunci când este utilizat de particulari, solul provincial este grevat de un *stipendium* în provinciile senatoriale (*ager stipendiarius*) și de un *tributum* în provinciile imperiale (*ager tributarius*)⁶²¹. Prin *adsignatio*, *ager publicus* putea fi transformat în proprietate privată, adică în *ager datus adsignatus*⁶²². *Adsignationes* puteau fi făcute în favoarea unor cetățeni izolați (*viritim*) sau a unor întregi comunități prin fundarea de colonii⁶²³. Un mic număr de colonii din provincii se bucurau de *ius Italicum*⁶²⁴. Prin acest drept înțelegem dreptul prin care terenul putea fi deținut în proprietate privată, revendicat sau înstrăinat, chiar și în afara Italiei, *ex iure Quiritium*, adică conform dreptului civil roman. *Ius Italicum* era cel mai înalt privilegiu la care putea aspira o *colonia* din afara Italiei, însemnând în realitate, asimilarea cetățenilor din aceste orașe cu cetățenii din Italia în materie de drept civil și fiscalitate. *Ius Italicum* implică, de asemenea *immunitas*, adică scutirea de principalele impozite: impozitul personal (*tributum capitis*) și cel pentru teren (*tributum soli*). Altfel

⁶²⁰ Cu privire la distincția dintre **provinciae populi** și **provinciae Caesaris**, cf. E. Lo Cascio, **La creazione del principato e l'età augustea**, în E. Gabba et alii, **Introduzione alla Storia di Roma**, Milano, 1999, p. 287 sq (L'organizzazione dell'Italia e delle province).

⁶²¹ W. Kubitschek, în **RE I 1**(1893), col. 793.

⁶²² J. Bleicken, **op. cit.**, p. 362.

⁶²³ E. Kornemann, în **RE IV 1** (1900), col. 566 sqq, s.v. **Colonia**.

⁶²⁴ J. Bleicken, **op. cit.**, p. 369 sq, 383, cu nota 60.

spus, dreptul care domnea în Italia era acordat ca privilegiu unui teritoriu extra-italic corespunzând teritoriului unui oraș⁶²⁵.

Teritoriul care se afla în afara *ius Italicum* rămânea *ager publicus*. Acesta putea fi divizat în loturi care nu reprezentau însă un *dominium ex iure Quiritium*, ci o *possessio*, pentru care se plătea un impozit (*ager privatus vectigalisque*). Celelalte terenuri erau arendate. În această categorie intrau suprafețele cultivabile, dar mai ales cele necultivabile, ca pădurile, pășunile, carierele și minele⁶²⁶. Ele reprezentau importante surse de venituri pentru statul roman.

La fundarea unei colonii loturile atribuite prin *adsignatio* nu sunt în mod obligatoriu identice/egale, întinderea lor variind *secundum gradum militiae*⁶²⁷. Apoi, nu întregul teritoriu al unei colonii este divizat în centurii. Rămân în afara parcelării terenurile improprii cultivării, terenurile situate la limita lui *ager centuriatus* (*ager extra clusus, loca relicta*) sau chiar în interiorul centuriilor (*subseciva*). Aceste terenuri rămâneau în proprietatea statului sau, dacă treceau în proprietatea comunităților, erau utilizate într-un alt scop⁶²⁸.

Rezumând, orașele de drept roman (municipii și colonii) își delimitau teritoriile urbane; legiunile

⁶²⁵ A. von Premerstein, în **RE X 1** (1917), col. 1241 sqq, s.v. **Ius Italicum**.. Despre ius Italicum în Dacia: N. Gostar, în **AllAlași 6**, 1969, p. 127-138.

⁶²⁶ W. Kubitschek, în **RE I 1** (1893), col. 789 sqq; E. Komemann, în **RE IV 1** (1900), col. 574 sqq.

⁶²⁷ Hyginus Grom. 176, 13.

⁶²⁸ P. Ørsted, **Roman Imperial Economy and Romanization**, Copenhagen, 1985, p. 44, 88 sqq.

posedau teritorii proprii (*prata legionis*), nu prea întinse, cum s-a văzut, la fel ca și trupele auxiliare. *Regiones* par a fi teritorii aflate sub control militar, ca în nordul Daciei, pe Someș, sub Gordian al III-lea. O serie de *territoria* (zona auriferă din Apuseni, minele de fier, pășunile, salinele) au fost trecute în *patrimonium Caesaris*⁶²⁹, beneficiile exploatării lor revenind Fiscului imperial. În sfârșit, în Dacia întâlnim și alte forme de autonomie comunală, alte forme de *civitas*, de statut inferior celui municipal sau colonial.

Pentru raportul dintre teritoriul civil, militar și fiscal din Dacia, relevant este exemplul Germaniei Inferior, tot o provincie militară de frontieră –deci comparabilă cu Dacia ca specific-, unde acest raport era 10 : 1 : 1⁶³⁰.

3.2 Structuri administrativ-teritoriale

Izvoarele epigrafice constituie principala sursă de cunoaștere a administrației locale din Dacia. Sursele epigrafice sunt însă foarte inegal repartizate geografic; aceste monumente se concentrează în jurul marilor așezări, iar pentru arii vaste nu avem aproape deloc inscripții⁶³¹.

O chestiune insuficient lămurită încă este cea a împărțirii teritorial-administrative a provinciei

⁶²⁹ Cf. E. Lo Cascio, **Patrimonium, ratio privata, res privata**, în *AIIS* 3, (1971-1972) [1975], p. 55-121.

⁶³⁰ Ch.B. Rüger, **Germania Inferior**, Köln-Graz, 1968, p. 107-108.

⁶³¹ Iudita Winkler, în *SCIVA* 25, 1974, 4, p. 497-515.

Dacia. Odată cu fundarea coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa trebuie să se fi fixat și celelalte unități teritoriale, a căror condiție juridică era stabilită de *lex provinciae*⁶³². Analogiile potrivite specificului Daciei sunt cele din provinciile de pe limesul european, care se apropie de Dacia prin structură socială, prezența masivă a armatei și nivel de civilizație. Prin analogie cu provinciile nord-vestice ale Imperiului Roman este de presupus că, pentru a putea fi administrată, Dacia a fost împărțită în *civitates*.

În epoca Principatului, statul roman căuta să asigure administrația locală din provincii prin comunități locale cu relativă autoguvernare⁶³³. De altfel, guvernatorul unei provincii avea la dispoziție un *officium* restrâns și exclusiv militar, care era impropriu pentru administrarea unui teritoriu. Integrarea era asigurată prin structurile economice și sociale romane și de principiul timocratic, care se afla la baza structurii politice. În consecință Roma încuraja emergența elitelor locale, capabile să-și asume sarcina autoadministrării și, în bună măsură, pe cea a finanțării vieții publice. Scopul ultim este însuși cel de constituire a comunităților autonome. Este evident că o centralizare excesivă sau o administrație militară de lungă durată sunt străine spiritului politicii romane din epoca Principatului.

⁶³² Despre *lex provinciae*: V. Șotropa, **Le droit romain en Dacie**, Amsterdam, 1990, p. 32 sq.

⁶³³ F. Jacques, J. Scheid, **Rome et l'intégration de l'Empire Romain (44 av. J.C. - 260 ap. J.C.). I. Les structures de l'Empire Romain**, Paris, 1990, p. 220-225.

Unitățile administrative din lumea romană provincială pot fi conduse direct de stat (acestea sunt puține la număr și au importanță redusă), dar marea lor majoritate dispun de autonomie și sunt cunoscute sub numele generic de *civitas*⁶³⁴. Ca și *poleis* din lumea greco-elenistică, *civitates* sunt mici state autonome, subordonate însă Imperiului Roman. Ele asigură administrarea unui teritoriu, în care se află localitatea centrală (capitala), alte mici centre zonale și numeroase așezări rurale. Locuitorii pot fi cetățeni cu drepturi depline ai comunității (*cives*), ori simpli supuși ai ei (*incolae*). Gradul de autonomie al unei *civitas* putea fi foarte variabil, fiind conferit de decizia administrației imperiale, care îl putea modifica; existau așadar multe feluri de *civitates*, de statut juridic diferit⁶³⁵. Însă, oricare asemenea comunitate teritorială autonomă trebuia să aibă atât un centru –mai dezvoltat din punct de vedere urbanistic-, cât și un teritoriu propriu. Fiecare comunitate administrativ-teritorială autonomă de drept roman sau peregrin era definită prin *teritoriul propriu*. În lumea romană nu se făcea diferențiere între comunitate și teritoriu, ele constituind două aspecte ale unei noțiuni juridice.

3.3 Orașele romane (*municipia* și *coloniae*).

Urbanizarea Daciei

⁶³⁴ C.C. Petolescu, în **SCIVA** 34, 1983, 1, p. 52 sq; F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 195-200, 230 sq.

⁶³⁵ F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 221-225.

Orașul roman este centrul religios, politic, administrativ și cultural al unui teritoriu⁶³⁶. Orașul roman dispunea de un întins *territorium* (teritoriul rural înconjurător – bază de aprovizionare)⁶³⁷; centrele zonale (*vici, pagi*) de pe un asemenea *territorium* erau subordonate orașului din punct de vedere juridic și financiar/fiscal. Orașul se detașa de teritoriu, în primul rând, prin funcțiile sale sacre/religioase; prin urmare, orașul roman este o noțiune *calitativă*, nu cantitativă.

Regimul Principatului a creat excelente condiții pentru înflorirea celor aproape 1000 de orașe ale Imperiului, care erau tot atâtea republici aristocratice autonome.

În fapt, Imperiul Roman apare, în epoca Principatului, ca un fel de „fедераție” de mici asemenea entități teritoriale (*poleis* ori *civitates*) cu autonomie mai mult sau mai puțin largă⁶³⁸; de altfel, o provincie era văzută, ea însăși, ca o comunitate înglobantă pentru diferitele *civitates*. Localitatea de statut urban concentra aristocrația locală, în timp ce în restul teritoriului se puteau afla

⁶³⁶ Despre rolul orașelor Imperiului în epoca Principatului, cf. în general Lellia Cracco Ruggini, **La città romana dell'età imperiale**, în P. Rossi (a cura di), **Modelli di città. Strutture e funzioni politiche**, Torino, 1987, p. 127-152; **Eadem**, **La città romana dell'età imperiale**, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 419-444.

⁶³⁷ P. Gamsey, **Cities, peasants and food in Classical Antiquity. Essays in social and economic history** (ed. with addenda by W. Scheidel), Cambridge, 1998.

⁶³⁸ Mireille Corbier, în J. Rich, A. Wallace-Hadrill (eds.), **City and Country in the Ancient World**, London–New York, 1991, p. 211 sq, 236; Lellia Cracco Ruggini, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 429-432 (*Strutture politiche e autonomia municipale*).

numeroase alte localități mai puțin însemnate, de dimensiuni și statut juridic foarte diferite.

Un oraș antic era de neconceput fără un *territorium* aferent. Bogăția aristocrației urbane se baza în primul rând pe proprietatea funciară, iar orașul reflecta tocmai întinderea și prosperitatea teritoriului său⁶³⁹.

Dacia, unica provincie trandanubiană a Imperiului, a cunoscut fenomenul urbanizării de tip roman⁶⁴⁰. Urbanizarea unei provincii nou create, pe teritoriul căreia nu existase o viață urbană de tip mediteranean, a constituit pentru administrația imperială scopul primordial⁶⁴¹, explicabil dat fiind că, în condițiile Antichității, singura formă viabilă de organizare a unor întinse teritorii diverse ca nivel de civilizație era crearea unei rețele de orașe autonome, legate între ele prin apartenența la aceeași structură juridică. Urbanizarea este termenul modern pe care îl folosim pentru a defini politica imperială de constituire a unor centre urbane de drept roman sau peregrin în teritoriile cucerite și provincializate.

Evoluția centrelor urbane din Dacia romană – cu excepția coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, singurul oraș din Dacia fundat prin *deductio*- urmează mai multe etape de dezvoltare,

⁶³⁹ Titus Livius VII. 38, 6; H. Galsterer, în Fr. Vittinghoff (Hrsg.), **Stadt und Herrschaft. Römische Kaiserzeit und Hohes Mittelalter (=Historische Zeitschrift, Beiheft 7)**, München, 1982, p. 75-106.

⁶⁴⁰ H. Daicoviciu, **Fenomenul urban antic în România**, în *Apulum* 13, 1975, p. 85-94; Ioana Bogdan Cătănicu, **Despre apariția orașelor și statutul acestora în Dacia romană**, în *EphemNap* 3, 1993, p. 203-226.

⁶⁴¹ J. Marquardt, **Römisches Staatverwaltung**, I, Leipzig, 1881, p. 500 sq.

determinate, în ultimă instanță, de politica municipală a împăraților romani. Dat fiind faptul că stratigrafia orașelor romane din Dacia este puțin – sau în unele cazuri, deloc- cunoscută, suntem în situația de a discuta despre urbanizarea Daciei aproape exclusiv pe baza documentației epigrafice.

Orașele din provincia Dacia sunt creațiile romanilor. Curând după organizarea Provinciei în viitoarele centre urbane se stabilesc primele grupuri de cetățeni romani (*cives Romani*) care sunt suficient de numeroase pentru a forma comunități (*cives Romani consistentes* sau *conventus civium Romanorum* –formă de organizare neurbană). Desigur, împreună cu ei locuiau și peregrini. *Cives Romani* se așează, uneori, alături de *vicus*-ul autohton, formând o comunitate aparte, cu conducători proprii. În numeroase cazuri, aceste prime nuclee de viață romană erau constituite din *negotiatores* (*cives Romani qui negotiantur*). Pe de altă parte, în Dacia ca și în alte provincii de frontieră, adeseori *canabae*-le⁶⁴² și *vici militari* constituie nuclee cvasi-urbane, dintre care unele vor accede la statutul de municipiu sau chiar de colonia.

Până la Septimius Severus doar structurile civile de tip *civitates* evoluează spre forme municipale. De obicei, ridicarea unei așezări la statut municipal are loc după (sau odată cu) încetarea rolului ei ca garnizoană. Altfel vor sta lucrurile abia începând cu domnia lui Septimius

⁶⁴² *Despre statutul juridic al canabelor: Fr. Vittinghoff, în Chiron 1, 1971, p. 299-318.*

Severus care inaugurează politica de municipalizare a *canabae*-lor⁶⁴³.

Dezvoltarea economică în ritm mai accelerat, procesul de urbanizare în plină desfășurare, sporirea substanțială a numărului de cetățeni –într-un cuvânt creșterea prestigiului așezării- sunt criterii care condiționează acordarea statutului juridic de oraș. În ultimă instanță, decizia aparține însă împăratului.

Orașele Daciei romane sunt oglinda faciesului urban al civilizației daco-romane provinciale, rezultatul procesului de romanizare și totodată focar de romanizare. Orașul roman e un model: dinspre oraș iradiază civilizația romană spre lumea rurală înconjurătoare. Fiecare târg mai răsărit se dorea o mică Roma, își dorea un for și temple, un amfiteatru și terme. Pe bună dreptate afirma Aulus Gellius (*Noctes Atticae*, XVI, 3) în secolul II p. Chr. că orașele provinciale sunt „mici efigii și imitații ale poporului roman (ale Romei)”: *effigies parvae simulacraque populi Romani*. Cercetările arheologice au scos în evidență nivelul înalt de civilizație al orașelor romane din Dacia: drumuri pavate, colonade care le mărgineau, aducțiunea apei potabile și sistemul de canalizare, locuințe încălzite cu instalații de hypocaust, obiecte de uz comun și de lux ș.a. Toate acestea asigurau un nivel decent de confort orășenilor.

În stadiul actual al cercetării se poate afirma că în Dacia au existat cel puțin 11 așezări de statut municipal superior. Aceste orașe romane pot fi

⁶⁴³ I. Piso, în **Tyche** 6, 1991, p. 156 sqq.

plasate pe hartă, iar numele lor uzual din Antichitate este cunoscut⁶⁴⁴.

Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Este cel mai bine cunoscut oraș al Daciei⁶⁴⁵. Orașul a apărut prin colonizare, ca o *colonia deducta* într-o țară abia supusă, în curs de pacificare. Inscripția de fundare⁶⁴⁶ de la tetrapylonul forului de piatră menționează numele guvernatorului Decimus Terentius Scaurianus aflat în fruntea Daciei în perioada ?/108 –110/?. Potrivit acestei inscripții este probabil ca orașul să fi fost întemeiat la 18 septembrie 106, eventual abia la 18 septembrie 107⁶⁴⁷. Rolul orașului de reședință a guvernatorului rămâne problematic. În schimb, a fost identificat și cercetat sediul procuratorului financiar al celor Trei Dacii –*domus procuratoris*⁶⁴⁸.

Prezența ștampilelor legiunii IIII Flavia Felix atestă participarea militarilor la construirea coloniei⁶⁴⁹. Nu este clar dacă complexul numit „faza de lemn a forului” fusese construit, de la început, drept centru civil al coloniei. Descoperirile arheologice par să asigure interpretarea în sensul unei prime faze, militare, de construcții de lemn,

⁶⁴⁴ R. Florescu, în **Sargetia** 18-19, 1984-1985, p. 110-167; Ioana Bogdan Cătănicu, în **EphemNap** 3, 1993, p. 203-226; **Ardevan 1998**.

⁶⁴⁵ C. Daicoviciu, în **RE** XIV (1974), col. 610-655; H. Daicoviciu, D. Alicu, **Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacia Sarmizegetusa**, București, 1984.

⁶⁴⁶ H. Wolff, în **ActaMN** 13, 1976, p. 99-118; I. Piso, Al. Diaconescu, în **XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca et Latina** (Roma, 18-24 settembre 1997), Roma, 1999, p. 126-127.

⁶⁴⁷ R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, în **CRAI Paris**, 1990, p. 108; **idem**, în **CRAI Paris**, 1994, p.160.

⁶⁴⁸ I. Piso, în **ZPE** 99, 1993, p. 223-226.

⁶⁴⁹ I. Piso, în **EphemNap** 6, 1996, p. 153 sqq.

nemijlocit înainte de întemeierea coloniei. De altfel, aspectul inițial al forului (faza de lemn) pare a confirma prezența unei *principia* legionare⁶⁵⁰. Prof. I. Piso, conducătorul colectivului de cercetare de la Sarmizegetusa, consideră că rezultatele cercetărilor recente în for dovedesc că a existat de la început aceeași planimetrie, prin urmare chiar și faza de lemn aparține unui ansamblu civil.

Aspectul sitului arheologic și numărul impresionant al inscripțiilor (peste 600) indică o comunitate romană prosperă și bine structurată, cu rol major încă de la începutul ei în întreaga provincie, adevărată metropolă a Daciei romane. Cetățenii Sarmizegetusei au fost înscriși în tribul *Papiria*, din care făcea parte și fondatorul, împăratul Traian⁶⁵¹. Nu numai orașul, ci și teritoriul Sarmizegetusei a fost colonizat cu cetățeni romani, după cum relevă stela funerară a lui Q. Canius Restitutus descoperită la *Ad Mediam* (Mehadia)⁶⁵².

Orașul a fost înzestrat cu un teritoriu extrem de întins, care cuprindea aproape tot centrul provinciei. Astfel, coloniștii –cetățeni romani *optimo iure*- dobândeau practic controlul economic asupra celor mai importante resurse ale noii provincii. La avantajele materiale și juridice se adăuga prestigiul unei comunități de cetățeni romani într-o lume provincială pestriță și renumele primului loc al cultului imperial în noua provincie.

⁶⁵⁰ Totuși, R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, în **CRAI Paris**, 1990, p. 107-108 consideră că deocamdată nimic nu confirmă existența unui castru pe amplasamentul viitoarei colonii.

⁶⁵¹ W. Kubitschek, **Imperium Romanum tributim discriptum**, Wien, 1889, p. 229-230.

⁶⁵² I. Piso, în **Steine und Wege**, Wien, 1999, p. 379-382.

Descoperiri recente arată că orașul a avut de la început numele complet de *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*⁶⁵³. Acest element aruncă o nouă lumină asupra intențiilor lui Traian față de dacii învinși⁶⁵⁴.

Epitetul *Metropolis*, menit să sublinieze rolul proeminent al ctitoriei lui Traian în dezvoltarea urbană a Daciei pare a data doar începând cu domnia lui Severus Alexander⁶⁵⁵; epitetul *Metropolis* subliniază și calitatea Sarmizegetusei de centru al cultului imperial.

Orașul a beneficiat de *ius Italicum*⁶⁵⁶. S-a afirmat că acest privilegiu însemnat i-ar fi fost acordat încă de la întemeiere⁶⁵⁷. Astăzi, pe baza analogiilor cu alte cazuri cunoscute precum și a evoluției teritoriale a coloniei, se consideră că orașul va fi primit *ius Italicum* abia în timpul lui Septimius Severus⁶⁵⁸, ca o compensație pentru pierderile teritoriale suferite.

Teritoriul administrat de colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa apare ca foarte întins și foarte important, cuprinzând tot centrul Daciei

⁶⁵³ I. Piso, Al. Diaconescu, în **XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina** (Roma, 18-24 settembre 1997), Roma, 1999, p. 126-127.

⁶⁵⁴ Opinia de până acum era că adăugarea numelui autohton Sarmizegetusa sub Hadrian indică o politică mai conciliantă față de dacii învinși, cf. H. Daicoviciu, D. Alicu, **op. cit.**, p. 16 sq.

⁶⁵⁵ C. Daicoviciu, în **ActaMN** 3, 1966, p. 154; **Macrea 1969**, p. 91.

⁶⁵⁶ Ulpian, **de censibus**, în **Digesta** L, 15, 1, 9.

⁶⁵⁷ **Macrea 1969**, p. 135; C. Daicoviciu, în **RE** XIV (1974), col. 612; H. Daicoviciu, D. Alicu, **op. cit.**, p. 16.

⁶⁵⁸ **Ardevan 1998**, p. 119.

Superior⁶⁵⁹. Teritoriul atribuit coloniei pare să fi inclus portul fluvial Dierna, culoarul Timiș-Cerna, depresiunea Hațegului cu valea Streiului, cursul mijlociu al Mureșului, de la Micia la Germisara, valea Ampoiului inferior (cu importantul acces la minele de aur), valea inferioară a Târnavelor, cursul inferior al Sebeșului și depresiunea Miercurea Sibiului. Este posibil ca în acest vast teritoriu diferite porțiuni și diferiți *pagi* să nu fi avut continuitate teritorială. Oricum, din acest vast ansamblu se desprindeau micile teritorii administrate de garnizoanele militare auxiliare, zona limitrofă castrului legionar de la Apulum și *prata legionis*. Vastul teritoriu colonial al Sarmizegetusei s-a redus mult în perioadele următoare, din el desprinzându-se noi *civitates* de statut urban.

*Napoca*⁶⁶⁰. Numele Napoca este dacic, dar încă nu știm unde se afla așezarea dacică – probabil pe una din înălțimile înconjurătoare. Prima mențiune epigrafică a localității romane Napoca (un *vicus* la acea dată) datează din anul 108 p. Chr.: este vorba de *milliarium*-ul („bornă kilometrică”) de la Aiton⁶⁶¹ care menționează trupa (*coh. I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria c.R. equitata*) ce construisese tronsonul drumului imperial între Potaissa și Napoca: *a Potaissa Napocae m(ilia) p(asum) X*.

⁶⁵⁹ I. Piso, **Le territoire de la Colonia Sarmizegetusa**, în *EphemNap* 5, 1995, p. 63-82.

⁶⁶⁰ H. Daicovicu, în **Napoca. Geschichte einer römischen Stadt in Dakien**, în *ANRW* II, 6, 1977, p. 910-948; C. Pop, **Napoca, important centre urbanistique de la Dacia Porolissensis**, în *PolEdil I*, p. 65 sqq.

⁶⁶¹ *CIL* III, 1627.

La Napoca cercetările arheologice au surprins un nivel timpuriu cu locuințe din lemn și ceramică amestecată, alături de vase romane apărând și ceramică norico-pannonică și ceramică dacică lucrată cu mâna⁶⁶²; este vorba de prima locuire romană pe acest amplasament –în această comunitate coloniștii norico-pannoni au avut un rol important-, imediat după cucerire (perioada premunicipală)⁶⁶³. Cercetările arheologice din ultimii ani au scos în evidență structura populației de la începuturile Provinciei. Pe lângă ceramica și alte artefacte aduse sau fabricate de coloniști, a fost descoperită și ceramică dacică. Autohtonii erau, prin urmare, prezenți. S-a putut stabili și originea unora dintre coloniști. Cei mai mulți veneau din provinciile occidentale cu substrat celtic, din Noricum și Pannonia, alții din provinciile balcanice sau din Orient. Pe acești din urmă îi cunoaștem datorită onomasticii și a divinităților cărora li se închinau.

Municipiul Napoca (*municipium Aelium Hadrianum Napocensium*) este întemeiat de Hadrian⁶⁶⁴; cetățenii sunt înscrși în tribul *Sergia*, din care făcea parte și împăratul patron al orașului. Importanța orașului a crescut prin stabilirea reședinței procuratorului presidial al Daciei Porolissensis. Orașul devine *colonia* (*colonia Aurelia Napoca*) în anii domniei lui Marcus Aurelius

⁶⁶² S. Cociș et alii, în **ActaMN** 32/1, 1995, p. 635-652.

⁶⁶³ **Ibidem**, p. 636.

⁶⁶⁴ H. Daicoviciu, în **ANRW** II, 6, 1977, p. 921.

sau sub Commodus⁶⁶⁵. De la Septimius Severus primește *ius Italicum*⁶⁶⁶.

Napoca a avut o incintă în *opus quadratum*. Localizarea *forum*-ului (aflat în Piața Unirii) prin săpăturile inedite efectuate în vecinătatea bisericii Sf. Mihail indică faptul că el era cuprins în treimea centrală a axului nord-sud al planului și în acest caz tipul urbanistic este perfect cognoscibil. Între ziduri Napoca romană măsoară 30 de ha, dar se întindea și în afara lor. La începutul anilor '90 s-au efectuat cercetări arheologice în Piața Muzeului și în colțul parcului Caragiale cu str. V. Deleu; este pentru prima dată când cu ocazia unor lucrări cu scop edilitar s-a trecut la dezvelirea în suprafață și cercetarea stratigrafică a ruinelor orașului roman.

Teritoriul orașului Napoca cuprindea o mare parte a Daciei nordice, unde se aflau numeroase așezări mai mici și *villae rusticae*, adică ferme ale proprietarilor înstăriți. Cele mai cunoscute vile din teritoriul napocens sunt, datorită cercetărilor arheologice, cele de la Chinteni și Ciumăfaia. Napoca a fost, datorită puterii sale economice, cel mai mare și mai prosper oraș din Dacia Porolissensis.

Cu privire la teritoriul napocens⁶⁶⁷, limita sa sudică pare a fi pe culmea Feleacului. Spre sud-vest Napoca stăpânea probabil valea Someșului Mic. Spre sud-est hotarul dintre Napoca și Potaissa poate să fi trecut pe la Aiton-Rediu și Soporu de Câmpie. Spre nord-vest teritoriul Napocii nu putea să fi depășit cumpăna apelor dintre bazinul

⁶⁶⁵ *Ibidem*, p. 925.

⁶⁶⁶ *Ulpianus, Digesta L, 15, 1, 9.*

⁶⁶⁷ *Ardevan 1998.*

Someșului Mic și cel al Almașului. Spre nord teritoriul napocens putea să fi înglobat toată valea Someșului Mic. Undeva în preajma confluenței celor două Someșuri se puteau învecina teritoriile celor două orașe vecine, Napoca și Porolissum.

*Drobeta*⁶⁶⁸. Este, fără îndoială, prima așezare romană din Dacia. Apariția ei este condiționată de castrul roman de aici și de podul construit de Traian. Păstrarea castrului în funcțiune pe toată durata stăpânirii romane, ca și prosperitatea remarcabilă a orașului, contrazic o dezafectare a podului începând cu domnia lui Traian⁶⁶⁹. Structuri ale locuirii urbane au fost surprinse pe o suprafață mare, cca. 51 ha, delimitată de o fortificație poligonală⁶⁷⁰. Această incintă se sprijină pe Dunăre și înconjoară din trei părți castrul. Nu se cunoaște nimic despre trama stradală a orașului.

Locuirea civilă de la Drobeta trebuie să fi apărut odată cu castrul, fiind vorba deci de un *vicus* militar. Situaerea topografică a orașului roman atestă că el nu s-a putut forma decât din mai vechiul *vicus* militar, al cărui amplasament îl cuprinde în structura sa.

Drobeta este un *municipium Aelium*⁶⁷¹, deci își datorează statutul privilegiat împăratului Hadrian; numele oficial al orașului era *municipium Aelium Hadrianum Drobetense*. Întrucât există atestări epigrafice ale unei *colonia Septimia*, este

⁶⁶⁸ M. Davidescu, **Drobeta în secolele I-VII e.n.**, Craiova, 1980.

⁶⁶⁹ Tudor 1978, p. 67.

⁶⁷⁰ Doina Benea, în **ActaMN** 14, 1977, p. 139-141.

⁶⁷¹ M. Davidescu, **op. cit.**, p. 98.

cert că orașul accede la rangul de colonie în timpul lui Septimius Severus.

Orașul a fost un înfloritor centru comercial. Prosperitatea Drobetai s-a datorat, în mod special, traficului fluvial și situării orașului la confluența unor importante artere de comunicație. Teritoriul Drobetai cuprindea tot spațiul dintre Dunăre și Târgu Jiu, de-a lungul drumului roman ce ducea spre pasul Vâlcău⁶⁷². În schimb, raritatea vestigiilor romane la sud-est de linia Drobeta – Bumbăești sugerează că teritoriul municipal al Drobetai nu se mai întindea mult în această direcție.

*Romula*⁶⁷³. Așezarea romană este situată pe malul drept al Oltului inferior (azi Reșca, jud. Olt). Nu avem date certe despre evoluția statutului juridic al orașului. O inscripție din Oescus menționează *Romula* ca municipiu în timpul lui Antoninus Pius, împărat care n-a făcut decât foarte puține promovări municipale⁶⁷⁴. *Romula* a devenit municipiu, după toate probabilitățile, în timpul lui Hadrian, dacă luăm în considerare că la crearea Daciei Inferior nu exista nici un oraș de drept roman pe teritoriul noii provincii⁶⁷⁵. Așezarea pare să fi demarat greu. Faptul că orașul a cunoscut dificultăți financiare serioase este confirmat de prezența unui *curator* cândva înainte de războaiele marcomanice⁶⁷⁶. La anul 248 p. Chr. *Romula* este cu certitudine *colonia*. Expresia *colonia sua* nu

⁶⁷² Gh. Popilian, în **ArhOlt** 6, p. 54-63.

⁶⁷³ D. Tudor, **Romula**, București, 1968; C.M. Tăulea, **Romula-Malva**, București, 1994.

⁶⁷⁴ **Tudor 1978**, p. 189 sq.

⁶⁷⁵ **Macrea 1969**, p. 60; C.C. Petolescu, în **SCIVA** 34, 1983, 1, p. 50 sq; R. Ardevan, în **ActaMN** 21, 1984, p. 106.

⁶⁷⁶ C.C. Petolescu, în **SCIVA** 34, 1983, 1, p. 49.

permite datarea acestei promovări în anii lui Filip Arabul, ci consemnează doar grija deosebită a împăratului pentru greu încercatul oraș⁶⁷⁷. Este probabil că promovarea Romulei la rang colonial să se fi petrecut în timpul lui Septimius Severus⁶⁷⁸. Romula a avut o incintă poligonală de piatră, precis datată la a. 248 p. Chr.

Teritoriul romulens este puțin cunoscut. El trebuie să fi cuprins, în principal, zona dintre Olt și Jiu unde se concentrează mai multe *villae rusticae*. În secolul III p. Chr., teritoriul Romulei se învecina la sud cu *territorium Sucidavense* (desprins, probabil, dintr-un teritoriu romulens inițial mai extins)⁶⁷⁹.

Enigmatică *colonia Malvensis* – o a douăsprezecea așezare de statut urban în Dacia? – a stârnit o aprigă controversă cu privire la existența și localizarea acestui oraș de rang colonial⁶⁸⁰. D. Tudor identifica Malva cu Romula, în timp ce alții (adeptii tezei „bănățene” – C. Patsch, C. Daicoviciu și H. Daicoviciu-, după care Malva și deci și Dacia Malvensis s-ar fi aflat în Banat) o consideră un oraș aparte, încă neidentificat pe teren. C.C. Petolescu, care dă și o nouă interpretare cunoscutei inscripții de la Denta, a clarificat problema, în sensul că inscripția de la Hispalis

⁶⁷⁷ **Tudor 1978**, p. 189.

⁶⁷⁸ D. Tudor, Cr. M. Vlădescu, în **Apulum** 10, 1972, p. 183-186; **Tudor 1978**, p. 189.

⁶⁷⁹ D. Tudor, **Sucidava**, Craiova, 1974, p. 49-60.

⁶⁸⁰ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, în **ActaMN** 4, 1967, p. 79-83; **Macrea 1969**, p.67-69, 132 sq; **Tudor 1978**, p. 159-161, 188-194; F. Vittinghoff, în **ActaMN** 6, 1969, p. 131-147; H. Wolff, în **ActaMN** 12, 1975, p. 139-152; C.C. Petolescu, în **SCIVA** 38, 1987, I, p. 23-32.

menționează doar un oraș Romula din provincia Dacia Malvensis⁶⁸¹.

Apulum. Situat la confluența râului Ampoi cu Mureșul, Apulum este situl arheologic cel mai mare din Dacia romană și unul dintre cele mai întinse din tot Imperiul⁶⁸². La Apulum au funcționat un castru legionar cu canabele aferente, pretoriul guvernatorului celor Trei Dacii (*praetorium consularis*), precum și două orașe romane distincte⁶⁸³.

Rolul armatei în formarea aglomerației romane de la Apulum apare ca foarte important. Prezența legiunii a creat așezarea civilă aferentă (*canabae*) și a impulsionat decisiv viața economică din zonă⁶⁸⁴. Curând s-au adăugat importanța economică și comercială a văii Mureșului, drumul imperial ce traversa Dacia și exploatarea aurifere din Apuseni.

Amplasamentul castrului legiunii XIII Gemina se află în partea de sus a orașului, pe platoul „Cetate”. Canabele legiunii, atestate și epigrafic trebuie să se fi extins în jurul castrului, îndeosebi în partea de nord-est. La est de castru a fost identificat *praetorium consularis* –sediul guvernatorului și al administrației provinciale⁶⁸⁵. La Apulum, principalul centru militar, economic și

⁶⁸¹ C.C. Petolescu, **Colonia Malvensis**, în **SCIVA** 38, 1987, 1, p. 25-28.

⁶⁸² Al. Diaconescu, I. Piso, în **PolEdil I**, p. 70-73 și 78 (fig. 3).

⁶⁸³ **Ibidem**.

⁶⁸⁴ **Macrea 1969**, p. 180-201.

⁶⁸⁵ **Piso 1993**, p. 37 cu nota 46, p. 89-90 cu nota 32. Planul praetorium-ului, cf. I. Piso, în **Carnuntum Jahrbuch** 1993-1994, p. 205, fig. 2.

administrativ al Provinciei, întâlnim o dualitate urbană.

Un oraș roman a apărut chiar pe malul Mureșului, în cartierul Partoș (Mureș-Port) de astăzi. Cercetările arheologice i-au precizat dimensiunile inițiale (cca. 1000 x 400 m) și forma dreptunghiulară tipică pentru așezări de coloniști. Pare să fi avut o tramă stradală ortogonală. Orașul s-a extins spre sud și est, căpătând și o nouă incintă (cca. 1500 x 500 m)⁶⁸⁶. Această așezare civilă a fost prima care a ajuns la rang municipal (convențional numită *Apulum I*). Așezarea civilă din Partoș –născută prin colonizare- era legată în primul rând de ogoarele fertile împărțite coloniștilor, de activitățile comerciale și portuare de pe valea Mureșului, precum și de exploatarea aurifere din Apuseni⁶⁸⁷. Inițial, așezarea civilă din Partoș (*pagus Apulensis*) –amplasată la o distanță de o *leuga* (2, 222 km) de castrul legionar- a fost un *pagus* al Sarmizegetusei; cetățenii orașului *Apulum I* erau înscriși în tribul *Papiria* –în care era înscris și Traian- ca și cetățenii Sarmizegetusei⁶⁸⁸. *Pagus Apulensis* a devenit *municipium Aurelium Apulense*, promovarea municipală datorându-se împăratului Marcus Aurelius⁶⁸⁹. Curând, în timpul lui Commodus, orașul *Apulum I* devine o *Colonia Aurelia*⁶⁹⁰. La începutul secolului III orașul beneficia și de *ius Italicum*⁶⁹¹. Această *Colonia Aurelia*

⁶⁸⁶ Al. Diaconescu, I. Piso, în **PolEdil I**, p. 67-70 și 79 (fig. 4).

⁶⁸⁷ **Ibidem**, p. 70-72.

⁶⁸⁸ W. Kubitschek, **Imperium Romanum tributim discriptum**, Wien, 1889, p. 229-230.

⁶⁸⁹ Al. Diaconescu, I. Piso, în **PolEdil I**, p. 67.

⁶⁹⁰ **CIL III**, 986 = **IDR**, III/5, 120 (databilă în 180 p. Chr.).

⁶⁹¹ **Ulpien**, **Digesta L**, 15, 1, 9.

dobândește în timpul împăratului Trebonianus Gallus epitetul de *Chrysopolis* („oraș al aurului”), care i se cuvenea datorită rolului elitei apulense în activitatea minieră din Apuseni și în comerțul cu aur⁶⁹². Pe de altă parte, conferirea epitetului *Chrysopolis* orașului Apulum I denotă și o anumită emulație întru onoruri și titluri municipale, precum și o rivalitate cu Sarmizegetusa⁶⁹³, care nu demult devenise *Metropolis*.

Cel de-al doilea oraș, Apulum II, este *municipium Septimium*, creat de Septimius Severus, împăratul care acordă același statut municipal așezării de la Potaissa, lângă celălalt castru legionar din Dacia. Apulum II, situat în vecinătatea nemijlocită a castrului legiunii XIII Gemina⁶⁹⁴, accede la statut municipal, îndată după cucerirea puterii de către Septimius Severus⁶⁹⁵. Măsura luată de Severus era mai generală și urmărea să răsplătească fidelitatea legiunilor care-l susținuseră în lupta pentru tron⁶⁹⁶. *Municipium Septimium Apulense*, ca și alte orașe create de Septimius Severus, se află pe teritoriul administrat de armată, în imediata vecinătate a castrului legionar (*intra leugam*)⁶⁹⁷. Apulum II a dispus de o incintă rectangulară de piatră, înălțată după conferirea statutului municipal. S-a crezut că după apariția celui de-al doilea oraș roman, canabele

⁶⁹² Al. Popa, I. Al. Aldea, în **Apulum** 10, 1972, p. 211-220.

⁶⁹³ **Ardean 1998**, p. 49.

⁶⁹⁴ Pentru problemă, a se vedea Fr. Vittinghoff, **Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte**, Neumüster, 1968, p. 137-138.

⁶⁹⁵ Al. Diaconescu, I. Piso, **op. cit.**, p. 71-72, 78, fig. 3.

⁶⁹⁶ I. Piso, în **Tyche** 6, 1991, p. 156-160.

⁶⁹⁷ **Ibidem**, p. 156.

legiunii își încetează existența. Sursele epigrafice existente astăzi dovedesc însă continuarea existenței canabelor și după apariția municipiului septimian⁶⁹⁸. Nu se cunoaște cu certitudine evoluția ulterioară a municipiului septimian.

Unica inscripție care menționează o *colonia nova* la Apulum datează din timpul împăratului Decius⁶⁹⁹. S-a afirmat că ea dovedește ridicarea municipiului septimian la rang colonial sub împăratul Decius⁷⁰⁰. Mai nou, se presupune că ar putea fi vorba doar de o refacere a coloniei deja existente, *Colonia Aurelia*⁷⁰¹. Formularea neobișnuită (*colonia nova*) și anumite trăsături ale politicii lui Decius în Provincie – intervenția salutară a împăratului pentru Dacia la 250 p. Chr.- fac verosimilă prima interpretare⁷⁰².

Între Apulum I și Apulum II exista un spațiu vast ocupat de înmormântări (necropolele celor două orașe); tocmai prezența lor va fi împiedicat unificarea celor două nuclee urbane într-o singură *civitas*. Firește, existența contemporană a două așezări cu statut juridic diferit presupune delimitarea lor pomială, delimitarea necropolelor și delimitarea teritoriilor lor. Totodată, *territoria* celor două orașe apulense trebuie să fi fost delimitate de teritoriul legiunii XIII Gemina.

Devenind *municipium Aurelium Apulense*, Apulum I primește și un teritoriu propriu care consta în principal dintr-o parte a teritoriului

⁶⁹⁸ Al. Diaconescu, I. Piso, **op. cit.**, p. 71 sq.

⁶⁹⁹ **CIL**, III, 1176 = **ILS** 514 = **IDR**, III/5, 431.

⁷⁰⁰ C. Daicoviciu, în **SCIV** 1, 1950, 2, p. 227 sq.

⁷⁰¹ Al. Diaconescu, I. Piso, **op. cit.**, p. 67, nota 14.

⁷⁰² **Ardevan 1998**, p. 50.

coloniei Sarmizegetusa din care se desprinsese. Ajungând apoi *Colonia Aurelia*, orașul apulens putea să fi păstrat același teritoriu. *Colonia Aurelia* a continuat să fie un oraș prosper și dinamic, ceea ce susține ideea unui teritoriu municipal considerabil⁷⁰³. Spre nord teritoriul Apulum I îngloba o suprafață care se întindea până către Brucla (Aiud). Spre sud-vest, teritoriul apulens trebuie să fi cuprins așezările din valea Mureșului, până prin dreptul Germisarei. La sud de Mureș, teritoriul apulens îngloba zona dintre Sebeș și Gușterița, cu numeroase *villae rusticae*, precum și așezările de pe cursul inferior al Târnavelor, inclusiv marele centru ceramic de la Micăsasa. La începutul secolului III p. Chr., odată cu constituirea municipiilor septimiene Apulum II și Ampelum, *Colonia Aurelia Apulensis* trebuie să fi pierdut o parte din teritoriu în favoarea acestora din urmă.

Deocamdată lipsesc inscripțiile care să permită disocierea teritoriului care municipiului *Septimium Apulense* de cel al *Coloniei Aurelia*. Se presupune că teritoriul municipiului septimian (Apulum II) se putea întinde peste vechile posesiuni ale coloniei Aurelia Apulensis situate la nord de oraș, în valea Mureșului, cuprinzând și cursul inferior al Târnavelor. Oricum, numărul redus de inscripții referitoare la elita municipiului septimian denotă un teritoriu mai restrâns și mai puțin bogat⁷⁰⁴.

⁷⁰³ **Ardevan 1998**, p. 81-83.

⁷⁰⁴ **Ibidem.**

*Potaissa*⁷⁰⁵. Așezarea romană (*vicus*) exista cu certitudine încă din primii ani de existență ai Provinciei: *Potaissa* e menționată pe *miliarium*-ul („bornă kilometrică”) de la Aiton (*CIL*, III, 1627)⁷⁰⁶, precum și în lista „orașelor” lui Ptolemeu, făcând parte de la începutul provinciei din așezările de pe *itineraria*. *Vicus*-ul roman *Potaissa* a fost localizat pe Dealul Zânelor și spre nord și nord-est, în valea Sândului⁷⁰⁷. Nu se cunoaște statutul acestei localități. E posibil să fi fost o așezare de coloniști de condiție peregrină, așa cum se cunosc și altele, mai ales în sud-estul Transilvaniei⁷⁰⁸.

Evenimentul care a impulsionat sensibil dezvoltarea așezării de la *Potaissa* –înainte de sosirea legiunii V Macedonica- a fost stabilirea coloniștilor – cetățeni romani (al doilea nucleu de viață romană la *Potaissa*) în imediata vecinătate a podului de peste Arieș, lângă drumul imperial⁷⁰⁹. Lui Hercules și Terrei Mater le sunt închinată două altare votive de către *cives Romani*, prin intermediul conducătorilor acestei comunități, cei doi *magistri* Satrianus și Decumus (Decimus)⁷¹⁰. *Cives Romani* –organizați, probabil, într-un *conventus civium Romanorum*- formează o comunitate distinctă de *vicus*-ul existent.

⁷⁰⁵ M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994.

⁷⁰⁶ I. Winkler, în **Potaissa** 3, 1982, p. 80-84.

⁷⁰⁷ M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, în **PolEdil I**, p. 54 și 64 (fig. 11-12).

⁷⁰⁸ I. Mitrofan, în **ActaMN** 18, 1981, p. 99-110.

⁷⁰⁹ M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, **op. cit.**, p. 50-55.

⁷¹⁰ M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, în **EphemNap** 2, 1992, p. 113-114, nr. 3-4 = **AE** 1992, 1468-1469; **idem**, în **PolEdil I**, p. 50, nr. 3-4.

Decisivă pentru evoluția Potaissei a fost stabilirea aici a legiunii V Macredonica pe la 168/169 p. Chr.⁷¹¹. Potaissa devine curând un „oraș tipic militar”. Nici o altă localitate din Dacia nu a fost atât de marcată în evoluția sa de elementul militar. Armata a avut un aport decisiv la transformarea *vicus*-ul în oraș, prin edificiile înălțate, impunând formele arhitecturale romane și introducând elementele de confort urban. La Potaissa elementul militar apare mult mai pregnant decât în alte comunități; aici militarii și veteranii se impun în viața socială, economică și chiar culturală; un anume aer „cazon” învăluie multe din aspectele vieții cotidiene de la Potaissa⁷¹².

După ridicarea castrului legionar zonele de locuit în Potaissa se extind, ocupând terenurile situate spre sud și sud-est de castru. Planul Potaissei din prima jumătate a secolului III prezintă similitudini evidente cu situația de la Apulum, atât în poziția zonelor civile față de castrul legionar (spre sud și est), cât și în situarea castrului față de râu, Arieș, respectiv Mureș⁷¹³.

Septimius Severus ridică Potaissa la rang de oraș -probabil nu înainte de 197⁷¹⁴, anul terminării războaielor civile- răsplătind astfel fidelitatea legiunii V Macedonica. Șapte inscripții atestă calitatea de *municipium Septimium Potaisense*; municipiul septimian a fost localizat în zona cu cele

⁷¹¹ Bărbulescu, **LegVMac**, p. 23sq.

⁷¹² M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 40-41.

⁷¹³ **Ibidem**, p. 41.

⁷¹⁴ Pentru datare, a se vedea I. Piso, în **Tyche** 6, 1991, p. 156, nota 125.

mai bogate vestigii arheologice, zonă cuprinsă între pantele estice ale Dealului Zânelor, Valea Sândului și Arieș⁷¹⁵. La o dată ulterioară orașul accede la rangul de *colonia*. Problema coloniei Potaissa a suscitât mai multe interpretări.

Conform cunoscutei relatări a lui Ulpianus (*Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*)⁷¹⁶, *vicus* Potaissa a primit de la Septimius Severus atât rangul de *colonia* cât importantul privilegiu de *ius Italicum*. Nu este limpede ce se înțelege prin *Patavissensium vicus* (un sat, canabele sau un cartier?). Teoretic, *colonia* trebuie să fi fost anterior *municipium*, dar *municipium Septimium Potaissense* e atestat și sub Caracalla, deci poate că nu municipiul a devenit *colonia*.

Pornind de la premisa unei dualități administrative (o dualitate a locuirii civile ca și la Apulum) anterioară lui Septimius Severus, conducătorul cercetărilor arheologice de la Potaissa a avansat ipoteza unei posibile dualități urbane: adică, alături de municipiul septimian de lângă podul de peste Arieș, o *colonia* situată pe un alt amplasament, la vest de castru legionar⁷¹⁷. Cu alte cuvinte un *municipium* întemeiat de Septimius Severus, care-și continuă existența și după acesta cu același nume (*municipium Septimium Potaissense*) și o *colonia* înființată tot de Septimius Severus, atestată de Ulpian și (o dată) epigrafic. Existența a două zone mari pentru înmormântări (necropola vestică, pe dealurile Zânelor și Șuia, și

⁷¹⁵ M. Bărbulescu, **Potaissa...**, 1994, p. 44 (fig. 9) – 45.

⁷¹⁶ Ulpian, **de censibus**, în **Digesta** L, 15, 1, 9.

⁷¹⁷ M. Bărbulescu, în **EphemNap** 2, 1992, p. 123 sq.

necropola sudică, în dreapta Arieșului⁷¹⁸) este un indiciu în favoarea acestei posibilități. Potrivit unei alte interpretări, care admite și ea posibilitatea existenței unei dualități urbane, *vicus*-ul ar fi devenit *colonia*, iar canabele legiunii *municipium Septimium*⁷¹⁹. În sfârșit, potrivit unei alte interpretări, ar fi posibil să avem de a face nu cu o dualitate urbană ci doar cu o rapidă promovare a municipiului potaissens la rangul de *colonia* pentru ca, prin *ius Italicum*, Septimius Severus -care crease avantaje similare legiunii XIII Gemina- să poată recompensa fidelitatea politică a legiunii V Macedonica⁷²⁰.

Teritoriul atribuit noului municipiu trebuie să se fi format în afara terenurilor –nu prea întinse- rămase în folosința legiunii V Macedonica (*prata legionis*)⁷²¹. Spre nord teritoriul orașului potaissens⁷²² pare a fi delimitat de culmea Feleacului. În zona Aiton-Rediu teritoriul municipal potaissens se învecina cu cel napocens. Spre sud, teritoriul Potaissei îngloba și malul drept al Arieșului. Limita sudică a teritoriului Potaissei, și implicit a provinciei Dacia Porolissensis, se afla la sud de cursul Arieșului, probabil la cumpăna apelor între Arieș și Mureș. Nu se cunosc cu certitudine limitele estice ale teritoriului potaissens. Teritoriul orașului va fi înglobat și unele așezări mai grupate

⁷¹⁸ **Idem, Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 84 sqq.

⁷¹⁹ C.C. Petolescu, în **Revista istorică** 2, 1991, 3-4, p. 224 sq.

⁷²⁰ **Ardevan 1998**, p. 60 sq.

⁷²¹ M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, 1994, p. 121 sq estimează teritoriul economic al legiunii la cca. 600 km².

⁷²² **Ibidem**, p. 122-123.

din zona Triteni – Soporul de Câmpie și cele de pe cursul Mureșului mijlociu cam între Gheja – Luduș și Cipău. Spre vest, Potaissa va fi stăpânit valea Arieșului doar până la vărsarea apei Ierii. De altfel, frontiera între Dacia Superior și Dacia Inferior se va afla în această zonă undeva pe cumpăna apelor între Arieșul inferior și bazinul Ierii –zona auriferă rămânând într-un district minier înglobat Daciei Superior⁷²³.

*Porolissum*⁷²⁴. Situat la extremitatea nordică a provinciei Dacia –în Poarta Meseșului-, Porolissum, centrul unui întreg sistem de fortificații de graniță, a reprezentat mereu o mare garnizoană, foarte importantă în cadrul sistemului defensiv al provinciei⁷²⁵. Porolissum a beneficiat din plin de poziția sa foarte importantă, atât din punct de vedere strategic, cât și comercial. Așezarea civilă din jurul castrului –întinsă împrejurul castrului mare de pe Pomet cel puțin pe trei laturi, vest, sud și est- trebuie să fi apărut ca un *vicus* militar⁷²⁶.

Armata a jucat un rol esențial în apariția și dezvoltarea acestei aglomerații. Rolul armatei n-a fost însă exclusiv; comerțul, foarte important la Porolissum a influențat cel puțin în măsură egală viața așezării⁷²⁷. Porolissum –*municipium Septimium*- a dobândit statutul municipal sub

⁷²³ **Ardevan 1998**, p. 84-86.

⁷²⁴ **Gudea 1989**; Ioana Bogdan Cătănicu, în **EphemNap** 3, 1993, p. 218-220.

⁷²⁵ N. Gudea, **Porolissum. Der Schlußstein der Verteidigungssystem der Provinz Dacia Porolissensis**, Marburg, 1989.

⁷²⁶ **Idem**, în **ActaMP** 12, 1988, p. 195-214.

⁷²⁷ E. Chirilă, în **ActaMP** 14-15, 1991, p. 158-170.

Septimius Severus (*res publica municipii Septimii Porolissensium*)⁷²⁸. Orașul se află tot în apropierea castrului mare de pe Pomet, dar nu se știe dacă întregul *vicus* a devenit municipiu sau numai o parte a lui; exemplele de la Apulum (*municipium Septimium*) și Tibiscum indică mai de grabă a doua posibilitate⁷²⁹. Nu se cunoaște *pomerium*-ul municipiului septimian. Porolissum n-a ajuns niciodată la statutul de *colonia*.

Oraș militar situat în vecinătatea *limes*-ului nordic al Imperiului, Porolissum –important centru comercial și vamal (*statio portorii*)- cunoaște o remarcabilă prosperitate ca și centru al legăturilor comerciale cu *Barbaricum*. Ca punct de intrare în provincie a drumului dinspre Aquincum și ca *statio portorii*, Porolissum a jucat cel mai important rol comercial de pe frontiera Daciei Porolissensis⁷³⁰.

Teritoriul orașului Porolissum din imediata lui vecinătate –în nord-vestul Daciei, rețeaua de fortificații romane atinge densitatea maximă-trebuie să fi fost fragmentat de micile terenuri administrate de castre. Văile Agrijului și Almașului intrau, probabil, în componența teritoriului municipal porolissens; acestuia îi aparțineau și locuirile de tip *villa rustica* de la Dragu și Gârbău. La sud și est teritoriul municipal porolissens se învecina cu cel napocens, pe cumpăna apelor dintre valea Almașului și bazinul Someșului Mic. Așezarea de la Tihău trebuie să fi intrat în

⁷²⁸ C. Daicoviciu, în **RE** XXII, 1 (1953), col. 268, s.v. **Porolissum**; N. Gudea, **Res publica municipii Septimii Porolissum**, București, 1986, p. 124-125.

⁷²⁹ **Ardevan 1998**, p. 67.

⁷³⁰ **Gudea 1996**; **Opreanu, 1998**, p. 130, 132-136.

teritoriul municipal porolissens. Autoritatea orașului Porolissum se întindea probabil până în apropiere de confluența celor două Someșuri⁷³¹.

Dierna. Așezarea romană, foarte puțin cunoscută, s-a dezvoltat pe un spațiu restrâns, la vărsarea Cernei în Dunăre⁷³². Important centru comercial și vamal (*statio portorii*), Dierna accede la rangul de *municipium* probabil sub Septimius Severus. Așezarea urbană trebuie să fi fost înfloritoare.

Conform unei informații transmise de Ulpian, Dierna ar fi fost o colonie întemeiată de Traian și beneficiară a lui *ius Italicum: colonia a divo Traiano deducta iuris Italicum*⁷³³. Epigrafiile nu confirmă această știre literară. Dierna apare numai ca *municipium* și numai în secolul III (toate inscripțiile care menționează orașul se pot data după 200 p. Chr.). Mai nou a fost avansată o altă interpretare a surselor epigrafice și literare, conform căreia Dierna putea să fi devenit *municipium* încă din timpul lui Marcus Aurelius, iar ulterior orașul ar putea să fi devenit *colonia* spre sfârșitul domniei lui Septimius Severus, putând beneficia deci și de *ius Italicum*; astfel, informațiile epigrafice și relatările lui Ulpian s-ar pune de acord⁷³⁴. Împotriva acestei noi interpretări au fost formulate obiecții pertinente⁷³⁵. Așa că putem aprecia în continuare Dierna ca un oraș atestat până în prezent numai ca *municipium*.

⁷³¹ **Ardevan 1998**, p. 88 sq.

⁷³² Ioana Bogdan Cătănicu, în **EphemNap** 3, p. 220 sq.

⁷³³ Ulpianus, **Digesta** L, 15, 1, 8.

⁷³⁴ C.C. Petolescu, **Drobeta și Dierna**, în **ArhOlt** 8, 1993, p. 60-63.

⁷³⁵ **Ardevan 1998**, p. 37 sq.

În consecință, Dierna este un *municipium Septimium* apărut, probabil, chiar în primii ani de domnie a lui Septimius Severus. Nu pare să fi ajuns vreodată colonie și, în consecință, n-a putut avea nici *ius Italicum*.

În secolul III teritoriul municipal al Diernei⁷³⁶ se învecina la est cu cel al Drobetei. Se presupune că, spre vest, autoritatea orașului Dierna se va fi întins de-a lungul Dunării până spre Pojejena. Teritoriul Diernei cuprindea și nodul rutier de la Praetorium (Mehadia) întinzându-se, eventual, până la pasul Domașnea. Diernei îi aparțineau probabil și așezările de pe drumul din valea Nerei, cu *villa rustica* de la Dalboșeț⁷³⁷.

*Tibiscum*⁷³⁸. Cel mai important nod rutier (între Dierna, Lederata și Sarmizegetusa) al Banatului a rămas până în secolul III al *pagus* (*pagus Tibiscensis*) al Sarmizegetusei⁷³⁹. Cercetările arheologice de la Tibiscum au putut preciza existența a două așezări civile distincte: *pagus Tibiscensis* (pe malul drept al Timișului), dependent de Sarmizegetusa și *vicus*-ul militar (pe malul stâng al Timișului) aflat sub jurisdicția comandantului garnizoanei⁷⁴⁰. Orașul roman s-a dezvoltat însă în afara perimetrului *vicus*-ului militar⁷⁴¹. Dacă, castrul de la Tibiscum a putut constitui temeiul apariției unei aglomerații civile,

⁷³⁶ **Ardevan 1998**, p. 72 sq.

⁷³⁷ D. Protase, în **Banatica 3**, 1975, p. 394 sqq.

⁷³⁸ Doina Benea, P. Bona, **Tibiscum**, București, 1994.

⁷³⁹ I. Pîso, în **EphemNap 5**, p. 79-80.

⁷⁴⁰ Doina Benea, în **PolEdil I**, p. 173-178.

⁷⁴¹ A. Ardeț, în **PolEdil I**, p. 83-85.

ulterior –avându-și propriul *vicus*- garnizoana n-a mai influențat decisiv evoluția viitorului oraș.

Informațiile despre *municipium Tibiscense* sunt puține și numai din secolul III p. Chr. Nu se cunoaște nici un epitet imperial al orașului. Prima inscripție sigur databilă este din timpul lui Gallienus⁷⁴². Dar o promovare municipală atât de târzie este puțin probabilă. *Pagus Tibiscensis* a fost ridicat la rangul de *municipium* în timpul lui Septimius Severus⁷⁴³ sau, eventual, la începutul domniei lui Caracalla, în jurul anului 212 p. Chr.⁷⁴⁴. La rangul de *colonia* Tibiscum nu pare să mai fi ajuns vreodată.

Teritoriului noului municipiu tibiscens⁷⁴⁵ trebuie să-i fi aparținut spre vest zona întinsă până la Porțile de Fier ale Transilvaniei (valea Bistrei). Spre sud, teritoriul tibiscens cuprindea valea Timișului până la pasul Domașnea. Masivul Poiana Ruscăi va fi constituit limita spre nord-est a teritoriului municipal tibiscens. Teritoriului tibiscens trebuie să-i fi aparținut și posibilele *villae rusticae* de la Apadia-Brebu și Caransebeș.

Ampelum. Așezarea romană dezvoltată de-a lungul văii Ampoiului –important centru al exploatărilor aurifere (centrul administrației minelor de aur) din Apuseni- este orașul cel mai puțin cunoscut din Dacia romană⁷⁴⁶. Dezvoltarea

⁷⁴² **CIL III, 1550 = IDR III/1, 132** – o dedicație pentru împărăteasa Cornelia Salonina –soția lui Gallienus-, pusă de către ordo mun. Tib.

⁷⁴³ R. Ardevan, în **ActaMN** 21, 1984, p. 108.

⁷⁴⁴ Doina Benea, în **Tibiscus** 5, 1979, p. 145.

⁷⁴⁵ **Ardevan 1998**, p. 73-74.

⁷⁴⁶ V. Moga, R. Ciobanu, **Săpăturile de salvare de la Ampelum**, în **Apulum** 23, 1986, p. 107-118.

așezării romane a fost condiționată de minele de aur. Ampelum a fost reședința domeniului minier administrat de stat; la Ampelum au rezidat *procuratores aurariorum*⁷⁴⁷. Districtul minier era administrat direct de funcționarii imperiali, iar localitatea Ampelum trebuie să fi avut statut de *vicus* pe acest domeniu. Este probabil ca la Ampelum să fi existat și un *pagus* al Sarmizegetusei, încă din primele decenii ale secolului II p. Chr.; după întemeierea lui *municipium Aurelium Apulense*, acest *pagus* va fi revenit noului municipiu apulens.

Dovezile epigrafice care par a atesta un *municipium* la Ampelum (atestarea unui *ordo Ampelensium*⁷⁴⁸) nu sunt chiar concludente⁷⁴⁹. Totuși, este foarte probabil ca Ampelum să fi devenit municipiu în timpul lui Septimius Severus⁷⁵⁰ -în anul 200 sau 201 p. Chr.⁷⁵¹- cunoscută fiind politica acestuia de municipalizare a districtelor miniere⁷⁵². Oricum, Ampelum rămâne cel mai

⁷⁴⁷ H.Chr. Noeske, **Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit**, în **BonnerJb** 177, 1977, p. 296-306; **Wollmann 1996**, p. 64-66, 179-187.

⁷⁴⁸ **IDR III/3**, 284. Inscricția onorifică pentru Septimius Severus din anul 200 p. Chr. a fost pusă de *ordo Ampelensium*, prin guvernatorul provinciei L. Octavius Iulianus, probabil cu prilejul ridicării localității la rang de municipiu de către împărat.

⁷⁴⁹ H.Chr. Noeske, **op. cit.**, p. 277, care se bazează pe observațiile lui F. Vittinghoff. La rândul său, **Petolescu 2000**, p. 215, consideră că este puțin probabil ca Ampelum să fi primit rangul de municipium.

⁷⁵⁰ **Ardevan 1998**, p. 51-53.

⁷⁵¹ H.Chr. Noeske, **op. cit.**, p. 357, nr. 27.

⁷⁵² A. Mócsy, **Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior**, 1970, p. 39 sq; H. Chr. Noeske, **op. cit.**, p. 278-285.

important focar de viață romană din Munții Apuseni⁷⁵³.

După înființarea municipiului Ampelum pe domeniul imperial s-au constituit două teritorii distincte: acel *metallum* (domeniul minier propriu-zis) administrat mai departe de procuratorul minier, și cel al noului municipiu, cu o întindere mai mică.

Teritoriul atribuit orașului Ampelum⁷⁵⁴ trebuie să se fi aflat la vest de Mureș (fără a îngloba malul drept al acestuia) și pe valea superioară și mijlocie a Ampoiului; acest teritoriu se întindea și pe drumul Ampelum – Germisara, până în vecinătatea acestei din urmă localități. Chiar și după întemeierea municipiului, numeroasele *kastella* ale coloniștilor illyri din districtul minier –tipice locuirii montane din Apuseni- n-au fost integrate în teritoriul municipiului Ampelum; dimpotrivă, menținerea administrației miniere separate este certă⁷⁵⁵.

Instituțiile politice ale orașelor romane

Principatul –în esență o monarhie militară- a însemnat pe plan central sfârșitul dominației aristocrației senatoriale⁷⁵⁶, iar pe de altă parte a permis perpetuarea și multiplicarea instituțiilor

⁷⁵³ **Wollmann 1996**, p. 179-187.

⁷⁵⁴ **Ardevan 1998**, p. 83 sq.

⁷⁵⁵ H. Chr. Noeske, **op. cit.**, p. 282-284.

⁷⁵⁶ W. Eck, **La riforma dei gruppi dirigenti**, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 376 sqq.

republicane romane⁷⁵⁷ la nivelul celor aproape 1000 de orașe cu statut de *municipium* sau de *colonia*. Toate orașele romane dispuneau de instituțiile politice pe care le avusese în principiu Roma republicană: magistrați, senat (*ordo decurionum*) și adunarea poporului (*populus*). Autonomia juridică și administrativă le va fi grav restrânsă de-abia în timpul crizei din secolul III p. Chr.

Fiecare oraș provincial constituia un mic stat (*res publica*) care dispunea de instituții și de teritoriu propriu. Gradul de autonomie al fiecărui oraș era diferit, el fiind stabilit de autoritățile romane. În Dacia n-au existat *civitates* de drept latin⁷⁵⁸. În consecință, cele două forme principale de *res publica* sunt *coloniae c.R.*⁷⁵⁹ și *municipia c.R.*⁷⁶⁰. Se admite că o *colonia* dispune de un grad de autonomie mai mare decât un *municipium*, fără a cunoaște exact în ce constă diferența⁷⁶¹. Este însă cert faptul că multe colonii, de fapt toate cu excepția *coloniae deductae*, au traversat faza de *municipium*.

⁷⁵⁷ Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*³, III, Leipzig, 1887, p. 773-882; J. Marquardt, *Römisches Staatsverwaltung*, I, Leipzig, 1881, p. 1-57, 71-207; W. Liebenam, *Städterverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900; M. Humbert, *Institutions politiques et sociales de l'Antiquité*³, Paris, 1989.

⁷⁵⁸ I. Piso, în *EphemNap* 5, 1995, p. 85.

⁷⁵⁹ E. Kornemann, în *RE* IV, 1 (1900), col. 560 sqq., s.v. **Colonia**.

⁷⁶⁰ *Idem*, în *RE* XVI, 1 (1933), col. 590 sqq., s.v. **Municipium**.

⁷⁶¹ Lellia Craco Ruggini, *La città romana dell'età imperiale*, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), *Storia di Roma*, Einaudi, Torino, 1999, p. 421-424 (*Gerarchie politico-giuridiche di città*).

Coloniae, deși considerate cele mai favorizate, aveau de fapt autonomia limitată; copii fidele ale Romei, ele nu pot avea alte legi decât cele romane⁷⁶². *Municipia* dispuneau teoretic de dreptul de a-și da legi proprii, dar de fapt ele încercau să aplice legile și dreptul roman⁷⁶³.

Statutul orașului și legea sa constitutivă (*lex municipii* sau *coloniae*) erau fixate, în epoca Principatului, de către împărat. Acordarea privilegiilor municipale echivala cu o reînțemeiere a orașului, care primea în nume un epitet derivat de la gentiliciul împăratului fondator. Aceeași procedură se întâmpla și la schimbarea statutului juridic al orașului –de obicei, promovarea într-o categorie superioară. Promovarea depindea de o serie de condiții și implica o decizie individuală a împăratului pentru fiecare caz în parte⁷⁶⁴.

3.3.1 Instituțiile politice municipale

Se abordează în ordinea cunoscută și pentru instituțiile politice ale Romei republicane: magistraturi, senat sau *ordo decurionum* și *populus* sau comiții. *Ordo decurionum* și *populus* nu au inițiativă politică; cele două instituții nu funcționează decât prin intermediul magistraților. Instituțiile politice municipale se compuneau practic din a) *ordo decurionum*, b) magistraturile civile și c) funcțiile sacerdotale.

⁷⁶² Aulus Gellius, **Noctes Atticae** 16, 13; cf. Lellia Craco Ruggini, **op. cit.**, p. 419 sq (Il modello della città romana nell'Impero).

⁷⁶³ F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 232..

⁷⁶⁴ Fr. Vittinghoff, în **ANRW** II, 6, 1977, p. 30-33-

Magistraturile civile asigurau administrarea efectivă a orașelor. Magistraturile erau organizate pe colegii. Desemnarea magistraților se face prin vot popular, dar numai din rândurile aristocrației, ale notabililor locali⁷⁶⁵. În fruntea comunității se afla de obicei un colegiu de doi magistrați *Ilviri* (*duumviri/duoviri* – „doi bărbați”) eponimi (dădeau numele anului), asemănători în esență consulilor Romei republicane⁷⁶⁶. Conform dreptului public roman, *duumviri* dețin *auspicium imperiumque*, reprezintă deci comunitatea în raporturile ei cu divinitatea și cu alte comunități. Dispunând de *auspicia maxima*, duumvirii au cele mai înalte atribuții religioase. Din *imperium* le lipsește, practic comanda militară; cu atât mai mult iese în evidență jurisdicția. Având largi competențe administrative, precum și puterea de a judeca și condamna, ei poartă, de altfel, titlul complet de *duumviri iure dicundo*⁷⁶⁷. Duumvirii aveau obligația de a rezida permanent în oraș; în caz de absență trebuiau să delege autoritatea unui *praefectus*⁷⁶⁸. O dată la cinci ani, duumvirii îndeplinesc și atribuții censoriale (aveau sarcina întocmirii censului – lista ordinului decurionilor), în care caz poartă titlul de *duumviri quinquennales*⁷⁶⁹. Duumvirii erau asistați

⁷⁶⁵ F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 251-263.

⁷⁶⁶ W. Liebenam, în **RE** V, 2 (1905), col. 1798-1841, s.v. **Duovir**.

⁷⁶⁷ G. Humbert, în **DA** II/1, p. 416-426, s.v. **Duumviri juredicundo**.

⁷⁶⁸ W. Ensslin, în **RE** XXII, 2 (1954), col. 1257-1347, s.v. **Praefectus**.

⁷⁶⁹ B. Kübler, în **RE** XIV, 1 (1928), col. 434-437, s.v. **Magistratus municipalis**.

de doi *aediles*, magistrați inferiori răspunzători de întreținerea clădirilor, străzilor și piețelor.

Dacă în colonii predomină această formă de organizare (constituție duumvirală), majoritatea municipiilor au o organizare quattorvirală –aceste magistraturi apar contopite într-un singur colegiu de *Illviri / quattorviri* (doi *iure dicundo* și doi *aedilicia potestate*)⁷⁷⁰. Urmău alți doi magistrați, *quaestores*, cu răspunderi în domeniul financiar și al actelor oficiale. În provincia Dacia, constituție duumvirală aveau colonia Sarmizegetusa, Napoca, Drobeta, Romula, Apulum I (după ce a devenit *colonia*); organizare quattorvirală vor fi avut Apulum II, Potaissa și Dierna⁷⁷¹.

Atât *aediles*⁷⁷² (care aveau obligații general edilitare –*curae aediliciae*: întreținerea clădirilor publice –*cura aedificiorum*, a străzilor –*cura viarum*, aprovizionarea orașului –*cura annonae*, alimentarea cu apă –*cura aquarum*, poliția pieței, jocurile publice –*cura ludorum*)⁷⁷³ cât și *quaestores*⁷⁷⁴ (care răspundeau de *aerarium* – gestiunea casei comunale, dar și de actele emise de *ordo decurionum*; procesele verbale ale ședințelor senatului municipal, *acta ordinis*, erau păstrate în *tabularium*; tot acolo se aflau registrele de socoteli, care depindeau de *aerarium*) erau

⁷⁷⁰ R. Ardevan, **Duumvirat et quattorvirat dans la Dacie romaine**, în **ActaMN** 21, 1984, p. 95-110.

⁷⁷¹ **Ardevan 1998**, p. 133, 144 sq.

⁷⁷² W. Kubitschek, în **RE** I,1 (1893), col. 447-464, s.v. **Aedilis**.

⁷⁷³ R. Ardevan, **Les édiles de la Dacie romaine**, în **PolEdil I**, p. 21-27.

⁷⁷⁴ G. Wesener, în **RE** XXIV, 1 (1963), col. 801-825, s.v. **Quaestores**. Este de presupus că un *quaestor* conducea cancelaria, în timp ce celălalt *quaestor* conducea *aerarium*-ul.

considerați magistrați inferiori⁷⁷⁵; ei nu puteau interveni în afara domeniului lor de competență și se subordonau magistraților superiori. În subordinea magistraților municipali se afla un numeros aparat birocratic (*apparitores*) – funcționari mărunți, de pildă *scribae*.

Funcțiile publice, magistraturile erau considerate *honores* și se îndeplineau ca un serviciu făcut comunității, deci neremunerate. Exercițarea lor era o prerogativă, dar și o datorie, a aristocrației locale. Deținerea de avere, privilegiul și prestigiul în cadrul societății locale era corelată direct cu responsabilitățile materiale și morale pentru soarta comunității⁷⁷⁶.

Funcțiile religioase importante erau *pontificatul*⁷⁷⁷, *auguratul*⁷⁷⁸ și *flaminatul*⁷⁷⁹. Funcțiile sacerdotale erau ocupate tot de membri ai aristocrației municipale⁷⁸⁰. În secolele II-III, în orașele provinciale romane se întâlneau preoți ai zeilor oficiali (*pontifices*; *pontifex* = specialist în dreptul sacru), interpreți ai voinței zeilor (*augures*) și preoți ai cultului imperial (*flamines*) închinat *Romae, divorum et Augusti* (cultul Romei și al

⁷⁷⁵ R. Ardevan, **Aediles și quaestores la Ulpia Traiana Sarmizegetusa**, în *Sargetia* 20, 1987, p. 127-132.

⁷⁷⁶ F. Jacques, **La privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain**, Roma, 1984, p. 352-358, 563-567.

⁷⁷⁷ A. Bouché-Leclercq, în **DA** IV/1, p. 567-578, s.v. **Pontifices**.

⁷⁷⁸ V. Spinazzola, în **DizEp** I, p. 788-810, s.v. **Augur**.

⁷⁷⁹ R. Ardevan, **Flaminii municipali în Dacia romană**, în **AllAcLuj** 29, 1989, p. 351-360.

⁷⁸⁰ P. Riewald, în **RE** I2 (1920), col. 1651-1653, s.v. **Sacerdotes municipales**.

împăraților divinizați). Dacă primele două sacerdoții erau funcții colegiale și, se pare, viagere, flaminatul (*flamen Romae et Augusti*) se acorda pe un an și nu implica o organizare colegială⁷⁸¹.

Există un *cursus honorum* municipal (quaestură, edilitate, duumvirat), care impunea ocuparea magistraturilor treptat și la intervale de timp, de la cele inferioare la cele superioare. Funcțiile sacerdotale nu intrau în acest *cursus honorum*. Adeseori, vârstele minime pentru magistraturi nu se respectau. Contau mai mult celelalte condiții: ascendența, onorabilitatea, comportamentul evergetic și, desigur, averea. Foștii magistrați deveneau membri ai lui *ordo decurionum*⁷⁸².

Termenul de *ordo decurionum* are două accepțiuni: a) înțelegem mai întâi un *ordin social* aparținând păturii de *honestiores*. Trei erau condițiile apartenenței la acest *ordo*: posedarea unui cens de minimum 100 000 de sesterti; obligația de a fi născut om liber (*ingenuus*) și garanții morale (*dignitas*). b) în același timp, prin *ordo decurionum* înțelegem o *instituție politică* echivalentă cu senatul roman, deci un organ în principiu consultativ, care emite *decreta decurionum* la inițiativa magistraților.

Orice oraș autonom avea în frunte un senat local, *ordo decurionum*, care reunea personajele cele mai avute și mai remarcabile din grupul social al aristocrației municipale. Competențele acestui for deliberativ erau foarte largi și, în general,

⁷⁸¹ Samter, în **RE** VI, 2 (1909), col. 2484-2492, s.v. **Flamines**; E. Espérandieu, în **DizEp** III, p. 139-148, s.v. **Flamen**.

⁷⁸² B. Kübler, în **RE** IV, 2 (1901), col. 2319-2351, s.v. **Decurio**.

senatul local și-a sporit ponderea față de magistrați în secolele II-III p. Chr. Asemeni senatului de la Roma, *ordo decurionum* se bucura de un prestigiu deosebit; adeseori, în orașele provinciale *ordo decurionum* își asumă titlul de *splendidissimus*⁷⁸³.

Toți foștii magistrați deveneau automat membri ai lui *ordo decurionum* (senatul local). *Ordo decurionum* cuprindea, de obicei, cam 100 de membri efectivi și era stratificat în raport cu cea mai înaltă magistratură exercitată. Senatul local cuprindea însă și decurioni care nu îndepliniseră magistraturi (*pedani*) și pe fiii încă *praetextati* (tineri care se pregăteau pentru o carieră locală) ai celor mai importanți demnitari. Deși acești *praetextati* nu luau parte la discuții și nu votau, faptul este semnificativ pentru *caracterul aristocratic al organizării orașelor romane*. De asemenea, în afară de decurionii propriu-ziși, înscriși în *album*⁷⁸⁴ după rang, existau așa-numiții *decuriones ornamentarii*, care primeau numai însemnele onorifice ale decurionatului (*ornamenta decurionalia*)⁷⁸⁵.

La intrarea în *ordo decurionum* sau în magistraturi cetățenii trebuiau să verse tezaurului o așa-numită *summa honoraria*⁷⁸⁶; cu această ocazie și cu altele ei construiau sau reparau edificii publice, drumurile, organizau spectacole etc. Acesta era un mijloc folosit de statul roman pentru

⁷⁸³ **IDR II**, 42: splendid(issimo) ordin(e) m(unicipii) H(adriani) D(robetensium).

⁷⁸⁴ J. Schmidt, în **RE I 1** (1893), col. 1332-1336, s.v. **Album**.

⁷⁸⁵ St. Borzsák, în **RE XVIII**, 1 (1939), col. 1110-1122, s.v. **Ornamenta**.

⁷⁸⁶ B. Kübler, în **RE IV A1** (1931), col. 896-897, s.v. **Summa honoraria**.

redistribuirea venitului social. Cine deținea o demnitate municipală trebuia să plătească (spectacole și banchete publice, înălțarea unor edificii etc.)⁷⁸⁷. Această formulă de mecenat a notabilităților municipale a fost denumită *evergetism*. Evergetismul se explică printr-un spirit nobiliar, prin orgoliul de castă al clasei notabilităților⁷⁸⁸.

Populus nu are un rol legislativ deoarece toate instituțiile politice funcționează în conformitate cu *lex municipii* sau *coloniae*. Dreptul de a alege magistrați i-a fost luat sub Marcus Aurelius și dat ordinului decurionilor. *Cives Romani* aparțin orașului în care s-au născut, indiferent unde ar fi locuit, iar drepturile lor juridice decurgeau din statutul de cetățeni cu drepturi depline și nu erau în funcție de orașul în care se aflau.

*

Cât privește problema corespondențelor arhitectonice ale instituțiilor politice municipale, menționăm că edificiile care certifică autonomia municipală sunt: *zidul de incintă*, *capitoliul* și *forul*.

⁷⁸⁷ G. Alföldy, *Evergetismus in den Städten des Imperium Romanum*, în *Pre-Actes. XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica*, I, Tarragona, 1993, p. 9-13.

⁷⁸⁸ Cf. în general P. Veyne, *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un phénomène politique*, Paris, 1976.

3.3.2 Spațiul urban

Orice oraș roman este construit în funcție de cele două axe sacre: *kardo maximus* (axa nord-sud) și *decumanus maximus* (axa est-vest). La întretăierea lor este amplasat *forum*-ul⁷⁸⁹.

În legătură cu spațiul urban, este de remarcat existența a trei zone/spații consacrate, fiecare cu un regim distinct⁷⁹⁰: spațiul public central (*forum*), spațiul religios (*templum*) și spațiul citadin propriu-zis/zonile rezidențiale situate *intra-muros* (spațiul *intra pomerium*). Așadar, un spațiu public - civil, unul public religios/sacru și altul privat.

După cum se știe, orașul (greco-)roman nu este doar un ansamblu de case, ci un loc pentru reuniuni civile, un spațiu amenajat edilitar pentru funcții publice (*aedificia publica*). Toate orașele Daciei romane au avut *fora*. Forul este sediul magistraților și al senatului municipal (*ordo decurionum*), aici se află sediile diferitelor *collegia* urbane, uneori o piață comercială (*macellum*), iar în curtea centrală (*atrium*) și sub porticele ce o flanchează sunt plasate statuile unor *principes*, *legati Augusti*, *patroni*, notabilități locale, *evergetai*⁷⁹¹. Manifestarea publică a elitelor urbane, prin înălțarea de statui și dedicarea de altare

⁷⁸⁹ J. Ch. Balty, *Curia ordinis. Recherches d'architecture et d'urbanisme antiques sur les curies provinciales du monde romain*, Bruxelles, 1991, p. 350-354.

⁷⁹⁰ Lellia Craco Ruggini, *La città romana dell'età imperiale*, în A. Giardino, A. Schiavone (a cura di), *Storia di Roma*, Torino, 1999, p. 433-436 (Funzioni economiche, religiose, culturali e loro riflessi morfologici).

⁷⁹¹ H. Thedenat, în *DA* II. 2 (1896), p. 1278, 1316-1320, s.v. **forum**.

onorifice sau votive este expresia unui comportament tipic roman.

Templul delimitează un spațiu sacru, realizat adesea după un model divin, locul cel mai adecvat pentru comunicare cu lumea zeilor, punctul de întâlnire dintre cer, pământ și lumea subpământeană⁷⁹². Templul a fost definit ca locuință a divinității. Spațiul sacru al templului era locul unde se aflau imaginile de cult –în primul rând statuile de mari dimensiuni, reprezentarea principală a divinității, destinată venerației credincioșilor.

Al treilea tip de spațiu este cel locuit –spațiul citadin, civil prin excelență (spațiul *intra pomerium*). Acest spațiu locuit este separat de natură și de mediul înconjurător prin marcarea hotarului juridic și religios⁷⁹³ -*pomerium*⁷⁹⁴. Într-un oraș roman, spațiul *intra pomerium* este spațiul omului și al divinităților sale (*sacra publica*), un spațiu interzis morților și armatei. *Pomerium* este o limită cu caracter juridic a orașului în interiorul căreia se exercita auspiciul urban și puterea magistraților în timp ce comandamentul militar se exercita doar în afara acestei limite⁷⁹⁵.

*

⁷⁹² M. Eliade, **Le Sacré et le Profane**, Paris, 1969, p. 21-27, 49-57 (trad. rom. –București, 1995).

⁷⁹³ **Idem, Lumea, orașul și casa**, în **Ocultism, vrăjitorie și modele culturale**, București, 1997, p. 33-41.

⁷⁹⁴ *Despre pomerium, ca și despre opoziția dintre cele două sfere morale și religioase –domi și militiae- a se vedea A. Giovannini, Imperium consulare*, Basel, 1983, p. 16-19.

⁷⁹⁵ J.-A. Hild, în **DA** IV. 1, p. 543-545, s.v. **pomerium**. *CEn vechea Romă, după ce au depășit pomerium-ul, cives domi deveneau milites militiae, comandantul militar având putere de viață și moarte asupra lor.*

Toate instituțiile municipale din Dacia romană se dovedesc a fi de tip roman și similare cu cele cunoscute pretutindeni în lumea romană provincială. Instituțiile politice municipale din Dacia corespund tipului general de organizare a orașelor romane din epocă. Nu putem distinge nimic autohton în structura lor. Nici vreo influență peregrină nu este sesizabilă: *kastella* dalmatinilor din zona auriferă din Munții Apuseni ori grupurile etnice intrusive conduse de *principes* se manifestă în afara structurilor municipale, nu proliferază și nu evoluează spre forme urbane⁷⁹⁶.

Constatarea este valabilă și pentru *civitates* de statut inferior: instituțiile lor, atât cât sunt cunoscute, apar ca fiind similare celor întâlnite pretutindeni în mediul roman provincial⁷⁹⁷.

3.4 Alte posibile *civitates*

Teritoriile orașelor cunoscute nu acoperă întreaga suprafață a Daciei romane. Prin urmare, ca pretutindeni în lumea romană provincială, trebuie să fi existat și alte unități administrative⁷⁹⁸. Așa cum s-a arătat, gradul de autonomie al unei *civitas* putea fi foarte variabil; el era dat de decizia administrației imperiale, care îl putea modifica. Prin urmare, existau multe feluri de *civitates*, de statut juridic diferit⁷⁹⁹. Însă oricare asemenea comunitate trebuia să aibă atât un centru –mai dezvoltat din

⁷⁹⁶ **Ardevan 1998**, p. 159.

⁷⁹⁷ **Ardevan 1998**, p. 160.

⁷⁹⁸ R. Ardevan, *Civitas et vicus dans la Dacie Romaine*, în **PolEdil III**, p. 45-55.

⁷⁹⁹ F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 221-225.

punct de vedere urbanistic-, cât și un teritoriu propriu⁸⁰⁰.

De altfel, *coloniae c.R.* și *municipia c.R.* reprezintă doar forma superioară, privilegiată, a autonomiei comunale romane⁸⁰¹. Există și alte așezări, de statut juridic inferior, care puteau constitui centrul unei *civitas*⁸⁰².

În lumina cercetărilor mai recente, *pagus* poate îndeplini și el acest rol⁸⁰³. În general, un *pagus* este o parte dintr-un întreg, adică subdiviziunea unei comunități mai mari⁸⁰⁴. De pildă, în Hispania, *pagus* este o subdiviziune a teritoriilor coloniilor și nu sunt niciodată o subdiviziune a unei *gens*⁸⁰⁵. O comunitate celtică din Gallia este de obicei divizată în *pagi*, care sunt cantoane administrative, religioase și teritoriale. Astfel că, vorbind în general putem afirma că teritoriul unei *colonia* sau unui *municipium* este divizat în *pagi* și că pe cuprinsul unui *pagus* se pot

⁸⁰⁰ G. Alföldy, **Die römische Gesellschaft**, Wiesbaden, 1986, p. 221-223, 225 sq.

⁸⁰¹ Fr. Vittinghoff, **Die politische Organisation der römischen Rheingebieten in der Kaiserzeit**, în *Renania Romana. Atti dei Convegni Lincei* 23, Roma, 1976, p. 87-89; F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 231.

⁸⁰² Al. Suceveanu, **À propos d'une nouvelle contribution concernant l'organisation villageoise dans l'Empire Romain**, în *PolEdil III*, p. 11-23.

⁸⁰³ M. Tarpin, **„Vicus” et „pagus” dans les inscriptions de l'Europe Occidentale et dans la littérature**. Diss., Genève, 1987, apud **Ardevan 1998**.

⁸⁰⁴ E. Kornemann, în **RE XVIII**, 2 (1942), col. 2318 sqq.

⁸⁰⁵ L. Curchin, în **REA** 87, 1985, p. 342 sq. Despre *pagus* în accepțiunea socială, a se vedea G. Ch. Picard și colab., în **CRAI** 1963, p. 125.

afla mai mulți *vici*. Deci *pagus* înseamnă totdeauna doar o unitate teritorială privilegiată.

În schimb *vicus*⁸⁰⁶ –tradus curent în literatura arheologică românească prin termenul nepotrivit de „sat”- de obicei este dependent de un alt centru, dar are și el o autoadministrare restrânsă și apare mai degrabă ca o circumscripție urbană⁸⁰⁷. În anumite circumstanțe *vicus* poate îndeplini rolul de centru al unei *civitas* autonome de statut juridic inferior⁸⁰⁸. Termenul *vicus* nu este folosit în inscripțiile din Germania și Raetia niciodată pentru un sat, ci doar pentru o așezare – centru administrativ al unui teritoriu autonom, ca așezare pe un drum (*Strassensiedlung*), așezare civilă a unui *castellum* sau cartier al unui oraș⁸⁰⁹.

Prin *vicus* înțelegem o aglomerare de edificii și locuitori pe teritoriul unei colonii sau a unui municipiu, neavând deci un teritoriu propriu, dar dispunând de o organizare cvasimunicipală, cu *curatores* sau *magistri* și un *ordo decurionum*⁸¹⁰. Un astfel de *vicus* putea îndeplini unele funcții, cum ar fi cea a unui *forum* (târg), deci având drept de funcționare sau cea de *conciliabulum*⁸¹¹. Un *vicus*

⁸⁰⁶ A.W. van Buren, în **RE** VIII A2 (1958), col. 2090-2094, s.v. **Vicus**.

⁸⁰⁷ M. Tarpin, în **PolEdil I**, p. 159 sq.

⁸⁰⁸ P. Broise, în **ANRW** V, 2, 1976, p. 620-626.

⁸⁰⁹ R. Günter, în **Die Römer am Rhein und Donau**, Berlin, 1978, p. 303; L. Curchin, în **REA** 87, 1985, p. 328, 335 („*vicus* were the smallest political units capable of selfgouvernement and may have played a role in administering the surrounding region”).

⁸¹⁰ A. Schulten, în **RE** VIII, A2 (1958), col. 2090 sqq; W. Langhammer, **Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones**, Wiesbaden, 1973, p. 4.

⁸¹¹ **Ibidem**, p. 4-5.

gallic putea îmbrăca forma unei comunități aproape urbane, având un *forum*, o *basilica*, temple, therme și chiar un teatru⁸¹². Prin urmare, *vici* au uneori aspect și facilități de oraș și pot fi centre de autoadministrare limitată⁸¹³. *Vicus* pare a nu fi constituit în nici un caz treapta cea mai de jos a așezărilor rurale din lumea romană provincială.

Pe de altă parte, nu putem exclude existența unor *pagi* independente sau *vici* având un sens teritorial. Cei doi termeni (*pagus* și *vicus*) pot fi interșanjabili uneori și aproape sinonimi⁸¹⁴.

În teritoriul Sarmizegetusei sunt atestați epigrafic *pagus Aquensis*⁸¹⁵ (*Aquae* –Călan, fiind o stațiune balneară, ca și Germisara) și *pagus Miciensis*⁸¹⁶. Ca *pagus* al Sarmizegetusei, localitatea *Aquae* are în frunte un *praefectus pagi*⁸¹⁷ care este și decurion al orașului; firește că era numit de *ordo coloniae*. *Pagus Miciensis* avea în frunte un colegiu de doi *magistri*; cum această comunitate se intitulează *veterani et cives Romani* s-a presupus că în textele care menționează doi *magistri*, primul trebuie să fie un reprezentant al

⁸¹² G. Ch. Picard, în **ANRW** II, 3, 1975, p. 105 sqq.

⁸¹³ P. Broise, în **ANRW** V, 2, 1976, p. 613-620.

⁸¹⁴ A. Schulten, în **RE** VIII, A2 (1958), col. 2090 sqq. : „Die Zweckbestimmung und die Organisation hat der vicus mit dem pagus gemein; in erster Reihe vereinigen die Strassen- wie die Dorfgenossen sich zu gemeinschaftlicher Gottesverehrung und sind die *magistri vici* bestimmt, diese zu versehen”.

⁸¹⁵ **CIL** III, 1407 = **IDR** III/3, 10.

⁸¹⁶ O. Floca, în **Sargetia** 5, 1968, p. 50; **Macrea 1969**, p. 145 sq; Lucia Țeposu Marinescu, în **Sargetia** 14, 1979, p. 155 sqq; I.I. Russu, în **IDR** III/3, p. 55.

⁸¹⁷ N. Gostar, în **Sargetia** 3, 1956, p. 97; **Macrea 1969**, p. 145.

veteranilor⁸¹⁸. La Micia vestigiile arheologice par să indice un *vicus* militar –de care aparțin thermele și amfiteatrul- în vecinătatea marelui castru auxiliar. Cele două inscripții înălțate de câte un singur *magister pagi Miciae* ar putea fi interpretate ca referitoare la o altă comunitate, un *pagus* (o a doua așezare eminentemente civilă⁸¹⁹) diferit de *vicus*-ul militar⁸²⁰.

Dediticii daci au fost organizați în *vici* și *pagi*. Din datele oferite de cercetarea onomastică rezultă că un important *vicus* autohton a fost Napoca⁸²¹, care se va dezvolta rapid grație comunității de coloniști norico-pannoni sosiți curând după organizarea Provinciei. Nu se poate preciza dacă *vicus Napocensis* va îndeplini și funcția suplimentară a unui *forum* ori a unui *conciliabulum*⁸²². După cum atestă sursele epigrafice în *vici* și *pagi* din Dacia trăiau și numeroase grupuri de celți și illyri în curs de romanizare⁸²³.

⁸¹⁸ R. Ardevan, în **Eos** 77, 1989, p. 83 sq.

⁸¹⁹ Ioana Bogdan Cătănciu, în **EphemNap** 3, 1993, p. 223. A se vedea și opinia Doinei Benea (în **SCIVA** 44, 1993, 3, p. 283 sq) referitoare la evoluția așezării de la Micia –întâi *vicus* militar, apoi *pagus*. Mai recent, Lucia Țeposu Marinescu, **Micia –pagus Daciae**, în **Cercetări arheologice** (MNIR) 10, 1997, p. 357-364.

⁸²⁰ Despre *vicus* ca și centru al unui *pagus*, cf. P. Broise, în **ANRW** V/2, 1976, p. 620.

⁸²¹ Adela Paki, **Quelques remarques sur l'inscription CIL 18085**, în Fr.Koenig, S. Rebetz (eds.), **Arculiana. Recueil d'hommages offerts à Hans Bögli**, Avenches, 1995, p. 493-498.

⁸²² De pildă, *vicus Canninefatum* a beneficiat de *ius nundinarum*, devenind ulterior *municipium Canninefatum*, cf. Ch.B. Rüger, **Germania Inferior**, Köln-Graz, 1968, p. 93.

⁸²³ De pildă **vicus Anar[torum]** – **CIL** III, 8060.

*Castellum*⁸²⁴ și *territorium* sunt comunități având o organizare cvasi-municipală și dispunând de un teritoriu. Unui *conventus civium Romanorum* îi lipsește un teritoriu propriu. El joacă un rol important în comunitatea în care este înglobat. *Conventus c.R.* dispune de *curatores c.R.* sau de *magistri*, uneori chiar de un *ordo decurionum*⁸²⁵. În vestul Imperiului Roman, îndeosebi în Gallia, principala formă de organizare imediat după cucerirea romană este *civitas peregrina*, avându-și originea în uniunile de triburi celtice. *Civitates peregrinae* au evoluat către forma municipală⁸²⁶.

În consecință, este posibil să întâlnim și în Dacia și alte forme de autonomie comunală, alte forme de *civitas*, de statut inferior celui municipal sau colonial.

O cercetare recentă a întreprins Ioana Bogdan Cătănicu asupra existenței unor *civitates* în Dacia, *civitates* atestate îndeosebi de *Geographia* lui Claudius Ptolemaeus⁸²⁷. Observațiile autoarei sunt extrem de interesante însă, remarcăm, împreună cu dânsa, că datele furnizate de Ptolemeu datează din primele decenii de

⁸²⁴ Este în principiu fortificat, cf. W. Langhammer, **op. cit.**, p. 5.

⁸²⁵ **Ibidem**, p. 6-7.

⁸²⁶ Pentru spațiul celtic, a se vedea H. Wolff, în **Raumordnung im Römischen Reich**, München, 1989, p. 9 sqq, 21 sqq.

⁸²⁷ Ioana Bogdan Cătănicu, **Ptolemée et la province de Dacie**, în **DaciaNS** 34, 1990, p. 223-234; **Eadem**, **À propos de civitates en Dacie**, în **EphemNap** 1, 1991, p. 59-67. Despre valoarea reală a informațiilor lui Ptolemeu, a se vedea și observațiile lui H. Wolff, în **Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte**, I, Stuttgart, 1990, p. 618.

existență ale Provinciilor și că organizarea Daciei trebuie să fi suferit modificări ulterioare. Prin urmare, deocamdată nu există suficiente indicii pentru a considera că anumite comunități autohtone asimilabile conceptului de *civitas* ar fi supraviețuit după cucerirea romană⁸²⁸.

Cert este însă faptul că în niciuna din cele peste 4 000 de inscripții din Dacia nu întâlnim vreo mențiune referitoare la *civitates*. Dacă aceste *civitates* autohtone au existat într-adevăr, ele au fost suprapuse de structuri economice și sociale romane, elitele –atâtea cât vor mai fi supraviețuit cuceririi romane- romanizându-se. Potrivit opiniei lui F. Vittinghoff⁸²⁹ și H. Wolff⁸³⁰ în Dacia nici n-au existat *civitates* situație similară celei întâlnite în sudul Pannoniei și în Moesia.

Cum se știe, în Gallia *civitates* au fost organizate pe structurile vechilor uniuni de triburi. În Dacia însă avem de-a face cu o cu totul altă situație. Este posibil ca Regatul dac în cadrul procesului de centralizare să fi afectat individualitatea triburilor și uniunilor tribale dacice, iar cucerirea romană să fi „desăvârșit” acest proces de dezagregare a vechilor structuri gentilico-tribale. Romanii nu tratau decât cu elitele indigene, însă ca urmare a războaielor lui Traian aceste elite dacice au fost practic distruse; astfel, nu se mai puteau constitui în noua provincie mari

⁸²⁸ *Totuși sunt cunoscute zone în care dacii n-au fost dislocați, cf. Macrea 1969, p. 261 sq; Protase 1980, p. 81-84. Tocmai în aceste zone par a se plasa civitates autohtone, cf. Ioana Bogdan Cătănicu, în DaciaNS 34, 1990, p. 231-233.*

⁸²⁹ *Fr. Vittinghoff, în Atti dei Convegni Lincei. 23. Renania Romana, Roma, 1976, p. 81 sq.*

⁸³⁰ *H. Wolff, în ActaMN 13, 1976, p. 111 sq.*

comunități autohtone pe vechile baze, pe care de altfel nimeni nu mai avea interesul să le resusciteze. *Dediticii* daci au fost organizați, cum s-a văzut, în *vici* și *pagi*.

În consecință, nimic nu ne asigură că numele autohton al așezărilor daco-romane ne permite să presupunem calchierea structurii administrative romane pe o organizare preromană⁸³¹. Dimpotrivă. În comparație cu celelalte provincii de pe limesul european, Dacia se deosebește de tot ceea ce cunoaștem prin faptul că aici structurile economice, sociale și politice romane au fost introduse „aproape peste noapte”, iar instrumentul principal a fost colonizarea masivă. Această colonizare intensă și noul mod de viață introdus de romani au afectat puternic populația autohtonă⁸³², una din consecințe fiind și dezagregarea structurilor ei tradiționale⁸³³.

Așa cum s-a arătat, toate orașele Daciei romane își află începuturile în nucleele de coloniști. Comunitățile autohtone supraviețuitoare vor fi putut rămâne doar ca *civitates adtributae*⁸³⁴ față de noile orașe romane⁸³⁵. Nu avem în Dacia nici o dovadă certă despre perpetuarea vreunei *civitas* autohtone în epoca romană și, evident, nici despre

⁸³¹ Ioana Bogdan Cătănicu, în **EphemNap** 1, 1991, p. 63-66.

⁸³² Chiar și dispunerea și densitatea locuirii din mediul rural este, în general, alta decât în Dacia preromană, cf. **Macrea 1969**, p.116, 252 sq.

⁸³³ **Macrea 1969**, p. 260-262; **Protase 1980**, p. 76 sq, 84 sq, 132-136, 251 sq.

⁸³⁴ Despre această noțiune, a se vedea U. Laffi, **Adtributio e contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano**, Pisa, 1966, apud Em. Popescu, în **StCI** 9, 1967, p. 366-368.

⁸³⁵ **Ardevan 1998**, p. 92.

evoluția ei spre statut urban superior. Atare slăbiciune a comunităților dace se explică, după cum s-a văzut, atât prin specificul cuceririi Daciei⁸³⁶, cât și prin anumite caracteristici ale societății din epoca Regatului dac, stat care putea să fi favorizat destrămarea vechilor structuri gentilico-tribale⁸³⁷.

Dacă existența unor *civitates* autohtone în Dacia romană este puțin importantă și neatestată prin izvoare epigrafice, aceasta nu înseamnă că nu ar fi existat și alte forme de *civitates*. Comunități teritoriale cu autoadministrare, dar de statut juridic mai modest, puteau apare atât prin colonizare cât și prin destrămarea triburilor dace și înlocuirea lor cu structuri teritoriale –cel puțin în primii ani după cucerire.

Prezența unor asemenea *civitates* poate fi sesizată prin evidența epigrafică a unor denumiri de unități teritoriale –altele decât *municipium* și *colonia*- sau a unor magistrați locali.

Dintre unitățile teritoriale, singurele care apar în provincie sunt *territorium* și *vicus*, fiecare o singură dată; în ambele cazuri este vorba de entități de tip roman, existente abia în secolul III. Dintre posibili conducători ai unor asemenea comunități, nu dispunem decât de patru atestări epigrafice ale unor *principes*. Nici unul dintre cei patru *principes* atestați la Ampelum, Micia, Tibiscum și Tihău nu poate fi pus în legătură cu

⁸³⁶ **Macrea 1969**, p. 24-26. *Civitates* menționate de Ptolemeu sunt deja *circumscripții* teritoriale de tip roman, cf. Ioana Bogdan Cătănicu în **DaciaNS** 34, 1990, p. 230.

⁸³⁷ N. Gostar, V. Lica, **Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal**, Iași, 1984, p. 114-157.

vreo formațiune autohtonă, ci totdeauna cu un grup de coloniști sosit în Dacia. Apoi, în nici unul din aceste cazuri nu este vorba de o entitate teritorial-administrativă, ci de un grup etnic distinct, activ pe teritoriul unei *civitas* de tip roman. În aceste circumstanțe, când nici sursele epigrafice nici alte izvoare scrise nu sunt concludente pentru determinarea unor posibile autonomii comunale, rămân datele arheologice

Territorium Sucidavense. Așezarea romană de la Sucidava (azi Celei) prezintă aspectul unui oraș roman⁸³⁸. Sucidava nu pare să fi dobândit vreodată statut municipal. Este nesigur dacă această *civitas* s-a desprins sau nu din teritoriul Romulei. În inscripția de la Sucidava⁸³⁹, datată în secolul III, sunt menționați *curial(es) territ(orii) Suc(idavensis)*, care se îngrijesc de restaurarea unui templu al zeiței Nemesis. Faptul că în inscripție este utilizat termenul de *territorium* și nu cel de *civitas* a fost interpretat ca o precizie în exprimarea membrilor curiei; exprimarea indică faptul că ei sunt demnitarii întregului *territorium* și acesta nu este cel al unui oraș, ci al unei comunități fără privilegii municipale⁸⁴⁰. În consecință, *territorium* sucidavens este unul din *civitates* în care s-a împărțit provincia. Centrele comunităților peregrine de tipul reprezentat de Sucidava, fără a atinge nicicând rangul de oraș roman, s-au dezvoltat asimilând forma de organizare administrativă romană și chiar și cea urbanistică.

⁸³⁸ O. Toropu, C.M. Tătulea, **Sucidava-Celei**, București, 1987.

⁸³⁹ **IDR II**, 190.

⁸⁴⁰ Ioana Bogdan Cătănicu, în **EphemNap** 3, 1993, p. 221 sq.

Potrivit unei recente cercetări exemplare, întreprinsă de R. Ardevan⁸⁴¹, din concentrarea unor așezări romane rezultă că alte centre ale unor *civitates* din Dacia romană ar putea fi: Aquae, Brucla, Criștești, Samum și Bologna. Existența unor *civitates* peregrine poate fi presupusă și pe valea Oltului transilvan, populată de coloniști norico-pannonici, precum și pe valea Târnavelor, unde coloniștii celți sunt de asemenea prezenți.

După cum rezultă din această enumerare, nu se poate preciza deocamdată nimic despre administrarea unor teritorii întinse –estul Transilvaniei, vestul Banatului, Oltenia centrală, Muntenia de vest.

Pentru zonele mărginașe, mai puțin cercetate, s-a invocat analogii din provincii europene mai bine cercetate, dar comparabile cu Dacia ca specific și nivel de civilizație romană⁸⁴². Astfel, în estul Germaniei Superior –dincolo de Rinse cunoaște o intensă colonizare și o importantă concentrare de trupe. Și în estul Germaniei Superior, ca și în Dacia, structurile preromane n-au fost luate în considerare la edificarea noilor realități⁸⁴³. În această provincie de frontieră, adeseori simpli *vici* au primit funcție de *caput civitatis*⁸⁴⁴. Apoi, în Britannia de nord și vest –slab dezvoltată și urbanizată- se cunosc situații în care *vici* militari de pe lângă castrarele auxiliare au căpătat funcții analoage unui centru de *civitas*.

⁸⁴¹ R. Ardevan, *Civitas et vicus dans la Dacie Romaine*, în *PolEdil III*, p. 45-55.

⁸⁴² *Ibidem*, p 54 sq..

⁸⁴³ Fr. Vittinghoff, *op. cit.*, p. 82-86.

⁸⁴⁴ Chr.S. Sommer, *op. cit.*, p. 561 sq, 630-634.

Aceste exemple constituie analogii potrivite pentru specificul Transilvaniei de est, unde singurele centre mai dezvoltate în epoca Provinciei par a fi garnizoanele de *auxilia* (de pildă, Cristești). În aceste situații *vici* militari ar putea fi posibile sedii ale unei administrații locale. Evident, în asemenea cazuri nu se pune problema evoluției spre un statut urban superior –municipal ori colonial.

3.5 Domeniile fiscului imperial⁸⁴⁵

Un mare district aurifer ocupa cea mai mare parte a regiunii Munților Apuseni (regiunea de sud și sud-est). Centrul administrației minelor de aur din Apuseni a fost Ampelum⁸⁴⁶. Acestui district minier trebuie să-i fi aparținut și așezările din zonele Ruda-Brad, Crișului Alb (Baia de Criș-Țebea), complexul Bucium-Corabia, Alburnus Maior (Roșia Montană) ca și valea superioară a Arieșului (Baia de Arieș, Sălcium), până spre munții Gilăului.

Zona munților Poiana Ruscăi, importantă pentru exploatarea fierului⁸⁴⁷, este săracă în vestigii romane. Cum exploatarea acestora erau arendate de stat unor *conductores ferrariarum*⁸⁴⁸ e posibil să fi existat aici un mic district minier, cam ca și *metalla Norica*⁸⁴⁹, dar de proporții mult mai

⁸⁴⁵ Cf. în general E. Lo Cascio, **Patrimonium, ratio privata, res privata**, în *AIIS* 3, 1975, p. 55-121; **idem**, în E. Gabba et alii, **Introduzione alla storia di Roma**, Milano, 1999, p. 290-293 (*La fiscalità e la finanza imperiale*).

⁸⁴⁶ **Macrea 1969**, p. 299; H.Chr. Noeske, **op. cit.**, p.276; **Wollmann 1996**, p. 39-45.

⁸⁴⁷ **Wollmann 1996**, p. 232 sqq.

⁸⁴⁸ **Wollmann 1996**, p. 238-239.

⁸⁴⁹ G. Alföldy, **Noricum**, London-Boston, 1974, p. 100, 114.

reduse. Un district fiscal similar va fi cuprins și zona minieră din Munții Banatului⁸⁵⁰.

Tot în administrarea fiscului imperial trebuiau să se afle și principalele cariere de piatră⁸⁵¹, precum și salinele, aflate în proprietate imperială, care se arendau de obicei împreună cu pășunile⁸⁵².

3.6 Politica municipală a statului roman în Dacia

Politica municipală a Romei în provincia nord-dunăreană poate fi reconstituită din evoluția instituțională și teritorială a municipalităților daco-romane⁸⁵³.

Din sursele documentare existente rezultă clar că aglomerațiile autohtone preromane nu au nici un rol în crearea orașelor de tip roman din Dacia⁸⁵⁴. Orașele romane se dezvoltă întotdeauna pe amplasamente neocupate sau părăsite de daci. Astfel, și în cazul Daciei, se confirmă constatarea că numele autohton poate fi un simplu toponim și nu atestă o continuitate de locuire și de tradiție cu epoca precedentă⁸⁵⁵. De altfel, în orașele provinciei nord-dunărene numele, credințele și instituțiile indigene sunt ca și absente.

În edificarea orașelor daco-romane, rolul armatei apare important, dar nu atât de mare cum

⁸⁵⁰ **Macrea 1969**, p. 305.

⁸⁵¹ **Wollmann 1996**, p. 276-279.

⁸⁵² **Wollmann 1996**, p. 248-249.

⁸⁵³ **Ardevan 1998**, p. 105-120.

⁸⁵⁴ D. Protase, **Geneza orașelor în Dacia romană**, în **IMDT**, Timișoara, 2001, p. 71-79.

⁸⁵⁵ Pentru Gallia și zona renană, cf. Chr.S. Sommer, **op. cit.**, p. 488-490.

se consideră îndeobște⁸⁵⁶. Există orașe în care nu avem de-a face cu prezența inițială a unei garnizoane (Sarmizegetusa, Napoca, Apulum I). Multe orașe apar ca aglomerații civile în preajma unor castre (Drobeta, Romula, Apulum II, Potaissa, Porolissum, Dierna ?, Tibiscum), dar promovarea la statut municipal se produce fie la plecarea garnizoanei (Romula, Dierna ?), fie în afara unui *vicus* militar ori *canabae*-lor. Apoi, nucleele viitoarelor orașe beneficiază de anumite facilități economice. Dezvoltarea urbană alături de aglomerațiile civile strict dependente de armată (*canabae*, *vici* militari) atestă clar o colonizare civilă foarte importantă. Prin urmare, putem considera *factorul civil* ca factor determinant în dezvoltarea orașelor romane din Dacia⁸⁵⁷.

Este bine cunoscut *caracterul urban* al civilizației romane din epoca Principatului, caracter care i-a asigurat o covârșitoare influență asupra alogenilor supuși. În Dacia, înrăurirea civilizației romane asupra autohtonilor este rapidă, generală și puternică⁸⁵⁸. Cât privește amploarea și statutul urbanizării, s-a observat că nu întregul teritoriu al provinciei nord-dunărene se structurează pe *civitates* cu autoadministrare⁸⁵⁹. Așezările de statut juridic urban optim –*municipia* și *coloniae*– se dezvoltă doar în anumite zone ale Daciei. Cu excepția Romulei –legată de circulația pe valea

⁸⁵⁶ **Macrea 1969**, p. 178. O opinie mult mai nuanțată, **Ardevan 1998**.

⁸⁵⁷ Ioana Bogdan Cătănicu, în **EphemNap** 3, 1993, p. 222-224.

⁸⁵⁸ **Protase 1980**, p. 228-252.

⁸⁵⁹ **Ardevan 1998**, 104 sq, 120.

Oltului și de relațiile cu sudul Dunării-, celelalte orașe apar numai de-a lungul ori în vecinătatea drumului imperial care traversa Dacia de la sud la nord. Or, aceasta era zona cea mai bogată și mai intens populată a Daciei romane, unde au fost instalați coloniști privilegiați în cursul colonizării inițiale din epoca traianică⁸⁶⁰. Pe teritoriile atribuite acestor așezări va înflori deplin civilizația romană provincială.

Însă, după cum atestă vestigiile arheologice, majoritatea restului Daciei evoluează, în forme mai modeste, în același sens. De altfel, ca și în alte provincii, diferența dintre *coloniae* și *municipia* pe de o parte și felurile *civitates* de cealaltă parte trebuie să fi fost de grad, nu de esență⁸⁶¹.

3.7 Evoluția urbanizării

Traian. În epoca traianică are loc o singură întemeiere de oraș, *colonia Sarmizegetusa*. Însă acestei *colonia deducta* i se atribuie un teritoriu extrem de întins care cuprinde aproape tot centrul Provinciei⁸⁶². Coloniștii instalați, cetățeni romani *optimo iure*, beneficiau nu numai de privilegiile obișnuite ale unei colonii, ci căpătau practic controlul economic asupra celor mai importante resurse ale noii provincii. Statutul juridic superior însemna pentru coloniști și posibilitatea unei acumulări mai rapide de avuții decât pentru alți

⁸⁶⁰ **Macrea 1969**, p. 134; **Protase 1980**, p. 232-244; **Bărbulescu 1998**, p. 66 sq; **Petolescu 2000**, p 229-233.

⁸⁶¹ Fr. Vittinghoff, în **Acti dei Convegni Lincei 23. Renania Romana**, Roma, 1976, p. 87-93.

⁸⁶² I. Piso, în **EphemNap 5**, 1995, p. 63-82.

locuitori; între coloniștii instalați la Sarmizegetusa se aflau și numeroși veterani, posesori de bani lichizi. Prin urmare, este evidentă intenția împăratului Traian de a favoriza îmbogățirea și importanța orașului. Nucleul de coloniști cetățeni ai Sarmizegetusei va fi fost principalul element al implantării civilizației romane în Dacia.

Hadrian. Împăratul întemeiază trei noi municipii (Drobeta, Napoca și Romula) care, toate, își au originea în nuclee de coloniști⁸⁶³. La Napoca cel puțin, se poate observa și o integrare a unor autohtoni în elita municipală⁸⁶⁴. În consecință, este de presupus că întemeierile de noi municipii erau menite să contribuie la închegarea unor noi structuri teritoriale și sociale, și totodată să asigure colaborarea anumitor pături superioare ale societății dacilor din *territoria* lor –deci să accelereze integrarea lor. Cele trei noi municipii au fost înzestrate cu teritorii relativ întinse, dar care nu aduceau nici o atingere teritoriului Sarmizegetusei.

Marcus Aurelius. În timpul acestui împărat au loc două schimbări importante. Napoca devine *colonia Aurelia*. Tot acum apare și *municipium Aurelium Apulense*; această întemeiere atestă ascensiunea vechiului *pagus* ulpian, dar totodată lezează preeminența Sarmizegetusei și duce la anumite pierderi teritoriale pentru ctitoria lui Traian. Situația din Dacia își află bune analogii în

⁸⁶³ R. Ardevan, *Die hadrianischen Städtegründungen Dakiens*, în *PolEdil II*, p. 61-74.

⁸⁶⁴ *Protase 1980*, p. 113 sq; I. Mitrofan, în *ActaMN 18*, 1981, p.108 sq; C.C. Petolescu, în *Thraco-Dacica 13*, 1992, p. 121-123.

Africa⁸⁶⁵ unde Marcus Aurelius favorizează, de asemenea, propășirea unor mici comunități în dauna marilor *territoria* ale principalelor orașe.

Commodus. Continuă tendințele politicii municipale ale perioadei anterioare. Municipiul apulens devine *colonia Aurelia* ceea ce îi aduce probabil și anumite avantaje teritoriale. Prezența activă a elitelor din Apulum în lumea afacerilor și implicarea orașului în exploatarea aurului sugerează posibilitatea ca noua colonie –care în secolul III va dobândi epitetul *Chrysopolis*- să fi ajuns la o poziție comparabilă cu a Sarmizegetusei.

Septimius Severus. Sub cârmuirea sa numărul localităților cu statut urban din Dacia se dublează față de epoca anterioară, fapt ce corespunde perfect cu avântul general al societății provinciale la începutul secolului III⁸⁶⁶.

Către anul 197 p. Chr. apar noile municipii de la Apulum și Potaissa, chiar lângă castelele legiunilor fidele. Aceeași politică a fost constatată și în alte provincii⁸⁶⁷. Noile municipii nu duc la desființarea canabelor⁸⁶⁸. Prin aceste municipalizări Severus nu urmărea favorizarea instituției militare, ci oferea veteranilor șanse mai bune de viață și promovare socială. Apariția unor municipii în imediata vecinătate a castrelor lipsea armata în parte de zona administrată direct de ea, în schimb aducea comodități urbane și degrevarea instituției militare de unele răspunderi.

⁸⁶⁵ J. Gascoy, în **ANRW** II, 10, 2, 1982, p. 201 sq.

⁸⁶⁶ **Macrea 1969**, p. 78-79, 91-94.

⁸⁶⁷ I. Piso, în **Tyche** 6, 1991, p. 156 sq.

⁸⁶⁸ Al. Diaconescu, I. Piso, în **PolEdil I**, p. 70.

Tot în timpul domniei lui Septimius Severus apar o serie întreagă de noi orașe, cu statut de *municipium*: Porolissum, Dierna, Tibiscum și probabil Ampelum. În aceeași perioadă devine colonie Drobeta și poate Romula.

Septimius Severus susține constituirea de noi autonomii municipale, chiar și în imediata vecinătate a castrelor legionare, însă în același timp noile municipalități diminuează teritoriile prea întinse ale vechilor orașe, reducând rolul preeminent al acestora⁸⁶⁹. În Dacia, aceste măsuri afectează puternic rolul Sarmizegetusei și al coloniei de la Apulum. Dezvoltarea urbană devine mai echilibrată, cu consecințe benefice pentru romanizare.

Totuși, atât Sarmizegetusa cât și *colonia Aurelia Apulensis* își vor menține rolul privilegiat în viața Daciei romane. Din această perspectivă epitetul *Metropolis*, conferit Sarmizegetusei în secolul III apare pe deplin justificat. Din cele 11 orașe ale Daciei romane, 5 sunt desprinse din corpul ei de cetățeni. Sarmizegetusa este, într-adevăr, orașul-mamă pentru o serie de noi orașe. Prestigiul acestei poziții explică rolul preeminent al Sarmizegetusei în viața Provinciei și, între altele, plasarea aici a altarului provincial al cultului imperial și a lui *Concilium Daciarum trium*.

Perioada de după Septimius Severus nu mai aduce modificări însemnate în structura municipală a Daciei romane. De menționat doar epitetele *Metropolis* pentru Sarmizegetusa și *Chrysopolis* pentru colonia Apulum⁸⁷⁰. Aceste exemple atestă că propaganda oficială a continuat să funcționeze,

⁸⁶⁹ J. Gascou, în **ANRW** II, 10, 2, 1982, 219 sq.

chiar dacă titlurile pompoase asociate orașelor Apulum și Sarmizegetusa vor fi acoperit o realitate mai tristă. Pe de altă parte, se poate observa o anumită emulație întru onoruri și titluri municipale între Apulum și Sarmizegetusa⁸⁷¹. Înflorirea orașelor romane din Dacia continuă până către mijlocul secolului III, după care declinul este tot mai vizibil. În Dacia, ca și în alte provincii danubiene, criza generală a societății romane tradiționale a izbucnit mai târziu –după 235 p. Chr.-, dar mai brusc și cu manifestări mai devastatoare⁸⁷².

*

Cât privește *ius Italicum* –cel mai înalt privilegiu la care putea aspira o *colonia* din afara Italiei- după cum s-a arătat, acesta însemna în realitate asimilarea cetățenilor din aceste orașe cu cetățenii din Italia în materie de drept civil și fiscalitate; teritoriul colonial astfel privilegiat era scutit de impozitul funciar (*tributum soli*), iar proprietatea cetățenilor asupra lui devenea deplină, fără *dominium eminens populi Romani*⁸⁷³. Pentru statul roman însă, *ius Italicum* însemna o

⁸⁷⁰ Epitetele asociate acestor orașe, Chrysopolis și Metropolis, au un evident iz oriental, cf. H. Wolff, în **ActaMN** 13, 1976, p. 123: „... die meisten peregrinen Städte mit cognominalen Kaiserbeinamen gehören in den griechischen Ostteil des Reiches, zu dem Dacien, wie die Stadttitel metropolis bei Sarmizegetusa und bei Apulum chrysopolis zeigen, offenbar engere Beziehungen besaß, als es auf den ersten Blick den Anschein hat.”

⁸⁷¹ **Ardevan 1998**, p. 45, 49.

⁸⁷² Cf. în general A. Alföldi, **Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus**, Darmstadt, 1967; **Fitz 1978**.

⁸⁷³ A. von Premerstein, în **RE** X, 1 (1917), col. 1238-1252, s.v. **Ius Italicum**; A.N. Sherwin-White, **The Roman Citizenship**, Oxford, 1939, p. 216-218; J. Bleicken, în **Chiron** 4, 1974, p. 384-390.

reducere a veniturilor obținute impozitul funciar, fapt ce explică parcimonia cu care a fost acordat⁸⁷⁴.

Pentru Dacia s-a constatat că există relativ multe asemenea colonii privilegiate (Sarmizegetusa, Apulum, Napoca și Potaissa)⁸⁷⁵. Principalul izvor, textul lui Ulpianus (*de censibus*, în *Digesta* L, 15, 1, 8-9) este demn de toată încrederea.

Se consideră că Sarmizegetusa ar fi beneficiat de *ius Italicum* încă de la întemeiere⁸⁷⁶. Potrivit unei noi interpretări, evoluția municipalizării de tip roman a provinciei Dacia este în măsură să ofere alte criterii de datare⁸⁷⁷. Astfel, de vreme ce crearea de noi orașe diminuea teritoriul și veniturile coloniilor mai vechi, *ius Italicum* putea fi acordat ca o compensație pentru pierderile suferite, dar cu aplicabilitate pe un teritoriu mai restrâns.

Conform acestei interpretări Sarmizegetusa va fi primit *ius Italicum* abia în timpul lui Septimius Severus, drept compensație pentru amputările teritoriale suferite. Aceeași trebuie să fi fost și situația coloniei Aurelia Apulensis unde *ius Italicum* trebuia să compenseze pierderile suferite în favoarea orașelor Ampelum și *municipium Septimium Apulense*.

Prin urmare, *ius Italicum* este acordat orașelor din Dacia romană abia în timpul domniei lui Septimius Severus, și numai pentru patru

⁸⁷⁴ J. Gascou, în **ANRW** II, 10, 2, 1982, p. 216 sq.

⁸⁷⁵ N. Gostar, în **Aliași** 6, 1969, p. 127-140.

⁸⁷⁶ **Macrea 1969**, p. 135; H. Daicoviciu, D. Alicu, **op. cit.**, p. 16.

⁸⁷⁷ **Ardevan 1998**, p. 117-119.

coloniae, ca o compensație pentru restrângerea avantajelor inițiale⁸⁷⁸.

*

Evoluția urbanizării –expresie a politicii municipale a statului roman- în provincia Dacia decurge conform modelului roman cunoscut. Ca pretutindeni în lumea romană, progresul civilizației romane este sinonim cu progresul urbanizării, care implică o altă structurare a societății. Urbanizarea romană a provinciei nord-dunărene poate fi apreciată ca fiind destul de avansată și relativ echilibrată. Deși nu ajunge să cuprindă întreaga Dacie, urbanizarea crează o rețea de orașe romane comparabilă cu cea ce se cunoaște în alte provincii din nord-vestul Imperiului.

Însă, spre deosebire de aceste provincii, în Dacia nu este atestată o participare a elitelor autohtone la acest proces. Nu se cunosc *civitates* de drept latin transformate în orașe, iar comunitățile dace nu joacă nici un rol în crearea noilor orașe romane. Structura economică și socială a Provinciei apare, în comparație cu cea a Daciei preromane, radical schimbată.

Toate acestea evidențiază rolul extrem de important al masivei colonizări inițiale din epoca traianică. Noua structură provincială evoluează rapid. În mai puțin de un secol apar 11 orașe romane, dintre care 4 beneficiază de *ius Italicum*. Evoluția are loc în sensul fragmentării marilor unități teritoriale, prin crearea de noi orașe. Prin urmare, avem de-a face cu o evidentă diseminare în profunzime a modului de viață roman și cu progresul romanizării juridice.

⁸⁷⁸ **Ardevan 1998**, p. 119.

*

Așadar, în provincia Dacia putem vorbi de 11 orașe romane și de sensibil mai multe *civitates* de statut juridic inferior. Orașele romane – *municipia* și *coloniae*- apar prin colonizare, chiar dacă inițial, cu excepția Sarmizegetusei, sunt așezări de rang inferior. Comunitățile indigene nu au nici un rol în crearea noilor orașe romane. Nici pentru celelalte *civitates* nu s-a putut evidenția vreun aport autohton la constituirea lor. Entitățile administrative ale provinciei Dacia nu au premise autohtone.

Într-o provincie de frontieră ca Dacia, rolul factorului militar în desfășurarea vieții romane trebuie să fi fost considerabil. Însă, din datele existente se poate evidenția factorul civil ca factor determinant în dezvoltarea orașelor romane și chiar a așezărilor de dezvoltare quasi-urbană.

Topografia orașelor din provincia nord-dunăreană este foarte puțin cunoscută. A fost identificat și dezvelit un for dintr-un singur oraș, Sarmizegetusa –este forul administrativ, cu *curia* și *basilica transitoria*⁸⁷⁹. Cercetările mai noi de la Sarmizegetusa au identificat *forum vetus* (adică forul traianic, cunoscut în literatura mai veche sub denumirea greșită de *aedes Augustalium*)⁸⁸⁰ și *forum novum*, complexul arhitectonic situat la sud de cel cunoscut în literatura mai veche sub numele

⁸⁷⁹ R.Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, **Les deux forums de la colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa**, în *Revue des études anciennes* 92, 1990, 3-4, p. 273-296; *idem*, **Le forum en bois de Sarmizegetusa**, în *CRAI* 1994,1, p. 147-163.

⁸⁸⁰ Identificarea corectă: I. Piso, Al. Diaconescu, **Forurile din Ulpia Traiana Sarmizegetusa**, în *ActaMN* 22-23, 1985-1986, p. 177-183.

de *forum*⁸⁸¹. Însă, pentru cele mai multe din orașele Daciei romane chiar și stabilirea perimetrului fortificat se face cu dificultate.

Trăsătura caracteristică a majorității așezărilor din Dacia este faptul că s-au creat orașe de dimensiuni modeste. Incintele primelor orașe din Provincie înconjoară o arie deosebit de restrânsă (asemenea primelor implantări coloniale romane din Occident), în care suprafața locuibilă, dacă scădem spațiul pentru construcțiile publice, este redusă. Orașele romane din Dacia nu depășesc, de obicei, nivelul orașelor mici din Imperiu, puține ajungând la nivelul orașelor mijlocii. La nivelul documentației actuale, cele mai recente aprecieri –evident aproximative– asupra numărului locuitorilor din unele orașe ale Daciei sunt următoarele. Pentru Sarmizegetusa 25 000 – 35 000 locuitori (12 000 în interiorul incintei, 17 000 cu cei din spațiul extramuran și vreo 35 000 locuitori în total, cu cei din teritoriu)⁸⁸²; incinta acestui oraș era de 32,4 ha. Suprafața urbană la *Apulum* este apreciată (*colonia Aurelia* și *municipium Septimium* împreună) la 100 ha⁸⁸³, iar populația celor două orașe, fără teritoriu și fără militari, la cca. 35 000 locuitori⁸⁸⁴. Populația orașului Napoca –cu un *pomerium* presupus de 32,5 ha– a fost estimată la vreo 15 – 20 000 de

⁸⁸¹ *Cercetări arheologice sistematice întreprinse, începând din 1995, de I. Piso și Al. Diaconescu, cf. Cronica cercetărilor arheologice, campania 1997, Călărași, 1998, p. 65; Cronica cercetărilor arheologice, campania 1998, Vaslui, 1999, p. 99.*

⁸⁸² *Piso 1991, p. 318, nota 22.*

⁸⁸³ *Al. Diaconescu, I. Piso, în PolEdil I, p. 72.*

⁸⁸⁴ *Piso 1991, p. 318, nota 23.*

locuitori⁸⁸⁵. La Potaissa suprafața locuită pare să fi fost de cel puțin 100 ha, cu o populație de cca. 20 – 25 000 locuitori (inclusiv militarii)⁸⁸⁶. Pentru Romula –a cărei incintă poligonală construită sub Filip Arabul închidea o suprafață de 64 ha- vreo 20 000 de locuitori. Pentru Porolissum s-a estimat o populație de cca. 25 000 locuitori (inclusiv militarii)⁸⁸⁷.

În toate cazurile unde existau incinte se apreciază că numărul locuitorilor privește întreg habitatul, deci și extinderile din afara *pomerium*-ului inițial. Astfel, se apreciază că suprafața Sarmizegetusei se mărește cu zonele *extra muros* până la 75 ha⁸⁸⁸.

Nu întreg teritoriul Provinciei nord-dunărene este afectat de urbanizare. Însă civilizația romană pătrunde peste tot, așa cum ne dovedește arheologia. Celelalte forme de *civitates* trebuiau să fi prezentat tot aspecte instituționale romane. De altfel, între acestea și orașe va fi fost doar o diferență de grad, nu de esență⁸⁸⁹.

Capitolul 4

POPULAȚIA DACIEI ROMANE. AUTOHTONI ȘI COLONIȘTI

⁸⁸⁵ A. Bodor, în **ActaMN** 22-23, 1985-1986, p. 189.

⁸⁸⁶ M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 58-59.

⁸⁸⁷ N. Gudea, în **ActaMP** 13, 1989, p. 189.

⁸⁸⁸ D. Alicu, în **PolEdil I**, p. 31.

⁸⁸⁹ F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 270-272.

Situația demografică a Daciei după cel de-al doilea război daco-roman, înfățișată de Eutropius (VIII, 6, 2) prin cuvintele *Dacia enim diuturno bello Decebalii viris fuerat exhausta*, l-a determinat pe împăratul-cuceritor să inițieze o amplă politică de colonizare a noii Provincii, începând romanizarea cu *infinitas copias hominum ex toto orbe Romano ad agros et urbes colendas*⁸⁹⁰. Aceasta înseamnă că Imperiul avea nevoie în Dacia de o populație fidelă care să suplinească golul demografic, dar și pentru a asigura menținerea acestei provincii expusă din trei spre *Barbaricum*.

Cert este că în urma pierderilor pe care le-a suferit populația dacică, cuceritorii n-au mai întâlnit aici o structură organizatorică și administrativă autohtonă –ca în cazul provinciilor celtice din vestul Imperiului- și, în consecință, n-a existat posibilitatea edificării noilor structuri provinciale cu concursul elitelor sociale și politice indigene, potrivit concepției tradiționale a Romei⁸⁹¹. Cu alte cuvinte, specificul cuceririi Daciei⁸⁹² a dus la spargerea cadrelor tradiționale ale societății dacice și la evicțiunea aristocrației indigene (ca grup social), iar romanii au fost puși în situația de a implanta „peste noapte” noile structuri economico-sociale și politico-administrative⁸⁹³.

Studierea populației provinciei Dacia⁸⁹⁴ – autohtoni și coloniști- a fost o constantă în istoriografia românească, începând cu epoca

⁸⁹⁰ **Daicoviciu, TransAnt**, p. 104 sqq.

⁸⁹¹ I. Piso, în **EphemNap** 5, 1995, p. 70.

⁸⁹² **Babeș 2000**.

⁸⁹³ **Piso 1993**.

⁸⁹⁴ D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 137-158.

interbelică. Vechile sinteze⁸⁹⁵ –care abordau problematica în maniera „toată provincia, toți coloniștii”-, cu concluzii corecte în ansamblul lor, dar prea generale, au conturat tabloul clasic al populației provinciale, stabilit de regulă prin cercetări onomastice⁸⁹⁶ sau asupra diverselor culte religioase din Provincie, aproape niciodată prin artefacte. Totuși, un *onomasticon* complet al Provinciei lipsește și astăzi, fără a mai vorbi despre faptul că nu există încă un studiu temeinic asupra populației Daciei romane care să aibă în vedere toate categoriile de izvoare (literare, epigrafice, arheologice).

Cercetările mai noi au urmărit cu deosebire segmente etnice ori teritoriale⁸⁹⁷. Aceste cercetări nuanțează tabloul clasic al populației provinciale, schimbând ponderea unor grupe de antroponime și delimitând –pentru prima dată- pe harta provinciei Dacia zone distincte pentru diverse grupuri colonizatoare.

Cele mai recente cercetări au urmărit reflectarea unor grupuri etnice colonizate (italici, illyri, norico-pannoni, traci, syrieni, palmyreni, etc.) prin rit, ritual și monumente funerare⁸⁹⁸.

4.1 Autohtonii în Dacia romană

⁸⁹⁵ **Christescu 1937; Daicoviciu, TransAnt; IstRom I, 1960, p. 382-396; Macrea 1969; Tudor 1978; Petolescu 1995.**

⁸⁹⁶ **Kerényi 1941; Russu 1944; Russu 1949; Russu 1977.**

⁸⁹⁷ **Piso 1991; Paki 1998; Husar, CeltGermDac.**

⁸⁹⁸ **M. Bărbulescu (coord.), Funeraria dacoromana, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2002 (sub tipar).**

Situația demografică a Daciei îndată după cucerire a fost subiectul unei îndelungate controversă –nu lipsită de o evidentă imixtiune a politicului, care a determinat o anume „politică a cercetării” – care privea pe de o parte continuitatea populației autohtone, pe de alta însăși posibilitatea romanizării Daciei în cei vreo 165 de ani de existență ai Provinciiei⁸⁹⁹.

În legătură cu situația Provinciiei după cucerirea romană, cea mai recentă analiză asupra tradiției literare (Eutropius VIII, 6, 2; Iulianus Apostata, *Caesares* 28, 327 C-D, p. 59-60 ed. Lacombrade; Crito –*Scholia in Lucianum*, p. 104, 19 ed H. Rabe) cu privire la presupusa exterminare a dacilor⁹⁰⁰ a ajuns la următoarele concluzii: a) avem trei informații, din două surse diferite (una –Crito, redactată de un participant la evenimente, alta aparținând tradiției breviariilor latine ale secolului IV), referitoare la „o nimicire de proporții a dacilor în urma războaielor de cucerire duse de Traian la Dunărea de Jos”⁹⁰¹; b) toate datele tradiției literare atestă că proporțiile pierderilor în rândul populației dacice au fost neobișnuite și că ele au rămas în memoria contemporanilor și a posterității ca „amintirea unui masacru de amploare”⁹⁰²; c) epuizarea demografică a Daciei în urma războaielor

⁸⁹⁹ Pentru istoricul problemei, a se vedea C. Daicoviciu, **Problema continuității în Dacia**, în *AISC* 3, 1941, p. 200-233; **Daicoviciu, TransAnt**, p.104-126; M. Macrea, **Les Daces a l'epoque romaine**, în *DaciaNS* 1, 1957, p. 205-220; D. Protase, **Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și a numismaticii**, București, 1966, p. 15-16; **idem**, în *ANRW* II.6, 1976, p. 990-1015; **Protase 1980**.

⁹⁰⁰ D. Ruscu, **Provincia Dacia în istoriografia antică**, Diss., Cluj, 2001, p. 31-48.

⁹⁰¹ **Ibidem**, p. 37.

lui Traian, poate explica o serie de realități care se constată în situația Provinciei din perioada următoare cuceririi.

Așadar, războaiele de cucerire a Daciei sub Traian au provocat dacilor serioase pierderi umane⁹⁰³. O altă măsură a autorității romane care a afectat sensibil structura demografică a noii provincii este recrutarea bărbaților capabili să poarte arme (și deci care constituie un potențial pericol) în formațiuni auxiliare, care sunt apoi transferate departe de patria de origine a recruților⁹⁰⁴. Imediat după cucerirea Daciei și constituirea sa ca provincie, au fost încorporați în armata romană un număr mare de daco-geți, vreo „50 000 [?]”⁹⁰⁵ de luptători dintre cei mai viteji, cu armele lor cu tot”, cum afirma medicul Crito, participant la campania din Dacia, într-un pasaj celebru păstrat fragmentar la Ioannes Lydus (*De magistr.* II, 28; *FrGrHist*, II, p. 931, fr. 1)⁹⁰⁶; chiar dacă cifra este vădit exagerată, înrolarea dacilor în

⁹⁰² **Ibibem**, p. 38. D. Ruscu, observă că autorii antici se referă la pierderi umane datorate luptelor, ceea ce înseamnă că nu avem de-a face cu un proces de exterminare a populației.

⁹⁰³ A. Bodor, **Contribuții la problema cuceririi Daciei**, în **ActaMN** 1, 1964, p. 137-160. Autorul estimează pierderile dacilor (morți, prizonieri, deportați) în cursul celor două campanii ale lui Traian la cca. 150 000 de persoane, adică vreo 26% din populația teritoriilor nord-dunărene cucerite.

⁹⁰⁴ Aceasta era o metodă uzuală pentru a anihila potențiale focare de pericol. Pentru analogii din provinciile dunărene: Raetia, cf. B. Overbeck, **Raetien zur Principatszeit**, în **ANRW** II/5.2, p. 669; și Pannonia, cf. J. Fitz, **Le province danubiane**, în **Storia di Roma, II. L'impero mediteraneo**, Torino, 1991, p. 494.

⁹⁰⁵ Aceste cifre din opera lui Ioan Lydianul („500 000 de bărbați, cât se poate de potriviți pentru luptă, împreună cu armele lor”) au fost însă considerate exagerate de istoricii moderni. De pildă, J. Carcopino, în **Dacia** 1, 1924, p. 28-34 le-a redus, printr-o propunere de lectură ingenioasă, de 10 ori.

auxiliile romane este atestată de faptul că sub Traian sunt constituite mai multe *auxilia Dacorum* (*ala I Ulpia Dacorum*⁹⁰⁷ dislocată în Cappadocia, *cohors I Ulpia Dacorum*⁹⁰⁸ cantonată în Syria, probabil și altele, necunoscute nouă). Urmașii prizonierilor daci duși în triumf la Roma apar prin secolele II-III în diferite provincii ale Imperiului, dar mai ales în Italia și la Roma⁹⁰⁹.

Cât privește numărul de trupe auxiliare recrutate dintre daci, estimarea făcută de D. Protase –după care am avea 10-11 unități auxiliare recrutate în Dacia- este pe alocuri exagerată⁹¹⁰, însă fenomenul recrutării dacilor există cu certitudine. Prin urmare, recrutarea unor unități auxiliare dintre dacii supuși a contribuit și ea la scăderea numărului indigenilor din noua Provincie⁹¹¹.

⁹⁰⁶ Comentat pe larg de I.I. Russu, *Getica lui Statilius Crito*, în *StCI* 14, 1972, p. 117-121.

⁹⁰⁷ *CIL* VI, 1333 = *ILS* 1077 = *IDRE* I, 8 (Roma).

⁹⁰⁸ *CIL* XVI, 106 = *ILS* 9057 = *IDRE* II, 349 (Kazanlık).

⁹⁰⁹ Despre militarii și civilii de obârșie traco-geto-dacică cunoscuți în capitala Imperiului Roman, a se vedea G.G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, în *EDR* 1, 1923, p. 57-258 studiu epigrafic-onomatologic care s-a bucurat de o justificată celebritate.

⁹¹⁰ D. Protase, în *ANRW* II/6, 1977, p. 994 sq. Contingentul de daci menționat de Hyginus (*de munit. castror.* 29) nu poate fi identificat. La fel de problematică e și identificarea acelei *cohors gemina Dacorum milliaria* (*CIL*, III, 14211, 9). Cât privește corpul de cavalerie getă menționat de Arrian (*Taktika* 44, 1), el este identic cu *ala I Ulpia Dacorum*, care apare ca ῥεῦλη των Γετων și în *Ἑκταξις* 8, cf. D. Ruscu, Ligia Ruscu, în *EphemNap* 6, p. 215.

⁹¹¹ H. Wolff, *Die römische Erschließung der Rhein- und Donauprinzen im Blickwinkel ihrer Zielsetzung*, în Regula Frei Stolba, M.A. Speidel (hrsg.), *Römische Inschriften – Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für H. Lieb*, Basel, 1995, p. 327 remarcă faptul că numărul redus de trupe recrutate în

În afară de cei deportați, alți daci au plecat, după cucerire, în diverse părți ale lumii romane. Unii din veteranii recrutați în *auxilia Dacorum* –care au staționat în Britannia, Pannonia, Cappadocia, Syria etc.) au rămas în acele provincii. Două diplome militare privitoare la armata Britanniei, menționează doi veterani daci: Itaxa Stamillae f(lius) *Dacus*, fost *pedes* din *cohors II Lingonum*⁹¹² și Thiodus Rolae f(iilius) *Dacus*, fost *eques* din *cohors VII Thracum*⁹¹³; într-o altă inscripție, din Egipt, este menționat un anume Dida Damanaei *filius nationis Daqus, eques alae Vocontiorum*⁹¹⁴; o diplomă militară descoperită la Valentia Banasa (Mauretania Tingitana)⁹¹⁵ menționează un veteran ...*Dacius*, ajuns până la gradul de *decurio* în *ala Gemelliana* și stabilit cu familia sa în provincia din extremitatea nord-vestică a continentului african⁹¹⁶. Astfel s-a constituit o adevărată diasporă dacică la Roma și în Italia, dar și în Moesia, Dalmatia, Pannonia, Noricum, Gallia, Britannia sau Africa⁹¹⁷. Acolo, mai degrabă decât în provincia Dacia vom regăsi nume

Dacia lasă impresia unei epuizări umane.

⁹¹² J. Nollé, în **ZPE** 117, 1997, p. 269-274 (diploma datează din 20 august 127) = **IDRE**, II, 471.

⁹¹³ **RMD** III, 184 (din 23 martie 178) = **IDRE**, II, 474.

⁹¹⁴ **AE** 1996, 1647 = **IDRE**, II, 420 (Al Muwayh).

⁹¹⁵ **CIL** XVI, 171 (din anul 124) = **IDRE**, II, 469 (Valentia Banasa).

⁹¹⁶ *En Mauretania Tingitana, pe drumul dintre Tingis și Volubilis, este cunoscută o localitate cu numele **Aquae Dacicae**, cf. **Itinerarium Antonini**, p. 23; **GeogrRavenn** III, 11.*

⁹¹⁷ Cf. în general: I.I. Russu, **Daco-geții în Imperiul Roman (în afara provinciei Dacia traiana)**, București, 1980.

daco-getice „sonore”: Decebalus⁹¹⁸, Diuppaneus⁹¹⁹, Dromochetaes⁹²⁰, Scorilo⁹²¹ etc.

Concluzia celor expuse până acum este Dacia a suferit într-adevăr pierderi masive de populație, atât în urma luptelor, cât și prin deportări, menite să slăbească rezistența autohtonilor. O măsură a acestui fenomen de depopulare este amploarea colonizării organizate de statul roman în noua Provincie.

Din documentația actuală rezultă că politica romană vădește măsuri de o duritate puțin obișnuită față de populația dacă învinsă⁹²²: reorganizarea habitatului prin măsuri de autoritate, dizolvarea structurilor tribale ș.a.

Cu toate acestea, este evident că dacii reprezentau cea mai mare parte a populației provincia Dacia⁹²³, chiar dacă antroponimele de această origine apar rareori în inscripții – vreo 2-3% din totalul antroponimelor din epigrafele Daciei sunt de origine traco-moeso-dacică⁹²⁴. Menționarea unui *Decebalus Luci (filius)* – care era un om avut,

⁹¹⁸ **CIL** VII, 866 = **RIB** I, 1920 = **IDRE** I, 236 (Camboglana); **CIL** VI, 25572 = **IDRE** I, 71 (Roma); **CIL** III, 4150 = **RIU** I, 22 = **IDRE**, II, 264 (Savaria).

⁹¹⁹ **CIL** VI, 16903 = **IDRE**, I, 70 (Roma).

⁹²⁰ **CIL** VI, 27991 (Roma).

⁹²¹ **CIL** III 13379 = **IDRE**, II, 282 (Aquincum).

⁹²² M. Babeș, în **IstRomânilor I**, București, 2001, p. 797-802.

⁹²³ **Bărbulescu 1998**, p. 66; D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 137 sqq.

⁹²⁴ **Russu 1977**, p. 353, 360; D. Protase, **L'anthroponomastique thraco-dace et l'origine ethnique dans les inscriptions de la Dacie romaine. Quelques observations**, în **PolEdil II**, p. 157-166. Prin comparație, pentru sec. I-II, în Pannonia sunt atestate 31 % nume indigene, iar în Moesia Superior 13%, cf. A. Mócsy, **Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior**, Budapest, 1970, p. 193.

chiar dacă nu beneficia de cetățenia romană – în Dacia, pe o plăcuță de aur-ofrandă pentru *Nymphae*-le de la Germisara (azi Geoagiu-Băi)⁹²⁵ rămâne o apariție de excepție, ca și atestarea unui anume Iulius Daciscus la Drobeta⁹²⁶. Se poate însă presupune că asemenea autohtoni romanizați și înstăriți vor fi fost mai numeroși în societatea Provinciei.

Numărul extrem de redus al numelor dacice care apar în inscripții se explică nu prin absența populației dacice, ci prin prisma situației sociale a păturii autohtone în Dacia romană. După cum a arătat A. Mócsy, grupele de populație care ridică monumente epigrafice constituie pătura activă social și politic a unei provincii⁹²⁷. Or, în cazul Daciei romane această elită detectabilă epigrafic este alcătuită exclusiv din coloniști⁹²⁸. Cu alte cuvinte, *elita societății autohtone*, cea care în mod firesc trebuia să fie prima cooptată în sistemul administrativ roman și să constituie o parte a clasei active social și politic, *lipsește*. Prin urmare, *aspectul aparte* al organizării Provinciei după cucerire –care se abate de la regula obișnuită– se explică tocmai prin absența elementelor dacice integrate sau integrabile în sistemul social roman.

Pe baza exemplurilor cunoscute în Noricum⁹²⁹, Pannonia⁹³⁰, Dalmatia⁹³¹ și Moesia Superior⁹³² se observă că forma de integrare a comunităților

⁹²⁵ I. Piso, *Adriana Rusu*, în **RMI** 59, 1990, p. 12, nr. 5.

⁹²⁶ **IDR** II, 50.

⁹²⁷ A. Mócsy, **op. cit.**, p. 209 sqq.

⁹²⁸ L. Balla, **Questions de la population dans la Dacie Romaine**, în **ActaDebr** 23, 1987, p. 70.

⁹²⁹ G. Winkler, **Noricum und Rom**, în **ANRW** II/6, 1977, p. 199 sq și nota 83.

indigene din provinciile dunărene în sistemul administrativ roman se circumscrie unui anumit *model*; conform acestui model, formula de integrare a comunităților indigene este cea a organizării lor după principiile unor comunități romane – *civitates*⁹³³. Imediat după cucerire aceste *civitates* indigene sunt integrate în sistemul administrativ roman prin intermediul unor supervizori aleși dintre centurionii trupelor din zona învecinată, sub titulatura de *praefecti civitatis*. Etapa următoare o constituie acordarea unui grad mai mare de autonomie, respectivele *civitates* fiind puse sub conducerea propriei aristocrații – *principes civitatis*. Această elită indigenă este cea care se romanizează prima și care, în faza următoare, când respectivele comunități primesc statutul municipal, constituie *ordo*-ul decurionilor. Însă, în opoziție cu această situație – proprie provinciilor danubiene-, în Dacia nu avem atestate *civitates* ale autohtonilor⁹³⁴.

⁹³⁰ A. Mócsy, în **Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1**, Stuttgart, 1990, p. 583 sq.

⁹³¹ J.J. Wilkes, **The Population of Roman Dalmatia**, în **ANRW II/6**, 1977, p. 762 sq.

⁹³² A. Mócsy, în **Handbuch...**, 1, 1990, p. 597.

⁹³³ H. Wolff, **Die römische Erschließung der Rhein- und Donauprovinzen im Blickwinkel ihrer Zielsetzung**, în Regula Frei Stolba, M.A. Speidel (hrsg.), **Römische Inschriften – Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für H. Lieb**, Basel, 1995, p. 327. Pentru o imagine generală asupra acestei problematici, cf. M. Millet, **The Romanisation of Britain. An Essay in Archaeological Interpretation**, Cambridge, 1994, p. 66-68.

⁹³⁴ Al. Suceveanu, **În legătură cu unele discuții recente privind procesul de romanizare**, în **Thraco-Dacica** 6, 1985, 1-2, p. 113; **Ardevan 1998**, p. 98 sqq.

Existența unor comunități autohtone în perioada cuceririi Daciei este atestată de *Geografia* lui Ptolemeu⁹³⁵. Însă nu știm care a fost destinul lor din momentul în care Dacia a început să fie organizată ca provincie romană⁹³⁶.

Concomitent, se constată din punct de vedere arheologic dispariția marilor aglomerări de tip *dava*, din perioada Regatului, care reprezintă așezări cu caracter cvasi-urban, după cum rezultă și din descrierea lui Ptolemeu (*Geogr.* III, 8, 4; 10, 8), care le numește πόλεις⁹³⁷. Dacă în cazul fortificațiilor dacice, distrugerea și abandonarea lor era firească –ele fiind în strânsă legătură cu autoritatea regală⁹³⁸–, abandonarea așezărilor civile este mai greu de explicat. Pe de altă parte sunt atestate arheologic –pe lângă o serie de așezări autohtone în care locuirea începe abia după cucerirea romană și care sunt rezultatul unor strămutări de populație în zone mai ușor de supravegheat⁹³⁹– un număr de comunități dacice care continuă dinainte de cucerire⁹⁴⁰.

Însă în nici unul dintre aceste cazuri nu este atestată organizarea unor comunități existente

⁹³⁵ Ptolemeu, *Geogr.* III, 8. Despre datarea descrierii Daciei, cf. A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970, p. 9, nota 4.

⁹³⁶ Câteva sugestii interesante la Ioana Bogdan Cătănicu, *Ptolémée et la province Dacia*, în *DaciaNS* 34, 1990, p. 223-334; *eadem*, *À propos de civitates en Dacie*, în *EphemNap* 1, 1991, p. 189-195.

⁹³⁷ *Babeș 2000*, p. 329, fig. 2, anexa 2.

⁹³⁸ *Babeș 2000*, p. 327.

⁹³⁹ D. Protase, în *ANRW* II/6, 1977, p. 1004-1006. Asemenea practici sunt cunoscute și în cazul populației hispanice din Asturia și Gallaecia, cf. F. Diego Santos, în *ANRW* II/3, p. 545.

⁹⁴⁰ I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1981, p. 16-53.

înainte de cucerire sub forma unor *civitates*. Aceste indicii relevă lipsa unor structuri indigene care să poată realiza autoadministrarea pe care Roma o urmărește în majoritatea cazurilor⁹⁴¹ și care apoi să se romanizeze și să se manifeste epigrafic⁹⁴².

Un alt aspect al problemei perpetuării indigenilor este faptul că în Dacia romană nu întâlnim divinități autohtone dacice, nici în formule de sincretism sau *interpretatio Romana*⁹⁴³ – fenomen atât de bine atestat în provinciile occidentale ale Imperiului⁹⁴⁴. Predilecția care se poate constata pentru anumite divinități sau epitete acordate acestora nu știm dacă indică preferințele autohtonilor sau ale coloniștilor⁹⁴⁵. În stadiul actual al cercetării⁹⁴⁶ se admite că singurul cult răspândit în Dacia romană care ar putea fi considerat de origine indigenă, geto-dacică, este cel al Cavalerilor Danubieni⁹⁴⁷.

În acest context, nu este lipsit de semnificație modul în care romanii au distrus sanctuarele dacice⁹⁴⁸. Maniera în care s-a realizat distrugerea în cazul capitalei, Sarmizegetusa Regia, relevă faptul că autoritățile romane au vizat

⁹⁴¹ M. Millet, **op. cit.**, p. 65.

⁹⁴² I. Piso, în **EphemNap** 5, 1995, p. 70.

⁹⁴³ M. Bărbulescu, **Culte greco-romane în provincia Dacia**, Diss., Cluj, 1985, p. 192-195.

⁹⁴⁴ P.-M. Duval, **Les dieux de la Gaule**⁴, Paris, 1993, p. 43-92.

⁹⁴⁵ E.g. cazul Cavalerilor Danubieni sau al Diane Mellifica, cf. **Bărbulescu, ISDR**, p. 184, 206.

⁹⁴⁶ Irina Nemeti, S. Nemeti, **Imagini divine în arta Daciei preromane. Problema prototipului zeitelor „danubiene”**, în **Analele Banatului** 7-8, 1999-2000, p. 299-321.

⁹⁴⁷ D. Tudor, **Corpus monumentorum religionis Equitum Danuviorum**, II, Leiden, 1965-1976.

⁹⁴⁸ **Babeș 2000**, p. 331 sq și notele 26 și 27.

anihilarea centrului spiritual al fostului Regat dac și odată cu el și a religiei dacice⁹⁴⁹. Un alt indiciu semnificativ îl constituie modificarea ritului funerar al populației indigene după cucerire; din acest punct de vedere, cucerirea romană înseamnă o „normalizare” a ritului funerar, adică reapariția incinerăției, după ce pentru o perioadă de aproape trei secole (II a. Chr. – I p. Chr.) practicile funerare ale dacilor constituie încă subiect de presupuneri⁹⁵⁰.

În această situație, absența oricăror urme epigrafice sau arheologice ale religiei dacice în Provincie se poate explica doar printr-o interdicție aplicată de statul roman. Analogii pentru asemenea interdicții întâlnim și în cazul altor populații cucerite de romani: cultele lui Ba'al și Tanit la Carthagina⁹⁵¹, druidismul în Gallia⁹⁵² ori distrugerea Templului din Ierusalim⁹⁵³. În consecință, absența oricăror urme de supraviețuire a religiei dacice trebuie pusă pe seama dispariției castei preoțești⁹⁵⁴. Rezumând, interdicția aplicată religiei dacice are două cauze principale: practicile

⁹⁴⁹ G. Florea, *Archaeological observations concerning the Roman conquest of the area of the Dacian Kingdom's capital*, în *ActaMN* 26-30, I/1, 1993, p. 36 sq.

⁹⁵⁰ V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993, p. 39-45, 126-129; **Babeș 2000**, p. 333 sqq.

⁹⁵¹ H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte*, München, 1967, p. 142.

⁹⁵² *Ibidem*, p. 286.

⁹⁵³ M.A. Beek, *Geschichte Israels: Von Abraham bis Bar Kochba*, Stuttgart, 1983, p. 163-165.

⁹⁵⁴ Constatând că preoții daci nu își mai află locul în noua societate provincial-romană din Dacia, **Bărbulescu, ISDR**, p. 209 face o paralelă cu situația druizilor din Gallia.

sacrificiale (sacrificiile umane)⁹⁵⁵ și contribuția importantă pe care religia a avut-o în rezistența antiromană.

Din cele de mai sus rezultă că elita conducătoare a societății dacice preromane (cuprinzând atât conducătorii politici cât și cei religioși) nu mai poate fi detectată după cucerire. Însă, dat fiind faptul că o continuitate a populației autohtone este sesizabilă pe cale arheologică, trebuie să considerăm că acea „nimicire” de proporții ale cărei ecouri se regăsesc în tradiția literară a Antichității romane se referă mai ales la evicțiunea elitei conducătoare a societății dacice. Consecința directă a acestui fapt este modul aparte de organizare a provinciei Dacia, în care structurile sociale se bazează exclusiv pe coloniști, iar comunitățile dacice sunt împinse la periferia locuirii romane⁹⁵⁶.

Așadar, politica dură a cuceritorului⁹⁵⁷ – ale cărei consecințe sunt atestate arheologic – a fost determinată de împrejurările extrem de violente ale cuceririi Daciei⁹⁵⁸, sensibil diferită de anexarea relativ facilă a altor provincii, precum Pannonia, Moesia sau Thracia.

Cum s-a văzut, pierderile suferite de daci în cursul războaielor din 101-102 și 105-106 p. Chr. au fost considerabile, dar nu într-atât încât să compromită progresul demografic, economic și

⁹⁵⁵ V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 31-40; **Babeș 2000**, p. 331, fig. 4.

⁹⁵⁶ **Protase 1980**, p. 76; Al. Suceveanu, în **Thraco-Dacia** 6, 1985, p. 113; **Babeș 2000**, p. 325.

⁹⁵⁷ M. Babeș, în **IstRomânilor I**, București, 2001, p. 797-802.

⁹⁵⁸ *Despre consecințele pe termen lung ale acestui tip dur de cucerire asupra populației indigene, a se vedea M. Babeș, în IstRomânilor I*, p. 802 sq.

social al provinciei abia create. Îndată după pacificarea provinciei nord-dunărene și organizarea noilor structuri romane, liniștea a revenit în Dacia și cu ea binefacerile aduse de *pax Romana*.

Așa cum s-a arătat, *auxilia Dacorum* oferă una din dovezile concludente pentru existența populației autohtone în provincia carpato-danubiană., mai ales în mediul rural și în *territoria* orașelor din care erau recrutați soldații daci pentru unitățile auxiliare ce le purtau numele geografic-etnic. Astfel, elementul militar dacic⁹⁵⁹ atestat documentar în cursul secolelor II-III p. Chr. în Imperiul Roman constituie un indiciu precis despre existența și importanța demografică și social-economică a populației autohtone a Daciei. Formațiile auxiliare constituite sub Traian și împărații următori –Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius: *cohors I Aelia Dacorum milliaria*⁹⁶⁰, *cohors II Augusta Dacorum milliaria equitata*⁹⁶¹, *cohors II Aurelia Dacorum*⁹⁶², *cohors gemina Dacorum milliaria*⁹⁶³ etc.- nu puteau fi recrutate dintr-un *desertum* social-etnic, și nici dintre coloniștii locuitori ai Provinciei imigrați masiv *ex toto orbe*

⁹⁵⁹ C.C. Petolescu, **Dacii în armata romană**, în **Rdl** 33, 1980, 6, p. 1045-1052.

⁹⁶⁰ **CIL** XVI 93; **CIL** VII, 812-818 = **RIB** I, 1887-1893 etc.. Trupa staționa în Britannia, la Camboglanna. Mențiunile epigrafice despre această auxiliie sunt strânse în **IDRE** I, 201-241.

⁹⁶¹ **CIL** III, 6450 = 10255 = **IDRE**, II, 289 (Teutoburgium, în Pannonia Inferior).

⁹⁶² **CIL** III, 15184 = **IDRE**, II, 265 (Poetovio). Trupa era cantonată în Pannonia, probabil la Poetovio.

⁹⁶³ **CIL** III, 12382 și 14211, 9 = **IDRE**, II, 315, 316 (Civitas Montanensium, în Moesia Inferior).

Romano, care nu erau și nu se numeau *Daci* (*Getae*).

Alți daci (doi *Bitus*, *Eptacentus*, *Mucatra*, *Tarsa* etc. în *leg. III Augusta*) sunt atestați făcând serviciul militar în legiuni: în timpul lui Hadrian, de la Napoca și din teritoriul său se fac recrutări pentru legiunea III Augusta, cantonată la Lambaesis, în Numidia⁹⁶⁴; dintr-o inscripție funerară de la Brigetio (Pannonia Inferior)⁹⁶⁵ este cunoscut Marcus Ulpius Celerinus, *interpres Dacorum* în legiunea I Adiutrix Antoniniana, la începutul secolului III; un Flavius Decebalus, *vet. leg. I Italicae Severianae* este cunoscut dintr-o inscripție funerară de la Novae⁹⁶⁶, din anii 222-235.

Interesante sunt știrile despre prezența provincialilor din Dacia la Roma în cohortele pretoriene (*cohortes praetoriae*). Ei își indică originea după numele provinciei (*natus provincia Dacia, horiundus ex provincia Dacia*)⁹⁶⁷ sau după orașul-capitală a teritoriului din care au fost recrutați (Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Drobeta, Malva)⁹⁶⁸; alții precizează că sunt de neam dac –*natione Dacus*⁹⁶⁹. Alte inscripții de la Roma

⁹⁶⁴ *CIL VIII*, 18085 (a-b) = *IDRE*, II, 447. Cf. Adela Paki, în *Arculiana. Récueil d'hommages offerts á Hans Bögli*, Avenches, 1995, p. 493-498.

⁹⁶⁵ *AE* 1947, 35 = *RIU* II, 590 = *IDRE*, II, 273.

⁹⁶⁶ Violeta. Božilova, în *CongrEpigr VII*, București, 1979, p. 336 = *IDRE*, II, 324.

⁹⁶⁷ *CIL VI*, 2425 = *ILS* 2042 = *IDRE* I, 26; *CIL VI*, 3419 = *IDRE*, I, 27; *CIL VI*, 3419 = *IDRE*, I, 30.

⁹⁶⁸ *IDRE*, I, 29, 34-45.

⁹⁶⁹ Aurelius Domitianus (*CIL VI*, 2696 = *IDRE*, I, 31); Aurelius Germanus (*CIL XIII*, 6824 = *IDRE*, I, 195); Iulius Secundinus (*CIL VI*, 2495 = *IDRE*, I, 28).

menționează militari recrutați din Dacia pentru garda imperială ecvestră (*equites singulares Augusti*)⁹⁷⁰; cei mai mulți dintre ei precizează că sunt *natione Dacus*; într-o inscripție dedicată împăratului Septimius Severus în a. 203 de către *col(egium) eq(uitum) s(ingularium)* apare un Silvinus Decibalus⁹⁷¹; în sfârșit, nu lipsit de semnificație este faptul că pe patru din monumentele funerare ale soldaților *equites singulares* daci la Roma (Aurelius Antonius, Aurelius Victor, Aurelius Victorinus și Aurelius Vitalis) este reprezentată scena „cavalerului-erou trac”⁹⁷².

Așadar, Dacia a furnizat armatei imperiale importante contingente de recruți (dintre care unii erau daci) nu numai în cursul secolului II p. Chr. ci și la începutul celui următor.

Deși constituiau –numericeste– elementul etnic cel mai important, dacii din Provincie nu ocupă decât un loc secundar din punct de vedere social. Marea majoritate a dacilor trăiau în lumea rurală din *territoria* orașelor romane. Impactul produs de cucerirea romană a avut drept rezultat dezagregarea structurilor tradiționale ale comunităților dacice⁹⁷³.

Structura economică și socială a Provinciei apare, față de cea a Daciei preromane, radical

⁹⁷⁰ I.I. Russu, **Daco-geții în Imperiul Roman**, 1980, p. 41-43; **IDRE**, I, 47-65.

⁹⁷¹ A. Ferrua, **Epigraphica** 13, 1951, p. 138 = **IDRE**, I, 48 (Roma).

⁹⁷² G.G. Mateescu, în **EDR** 1, 1923, p. 193, 242, 244.

⁹⁷³ *Despre specificul cuceririi Daciei, a se vedea Macrea 1969*, p. 24-26; **Babeș 2000**.

schimbată⁹⁷⁴. După cum indică datele epigrafice, coloniștii s-au stabilit pe tot cuprinsul Daciei, beneficiind de părțile cele mai fertile din *ager publicus*. Pe de altă parte, trebuie să admitem faptul că, după războaiele de cucerire, romanii au dus o politică conștientă de atragere a populației dacice în sfera civilizației romane. Ca peste tot unde s-a înstăpânit, Roma trebuie c-a avut o politică diferențiată față de daci atât în funcție de conduita lor în timpul războaielor, cât și în funcție de statutul lor social⁹⁷⁵. Problema care se pune în acest context este ce s-a întâmplat cu triburile dacice care s-au supus, despre care ne relatează Cassius Dio (68, 11, 1), cu referire la primul război dacic.

Cazuri aparte sunt acele teritorii unde, dintr-un motiv sau altul elitele locale lipseau sau erau diminuate numeric (nord-vestul Hispaniei, nordul Galliei). Dacia se înscrie și ea în categoria provinciilor caracterizate prin absența sau subțirimea elitelor indigene: atât în urma unor măsuri punitive similare celor luate în nordul Galliei și în Pannonia, cât ca rezultat al desfășurării conflictelor cu romanii, al aceluia act de *devotio* care a constat din sinuciderea lui Decebal și a elitei sale

⁹⁷⁴ **Piso 1991**, p. 315 sqq; M. Bărbulescu, în **IstRomânilor II**, p. 205-218.

⁹⁷⁵ W. Seston, în **CRAI** 1976, p. 642.

de războinici⁹⁷⁶, precum și a politicii dure a cuceritorului⁹⁷⁷

După deplina pacificare a noii Provincii, dacii din zonele strategice, precum regiunea Munților Orăștiei, sunt mutați în zone de șes, pentru a fi mai ușor supravegheați⁹⁷⁸. Asemenea dislocări ale unor comunități dacice aveau nu numai rațiuni militare, ci și economice; de pildă, baza de subzistență a numeroasei populații dacice din zona Sarmizegetusei Regia o constituia fertila vale a Mureșului mijlociu –or, după cucerire, dacii din această bogată regiune au fost dislocați, pentru a se face loc comunităților de coloniști sosite în noua Provincie⁹⁷⁹.

În aceste circumstanțe, comunitățile autohtone supraviețuitoare vor fi putut rămâne doar ca *civitates adtributae*⁹⁸⁰ față de noile orașe romane. Nu avem în Dacia, precum s-a văzut, nici o dovadă despre perpetuarea vreunei *civitas* autohtone în epoca romană și, cu atât mai puțin, despre evoluția ei spre statut urban superior.

Locuind, majoritatea lor, în lumea rurală, dacii rămând departe de posibilitățile „eternizării

⁹⁷⁶ M.P. Speidel, în *JRS* 60, 1970, p. 142-152; *idem*, în *ActaMN* 7, 1970, p. 511-515. A se vedea și J. Gagé, în *StCI* 25, 1986, p. 119-124, care consideră că scena CXX de pe Columnă ar reprezenta „le suicide d'un groupe de notables daces, se passant l'un à l'autre la coupe de poison” (p. 119, nota 4).

⁹⁷⁷ M. Babeș, în *IstRomânilor I*, București, 2001, p. 802 sq.

⁹⁷⁸ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 314.

⁹⁷⁹ Despre rațiunile economice ale dislocării dacilor: J. Trynkowski, în *ActaMN* 13, 1976, p. 86.

⁹⁸⁰ Cu privire la această noțiune, a se vedea U. Laffi, *Adtributio e contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Pisa, 1966, apud Em. Popescu, în *StCI* 9, 1967, p. 366-368.

epigrafice” (V. Pârvan)⁹⁸¹. Vreo 60 de așezări rurale sunt -după cum o dovedesc vestigiile arheologice-autohtone (de pregnant caracter dacic, cu evidente legături cu civilizația Latène locală) sau mixte (autohtoni și coloniști)⁹⁸². Satele dacilor continuă uneori așezări din epoca preromană, mai ales în sudul și estul Transilvaniei, la Slimnic-Șarba Stempen și Șura Mică (ambele în jud. Sibiu)⁹⁸³, Cernatu (jud. Covasna)⁹⁸⁴, Simonești (jud. Harghita)⁹⁸⁵ etc. Cercetările arheologice din sudul Transilvaniei au surprins trei aspecte caracteristice pentru așezările dacice din epoca romană: fortificațiile dacice sunt distruse ca potențiale centre de opoziție după crearea Provinciei; zona de la sudul Oltului transilvan, pe cursul căruia se dezvoltă o linie de fortificații a sistemului de graniță este interzisă locuirii rămânând teritoriu *militum usui*; în zona de la nord de Olt așezările dacice continuă să evolueze, asimilând mai mult sau mai puțin evident influența romană, alături de așezări de coloniști sau de daci transmutați⁹⁸⁶. Alte așezări dacice sunt întemeiate în epoca romană și își întind existența și în secolul IV: Sighișoara⁹⁸⁷,

⁹⁸¹ V. Pârvan, **Getica. O protoistorie a Daciei**, București, 1926, p. 272.

⁹⁸² D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 143-146.

⁹⁸³ I. Glodariu, **Așezări dacice și daco-romane la Slimnic**, București, 1981, p. 16-53.

⁹⁸⁴ Z. Székely, în **Cumidava** 13, 1969, p. 101 sq; Eugenia Zaharia, I.H. Crișan, în **EAVR**, I (A-C), p. 290.

⁹⁸⁵ Despre situația demografică din estul Transilvaniei în preajma cuceririi romane, a se vedea Viorica Crișan, în **ActaMN** 26-30, I/1, 1994, p. 79-89.

⁹⁸⁶ Ioana Bogdan Cătănciu, în **ActaMN** 21, 1984, p. 134-136.

⁹⁸⁷ A. Rustoiu, în **Anuarul ICSU „Gh. Șincai”** Tg. Mureș, 1, 1998, p. 240-252; **Protase 2000**, p. 186 sq, nr. 236.

Cipău - „Gârle” (jud. Mureș)⁹⁸⁸, Obreja (jud. Alba)⁹⁸⁹, Suceag (jud. Cluj)⁹⁹⁰, Boarta (jud. Sibiu)⁹⁹¹ etc. Așezări autohtone sunt cunoscute și la Lechința de Mureș (jud. Mureș)⁹⁹², Noșlac (jud. Alba)⁹⁹³, Laslea⁹⁹⁴ și Ocna Sibiului (jud. Alba)⁹⁹⁵, Mugeni (jud. Harghita)⁹⁹⁶, Leu⁹⁹⁷ și Locusteni (jud. Dolj)⁹⁹⁸. Dacilor li se atribuie și vreo câteva necropole cu morminte de incinerare, la Iacobeni (jud. Cluj)⁹⁹⁹, Lechința de Mureș, Șpălnaca (jud. Alba), Daneți (jud. Dolj)¹⁰⁰⁰ etc., remarcându-se marile cimitire de la Locusteni¹⁰⁰¹, Obreja și Soporul de Câmpie (jud. Cluj)¹⁰⁰²; cuprinzând sute de morminte din secolele II-III, aceste necropole – ușor de recunoscut după

⁹⁸⁸ N. Vlăsa, în **SCIV** 16, 1965, 3, p. 501-516; **Protase 2000**, p. 130 sq, nr. 57.

⁹⁸⁹ D. Protase, în **ActaMN** 8, 1971, p. 135-160; *idem*, în **PolEdil III**, p. 79-100; **Protase 2000**, p. 166, nr. 161.

⁹⁹⁰ S. Cociș, Adela Paki, în **ActaMN** 26-30, 1994, 1/2, p. 477-494; C. Opreanu, în **EphemNap** 2, 1992, p. 159-167; **Protase 2000**, p. 190-192, nr. 245.

⁹⁹¹ S. Dumitrașcu, G. Togan, în **ActaMN** 8, 1971, p. 432-437; **Protase 2000**, p. 121, nr. 29.

⁹⁹² D. Protase, V. Lazăr, M. Grozav, în **Apulum** 25, 1988, p. 194-195; **Protase 2000**, p. 153, nr. 130.

⁹⁹³ M. Rusu, în **DaciaNS** 6, 1966, p. 269-272; **Protase 2000**, p. 165 sq, nr. 159.

⁹⁹⁴ **Protase 2000**, p. 152, nr. 28.

⁹⁹⁵ D. Protase, în **Apulum** 7/1, 1968.

⁹⁹⁶ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în **ActaMN** 13, 1976, p. 243-246; **Protase 2000**, p. 163 sq, nr. 154.

⁹⁹⁷ Gh. Popilian, T. Niță, în **Oltenia** 4, 1982, p. 87-96.

⁹⁹⁸ Gh. Popilian, în **EAVR**, II (D-L), p. 326-327; **Protase 2000**, p. 281 sq, nr. 605.

⁹⁹⁹ D. Protase, Z. Milea, în **ActaMN** 6, 1969, p. 527 sqq.

¹⁰⁰⁰ Gh. Popilian, **Cimitirul daco-roman de la Daneți**, în **Thraco-Dacica** 3, 1982, 1-2, p. 47-67.

¹⁰⁰¹ *Idem*, **Necropola daco-romană de la Locusteni, Craiova**, 1980.

ritul de inmormântare (incinerația la *ustrinum*) și după inventarul lor specific, mai ales ceramic – sunt o concludentă dovadă a dăinuirii masive a dacilor în epoca romană în cadrul Provinciei¹⁰⁰³.

În acest context este de semnalat interesanta polemică privitoare la atribuirea etno-culturală a necropolelor de la Soporu de Câmpie, Obreja și Locusteni. Primul care a formulat obiecții în legătură cu atribuirea acestor necropole autohtonilor a fost K. Horedt care considera că la Soporu de Câmpie, Obreja și Locusteni am avea de-a face cu o populație carpică, adusă din Moldova și colonizată de romani în Provincie pe la mijlocul secolului III¹⁰⁰⁴. Recent, problematica privitoare la cronologia și apartenența etno-culturală a acestor trei necropole a fost reluată de C. Opreanu care corelează toate categoriile de artefacte ce oferă criterii de datare¹⁰⁰⁵. Din punct de vedere cronologic, autorul operează o diferențiere între necropolele de la Soporu de Câmpie și Obreja (ale căror începuturi datează abia după mijlocul sec. II, după războaiele marcomanice), pe de o parte, și Locusteni (al cărei început îl datează în prima jumătate a sec. II), pe de alta¹⁰⁰⁶. Cât privește apartenența etno-culturală, C. Opreanu consideră că analiza artefactelor și riturile funerare evidențiază strânse legături între necropola de la Locusteni și cele din Moldova; prin urmare, apariția

¹⁰⁰² D. Protase, **Un cimitir din epoca romană la Soporu de Câmpie. Contribuții la problema continuității în Dacia**, București, 1976.

¹⁰⁰³ **Protase 1980; idem**, în *IstRomânilor II*, p. 137-150.

¹⁰⁰⁴ **Horedt 1982**, p. 43-56; contra D. Protase, **op. cit.**, p. 83-87 și Gh. Popilian, **op. cit.**, p. 101-103.

¹⁰⁰⁵ **Opreanu 1998**, p. 96-116.

¹⁰⁰⁶ **Opreanu 1998**, p. 102-104.

cimitirului de la Locusteni ar fi de pus în legătură cu un transfer de populație daco-sarmatică din Moldova –eventual în contextul reorganizării teritoriilor nord-dunărene de către Hadrian-, în interiorul Provinciei. Tot așa, apariția necropolelor de la Soporu de Câmpie și Obreja s-ar explica fie prin a) faptul că grupul de barbari colonizați la începutul sec. II în sudul Olteniei a fost dispersat și reșezat de romani în grupuri mai mici în Transilvania, după războaiele marcomanice; fie că b) după războaiele marcomanice, prizonieri din Moldova au fost colonizați în Transilvania, în mediul rural deja expus unor influențe ale civilizației romane; astfel s-ar explica și gradul mai avansat de romanizare al comunităților de la Soporu de Câmpie și Obreja, în comparație cu cea de la Locusteni¹⁰⁰⁷. Evident, din punctul de vedere al statutului social, în toate cele trei cazuri avem de-a face cu comunități de *dediticii* din mediul rural.

În stadiul actual al cercetării, având în vedere artefactele de factură barbară /daco-sarmatică și germanică (fibule de tip carpo-pontic, fibule germanice, podoabe de argint lucrate în tehnica filigranului, cercei, pandantive, ceramică incizată cu simboluri de tip „tamga” de origine sarmatică etc.) analizate în studiul lui C. Opreanu, considerăm că este îndreptățită atribuirea *măcar în parte* a acestor necropole, unor grupuri de barbari colonizați în Dacia. Aspectul arheologic, indicând un adevărat „cosmopolitism”, sugerează că acești barbari au conviețuit și s-au amestecat cu autotonii și cu elemente romane din mediul rural.

¹⁰⁰⁷ **Opreanu 1998**, p. 103 sq.

În consecință, parte din urnele funerare de „tradiție dacică” –mai ales cele cu semne „tamga”, dar probabil și altele¹⁰⁰⁸- sunt de pus în legătură cu alte elemente etnice decât cele dacice, fapt care nu modifică prea mult datele problemei puse în termenii continuității de viață a autohtonilor în Dacia romană¹⁰⁰⁹.

În marea majoritate a cazurilor, dacii se manifestă prin elemente foarte modeste, populare, ale civilizației lor: bordeie, ceramică lucrată cu mâna. Atare situație s-ar explica prin rapida romanizare exterioară (cultura materială) a unei părți a autohtonilor –cei aflați în contact direct cu coloniștii- și integrarea lor în modul de viață roman¹⁰¹⁰.

De pildă, documentația arheologică actuală atestă prezența populației autohtone în zonele miniere ale Daciei romane¹⁰¹¹. Dacii practicau mineritul în jurul cătunelor lor, la exploatările mai mici, ale căror forme de organizare și raporturi față de fiscul imperial nu le cunoaștem. Astfel, prezența dacilor în regiunea minieră din Munții Metaliferi și

¹⁰⁰⁸ De pildă vasele cu aspect globular descoperite la Iacobeni –și prezentate ca și urne funerare: D. Protase, Z. Milea, în **ActaMN** 6, 1969, p. 527, fig. 4, 5- au bune analogii în Raetia și în Pannonia, cf. Eva Bónis, **Die Kaiserzeitliche keramik von Pannonien**, Budapest, 1942, p. 96, pl. XIV/14-15; XLII/12, 14.

¹⁰⁰⁹ D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 137-150.

¹⁰¹⁰ H. Daicovicu, **Etnogeneza românilor**, în vol. **Națiunea română**, București, 1984, p. 141. I.I. Russu, **Etnogeneza românilor**, București, 1981, p. 193 consideră că aristocrația dacică „a fost în cea mai mare parte dacă nu chiar integral eliminată ca clasă din comunitatea populară...”, ori a decăzut în starea de inferioritate a păturii rurale”. După cum s-a constatat, nici preoții daci nu își află loc în viața Provinciei, între structurile de civilizație ale Romei, cf. **Bărbulescu, ISDR**, p. 208-209.

¹⁰¹¹ **Wollmann 1996**, p. 155-159.

Poiana Ruscă în epoca romană este atestată de descoperirile arheologice¹⁰¹². O descoperire semnificativă care pledează pentru caracterul etnic dacic al unei mici așezări de mineri și al unei necropole de incinerare este cea de la Cinciș (jud. Hunedoara)¹⁰¹³. Caracterul etnic autohton al unora dintre mormintele de la Cinciș este relevat atât de ritul tradițional al incinerării, cât și de alte elemente de cultură materială de tradiție dacică, mai ales ceramica. Însă cel mai concludent indiciu pentru stabilirea ocupației locuitorilor în mormântați aici este prezența în inventarul funerar a unor bucăți de minereu de fier (limonită). De asemenea, prezența unor indigeni daci este sesizabilă –prin artefacte specifice- și în cimitire de mineri aparținând coloniștilor illyro-dalmatini de la Zlatna și Brad¹⁰¹⁴. În consecință, se poate afirma că viața romană din zonele miniere ale Daciei n-a dus la încetarea activității miniere a autohtonilor daci în regiunea auriferă din Apuseni sau în alte ținuturi metalifere, aceștia continuând să practice un minerit mai modest ca posibilități tehnice și ca amploare, atât pentru nevoile lor, cât și în interesul fiscului imperial¹⁰¹⁵.

Pentru înțelegerea mutațiilor petrecute în structurile economico-sociale și demografice ale Daciei ca urmare a cuceririi romane, relevantă este situația demografică cunoscută în zona Sighișoara –înainte și după cucerirea romană (secolele I-III p.

¹⁰¹² **Wollmann 1996**, p. 156.

¹⁰¹³ O. Floca, **Villa rustica și necropola daco-romană de la Cinciș**, în **ActaMN 2**, 1965, p. 167-191.

¹⁰¹⁴ **Wollmann 1996**, p. 231.

¹⁰¹⁵ **Wollmann 1996**, p. 159.

Chr.)¹⁰¹⁶. Așezările dacice din zona Sighișoara constituie un eșantion reprezentativ al situației demografice a Daciei. Cea mai importantă așezare dacică din zonă, cea de la Sighișoara - Wietenberg (Dealul Turcului) a fost părăsită la începutul secolului II p. Chr., ca urmare a cuceririi romane. În contextul evenimentelor din anii 105-106 p. Chr. romanii au construit castrul de pământ de pe Podmoale, care a fost utilizat o scurtă perioadă de timp în prima jumătate a secolului II. Pe locul castrului a luat ființă prin colonizare de celto-illyri din Pannonia o așezare civilă care și-a continuat existența până în secolul următor. În jurul acestei mai importante așezări de coloniști au luat naștere numeroase alte așezări rurale romane mai mici (numărul lor este dublu în comparație cu cele anterioare cuceririi romane) în care, alături de ceramica romană provincială, au fost descoperite fragmente ceramice modelate cu mâna „de tradiție autohtonă” –fapt ce sugerează existența unor comunități dacice rămase în zonă după constituirea Provinciei. În consecință, „explozia” de așezări din zona Sighișoara se datorează colonizării masive a unor comunități celto-illyre din Pannonia, iar concentrarea unor așezări în puncte apropiate (Daia, Șaeș, Vulcan) pare a fi rezultatul unei extinderi a comunității inițiale de coloniști în perimetrul aceleiași microzone¹⁰¹⁷.

Puține așezări rurale de tip roman din Dacia au fost cercetate sistematic¹⁰¹⁸; una dintre cele mai

¹⁰¹⁶ A. Rustoiu, în *Anuarul ICSU „Gh. Șincai”*, Tg. Mureș, 1, 1998, p. 240-251.

¹⁰¹⁷ *Ibidem*, p. 247.

bine cunoscute, așezarea de la Aiton (jud. Cluj)¹⁰¹⁹, este organizată în parametrii civilizației romane și își are începuturile curând după organizarea Provinciei. Diferența esențială între acest tip de așezări și cel cu semibordeie, cum s-au descoperit la Obreja sau Slimnic – Șarba Stempen ne pune în situația de a face considerații asupra apartenenței sociale a populației lor. Astfel, situația de la Obreja –aflată într-o regiune fertilă, în lunca Târnavei Mici-sugerează că locuitorii ei nu erau posesorii pământului pe care-l lucrau, căci prosperitatea economică ar fi impus transformarea modului lor de viață; este de presupus deci că Obreja era un sat de daci așezați pe un pământ *adsignat* unui colonist, probabil din Apulum¹⁰²⁰. Prin cercetarea așezărilor rurale de tip roman și prin amplificarea cercetărilor în *villae rusticae* se va putea determina o categorie de daci care prin *conviețuirea directă cu coloniștii* își transformă modul de trai, romanizându-se.

Această populație dacică modestă în situația economico-socială perpetuează forme și decoruri specifice în ceramică, ca și unele rituri și practici funerare¹⁰²¹; tot ei i se datorează perpetuarea unor toponime și mai ales hidronime importante: *Alutus* (Olt), *Crisius* (Criș), *Marisus* (Mureș), *Samus* (Someș), *Tibiscus* (Timiș)¹⁰²². De altfel, toate

¹⁰¹⁸ I. Glodariu, *Die Landwirtschaft im römischen Dakien*, în *ANRW* II,6, p. 950-989; *PolEdil III*.(La vie rurale dans les provinces romaines: *vici et villae*).

¹⁰¹⁹ I. Moțu, în *ActaMP* 14-15, 1991, p. 175-219.

¹⁰²⁰ Ioana Bogdan Cătănicu, în *EphemNap* 3, p. 205, nota 6.

¹⁰²¹ D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 83 sqq; *idem*, în *IstRomânilor II*, p. 146-149.

¹⁰²² D. Protase, în *IstRomânilor II*, p. 141.

numele orașelor romane din Dacia –cu excepția diminutivului *Romula*, „Roma cea mică”- nu sunt altceva decât vechile denumiri ale unor localități dacice mai răsărite, în preajma cărora au apărut aceste orașe¹⁰²³.

*

Cercetările mai recente au reluat controversata problematică privitoare la semnificația prezenței ceramicii modelate cu mâna și a aceleia de tradiție Latène în Dacia romană¹⁰²⁴. În istoriografia românească semnalarea acestui tip de artefact a constituit un argument important în sprijinul tezei continuității de viață a dacilor în epoca romană¹⁰²⁵.

Ceramică modelată cu mâna a fost semnalată în mai toate castrele auxiliare și în așezările civile aferente acestora¹⁰²⁶. Acest tip de ceramică a fost considerată, în totalitatea ei, ca fiind dacică. Cât privește prezența ei în mediul militar, M. Macrea considera că aceasta provine de la populația dacică folosită la construirea castrelor¹⁰²⁷. C. Daicoviciu atribuia ceramica modelată cu mâna militarilor daci recrutați în

¹⁰²³ D. Protase, în *ImDT*, p. 71-80.

¹⁰²⁴ N. Gudea, I. Moțu, **Despre ceramica provincială modelată cu mâna din castre. Observații arheologice cu specială privire la Dacia Porolissensis**, în *ActaMP* 12, 1988, p. 230-249; A. Ardeț, în *Thraco-Dacica* 12, 1991, 1-2, p. 137-142; O. Țentea, în *Revista Bistriței* 12-13, 1999, p. 123-132; Viorica Rusu-Bolindelț, V. Voișian, S. Cociș, **The Pottery in late La Tène Tradition of Napoca**, în *ActaMN* 37/1, 2000, p. 141-199 (o abordare metodologică modernă).

¹⁰²⁵ Cu privire la această discuție, a se vedea **Protase 1980**, p. 136-154.

¹⁰²⁶ Pentru stadiul cercetărilor, cf. Viorica Rusu-Bolindelț, V. Voișian, S. Cociș, în *ActaMN* 37/1, 2000, p. 142-143.

¹⁰²⁷ M. Macrea, în *SCIV* 2, 1950, 1, p. 292-295.

auxiliile romane¹⁰²⁸. Îndoindu-se de această ultimă posibilitate, D. Protase sugera că atare tip de ceramică ar proveni mai degrabă din mediul rural dacic¹⁰²⁹. O recentă teză de doctorat care și-a propus să studieze ceramica „dacică” din Dacia romană continuă, din păcate, modul deficitar al cercetărilor și publicării ceramicii „de factură dacică”, limitându-se la formularea unor concluzii „consacrate” care consideră, în bloc, ceramica modelată cu mâna și cea lucrată la roată, de tradiție Latène, ca fiind dacică¹⁰³⁰.

Un evident pas înainte este constituit de studiul lui N. Gudea și I. Moțu referitor la ceramica modelată cu mâna cunoscută în castrele Daciei Porolissensis¹⁰³¹; autorii propun criterii viabile de analiză și metode de investigare a materialului ceramic, elaborând un posibil model pentru cercetările viitoare. Studiile cele mai noi sunt consonante cu exigențele actuale ale istoriografiei; utilizând metoda comparativă, ele oferă o imagine mult mai nuanțată asupra ceramicii de tradiție Latène din Dacia romană, abordând problematica diferențiat pe zone geografice și medii sociale¹⁰³².

¹⁰²⁸ C. Daicoviciu, în **Istoria României. Compendiu**, București, 1970, p. 193.

¹⁰²⁹ **Protase 1980**, p. 152 sq.

¹⁰³⁰ M. Negru, **Ceramica autohtonă din Dacia romană. Cu specială privire la Oltenia**. Diss. București, 1998.

¹⁰³¹ N. Gudea, I. Moțu, în **ActaMP** 12, 1988, p. 230 sqq.

¹⁰³² O. Țentea, în **Revista Bistriței**, 12-13, 1999, p. 123-132; F. Marcu, O. Țentea, **Observații asupra ceștii dacice în perioada romană și postromană**, în **Spațiu public, spațiu privat. Studii de istorie a Transilvaniei**, Cluj, 2000, p. 67-86; Viorica Rusu-Bolindeț, V. Voişian, S. Cociș, **The Pottery in late La Tène Tradition of Napoca**, în **ActaMN** 37/1, 2000, p. 141-199.

Astfel, în zona rurală din centrul și sudul Daciei -intens colonizată, încă din epoca traiană, preponderent cu celți norico-pannoni aflați în curs de romanizare¹⁰³³- ceramica de tradiție Latène este bine reprezentată. Dacă în unele așezări (Slimnic, Ruși, Șura Mică) acest tip de ceramică este de atribuit dacilor, în altele (Cașolț, Calbor) ceramica de tradiție Latène documentează prezența unor comunități de coloniști norico-pannoni incomplet romanizați. Un fenomen interesant este descoperirea în marile ateliere de olari de la Micăsasa¹⁰³⁴ și Cristești¹⁰³⁵ a unor fragmente de ceramică modelată cu mâna, asociate cu ceramica comună de factură romană. Unele motive decorative (brâuri alveolare, striuri) aparținând repertoriului ceramicii dacice sunt preluate de către diverse ateliere de olari (Criștești, Porolissum, Napoca, Gilău) care produc vase modelate la roată. Cât privește produsele ceramice lucrate cu mâna, este de presupus că ele sunt rezultatul unei „industrii casnice”, importantă în zonele rurale mai sărace, care se comportă ca niște cvasi-autarhii. De asemenea, s-a constatat că în jurul marilor *officinae* ale Provinciei, ca și în zonele limitrofe orașelor producția ceramicii modelate cu mâna este mai redusă¹⁰³⁶.

¹⁰³³ **Husar, CeltGermDac**, p. 107.

¹⁰³⁴ I. Mitrofan, **Așezarea romană de la Micăsasa**. Diss. Cluj-Napoca, 1993, p. 66, 125, pl. 53/5,9 a se vedea și p. 124-126, pl. 53/1-6, 10-11; **idem**, **Marele centru de ceramică de la Micăsasa, în Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane**, Cluj, 1999, p. 172.

¹⁰³⁵ **Protase 1980**, p. 157 sq.

¹⁰³⁶ Gh. Popilian, **Traditions autochtones dans la céramique provinciale romaine de la Dacie Meridionale**, în **Thraco-Dacica 1**, 1976, p. 279-286; **idem**, în **Études sur la céramique romaine et**

În mediul militar, cu deosebire în castrele auxiliare din Dacia Porolissensis –Buciumi¹⁰³⁷, Bologna¹⁰³⁸, Porolissum¹⁰³⁹, Gilău¹⁰⁴⁰ etc.- „ceramica modelată cu mâna de factură dacică” este abundentă, îndeosebi în nivelul cronologic corespunzător secolului III p. Chr.¹⁰⁴¹. Ceramica dacică este întâlnită și în alte castre, precum și în așezările civile aferente: Praetorium¹⁰⁴², Cumidava¹⁰⁴³, Apulum¹⁰⁴⁴, Olteni¹⁰⁴⁵, Brâncovenеști¹⁰⁴⁶, Ilișua¹⁰⁴⁷. Prima problemă care ar trebui precizată în cazul ceramicii lucrate cu mâna din castre este cronologia ei.

daco-romaine de la Dacie et Mésie Inférieure, I, Timișoara, 1997, p. 7-20.

¹⁰³⁷ N. Gudea, **Das Römergrenzkastell von Buciumi**, Zalău, 1997, p. 34-37.

¹⁰³⁸ N. Gudea, **Das Römergrenzkastell von Bologna-Resculum**, Zalău, 1997, p. 29 sq, 49.

¹⁰³⁹ **Gudea 1989**, p. 271 sq, 501 sq, planșele XCIV-XCV; **Gudea 1996**, p. 56-57, planșele XLII-XLVII.

¹⁰⁴⁰ O. Țentea, F. Marcu, **Die handgearbeitete Keramik aus den Römerkastell von Gilău**, în *ActaMP* 21, 1997, p. 221-268.

¹⁰⁴¹ N. Gudea, I. Moțu, **op. cit.**, p.230.

¹⁰⁴² M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, **Praetorium. Castrul roman și așezarea romană de la Mehadia**, București, 1993, p. 1993, p. 84 sq.

¹⁰⁴³ Ioana Bogdan-Cătăniciu, **Ceramica dacică din castellum de la Rucăr**, în *ActaMN* 22-23, 1985-1986, p. 201-209.

¹⁰⁴⁴ V. Moga, **De la Apulum la Alba Iulia. Castrul roman de la Apulum**, Cluj, 1998, p. 47 sq.

¹⁰⁴⁵ Z.K. Székely, **Ceramica dacică din castrul roman de la Olteni**, în **Cumidava** 15-19, 1990-1994, p. 18-20.

¹⁰⁴⁶ D. Protase, A. Zrínyi, **Castrul roman și așezarea civilă de la Brâncovenеști**, Tg. Mureș, 1994, p. 138, planșa LXXVIII/1 și p. 150.

¹⁰⁴⁷ D. Protase, C. Găiu, G. Marinescu, **Castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua**, în *Revista Bistriței* 10-11, 1996-1997, p. 77, planșa XLIX/10-13.

Teoretic, ceramica modelată cu mâna ar putea data din epoca funcționării castrelor sau ar putea aparține unei locuiri ulterioare părăsirii castrelor¹⁰⁴⁸. În primele nivele ale castrelor există o mare probabilitate ca vasele modelate cu mâna să fie de origine norico-pannonică sau tracică, aduse de soldați originari din aceste zone, situație similară cu cea a așezărilor civile de coloniști din epoca traiană¹⁰⁴⁹. În nivelele databile începând cu războaiele marcommanice și până către mijlocul secolului III este de atribuit barbarilor care prin *receptio* sau prin alte forme (mercenari, prizonieri, relații comerciale) au ajuns în mediul militar roman de pe *limes*¹⁰⁵⁰; evident, între acești barbari, nu pot fi excluse nici elementele dacice, izolate sau amestecate cu populațiile germanice din arealul Przeworsk. În sfârșit, în nivelele ce corespund epocii romane târzii aceste artefacte ar putea aparține unei locuiri ulterioare abandonării castrelor¹⁰⁵¹.

Pentru mediul militar roman de pe limesul Daciei Porolissensis s-au invocat analogii cu provincii europene mai bine cercetate, dar comparabile cu Dacia ca specific și nivel de civilizație romană¹⁰⁵². Astfel, se cunoaște că în Britannia existau două piețe: în timp ce industria ceramică era concentrată spre satisfacerea nevoilor armatei, piața civilă era aprovizionată de atelierele localnicilor care produc produc ceramică

¹⁰⁴⁸ C. Opreanu, **Elemente ale culturii materiale dacice și dacoromane târzii (sec. III – IV p. Ch.)**, în *EphemNap* 3, 1993, p. 238.

¹⁰⁴⁹ **Opreanu 1998**, p. 118.

¹⁰⁵⁰ **Opreanu 1998**, p. 119.

¹⁰⁵¹ C. Opreanu, în *EphemNap* 3, 1993, p. 254.

¹⁰⁵² O. Țentea, în **Revista Bistriței** 12-13, 1999, p. 130.

de uz comun în tradiția Latène-ului local –multe vase continuând să fie modelate cu mâna- de-a lungul întregii epoci romane¹⁰⁵³. Așadar, în Dacia, ca și în Britannia, ceramica autohtonă s-a putut perpetua deoarece a existat o cerere a pieții.

Rezumând, existența ceramicii modelate cu mâna în castelele din Dacia are mai multe explicații, în funcție de reperul cronologic: la început putea fi vorba de influența gustului soldaților recutați din provinciile vecine (unde producerea unor astfel de vase a continuat, de asemenea, în epoca romană), mai târziu de contactele cu dacii și, în unele cazuri, cu barbarii din așa-zisul „Vorlimes” ori cu cei implantați în Provincie prin *receptio*¹⁰⁵⁴.

În zonele urbane, ceramica de tradiție Latène modelată cu mâna este întâlnită cu deosebire în primul nivel de locuire romană la Sarmizegetusa¹⁰⁵⁵, Tibiscum¹⁰⁵⁶, Apulum¹⁰⁵⁷ și Napoca¹⁰⁵⁸. În majoritatea cazurilor –pe baza asocierii cu alte artefacte și prin raportarea la rezultatele cercetărilor onomastice- această ceramică este considerată ca fiind, în mare parte de factură norico-panonică. Astfel, din ceramica provincială descoperită la Sarmizegetusa, cercetările mai noi au reușit să delimiteze componenta celtică de tradiție Latène; în

¹⁰⁵³ P. Salway, **Roman Britain**, Oxford, 1987, p. 641 sq.

¹⁰⁵⁴ O. Țentea, **loc. cit.**

¹⁰⁵⁵ A. Ardeș, **op. cit.**, p. 139-142.

¹⁰⁵⁶ P. Rogozea, **Ceramica dacică din așezarea de la Tibiscum**, în **Tibiscus** 7, 1988, p. 165-176.

¹⁰⁵⁷ V. Moga, **De la Apulum la Alba Iulia. Castrul roman de la Apulum**, Cluj, 1998, p. 47 sq.

¹⁰⁵⁸ **Husar, CeltGermDac**, p. 175 sq; Viorica Rusu-Bolindeț, V. Voisjan, S. Cociș, în **ActaMN** 37/1, 2000, p. 178, graf. nr. 1-2.

metropola Daciei romane, alături de ceramica romană și de cea dacică, este atestată atât ceramica celtică modelată la roată, cât și cea lucrată cu mâna¹⁰⁵⁹. Deosebit de importante sunt descoperirile de la Napoca, unde cercetarea sitului din str. Victor Deleu a relevat prezența ceramicii dacice lucrată cu mâna –alături de ceramica provincială romană și de cea norico-panonică- în primul nivel de locuire romană, adică în așezarea celor dintâi coloniști ajunși la Napoca¹⁰⁶⁰.

În consecință, ceramica lucrată cu mâna și cea modelată la roată de tradiție Latène trebuie interpretată diferențiat în funcție de contextul arheologic concret¹⁰⁶¹. Utilizatorii acestei categorii de ceramică provin, fără îndoială, din mai multe medii etno-culturale, așa încât atribuirea ei, în totalitate, populației autohtone nu este în spiritul adevărului științific¹⁰⁶².

*

În Dacia, ca și în alte provincii – de pe artera rheno-danubiană – saturate de trupe, armata și administrația romană par a fi inhibat populația indigenă. În aceste circumstanțe, pare mai verosimilă opinia potrivit căreia trebuie făcută distincția între romanizarea prin colonizare și integrarea – lentă, dar persistentă – a autohtonilor în structurile de civilizație și cultura romană, inclusiv prin însușirea limbii latine¹⁰⁶³.

¹⁰⁵⁹ Cf. supra nota 154.

¹⁰⁶⁰ S. Cociș et alii, în **ActaMN** 32/I, 1995, p. 635-652.

¹⁰⁶¹ Sinteza domeniului: Viorica Rusu-Bolindeț, V. Voișian, S. Cociș, **The Pottery in late La Tène Tradition of Napoca**, în **ActaMN** 37/I, 2000, p. 141-178.

¹⁰⁶² O. Țentea, în **Revista Bistriței** 12-13, 1999, p. 131.

¹⁰⁶³ A. Deman, în **Vestigia** 17, 1973, p. 68 sq.

Contactul direct între „romani”/coloniștii latinofoni și autohtonii daci nu a rămas la nivelul unor entități etnice. Acest contact s-a realizat -în decursul mai multor decenii, după reticențe firești la început- prin penetrații reciproce pe niveluri sociale, ceea ce a dus treptat la înlocuirea conștiinței apartenenței etnice diferite prin conștiința apartenenței sociale comune¹⁰⁶⁴.

4.2. Colonizarea Daciei

În timp ce pe autohtonii daci numai anumite vestigii arheologice -și arareori sursele epigrafice- îi pun în evidență, totalitatea izvoarelor scrise de care dispunem se referă la coloniștii sosiți din întreaga lume romană și la descendenții acestora.

După cu se știe, romanii nu au menținut teritoriile cucerite sub administrație militară¹⁰⁶⁵. Ei au încurajat pretutindeni autoadministrarea comunităților locale, iar unde acestea erau prea slabe, au adus, prin colonizare propriile structuri economice și sociale. Astfel au procedat mai ales în cazul Daciei, care îndeplinea un excepțional rol militar. Așa se explică de ce Dacia a fost atât de rapid urbanizată și romanizată.

În istoriografie există și opinii exagerate care minimalizează rolul colonizării ori caracterul ei preponderent occidental de limbă latină¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶⁴ **Bărbulescu 1998**, p. 70; M. Bărbulescu, în **IstRomânilor II**, p. 218.

¹⁰⁶⁵ Cl. Nicolet, **Il modello dell'Impero**, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 358-372.

¹⁰⁶⁶ L. Balla, **L'importance des colonisations en Dacie**, în **ActaDebr** 10-11, 1975, p. 139-143. A se vedea și răspunsul critic al lui N. Gudea,

4.2.1. Relația dintre cucerirea romană și colonizare

Dacia se deosebește de tot ceea ce cunoaștem în alte provincii prin faptul că aici structurile economice, sociale, politice și religioase ale Romei imperiale au fost introduse „aproape peste noapte” –după expresia Prof. I. Piso-, iar instrumentul principal a fost *colonizarea masivă*. Tocmai această masivă colonizare explică *rapiditatea romanizării*; în numai un deceniu, Dacia se transformă într-o provincie romanizată cu forme de viață romane similare celor cunoscute în Occidentul latinofon¹⁰⁶⁷.

Procesul social-demografic și economic al imigrării a fost în Dacia mult mai intens decât în alte provincii unde colonizarea și infiltrarea romano-italică ori romană provincială fusese lentă, îndelungată¹⁰⁶⁸. Rapiditatea colonizării noii provincii nord-dunărene evidențiază faptul că Traian a utilizat, în cazul Daciei, întreaga experiență

Despre importanța colonizării în Dacia, în *SCIVA* 30, 1979, 3, p. 393-398.

¹⁰⁶⁷ Aserțiunea lui L. Balla, **Questions de la population dans la Dacie Romaine**, în *ActaDebr* 23, 1987, p. 69 sq și nota 15, conform căreia coloniștii nu cunosc limba latină decât în cazul unei pături subțiri și că limba greacă este utilizată în Dacia în paralel cu latina e contrazisă flagrant de materialul epigrafic.

¹⁰⁶⁸ A se vedea situația din Dalmația unde prima colonizare importantă are loc la un secol după cucerirea romană, cf. J.J. Wilkes, **Dalmatia**, London, 1969, p. 200, 233sq, și cea din Moesia Inferior unde o colonizare masivă are loc abia sub Flavieni, cf. B. Gerov, **Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien**, Amsterdam, 1980, p. 23.

acumulată de Imperiu după trei secole de colonizări.

Eutropius (VIII, 6, 2) relatează că, după cucerirea Daciei, Traian a adus în această provincie *ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas*. Deși acțiunea de colonizare nu s-a încheiat în epoca traiană numărul noilor veniți era deja însemnat –și, ceea ce este important, mulți erau cetățeni romani-constituind la începutul domniei lui Hadrian un argument al sfetnicilor împăratului împotriva intenției de a abandona provincia nord-dunăreană – *amici deterruerunt* (pe Hadrian care avea intenția de a abandona Dacia) *ne multi cives Romani barbaris traderentur* (Eutropius, *loc. cit.*).

Deși laconic, amintitul pasaj din Eutropius (VIII, 6, 2) aduce o serie de precizări în problema colonizării: din text reiese că originea coloniștilor a fost diversă (*ex toto orbe Romano*)¹⁰⁶⁹, că acțiunea de colonizare a fost oficială și masivă (*Traianus... infinitas eo copias hominum transtulerat*) și că ea a cuprins deopotrivă zonele rurale și centrele urbane (*ad agros et urbes colendas*).

Eutropius prezintă aceste mase umane nu venind singure, ci fiind aduse de împărat. În consecință, trebuie să avem în vedere o *translatio* dirijată de statul roman¹⁰⁷⁰.

¹⁰⁶⁹ *Expresia ex toto orbe Romano utilizată de Eutropius poate fi aplicată și altor provincii dunărene, ca Dalmatia, Pannonia sau Moesia, cf. G. Alföldy, Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien, Budapest, 1965, p. 187; A. Mócsy, Pannonia a korai császárság idején, Budapest, 1974, p. 52 sq; idem, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest-Amsterdam, 1970, p. 190-192.*

Cât privește amploarea colonizării și caracterul ei organizat, o informație în plus ne oferă Aurelius Victor (13, 4): *Castra suspectioribus atque opportunis locis extracta posque Danubio positus, ac deductae coloniarum pleraque*¹⁰⁷¹. Înfățișând organizarea Provinciei nord-dunărene de către Traian, abreviatorul descrie elementele principale ale constituirii ei: podul peste Dunăre, menit să facă legătura cu teritoriile romane sud-dunărene, castrul care să protejeze provincia înconjurată din trei părți de *Barbaricum* și coloniștii aduși aici. Sintagma *deductae coloniarum pleraque* este, cum bine se știe, infirmată de documentația epigrafică, care atestă pentru perioada de început a Provinciei o singură *colonia deducta*. Probabil că Aurelius Victor voia de fapt să descrie numărul mare de coloniști aduși în Dacia de către Traian; în acest context, utilizarea termenului de *coloniae* poate însemna că acești au fost aduși în noua Provincie în grupuri organizate ori, că odată aduși aici au fost organizați în comunități¹⁰⁷².

Toate aceste informații relevă măsura și caracterul colonizării Daciei. Evident, proporțiile neobișnuite ale colonizării se explică prin faptul că Imperiul avea nevoie în noua Provincie de o populație fidelă care să suplinească golul demografic, dar și pentru a asigura menținerea acestui teritoriu roman înconjurat din trei părți de

¹⁰⁷⁰ **Macrea 1969**, p. 251 sqq; L. Balla, *L'importance des colonisations en Dacie*, în *ActaDebr* 10-11, 1975, p. 139. *Cempotriva unei colonizări organizate*: H. Wolff, în *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 1, Stuttgart, 1990, p. 621.

¹⁰⁷¹ Cf. comentariul lui D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Diss., Cluj, 2001, p. 46 sq.

¹⁰⁷² *Ibidem*, p. 47.

Barbaricum. Prin urmare, colonizarea intra în strategia politică a Imperiului ca instrument de asimilare a Provinciei, de integrare a ei în noul complex politico-statal. Rezumând, această colonizare masivă cu elemente latinofone a determinat *caracterul latin – occidental* al structurilor de civilizație din Dacia romană.

Informațiile lui Eutropius sunt confirmate de o serie de descoperiri arheologice. Inscripțiile atestă prezența în Dacia a unor coloniști din Pannonia, Noricum, Dalmatia, cele două Moesii, Thracia, dar și din alte ținuturi mai îndepărtate –Italia, Grecia, Siria, Asia Mică, Egipt, Africa etc. În consecință, este evident că din punct de vedere al etniei și al zonelor de proveniență a coloniștilor, avem de-a face în Dacia cu un *mixtum compositum*¹⁰⁷³.

În ceea ce privește colonizarea, atât arheologia cât și aspectul instituțional sau cel onomastic evidențiază *amplarea* ei și caracterul ei *occidental, latinofon*. Armata a jucat, desigur, un rol însemnat în colonizarea generală a provinciei¹⁰⁷⁴, însă o serie de indicii susțin *amplarea și importanța colonizării civile*¹⁰⁷⁵.

Documentația arheologică și epigrafică evidențiază următoarele caracteristici ale colonizării Daciei¹⁰⁷⁶: nucleul de coloniști ai Sarmizegetusei (cetățeni romani *optimo iure*)

¹⁰⁷³ O abordare mai recentă a acestei problematici: Adela Paki, **La colonisation de la Dacie romaine**, în **PolEdil II**, p. 19-38.

¹⁰⁷⁴ **Macrea 1969**; Doina Benea, în **SCIVA** 44, 1993, 3, p. 285-289. Adela Paki, **op. cit.**, p. 37 consideră că în Dacia putem vorbi de o colonizare de caracter militar, asemenea celei din Pannonia și Moesia.

¹⁰⁷⁵ Ioana Bogdan Cătănicu, în **EphemNap** 3, 1993, p. 222-224.

trebuie să fi fost principalul element al implantării civilizației romane în Dacia; toate așezările importante din Dacia sunt atestate încă din primii ani de existență ai Provinciei; au fost aduși specialiști nu numai pentru exploatarea minieră (minerii dalmatini), ci pentru toate domeniile de activitate economică; încă sub Hadrian, adică foarte repede a început ridicarea unor așezări la statutul de *municipium*; urbanizarea a progresat continuu, dovadă a sporului demografic datorat condițiilor economice optime; numărul mare și originea etnică diversă a coloniștilor sunt ilustrate de analiza onomasticii; coloniștii aveau condiții juridice (*cives Romani* sau *peregrini*) și sociale diverse; coloniștii s-au stabilit pe tot cuprinsul Daciei¹⁰⁷⁷, beneficiind de părțile cele mai fertile din *ager publicus*; într-o provincie de frontieră ca Dacia este firesc ca un număr mare de coloniști să fie veterani și descendenți ai acestora; din studiul inscripțiilor se poate evidenția și în Dacia, ca peste tot în Imperiu, ponderea elementului civil în dezvoltarea vieții romane.

Ca urmare a sistemului particular de cucerire –după o îndelungată rezistență a dacilor-, colonizarea Daciei comportă câteva note specifice. Colonizarea *militară* (*vicus*-urile militare vin în Dacia împreună cu trupele)¹⁰⁷⁸ a avut loc în paralel

¹⁰⁷⁶ N. Gudea, **Cîteva aspecte și probleme în legătură cu procesul de romanizare în Dacia** (I), în *Apulum* 13, 1975, p. 95-111; (II), în *SCIVA* 29, 1978, 2, p. 213-240.

¹⁰⁷⁷ Iudita Winkler, **Procesul romanizării în lumina monumentelor epigrafice și sculpturale din așezările rurale ale provinciei Dacia**, în *SCIVA* 25, 1974, 4, p. 497-515.

¹⁰⁷⁸ Este binecunoscut faptul că o auxiliie transferată dintr-o provincie în alta este însoțită de populația eterogenă a vicus-ului militar care cuprindea nu

cu colonizarea *civilă* (comunități de coloniști *cives Romani optimo iure*, ca în cazul Sarmizegetusei, comunități de *cives Romani consistentes* ori altele constituite la început mai ales din peregrini sau din cetățeni colonizați *viritim*). În cadrul colonizării civile distingem două sisteme: a) colonizarea de tip *rural* și b) colonizarea de tip *cvasiurban* (meșteșugari, comercianți etc.).

4.2.2. Etapele colonizării

Pentru evoluția Provinciei ca și pentru destinul romanității nord-dunărene determinantă a fost masiva colonizare inițială înfăptuită de Traian. Încă din primii ani ai organizării Provinciei, în Dacia au fost aduși ori au venit din proprie inițiativă numeroși coloniști, în grupuri sau familii izolate¹⁰⁷⁹. Nucleul de coloniști cetățeni ai Sarmizegetusei va fi fost principalul element al implantării civilizației romane în Dacia. O importanță deosebită a avut stabilirea primelor grupuri de coloniști – cetățeni romani mai ales în aglomerările din care se vor naște orașele.

Asemenea coloniști cetățeni romani care puteau fi și *negotiatores (cives Romani qui negotiantur)* –sosiți curând după instaurarea

numai familiile soldaților, ci elemente adiacente armatei, care însoțeau trupa în peregrinările ei de lungă durată (mici negustori, artizani, lixae etc.), cf. Ch.S. Sommer, op. cit., p. 607.

¹⁰⁷⁹ L. Balla, *L'importance des colonisations en Dacie*, în *ActaDebr* 10-11, 1975, p. 140 *remarca faptul că pasajul din Eutropius indică tocmai așezarea în Dacia a unor civili, spre deosebire de cazurile obișnuite, când primii coloniști erau în mare parte veterani.*

puterii romane în Dacia- formează comunități de *cives Romani* conduse de doi *magistri* cum se întâmplă la Potaissa¹⁰⁸⁰. Comunități de *veterani et cives Romani* sunt atestate la Apulum¹⁰⁸¹ și la Micia¹⁰⁸². De regulă, așa cum se întâmplă și la Potaissa, primele grupuri de *cives Romani* sosite în noua Provincie nu se stabilesc în așezările indigenilor¹⁰⁸³; de altfel, un asemenea mixaj „topografic” și „etnic” nici nu se poate concepe în primele decenii de stăpânire romană¹⁰⁸⁴. Alți coloniști erau peregrini. Și unii, și alții veneau din cele mai diferite zone ale Imperiului Roman pentru a beneficia de avantajele economice și sociale ale colonizării romane.

La Ulpia Traiana Sarmizegetusa o pondere considerabilă au elementele italice, încă de la întemeierea coloniei¹⁰⁸⁵. Sub Traian au fost colonizate grupuri de mineri dalmatini (*Pirustae*, *Baridustae* și *Sardeates*) pentru exploatarea aurifere din Munții Apuseni¹⁰⁸⁶. În Dacia intracarpatică cei mai numeroși sunt coloniștii civili

¹⁰⁸⁰ M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, în **EphemNap** 2, 1992, p. 113-114, nr. 3-4= **idem**, în **PolEdil I**, p. 50, nr. 3-4 = **AÉ** 1992, 1468-1469.

¹⁰⁸¹ **CIL** III, 1158=**IDR**, III/5, 366; J. Jung, în **JÖAI** 12, 1909, Bbl. 139-146.

¹⁰⁸² **IDR** III/3, 80-83, eventual și 84.

¹⁰⁸³ **Bărbulescu 1998**, p. 67.

¹⁰⁸⁴ Romanizarea și geneza populației daco-romane sunt fenomene mult mai complexe, care s-au săvârșit în timp îndelungat și care nu permit viziuni simplificatoare, cf. M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 39.

¹⁰⁸⁵ **Piso 1991**, p. 315, 330–331 (Appendix I).

¹⁰⁸⁶ C. Daicoviciu, în **DaciaNS** 2, 1958, p. 259-266; V. Wollmann, în **AllAcIuj** 27, 1986, p. 253-296; Adriana Rusu, **Les Illyriens en Dacie**, în **PolEdil II**, p. 145-156.

norico-pannonici care au o pondere considerabilă în colonizarea inițială din epoca traianică¹⁰⁸⁷; asemenea coloniști celți sunt atestați atât în *ager tributarius* –deci în afara teritoriului orașelor unde s-au așezat comunități *tributariae* de tip Cașoț-Calbor alcătuite la început mai ales din peregrini sau din cetățeni colonizați *viritim* care trăiau în *vici-*, cât și în teritoriul orașelor, mai ales în așezări situate de-a lungul ori în vecinătatea drumului imperial care traversa provincia de la sud la nord.

Așadar, la începuturile Provinciei elementul colonizator era constituit în bună măsură din peregrini de proveniență celtică pe cale de a se romaniza. Generalizând, putem afirma că în procesul de romanizare a Daciei ponderea cea mai importantă a avut-o romanizarea elementelor alogene încă insuficient romanizate. Ca urmare firească a procesului de romanizare, tot mai mulți alogeni trăiesc – încă din prima jumătate a secolului II p. Chr. – *more Romano* și înalță chiar inscripții (obicei social roman).

În acest context, este de remarcat faptul că afirmația lui Eutropius potrivit căreia Traian a colonizat *Dacia* se justifică perfect. Ponderea coloniștilor norico-pannonici este considerabilă în colonizarea inițială a Daciei intracarpatică; or, *aceasta* este Provincia pe care o colonizează Traian, iar nu sudul Daciei care atunci *nu era provincia Dacia*.

În Dacia sudică (Dacia Inferior) s-au stabilit mai ales coloniști din provinciile sud-

¹⁰⁸⁷ **Husar, CeltGermDac**, p. 45-62.

dunărene/balcanice: Moesia, Thracia, Dalmatia și Dardania¹⁰⁸⁸.

Pentru a completa imaginea asupra originii coloniștilor care s-au stabilit în Dacia romană în epoca traianică relevante sunt și diplomele militare care atestă masive lăsări la vatră ale veteranilor din auxiliii în anul 110 p. Chr.¹⁰⁸⁹. Primul val de coloniști, proveniți îndeosebi din Occidentul latinofon și-a pus amprenta definitivă pe structura etnică a Daciei romane.

Afluxul de coloniști a continuat, cu intensitate variabilă, mult timp în secolul II p. Chr. Imigrările au fost importante și sub Hadrian când sosesc în Dacia numeroase trupe auxiliare (însoțite de populația civilă din *vici* militari), majoritatea din Pannonia celto-romană¹⁰⁹⁰. În epoca lui Antoninus Pius la Napoca este atestat un grup de *Galatae consistentes*¹⁰⁹¹. Ritmul imigrărilor a scăzut în a doua jumătate a secolului II în climatul de insecuritate provocat de războaiele marcomanice, pentru ca apoi, după normalizarea situației să asistăm, sub Septimius Severus la un

¹⁰⁸⁸ D. Tudor, Cr. Vlădescu, în **Apulum** 10, 1972, p. 139; **IDR II**, 142.

¹⁰⁸⁹ **IDR I**, 1-4. (En general, faptul că 35 din cele 40 de diplome militare ale Daciei au fost descoperite în castru atestă că veteranii se stabileau în provincia în care serviseră, de preferință chiar în apropierea castrului fostei lor unități, cf. D. Protase, **La romanité orientale et la romanité occidentale. La romanisation et la romanité en Dacie, XVIIe Congrès international des sciences historiques**, Madrid, 1992, p. 1060.

¹⁰⁹⁰ **Paki 1998**, p. 327 relevă legătura dintre etnia auxiliilor și proveniența lor, pe de o parte, și zonele de proveniență a coloniștilor, pe de altă parte.

¹⁰⁹¹ **CIL III**, 860 = **IMCD**, p. 318, 324, fig. 5.

„al doilea val” masiv de imigrări¹⁰⁹², de data aceasta preponderent dinspre Orient¹⁰⁹³ și provinciile nord-vest africane¹⁰⁹⁴.

În epoca Severilor se constată pătrunderea unui val de coloniști orientali, din Syria și Bithynia, în ținutul aurifer din Apuseni¹⁰⁹⁵. Mulți dintre aceștia, în frunte cu preoții templelor lui Iupiter Dolichenus, erau oameni înstăriți cum se poate deduce din monumentalitatea multor piese epigrafice; uneori asemenea orientali avuți încheiau căsătorii cu cetățeni originari din provinciile vestice, pentru a dobândi *civitas Romana*¹⁰⁹⁶. După promulgarea edictului lui Caracalla (212 p. Chr.) pare să se fi stabilit la Alburnus Maior un grup de coloniști micro-asiatici care aveau colegiile lor proprii (de la ei ne-au parvenit 9 inscripții, atât în limba greacă cât și în latină)¹⁰⁹⁷. La Napoca este atestată în anul 235 o *spira Asianorum*¹⁰⁹⁸ fapt ce relevă existența unui întreg grup de imigranți (*Asiani*) la o dată relativ

¹⁰⁹² *En Pannonia învecinată are loc o colonizare oficială cu elemente preponderent orientale pentru a compensa pierderile suferite de provincie în cursul războaielor marcommanice, cf. A. Mócsy, Pannonia a korai csásárság idején, 1974, p. 53.*

¹⁰⁹³ *Pentru situația generală a provinciilor danubiene după războaiele marcommanice, a se vedea: G. Alföldy, Bevölkerung und Gesellschaft..., p. 187-189; A. Mócsy, op. cit., p. 52-56.*

¹⁰⁹⁴ *S. Sanie, Africanii în Dacia romană, în Cercetări istorice (Iași) 12-13, 1982, p. 299-305; M. Bărbulescu, Africa e Dacia. Gli influsi africani nella religione romana della Dacia, în A. Mastino, Paola Ruggeri (a cura di), L'Africa romana. Atti del X convegno di studio Oristano 1992, Sassari, 1993, p. 1325.*

¹⁰⁹⁵ *IDR III/3, 298, 299, 342.*

¹⁰⁹⁶ *Wollmann 1996, p. 186.*

¹⁰⁹⁷ *H. Chr. Noeske, în BonnerJb 177, 1977, p. 332.*

¹⁰⁹⁸ *CIL III, 870; A. Bodor, în DaciaNS 7, 1963, p. 229-233.*

târzie¹⁰⁹⁹. Alți coloniști orientali sunt atestați la Porolissum¹¹⁰⁰, Apulum (*Ponto Bithyni*)¹¹⁰¹ și Germisara (*Galati*)¹¹⁰². Pe de altă parte, ar mai trebui subliniat în acest context, că inscripțiile ne permit să întrevădem continuarea afluxului de elemente etnice occidentale, bine romanizate, în Dacia chiar și după războaiele marcommanice¹¹⁰³. Astfel, sub Severi are loc un nou aflux de coloniști dalmatini spre regiunea auriferă a Daciei, desigur în legătură cu reorganizarea exploatărilor miniere după războaiele marcommanice¹¹⁰⁴; astfel, o inscripție ce datează din epoca Severilor îl menționează pe T. Aurelius Aper, *Delmata, princeps adsignato ex municipio Splono*¹¹⁰⁵.

În sfârșit, este de semnalat și faptul că datele arheologice existente pentru perioada de după războaiele marcommanice pun în lumină procesul de *receptio* a unor comunități de barbari în Dacia Porolissensis și în Dacia Apulensis¹¹⁰⁶; este vorba de grupuri mici de barbari așezate cu statut de supuși (*dediticii*) sub administrație militară (dar și elemente izolate -femei, sclavi, mercenari, prizonieri) în mediul militar de pe *limes* și chiar în interior.

¹⁰⁹⁹ C.C. Petolescu, în **DaciaNS** 22, 1978, p. 213-214 (cu analogii din provinciile balcanice).

¹¹⁰⁰ Adela Paki, în **ActaMP** 12, 1988, p. 220-222.

¹¹⁰¹ **ATÉ** 13, 1904, p. 129 sq. = **IDR**, III/5, 153.

¹¹⁰² **IDR** III/3, 234.

¹¹⁰³ R. Ardevan, în **CivRomD**, p. 119-129; **Husar, CeltGermDac**, p. 268.

¹¹⁰⁴ E. Popescu, în **StCl** 9, 1967, p. 192-194.

¹¹⁰⁵ **IDR** III/3, 345 (p. 342, I.I. Russu).

¹¹⁰⁶ **Opreanu 1998**, p. 142.

4.3. Onomastica Daciei romane (onomastică, religii, grupuri etnice)

În stadiul actual al cercetării populația Daciei romane este cunoscută mai ales pe baza documentației epigrafice¹¹⁰⁷. Metoda onomastică-statistică, deși nu lipsită de erori¹¹⁰⁸, este singura care permite înțelegerea întregului material epigrafic care ne stă la dispoziție. Deocamdată arheologia (artefacte, monumente funerare) nu oferă decât arareori criterii concludente pentru departajarea grupurilor de coloniști; oricum, arheologia poate să se pronunțe asupra unor grupe etnice care au lăsat urme materiale (daci, celți ș.a.).

În cazul izvoarelor epigrafice ideal ar fi ca acestea să indice *domus*, *origo*¹¹⁰⁹ sau *natio*; asemenea cazuri fiind rare, este indispensabilă o cercetare onomastică. Sistemul onomastic era influențat de situația juridică și de gradul de romanizare. Un nume roman este expresia locului pe care îl ocupă în societate purtătorul său (poziția sa socială și civică). Numele romane apar în inscripții în două forme principale: fie ca *tria*

¹¹⁰⁷ Despre valoarea numelor ca izvor istoric și metodă de cercetare, a se vedea Fr. Vittinghoff, în **ANRW** II,6, 1977, p. 35 sqq; H.-G. Pflaum, în **OnLat** 1977, p. 320 sq; **Piso** 1991, p. 318 sq; H. Solin, **Zur Tragfähigkeit der Onomastik in der Prosopographie**, în W. Eck (Hrsg.), **Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Methodik und Erkenntnismöglichkeit der kaiserzeitlichen Prosopographie** (Kolloquium Köln 24.-26. November 1991), Köln-Wien-Weimar, 1993, p. 1-33.

¹¹⁰⁸ Pentru critica acestei metode, a se vedea Fr. Vittinghoff, în **ANRW** II, 6, 1977, p. 35 sqq.

¹¹⁰⁹ D. Nörr, în **RE** Suppl. X (1965), col. 433-473, s.v. **Origo**.

nomina, fie ca nume unic, de obicei cu forma și funcția unui *cognomen*; *tria nomina* constituie forma cea mai răspândită, ele reprezentând indiciul exterior al cetățeniei romane. Formula completă a numelui roman, succesiunea *praenomen – nomen – filiatio – tribus – cognomen – domus*, nu apare în întregime decât foarte rar, cu precădere în cazul categoriilor sociale superioare sau în împrejurări ieșite din comun -de pildă, cazul veteranului legiunii XIII Gemina, stabilit în *canabae*-le de la Apulum, L. Iulius L. f. Galeria Leuganus Clunia¹¹¹⁰, cel al lui C. Sentius C. f. Sulp. Flaccus Antiquaria, *vet. leg. XIII G., dec. col. Sarm.*¹¹¹¹ ori cel al unui centurion legionar de la Potaissa, originar din Mediolanum –M. Pollius M. f. Ouf. Hispanus, Mediolano¹¹¹².

În secolele II-III p. Chr. se va reveni la sistemul *duo nomina* (*nomen + cognomen*), *praenomen*-ul și, în unele cazuri, chiar *nomen*-ul, pierzându-și funcția individualizatoare; sistemul *duo nomina* devine o modă începând din a doua jumătate a secolului II p. Chr.¹¹¹³. Prin urmare, *cognomen*-ul reprezintă adevăratul nume personal în epocă.

De altfel, la începutul secolului III, ca urmare a Constituției Antoniniene (212 p. Chr.)¹¹¹⁴ –care

¹¹¹⁰ **CIL III, 1158 = IDR III/5, 366.**

¹¹¹¹ *Inscripție inedită descoperită la Apulum (Partoș).*

¹¹¹² M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, în **PolEdil I**, p. 52, nr. 5 = **AE 1992, 1470.**

¹¹¹³ M. Le Glay, **Remarques sur l'onomastique gallo-romaine**, în **OnLat 1977**, p. 271, nota 4.

¹¹¹⁴ Despre Constitutio Antoniniana: H. Wolff, **Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis 40**, Köln, 1976; T. Spagnuolo Vigorita, **Cittadini e sudditi tra II e III secolo**, în A. Schiavone (a cura di),

extindea cetățenia romană asupra cvasitotalității locuitorilor liberi ai Imperiului-, o parte a componentelor unui nume roman complet devin superflue.

Dar nu numai un *nomen* este important. Pentru etnia și apartenența culturală a indivizilor, *cognomina* oferă date ce trebuie luate în considerare. Cât privește numele unice, ele sunt, de regulă, semnul unei condiții sociale modeste sau a lipsei drepturilor cetățenești.

Cercetările mai recente asupra populației provinciale din Dacia¹¹¹⁵ se raportează la noțiunile de *structură etnică* și *proveniență teritorială* care înlocuiesc mai vechea sintagmă –„origine etnică”. De altfel, în epoca în care s-a efectuat colonizarea Daciei, etnia persoanelor din provincii este arareori pură, mixajul etnic –mijloc și rezultat al integrării provincialilor în structurile de civilizație ale Romei imperiale- având o tradiție de cel puțin două secole.

Pe de altă parte, chiar dacă mixajul etnic este un fapt real, el nu se poate substitui unei alte realități incontestabile, aceea că illyrii sunt illyri, celții sunt celți ș.a., trecuți variabil prin procesul de romanizare. În fond, majoritatea lor sunt *romani provinciali*, de o sorginte sau alta, vorbitori și propagatori ai latinei, reprezentanți ai romanității sub variatele ei aspecte. În general, se consideră că *originea etnic-teritorială se topește în romanitate*¹¹¹⁶.

Storia di Roma, III/1, Torino, 1993, p. 5-50.

¹¹¹⁵ **Paki 1998.**

¹¹¹⁶ *Totuși, în Dacia, ca și în alte părți ale Imperiului, unele grupuri imigrate își păstrează caracteristicile etnice până în secolul III, ceea ce pune în discuție*

După cum s-a constatat, există o neconcordanță destul de frecventă nu numai între originea lingvistică a numelui și originea etnică a persoanei care îl poartă, ci și, uneori, între etnia persoanei și proveniența sa teritorială¹¹¹⁷. În secolele II-III p. Chr. mobilitatea elementelor militare, dar și a celor civile, din diversele provincii ale Imperiului Roman a creat un mixaj etnico-lingvistic al populației provinciale pe care sursele epigrafice ne permit să-l întrezărim, dar nu și să-l cuantificăm. Rezumând, studiul onomasticii populației provinciale oferă date concludente în legătură cu *originea numelor și nu a persoanelor*.

Deși de neînlocuit ca izvor pentru sesizarea originii etnic teritoriale, onomastica prezintă numeroase limite care impun moderație în concluzii și în utilizarea statisticilor¹¹¹⁸. Mai întâi, este evident că pe baza inscripțiilor nu pot fi obținute informații decât despre un segment al populației, acela care a practicat obiceiul roman de a ridica inscripții¹¹¹⁹. Indicarea locului de baștină, *origo*, de altfel destul de rară, nu este întotdeauna sigură, nu doar frecvențelor confuzii dintre

atât relațiile interetrnice din Provincie cât și măsura uniformizării ori nonuniformizării lor „romane”.

¹¹¹⁷ Cazul unui colonist de la Sarmizegetusa, Q. Ianuarius Q. f. Collina Rufus Tavio (*IDR* III/2, 112) care, deși provine din Tavium (Galatia), este de origine italică (își păstrează cu obstinație tribul –Collina), cf. I. Piso, în *StCI* 16, 1974, p. 236, nota 17; R. Ardevan, în *ActaMN* 18, 1981, p. 438.

¹¹¹⁸ Pentru aspectele metodologice, a se vedea W. Eck (Hrsg.), *Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Methodik und Erkenntnismöglichkeit der kaiserzeitlichen Prosopographie* (Kolloquium Köln 24.-26. November 1991), Köln-Wien-Weimar, 1993.

¹¹¹⁹ R. MacMullen, *The Epigraphic Habit in the Roman Empire*, în *American Journal of Philology* (Baltimore) 103, 1982, p. 233-246; J.C. Mann, *Epigraphic Consciousness*, în *JRS* 75, 1985, p. 204-206.

denumirile oficiale și cele uzuale ale localităților¹¹²⁰, ci în primul rând datorită unor necesități sociale, de parvenire¹¹²¹. Apariția unui singur nume – *cognomen* (adevăratul nume personal în epocă)-nu indică în mod obligatoriu starea juridică servilă, nici originea autohtonă; chiar și *cives Romani* își indică uneori în inscripții doar *cognomina*¹¹²². Numele cu origini în mai multe grupe lingvistice fac dificilă depistarea zonei de proveniență a personajului¹¹²³. Numele de rezonanță greacă sunt de extins la aria greco-orientală a Imperiului; ele indică mai puțin etnicul grecesc al purtătorilor decât teritoriul de proveniență al acestora –zona răsăriteană a Imperiului, de limbă și cultură greacă; unele nume grecești erau la modă (de pildă, Alexander), fiind răspândite și în familiile originare din provinciile vestice ale Imperiului¹¹²⁴; în fine, numele grecești date sclavilor nu indică neapărat originea greco-orientală a acestora, ci reflectă gusturile stăpânilor și conformarea, iarăși, la o modă¹¹²⁵. Dacă printre purtătorii numelor

¹¹²⁰ J.C. Mann, în **Latomus** 22, 1963, 4, p. 777-782.

¹¹²¹ A avea origo adecvată era o condiție a ascensiunii sociale, cf. J.C. Mann, **op. cit.**, p. 781 și J.J. Wilkes, în **ANRW** II,6, 1977, p. 757.

¹¹²² Abaterile de la folosirea corectă a sistemului *tria nomina* sunt indicii de datare în secolul III și nu criterii de diferențiere etnică și nici chiar socială, cf. M. Le Glay, în **OnLat** 1977, p. 276.

¹¹²³ Cazul *cognomen*-ului Atta care are 5 origini posibile, nesocotind și specificitatea sa în Pannonia în sec. III, cf. Adela Paki, **Populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (I)**, în **SCIVA** 39, 1988, 4, p. 358, nota 18.

¹¹²⁴ O serie de persoane dintre notabilii cunoscuți la Sarmizegetusa au *cognomina* grecești (Marcii Proclii Niceta și Theodoros, C. Sentius Anicetus, C. Valerius Zeno etc.). Faptul în sine nu probează o origine greco-orientală, ci doar moda culturală filolenică, cf. **Piso** 1991, p. 324 sq.

¹¹²⁵ Cf. în general H. Solin, **Die griechischen Personennamen in Rom, I-III**, Berlin – New York, 1982.

romano-italice (uneori chiar printre cei cu *tria nomina* „clasice”) se află, de pildă, africani –cazul lui P. R[a]jecius Primus, *bf. leg. leg. V Mac., domo Zigali, Afer*¹¹²⁶- se poate presupune și situația inversă, când unii purtători de *cognomina* cu rezonanță greacă să fi fost în realitate italici.

Statistica întreprinsă la scara Provinciei în 1975 oferă următoarele date¹¹²⁷ -nume romano-italice, peste 2 200, adică 70-75%, nume neromane (grecești și greco-orientale – cca. 420, adică 16%; illyrice cca. 125, adică 4%; celtice cca 70¹¹²⁸, -3%; germanice –2; traco-moeso-dacice vreo 65, -cca. 3%; semite vreo 60, -aproape 2%; asianice și iraniene, africane –1%) cca. 25-30 %. Inscripțiile descoperite în ultimele două decenii au îmbogățit repertoriul onomastic al Daciei romane, însă n-au modificat raportul între numele romano-italice și cele non-romane. Evident, este de discutat în ce măsură această statistică exprimă o realitate etnic-teritorială, în care numele romano-italice (70-75 %) ar aparține unor italici sau persoanelor venite din provinciile vestice și centrale ale Imperiului Roman, de limbă latină, iar procentajul de 25-30 % ar reprezenta mai ales coloniști din Peninsula Balcanică, zonele orientale și nord-vest africane ale lumii romane.

Interesant și nu lipsit de semnificație este faptul că aceste date oferite de onomastică

¹¹²⁶ M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, în **Apulum** 17, 1979, p. 217-222.

¹¹²⁷ **Russu 1977**, p. 353.

¹¹²⁸ *Nomina Celtica sunt sunt mai numeroase –peste 130-, ceea ce reprezintă mai mult de 4% din onomastica Daciei, cf. Husar, CeltGermDac, p. 63-67, tab. 1.*

concordă în linii generale cu statistica referitoare la monumentele religioase din provincia Dacia (2873 de monumente epigrafice și figurate); dintre acestea, 73,5% aparțin divinităților panteonului clasic greco-roman¹¹²⁹.

În stadiul actual al cercetării –având în vedere și faptul că în ceea ce privește colonizarea Daciei, atât arheologia, cât aspectul onomastic sau cel instituțional evidențiază nu numai amploarea ci și caracterul ei occidental, latinofon- putem admite, cu unele rezerve care privesc limitele unei cercetări onomastice și fără a absolutiza datele statisticii că, în linii mari, raportul dintre numele romano-italice și celelalte reflectă *compoziția etnic-teritorială* a populației Daciei romane. Astfel, onomastica –deși destul de variată- se constituie, prin raportul dintre persoanele cu *cognomina* latine și cele cu *cognomina* non-latine într-un serios argument lingvistic în favoarea tezei latinității coloniștilor sosiți în Dacia¹¹³⁰. De altfel, aproape toți purtătorii de *cognomina* nelatine au *nomina* romane și mulți dintre ei sunt cetățeni.

A. Nume romano-italice. În această categorie intră atât numele unic (în general *cognomen*), cât și sistemul *tria nomina* (din care adesea *praenomen*-ul lipsește). Cele peste 2 200 de

¹¹²⁹ M. Bărbulescu, **Culte greco-romane în provincia Dacia**. Diss., Cluj-Napoca, 1985 (Rezumatul tezei de doctorat, p. 8).

¹¹³⁰ Epigrafic, latinitatea este atestată și de numărul covârșitor de inscripții în latină, precum și de limba latină din aceste inscripții, cf. S. Stati, **Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor**, București, 1961; Despre epigrafele grecești, cf. I.I. Russu, **Inscripțiile grecești din Dacia**, în **StComBrukenthal** 12, 1965, p. 47-82.

antroponime romano-italice atestate reprezintă 70-75% din onomastica provinciei Dacia¹¹³¹.

Ca gentilicii (*nomina gentiles*) se întâlnesc în Dacia unele de aspect vechi și cu difuzare mai ales în secolul I p. Chr. -*Annius, Antonius, Caecilius, Calpumius, Carvilius, Cervonius, Clodius, Coelius, Cominius, Corbulius, Cornelius, Domitius, Fabius, Frisenius, Iunius, Licinius, Marcius, Octavius, Papirius, Pompeius, Statorius, Sextilius, Vibius, Volusius* etc. Toate aceste *gentilicia* vorbesc despre o cetățenie veche, simțitor anterioară cuceririi Daciei.

Dintre gentiliciile imperiale, unele provin de la împărați din secolul I -*Julius, Claudius, Flavius, Cocceius*. Mult mai frecvente sunt însă *nomina* imperiale din secolul II -*Ulpus, Aelius, Septimius* și *Aurelius* (cel mai frecvent gentiliciu imperial). Acești cetățeni de dată recentă sunt peregrini din Dacia sau coloniști născuți din părinți liberi, încetățeniți de Marcus Aurelius ori Commodus, cu prilejul recrutării în legiuni, când luau gentiliciul împăratului; purtătorii acestui gentiliciu în secolul III –mulțimea Aureliilor din Dacia- sunt fie urmașii celor recrutați în legiuni sub împărații amintiți, fie persoane care au devenit cetățeni prin *Constitutio Antoniniana* (212 p. Chr.) și care au luat gentiliciul lui M. Aurelius Antoninus (Caracalla).

Antroponimele de factură romano-italică¹¹³² nu aparțineau exclusiv romanilor sau italicilor¹¹³³, ci

¹¹³¹ **Russu 1977**, p. 356 sq.

¹¹³² W. Schulze, **Zur Geschichte lateinischer Eigennamen**, Berlin, 1933; H. Solin, O. Salomies, **Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum**, Hildesheim, 1988.

¹¹³³ Despre coloniștii italici, a se vedea N. Branga, **Italicii și veteranii în Dacia**, Timișoara, 1986 (lucrare care vădește însă grave curențe de ordin metodologic).

ele erau purtate adesea și de provinciali romanizați ori aflați în curs de romanizare.

S-a relevat mai demult numărul relativ redus al italicilor veniți în Dacia¹¹³⁴. Familii de origine italică –*Cominii, Domitii, Pomponii, Sentii, Servii, Varenii* etc.- sunt atestate epigrafic la Sarmizegetusa chiar în primele decenii de stăpânire romane. Asemenea grupuri cetățeni sunt atestate încă de la începuturile Provinciei și în alte părți ale Daciei -de pildă comunitatea de *cives Romani* de la Potaissa, condusă de *magistri* Satrianus și Decumus (Decimus)¹¹³⁵; rolul unor asemenea comunități de *cives Romani consistentes* –nuclee de viață romană în Dacia-, de abia dacă mai trebuie subliniat¹¹³⁶.

Din această pătură subțire de italici se recrutează aristocrația inițială din Ulpia Traiana Sarmizegetusa și din celelalte orașe ale Daciei romane. Urmașii acestor primi coloniști italici alcătuiesc o categorie privilegiată care, în secolul II formează elita aristocrațiilor municipale din Dacia.

Nucleul de coloniști cetățeni ai Sarmizegetusei va fi fost principalul element al implantării civilizației romane în Dacia. La Sarmizegetusa cunoaștem un lot de nume italice care dovedesc prezența prezența unor vechi familii

¹¹³⁴ **Macrea 1969**, p. 251 sqq; C. Daicoviciu, în **RE** Suppl. XIV (1974), col. 618 sqq.

¹¹³⁵ M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1984, p. 38 sq.

¹¹³⁶ *Despre divinitățile panteonului clasic greco-roman: M. Bărbulescu, **Culte greco-romane în provincia Dacia**. Diss. Cluj-Napoca, 1985; A. Bodor, **Die griechisch-römische Kulte in der Provinz Dacia und das Nachwirken einheimischer Traditionen**, în **ANRW II**, 182, 1989, p. 1077-1164.*

de cetățeni -*Apuleius, Canius, Celsenius, Cervonius, Clodius, Coelius, Cominius, Corbulius, Frisenius, Grattius, Livius, Manlius, Pomponius, Procilius, Rustius, Sentius, Spedius, Turranius, Varenius, Varius, Vibidius*¹¹³⁷. Ele se întâlnesc practic de-a lungul întregii perioade a existenței orașului. Caracterul lor latin și relativa lor raritate ne permit a vedea în purtătorii lor pe descendenții unor coloniști cetățeni romani, italici ori din provincii bine romanizate¹¹³⁸. Nucleul esențial al acestor coloniști care trăiau *more Romano* s-a stabilit la Sarmizegetusa încă de la întemeiere.

În lumea romană provincială, pentru afirmarea romanității și a originii italice –corelate cu un statut social de excepție- o relevanță deosebită au atestările unor sacerdoții specific italice ca *Laurentes Lavinates*, consemnate ca titluri viagere în prestigioase *cursus honorum*¹¹³⁹. În Dacia, la Sarmizegetusa și Apulum, sunt cunoscuți mai mulți notabili de vază (M. Procilius Niceta, P. Aelius Marcellus, T. Varenius Sabinianis) care exercită funcția sacerdotală de *Laurentium Lavinatium*¹¹⁴⁰. După cum s-a constatat, deținerea unei asemenea prestigioase magistraturi religioase

¹¹³⁷ **Piso 1991**, p. 334-335 (Appendix III: Nomina aus Sarmizegetusa).

¹¹³⁸ Adela Paki, **Populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (I)**, în **SCIVA** 39, 1988, 4, p. 357-363; **Piso 1991**, p. 321-323.

¹¹³⁹ Chr. Saulnier, în **Latomus** 43, 1984, 3, p. 530 sq.

¹¹⁴⁰ Despre datele referitoare la *Laurentes Lavinates din Dacia romană*, a se vedea L. Mrozewicz, **Laurentes Lavinates und die Provinz Dakien. Ein Beitrag zur Geschichte der Romanisierung**, în L. Mrozewicz, K. Ilski (Hrsg.), **Prosopographica**, Poznan, 1993, p. 217-225. Pentru unele precizări și nuanțări, a se vedea **Ardevan 1998**, p. 235-239.

(îndeplinite în vechea comunitate urbană Lavinium din Latium, important centru al tradițiilor latine și al începuturilor Romei) era considerată un *signum originis* pentru o obârșie italică¹¹⁴¹, atestând calitatea de adevărat *civis Romanus* de condiție superioară¹¹⁴².

Pentru provincialii aflați departe de Italia, asemenea sacerdoții îndeplinite în prestigiosul centru din Latium implică deopotrivă o origine italică și anumite relații personale cu demnitari influenți din administrația imperială¹¹⁴³. Deținătorii unor asemenea sacerdoții în Dacia sunt, evident, personaje de vază ale societății provinciale. Pentru aprecierea gradului de romanizare a Daciei semnificativ este faptul că în lumea provinciilor de pe *limes*-ul european al Imperiului Roman nu se cunosc nicăieri atâtea atestări ale unor *Laurentes Lavinates* ca în Dacia¹¹⁴⁴. Prezența unor aristocrați *Laurentes Lavinates* în Dacia romană atestă o relație directă a acestor elemente din elita socială cu tradițiile romane cele mai prestigioase, după cum proporția notabililor *Laurentes Lavinates* în Dacia evidențiază calitatea romanizării, față de provinciile învecinate¹¹⁴⁵.

¹¹⁴¹ Rezervele exprimate de **Piso 1991**, p. 323 cu privire la originea italică a lui M. Proclius Niceta par excesive. Pentru clasele superioare un cognomen grecesc denotă, de obicei, doar o influență culturală, cf. chiar **Piso 1991**, p. 324.

¹¹⁴² Chr. Saulnier, **op. cit.**, p. 531-533.

¹¹⁴³ L. Mrozewicz, **op. cit.**, p. 225.

¹¹⁴⁴ **Ibidem**, p. 217 sq.

¹¹⁴⁵ **Ardevan 1998**, p. 239.

B. Nume neromane. Numele grecești¹¹⁴⁶ și „barbare” (celtice¹¹⁴⁷, germanice¹¹⁴⁸, illyrice¹¹⁴⁹, traco-moeso-dacice¹¹⁵⁰, semitice¹¹⁵¹ etc.) sunt clasificate după originea lor lingvistică și geografică. Atunci când apar în postură de *cognomen* în sistemul onomastic roman, numele neromane indică un stadiu avansat al romanizării.

B.1. Nume grecești și de tip „greco-oriental”¹¹⁵², în număr de vreo 420 reprezintă cam 16% din onomastica Daciei romane. Între antroponimele grecești atestate în Dacia întâlnim nume cu rezonanță legendară (*Alexandros, Achilleus, Antipater, Diomedes, Patroclus, Theseus* etc.), nume de regi și eroi, ca și numeroase nume teoforice: *Aphrodisia, Apollonius, Asclepius, Bacchius, Beronice, Calliope, Castor, Daphnis, Dedalus, Demetrius, Dionysius, Eros, Hera, Hermes, Hilarus, Hygia, Macarus, Nice, Nymphius, Oceanus, Sarapio, Sotericus, Stephanus,*

¹¹⁴⁶ W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, I-III, Braunschweig, 1863-1870; H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom*, I-III, Berlin-New York, 1982.

¹¹⁴⁷ A. Holder, *Alt-Celtischer Sprachschatz*, I-III, Leipzig, 1896-1914.

¹¹⁴⁸ M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg, 1911.

¹¹⁴⁹ H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg, 1927 (cu numeroase lacune și erori îndreptate de I.I. Russu, în *Studii și cercetări de lingvistică* 8, 1957, p. 32-40); A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrer*, I, Wien, 1957; I.I. Russu, *Illirii. Istoria -limba și onomastica- romanizarea*, București, 1969, p. 162-266.

¹¹⁵⁰ I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*², București, 1967, p. 68-71.

¹¹⁵¹ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen auf griechischen Inschriften und Papyri des Vorderen Orients*, Leipzig, 1930.

¹¹⁵² Russu 1977, p. 357 sq.

Symphorus, Theodorus, Theodotus, Theophilus, Tyche, Zeuxus, Zoe etc.

O cercetare mai recentă¹¹⁵³ a delimitat 249 de nume grecești (124 de nume unice, 31 patronime, 6 *nomina* și 358 *cognomina*) purtate de 455 de persoane din Dacia. Dintre purtătorii acestor nume, origine greacă (*natione Grecus*¹¹⁵⁴, *natione Cretica*¹¹⁵⁵ etc.) și proveniență teritorială grecească au doar 35%¹¹⁵⁶. În acest context nu trebuie uitat că există o modă filogreacă, numeroși indivizi și chiar populații întregi –îndeosebi în Orient-adoptând în mod curent onomastica elenică. Deci, în Dacia romană avem de-a face cu un amalgam de coloniști „greco-orientali” cu nume elenice.

În consecință, așa cum s-a arătat, numele de rezonanță greacă sunt de extins la aria greco-orientală a Imperiului Roman; ele indică mai puțin etnicul grecesc al purtătorilor, decât teritoriul de proveniență al acestora -aria răsăriteană a Imperiului Roman, de limbă și cultură greacă. Marea majoritate a celor care poartă nume grecești/greco-orientale în Dacia sunt originari din provinciile orientale ale Imperiului -Moesia, Thracia, Macedonia, Ahaia, Asia, Siria, Egipt etc. Printre purtătorii numelor grecești întâlnim nu numai *Graeculi*, ci și traci, semiți, asiani, egipteni, „levantini” (în accepțiunea antică a cuvântului). Greco-orientalii vin în Dacia fie ca negustori,

¹¹⁵³ Ligia Ruscu, *Die griechischen Namen in der Provinz Dakien*, în *ActaMN* 35/1, 1998, p. 147-186.

¹¹⁵⁴ *IDR I, TabCerD* 7: Apalaustus natione Grecus (16 mai 162).

¹¹⁵⁵ *IDR I, TabCerD* 8: Theudote n(at)ione) Cretica (4 octombrie 160).

¹¹⁵⁶ Ligia Ruscu, *op. cit.*, p. 180-181.

meșteri, constructori-arhitecți și oameni de afaceri, fie ca soldați în auxiliile originare din Orient. Nu se cunosc nicăieri în Dacia –cu excepția auxiliilor- grupuri compacte de coloniști greco-orientali.

Unii dintre acești greco-orientali beneficiau de o situație prosperă, asemenea lui Iulius Alexander –cunoscut din 4 table cerate de la Alburnus Maior¹¹⁵⁷-, personaj care se ocupa cu afaceri „bancare” (finanțarea activității miniere), făcând parte dintr-o *societas danistaria*; Iulius Alexander obținea câștiguri substanțiale împrumutând micilor întreprinzători un anumit capital pentru deschiderea lucrărilor miniere și pentru angajarea ca salariați a unor mineri liberi¹¹⁵⁸.

Unele nume grecești erau la modă –de pildă, Alexander- fiind răspândite și în familiile originare din provinciile occidentale ale Imperiului. Apoi, faptul că o serie de notabili, din aristocrația ulpiană de pildă, au *cognomina* grecești (Marcii Procilii *Niceta* și *Theodorus*, C. Sentius *Anicetus*, C. Valerius *Zeno* etc.) nu probează o origine greco-orientală, ci doar moda culturală filoelenică a epocii¹¹⁵⁹. Un *cognomen* grecesc nu indică întotdeauna o origine libertină; pentru clasele superioare, el denotă, de obicei, doar o influență culturală. În fine, onomastica grecească a sclavilor¹¹⁶⁰ nu indică neapărat originea greco-

¹¹⁵⁷ **IDR I, TabCerD**, 3, 5, 13, 14.

¹¹⁵⁸ **Wollmann 1996**, p. 177 sq.

¹¹⁵⁹ *H. Solin, op. cit.*, I, p. XXII-XXIII; **Piso 1991**, p. 324 sq.

¹¹⁶⁰ *Enikő György, Die Namengebung der Sklaven und Freigelassen im römischen Dakien, în ActaMN 36/I, 1999, p. 123-126 (nr. 98-173).*

orientală a acestora, ci reflectă gusturile stăpânilor și conformarea, iarăși, la o modă¹¹⁶¹.

În sfârșit, este de subliniat vizibila influență grecească în arhitectura Daciei (tehnici de construcție, elemente de decorație arhitectonică). De pildă, coloanele și capitelurile, precum și alte elemente decorative de la Sarmizegetusa, vădesc o puternică prezență greco-orientală (meșteri greco-orientali, influența atelierelor microasiatice). Din acest punct de vedere, Dacia constituie punctul cel mai nordic și vestic al expansiunii influențelor artistice microasiatice¹¹⁶².

B.2. Nume celtice¹¹⁶³ și germanice. În provincia carpatică sunt atestate peste 130 de *nomina Celtica*, care reprezintă mai mult de 4% din onomastica Daciei¹¹⁶⁴: *Adcobrovatus, Admata, Atpatinus, Bellagentus, Busturio, Cotu, Iaia, Ibliomarus, Iubena, Iuiunis, Ivonercus, Landio, Magiona, Maro, Miccio, Mociuncius, Moenenus, Novantico, Saccius, Samognatius, Siro, Sironia, Solorix, Tato, Togemius, Vindia* etc. Panteonul Daciei romane cuprinde și divinități celtice¹¹⁶⁵ precum *Apollo Grannus – Sirona, Cemunnos, Epona, Mars Camulus, Matronae, Mercurius – Rosmerta, Obila,*

¹¹⁶¹ J.-M. Lassère, în **Sens et pouvoirs de la nomination dans les cultures hellénique et romaine**, Montpellier, 1988, p. 98.

¹¹⁶² I. Piso, Al. Diaconescu, în **XI Congresso Internazionale di Epigrafia Graeca e Latina** (Roma, 18-24 settembre 1997), Roma, 1999, p. 128-137; Al. Diaconescu, **Elemente orientale și occidentale în arhitectura Daciei** (comunicare), la **Colocviul „Provincia Dacia. Între Orient și Occident”**, Cluj-Napoca, decembrie 1999; Em. Bota, **Palmkapitelle aus Dakien**, în **ActaMN** 36/1, 1999, p. 163-168.

¹¹⁶³ **Russu 1977**, p. 359-360.

¹¹⁶⁴ **Husar, CeltGermDac**, p. 63-67 (tab. 1).

¹¹⁶⁵ **Husar, CeltGermDac**, p. 215-259.

Quadriviae, Sucellus – Nantosuelta, Suleviae și zeul cu *anguipedul*¹¹⁶⁶. După cum se poate constata, coloniștii din provinciile celtice furnizează lotul cel mai numeros dintre numele provinciale – „barbare” din onomastica Daciei romane.

Componenta celtică a populației Daciei romane cuprinde două categorii de coloniști. Prima categorie o întâlnim în *ager tributarius*, deci în afara teritoriului orașelor și era constituită la început mai ales din peregrini sau din cetățeni colonizați *viritim*. De pildă, comunități din Noricum au fost colonizate în sudul și estul Transilvaniei fiindcă găseau aici un peisaj alpin familiar și puteau continua forme economice lor tradiționale. Asemenea comunități *tributariae* de tip Cașolț-Calbor se romanizează în Dacia. O altă zonă intens colonizată încă din epoca traianică preponderent cu celți norici în curs de romanizare este valea Târnavelor. A doua categorie, îi cuprinde pe coloniștii celți din teritoriul orașelor¹¹⁶⁷; în acest caz avem de-a face cu *un aport al romanității celtice ca factor de civilizație*.

După cum rezultă din documentația arheologică și epigrafică, la începuturile Provinciei elementul colonizator era constituit în bună măsură din peregrini de proveniență celtică –comunități norico-pannonice de coloniști *ingenui*- asupra cărora romanizarea s-a exercitat (sau a continuat

¹¹⁶⁶ S. Nemeti, **Zeul cu anguipedul în Dacia Romană**, în **Studia Universitatis Petru Maior – Historia** 1, 2001, p. 30-36.

¹¹⁶⁷ De pildă, Q. Canius Restitutus, originar din Noricum (din Celeia), veteran al leg. XIII Gemina, decurion al coloniei Sarmizegetusa. Personajul, lăsat la vatră după cucerirea Daciei, a fost colonizat în teritoriul Sarmizegetusei, la Mehadia, cf. I. Piso, **Steine und Wege**, Wien, 1999, p. 379-382.

să se exercite) în Dacia. Totuși, în ansamblul lor, majoritatea elementelor etno-culturale celtice din provincie aparțin sferei *celtismului general roman*, fapt ce evidențiază aportul romanității celtice ca factor de civilizație. Apoi, așa cum s-a văzut, majoritatea auxiliilor dislocate în Dacia vin din provincii celtice, multe din Pannonia sau cu stagii premergătoare „etapei” dacice în Pannonia. Este evident că, în ansamblul lor, aceste trupe din Dacia romană sporesc ponderea elementului celtic din Provincie.

Comunităților celtice imigrate din provinciile central-europene și vestice ale Imperiului, li se adaugă și coloniștii galatini din Asia Mică (*Galatae consistentes* la Napoca, alți *Galati* la Apulum, Germisara și Alburnus Maior), precum și divinitățile galatine din panteonul Daciei (*Zeus Narenos*¹¹⁶⁸, *IOM Bussumarus*, *IOM Bussurigius* și *IOM Tavianus*¹¹⁶⁹). Evident, aceste elemente etno-culturale trebuie tratate special din motivul întemeiat că aici avem de-a face nu numai cu galați, ci și cu orientali.

Față de celți, germanicii se dovedesc a fi incomparabil mai puțini în Dacia romană¹¹⁷⁰, ei fiind reprezentați mai ales în unitățile auxiliare. În asemenea auxiliii –ce purtau etnicoane precum *Batavorum*, *Cannanefatium*, *Germanorum*, *Tungrorum*,

¹¹⁶⁸ *AÉ* 1944, 25 = *IDR* III/3, 398.

¹¹⁶⁹ *Husar, CeltGermDac*, p. 259-262.

¹¹⁷⁰ *Despre elementele etno-culturale germanice din Dacia, a se vedea M. Macrea, Cultele germanice în Dacia, în AISC* 5, 1949, p. 219-263; V. Wollmann, *Germanische Volks- und Kulturelemente im römischen Dakien*, în *Germania* 53, 1975, p. 166-174; *Husar, CeltGermDac, passim*.

*Ubiorum*¹¹⁷¹- germanicii erau amestecați cu celți din zona Rinului. Dintre divinitățile germanice, în panteonul Daciei sunt atestate *Badones Reginae*, *Hercules Magusanus* și *Matronae Gesahenae*.

În pofida faptului că sunt atestate numai două antroponime germanice (*Batava* și *Batavus*) , în Dacia vor fi existat – asemenea grupului de batavi de la Războieni-Cetate, cunoscut ca atare și individualizat în epocă¹¹⁷²- și alte comunități civile de coloniști germanici. De altfel, la Ilișua –unde trupa din castru este germanică (*ala I Tungrorum Frontoniana*)- materialul onomastic (nume celtice / celto-germanice) prezintă evidente analogii cu provinciile renane (Belgica și cele două Germanii)¹¹⁷³.

Cât privește departajarea grupurilor etnice pe baza monumentelor și a riturilor funerare este de observat că imigranților norico-pannoni aflați în curs de romanizare colonizați în sudul și estul Transilvaniei le sunt specifice necropolele tumulare de tip Cașolț-Calbor, în timp ce în Dacia Porolissensis este evidentă, cel puțin în secolul II, preferința populației colonizate pentru tipurile de monumente sepulcrale de „sorginte” norico-pannonică¹¹⁷⁴.

¹¹⁷¹ D. Protase, *Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacia*, în *DaciaNS* 17, 1973, p. 323-328.

¹¹⁷² O inscripție de la Apamea – Syria (*AE* 1993, 1577 = *IDRE*, II, 411) menționează un *evocatus*, ajuns centurion în legiunea IIII Scythica, *natus in Dacia ad Vatabos* (probabil *Ad Batavos*), cf. C.C. Petolescu, în *Thraco-Dacica* 16, 1995, p. 187 sq.

¹¹⁷³ *Paki* 1998, p. 94-122 (repertoriul onomastic), 307 sq.

¹¹⁷⁴ Husar, *CeltGermDac*, p. 173-175, 183-209; A. Husar, *Norico-Pannonii*, în M. Bărbulescu (coord.), *Funeraria Dacoromana*, Cluj-

În concluzie, putem afirma că este evidentă influența considerabilă a spațiului celtic romanizat în implantarea structurilor de civilizație ale Romei imperiale în Dacia și, implicit, în geneza civilizației provinciale daco-romane.

B.3. Nume illyrice¹¹⁷⁵. În provincia carpatică sunt atestate cca 135 de antroponime illyrice, ceea ce reprezintă peste 4% din onomastica Daciei¹¹⁷⁶: *Anduenna, Audarus, Baezus, Bato, Beucus, Bisius, Biso, Dasius, Dassa, Dasmensus, Dasumius, Glavus, Epicadus, Epidius, Implaius, Liccaius, Panes, Plaius, Plares, Plator, Prinada, Scenobarbus, Temaius, Tritus, Verzo* etc. Se consideră că nu există un popor illyr propriu-zis, ci o serie de triburi înrudite vorbitoare de idiomuri illyre¹¹⁷⁷; de altfel, nu se cunoaște, de pildă, nici o inscripție unde *origo* să fie indicată prin *natione Illyricus*, ci întotdeauna prin numele tribului: – *natione Breucus, Delmatae* etc.

Populația de origine illyrică din Dalmatia, Moesia Superior și sudul Pannoniei a avut o largă contribuție la acțiunea de colonizare a Daciei¹¹⁷⁸. Grupul cel mai numeros și mai compact de coloniști illyri îl formau minerii dalmatini din zona

Napoca, 2002 (sub tipar).

¹¹⁷⁵ **Russu 1977**, p. 359.

¹¹⁷⁶ Din totalul de cca. 135 de antroponime, peste 80 (60%) sunt concentrate la *Albumus Maior*; dintre acestea, 40 apar în contractele și actele păstrate în cele 25 de tabulae ceratae (**CIL III**, p. 921-966 = **IDR I, TabCerD**, I-XXV).

¹¹⁷⁷ I.I. Russu, **Ilirii. Istoria -limba și onomastica- romanizarea**, București, 1969, p. 29-30.

¹¹⁷⁸ D. Protase, **Ilirii în Dacia romană**, în **SCIVA** 29, 1978, 4, p. 497-503. Despre relațiile Dalmației cu Dacia romană, a se vedea J.J. Wilkes, **Dalmatia**, London, 1969, p. 173-174.

auriferă a Munților Apuseni¹¹⁷⁹ unde au conservat structuri de organizare arhaice și instituții proprii (*kastella, principes*)¹¹⁸⁰.

Deși împământenirea unor grupuri compacte de illyri cu instituții proprii ar sugera o dislocare organizată a acestor coloniști, se pare că în cazul minerilor dalmatini avem de-a face mai degrabă cu o migrare voluntară, stimulată de administrația imperială interesată în obținerea unei forțe de muncă cât mai numeroase și specializate¹¹⁸¹: în acest sens pledează conservarea vechilor instituții și a modului ancestral de viață al coloniștilor și, mai ales, menținerea legăturilor stânse între illyrii stabiliți în Dacia și comunitățile rămase în patria natală dalmatină. Astfel, împreună cu numeroșii mineri liberi, atrași de bogățiile în aur ale noii provincii, vor fi venit în Dacia și elemente ale aristocrației locale –acei *principes Delmati* ca T. Aurelius Aper¹¹⁸² din Splonum și Maximus Venetus¹¹⁸³-, fără să fi fost antrenați direct în minerit. Oricum, se admite existența unei colonizări spontane, din liberă inițiativă, multe persoane originare din Dalmația venind în Dacia pe cont propriu¹¹⁸⁴.

¹¹⁷⁹ M. Zaninović, *Delmati e pirusti e la loro presenza in Dacia*, în *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 129-135; **Wollmann 1996**, p. 165-171.

¹¹⁸⁰ C. Daicoviciu, în *Apulum* 4, 1961, p. 51-61; E. Popescu, în *StCl* 9, 1967, p. 181-198; V. Wollmann, în *AIACluj* 27, 1985-1986, p. 269-271, 283 sq; R. Ciobanu, în *Apulum* 36, 1999, p. 199-214.

¹¹⁸¹ **Wollmann 1996**, p. 165.

¹¹⁸² *CIL* III, 1322 = *IDR* III/3, 345.

¹¹⁸³ *IDR* I, *TabCerD* 6 (anul 139): Maximus Veneti princeps.

¹¹⁸⁴ Cf. supra nota 287.

Cum se poate constata, populația illyră din Dacia era concentrată în zona auriferă din Apuseni, în special la Alburnus Maior (Roșia Montană). Aici întâlnim mai ales *Pirustae*, care ocupau un întreg cartier la Alburnus Maior (*vicus Pirustarum*)¹¹⁸⁵. Un alt grup purta numele de *Baridustae*, care alcătuiau un *collegium Baridustarum*¹¹⁸⁶; ei trebuie să fi venit din Bariduum¹¹⁸⁷, *statio* în Dalmația, între orașele Salona și Servitium. Tot în zona auriferă din Apuseni sunt atestate triburile illyre *Sardeates*¹¹⁸⁸ și *Maniates (Maniatae)*¹¹⁸⁹, precum și un *kastellum Ansis*¹¹⁹⁰.

Istoriografia a remarcat faptul că în Dacia illyrii dalmatini formau în centru zonei aurifere din Apuseni o puternică enclavă¹¹⁹¹, probabil izolată, cel puțin în prima jumătate a secolului II p. Chr. Este însă de observat faptul că illyrii dalmatini se exprimă în limba latină, iar onomastica lor reflectă procesul de romanizare.

Descoperirea *lucus*-ului –cuprinzând 25 de altare votive– de la Alburnus Maior¹¹⁹² a relevat situații deosebit de interesante: perpetuarea unor instituții social-administrative și forme de locuire

¹¹⁸⁵ **IDR I, TabCerD, 9, cf. I.I. Russu, Studii illyrice (II), în OmCD, p. 463-477.**

¹¹⁸⁶ **IDR III/3, 388.**

¹¹⁸⁷ **E. Tomaschek, în RE II (1897), col. 17.**

¹¹⁸⁸ **IDR III/3, 418.**

¹¹⁸⁹ **AE 1990, 831.**

¹¹⁹⁰ **V. Wollmann, în AIIACIuj 27, 1985-1986, p. 269-271.**

¹¹⁹¹ **C. Daicoviciu, Castella Dalmatarum în Dacia, în Apulum 4, 1961, p. 51-60; S. Mrozek, Aspects sociaux et administratif des mines d'or en Dacie, în Apulum 7/1, 1968, p. 310-313.**

¹¹⁹² **V. Wollmann, Un „lucus” la Alburnus Maior, în AIIACIuj 27, 1985-1986, p. 253-296.**

după model dalmatin (colonii de mineri –*kastellum Ansis*)¹¹⁹³; păstrarea conștiinței etnice și a legăturilor cu patria timp de mai multe generații (altarul închinat în sănătatea celor din tribul *Maniatium*)¹¹⁹⁴; conservatorismul religios este ilustrat de venerarea unor străvechi divinități illyrice –*Melantos, Naon, Sidus* (identificat de illyri cu marele lor zeu al cailor, *Menzana*)¹¹⁹⁵; pe de altă parte, procesul de romanizare se reflectă și în viața religioasă a coloniștilor illyri care au „aderat” la o serie de divinități ale panteonului clasic, greco-roman.

Din aceste texte epigrafice rezultă că locuitorii-mineri nu numai că și-au păstrat trăsăturile și, parțial, funcțiile tipului de așezare (*kastellum*)¹¹⁹⁶ –*k(astellum) Ansis, k(astellum) Avieretium, k(astellum) Baridustarum*- pe care l-au transplatat din Dalmația în Dacia, dar s-au și grupat în jurul unor *collegia* etnice, religioase, profesionale. Aceste altare votive descoperite într-un punct oarecum izolat al civilizației romane ilustrează penetrația spiritualității romane în comunități etnice bine închegate, reflectată atât de modificarea manifestărilor religioase, cât și de generalizarea scrierii latine; formele corupte de scriere indică nivelul cunoștințelor de limbă latină și, în general, stadiul romanizării. În general, colonizarea intensă a ținuturilor aurifere ale Daciei Superior cu elemente illyro-dalmatine romanizate

¹¹⁹³ ***Ibidem***, p. 269-271.

¹¹⁹⁴ ***Ibidem***, p. 263-264.

¹¹⁹⁵ ***Ibidem***, p. 266 sq, 274, 277, 283.

¹¹⁹⁶ *Mici sate de munte, comunități în fruntea cărora se afla un principe.*

sau pe cale de a se romaniza a accelerat procesul de romanizare a populației¹¹⁹⁷.

În alte părți ale Daciei, la Sighișoara, Apold și în alte câteva locuri de pe valea Târnavei Mari (Micăsasa, Mediaș) au fost colonizate grupuri de illyro-pannoni¹¹⁹⁸. În sfârșit, alte grupuri de illyri sunt cunoscute în trupele auxiliare, îndeosebi în cele de proveniență illyrică, precum *ala numeri Illyricorum* de la Brâncovenesti¹¹⁹⁹.

Cât privește identificarea illyrilor din Dacia pe baza monumentelor și a riturilor funerare, este de remarcat că cercetările mai recente¹²⁰⁰ atribuie acestor coloniști necropolele de la Boteș-Corabia (în Munții Zlatnei), Brad – „La Petrenești”, Ruda-Brad („Muncelul”), cimitirul de sud-est al Romulei, precum și mai de mult cunoscutele necropole de la Ighiu (jud. Alba), Sighișoara – „Pârâul Hotarului” (illyro-pannoni), Apulum și Cinciș (jud. Hunedoara).

În consecință, după cum s-a putut constata, este evident faptul că –în pofida reputației de „rezistență la romanizare”¹²⁰¹– illyrii colonizați în

¹¹⁹⁷ **Wollmann 1996**, p. 167.

¹¹⁹⁸ I. Mitrofan, în **ActaMN** 18, 1981, p. 99-107; **IDR** III/4, 196-204.

¹¹⁹⁹ D. Protase, A. Zrinyi, **Castrul roman de la Brâncovenesti**, Tg. Mureș, 1994, p. 117-123; I. Piso, în **ActaMN** 36/I, 1999, p. 87.

¹²⁰⁰ Adriana Rusu, **Les Illyriens en Dacie**, în **PolEdil II**, p. 145-156; Irina Nemeti, Sorin Nemeti, **Tracii și illirii**, în M. Bărbulescu (coord.), **Funeraria Dacoromana**, Cluj-Napoca, 2002 (sub tipar).

¹²⁰¹ E. Polay, în **Das Altertum** 19, 1973, 1, p. 131; R. Étienne, G. Fabre, P. le Roux, A. Tranoy, în **Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien**, București-Paris, 1976, p. 106.

Dacia au acționat aici tocmai ca vectori ai romanizării¹²⁰².

B.4. Nume traco-moeso-dacice¹²⁰³. În primul rând, atrage atenția faptul că numele dacice întâlnite în inscripții sunt în număr extrem de redus. Cele cca. 65 de antroponime traco-moeso-dacice (*Aulucentus, Babus, Bessa, Bithus, Butes, Cotes, Dizo, Dolens, Drebias, Duda, Dula, Dules, Muca, Mucapor, Mucapuis, Mucatra, Prisosta, Soia, Sola, Tzinta, Zetzi* etc.) reprezintă sub 3% din onomastica Daciei romane. Datele oferite de cercetările onomastice pentru principalele comunități din Dacia romană oferă un tablou asemănător. Astfel, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, singura *colonia deducta* din Dacia, doar 0,4% din *cognomina* atestate epigrafic sunt de origine traco-dacică¹²⁰⁴. La Apulum, pentru *cognomina* de origine traco-dacică avem un procentaj de 1,8%¹²⁰⁵. La Potaissa, din 288 de antroponime atestate epigrafic, numai 10 sunt de origine traco-dacică, atribuirea lor mai precisă fiind dificilă¹²⁰⁶.

Atare situație se explică –cum s-a arătat mai sus– nu prin absența, ci prin prisma situației sociale a populației autohtone din Dacia romană (mai precis, prin evicțiunea elitei societății autohtone care, în împrejurări normale –odată cooptată în sistemul administrativ roman-, ar fi

¹²⁰² I.I. Russu, *Illirii*, 1969, p. 138-141; I. Mitrofan, *ActaMN* 18, 1981, p. 109.

¹²⁰³ **Russu 1977**, p. 360.

¹²⁰⁴ **Piso 1991**, Appendix I, p. 331.

¹²⁰⁵ **Piso 1991**, Appendix II, p. 333.

¹²⁰⁶ M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 53 sqq.

trebuie să constituie o parte a clasei active social și politic)¹²⁰⁷.

Dat fiind faptul că, pe cât se pare, majoritatea antroponimelor traco-dace din Dacia aparțin tracilor balcanici imigrați din sudul Dunării și fiind dificil a distinge net pe cele pur și exclusiv geto-dace, se utilizează în terminologie o sferă mai largă –antroponime „traco-moeso-dacice”¹²⁰⁸. Fără îndoială, o parte a acestor nume aparțin autohtonilor daci; aceste nume nu sunt niciodată asociate cu închinări către divinitățile trace.

Provinciile est-balcanice –de substrat etnic-social și lingvistic tracic- au contribuit în largă măsură la implantarea romanității¹²⁰⁹, cu deosebire, în Dacia sud-carpatică (adică o mare parte a Daciei Inferior) unde elementul colonizator preponderent pare a fi de proveniență sud-dunăreană¹²¹⁰. Greu de distins de daci, coloniștii de origine tracică sau traco-moesică apar cu frecvență redusă în inscripții¹²¹¹. Despre o colonizare oficială a tracilor nu se poate vorbi, necunoscându-se, deocamdată, grupuri compacte de traci balcanici așezați în Provincia carpatică asemeni celților norico-pannoni ori illyrilor dalmatini; fenomenul este însă cunoscut

¹²⁰⁷ Cf. supra § 4.1.

¹²⁰⁸ I.I. Russu, **Limba traco-dacilor**², București, 1967.

¹²⁰⁹ **Idem**, **Tracii în Dacia romană**, în *ActaMN* 4, 1967, p. 85-105; D. Protase, **L'anthroponomastique thraco-dace et l'origine ethnique des porteurs dans les inscriptions de la Dacie romaine. Quelques observations**, în *PolEdil II*, p. 157-165.

¹²¹⁰ D. Tudor, Cr. Vlădescu, **Dardanii la Romula-Malva**, în *Apulum* 10, 1972, p. 139-141.

¹²¹¹ **Macrea 1969**, p. 254; **Bărbulescu 1998**, p. 67; **Petolescu 2000**, p. 226

în Dobrogea unde au fost colonizate grupuri sud-tracice de *Bessi*, *Lai* și, eventual, *Ausdecenses*¹²¹².

Documentația epigrafică permite sesizarea unei colonizări „individuale” și mai cu seamă „militare” a tracilor sudici în Provincia carpatică. Majoritatea tracilor balcanici identificați epigrafic sunt militari proveniți din auxiliile trace (*coh. II Flavia Bessorum*, *coh. I Thracum Germanica c.R. equitata*, *coh. I Thracum sagittariorum*, *coh. VI Thracum equitata*)¹²¹³ sau prezenți în alte trupe auxiliare și chiar în legiuni¹²¹⁴.

Proporția și rolul tracilor meridionali în colonizarea și romanizarea Daciei rezultă din analiza elementelor etnice și social-culturale originare din Moesia și din Thracia. După cum se poate constata din Thracia sunt auxiliile cu ethnicon trac, unii militari din alte unități și multe persoane cu antroponime de tip „traco-moeso-dacic” dar și greco-oriental, ca și majoritatea adoratorilor Cavalerului Trac (Heros) în Dacia¹²¹⁵, unde sunt cunoscute 42 de asemenea monumente¹²¹⁶. În provincia carpatică sunt atestate

¹²¹² Al. Suceveanu, Al. Banea, **La Dobroudja romaine**, București, 1991, p. 37; Al. Suceveanu, în **IstRomânilor II**, p. 309.

¹²¹³ Toate aceste auxiliii trace au fost dislocate în Transilvania. Numai *coh. II Flavia Bessorum* a staționat o vreme pe Oltul sud-carpatic, la Stolniceni, înainte de a fi transferată la Cincșor, pe Oltul transilvan.

¹²¹⁴ De pildă, la Potaissa în leg. V Macedonica: Aurelius Dolens (**CIL** III, 6255), Aurelius Muca, Aurelius Mucianus (**CIL** III, 7688) și la Apulum în leg. XIII Gemina: Mucapor Mucatralis (**ArhErt** 32, 1912, p. 273 sq).

¹²¹⁵ I.I. Russu, în **ActaMN** 4, 1967, p. 94-104.

¹²¹⁶ N. Hamparțumian, **Corpus cultus Equitis Tracii. IV. Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia**, Leiden, 1979; C.C. Petolescu, **Despre cultul Eroului Trac în Dacia**, în **SCIVA** 31, 1980, 4, p. 637-640; **idem**, în **EAVR**, I, 1994, p. 267.

și alte divinități traco-moesice precum *Cavalerii Danubieni*¹²¹⁷, *Zbelthiurdus*¹²¹⁸ și *Dea Dardanica*¹²¹⁹.

Cât privește identificarea tracilor sudici pe baza monumentelor și riturilor funerare, cercetările mai noi¹²²⁰ au putut preciza că mai mult de o treime din persoanele de proveniență sud-tracică nu sunt cetățeni; restul, au dobândit cetățenia sub Hadrian și, mai ales, sub Septimius Severus și Caracalla. Un nume precum cel al lui Dules Maximi¹²²¹ este un indiciu interesant privind romanizarea acestei populații: personajul poartă un nume trac în vreme ce tatăl său avea unul roman, situație similară celei întâlnite în *Nympeheum*-ul de la Germisara unde este atestat dacul Decebalus Luci¹²²². În general tracii meridionali identificați prin inscripțiile funerare nu-și precizează ocupația decât dacă sunt militari sau veterani; aici este de observat faptul că nici un monument sepulcral aparținând etnicilor traci nu menționează vreo auxiliie tracică. În acest context, este de remarcat și faptul că mormintele de incinerare pe loc (*busta*) cu groapă săpată în trepte de la Muncelu – Brad și Romula pot fi puse în legătură cu coloniști

¹²¹⁷ *Repertoriul descoperirilor: D. Tudor, Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum, II, Leiden, 1969-1976. A se vedea și Ivana Popović, în LIMC VI, 1 (1992), p. 1080, s.v. Les Cavaliers Danubiens.*

¹²¹⁸ *IDR II, 20 (Drobeta), cf. D. Tudor, Zeii Sabazios și Zbelsurdos la Drobeta, în Pontica 10, 1977, p. 117-126.*

¹²¹⁹ *IDR II, 344-345 (Romula).*

¹²²⁰ *Irina Nemeti, S. Nemeti, Funeraria Thracica, în Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane, Cluj-Napoca, 1999, p. 181-193 .*

¹²²¹ *IDR III/3, 438; Adriana Rusu, în PolEdil II, p. 151 sq. nr. 3 și 156 (pl. VII/1).*

¹²²² *I. Piso, Adriana Rusu, în RMI 49, 1990, 1, p. 12.*

de origine sud-tracică –dardani la Romula și piruști¹²²³ la Muncelu –Brad¹²²⁴.

De altfel, s-a presupus că în provincia traiană traco-moesii au fost cei care s-au integrat mai repede și mai ușor în romanitatea Daciei dat fiind faptul că din punct de vedere social-etic și lingvistic, ca și sub raportul culturii materiale, ei erau mult mai apropiați de autohtonii daci¹²²⁵.

B.5. Nume semite (syro-palmyrene)¹²²⁶. Cele peste 60 de antroponime syro-palmyrene (*Abgar, Aninas, Audeo, Bana-, Barhaddus, Bolhas, Barsemios, Guras, Habibis, lateimos, liddeus, Malchus, Perhev, Salmas, Thaemus, Theimes, Tiiadmes, Zabdibol, Zora* etc.) atestate în Dacia reprezintă lotul cel mai bogat de nume orientale din provincia nord-dunăreană¹²²⁷.

Între elementele etnice și culturale (religii) venite din Orient, cele din Siria și din zona semito-syriană constituie o grupă numeroasă și relativ compactă, apărând cu trăsături mai pregnante în variatele manifestări publice¹²²⁸.

¹²²³ *La piruști din Dalmatia estică sunt cunoscute și nume trace, cf. J.J. Wilkes, Dalmatia, London, 1969, p. 176.*

¹²²⁴ *Cf. în general Irina Nemeti, S. Nemeti, op. cit., p. 181 sqq.*

¹²²⁵ *I.I. Russu, în ActaMN 4, 1967, p. 85-105.*

¹²²⁶ *Russu 1977, p. 361; S. Sanie, L'onomastique orientale de la Dacie romaine, în DaciaNS 14, 1970, p. 233-242; idem, Onomastica orientală din Dacia romană (II), în ActaMN 10, 1973, p. 151-170.*

¹²²⁷ *Idem, Cultele orientale în Dacia romană, I, București, 1981, p. 206-243.*

¹²²⁸ *Cf. în general I.I. Russu, Elemente syriene în Dacia carpatică și rolul lor în „colonizarea” și romanizarea provinciei, în ActaMN 6, 1969, p. 167-186; D. Tudor, Sirienii în Dacia inferioară, în Apulum 9, 1971, p. 659-664.*

În Dacia, syrienii se manifestă în armată, în viața economico-socială și prin cultele religioase variate, tipice și foarte populare, difuzate nu numai în cercul grupurilor etnice ori al familiilor syriene. Unii dintre ei -palmyrenii- aveau o pronunțată conștiință etnică și culturală¹²²⁹, vorbeau, alături de latină, idiomul lor semit și scriau cu alfabetul lor „național” (e.g. inscripția bilingvă latino-palmyreană de la Tibiscum¹²³⁰).

Persoane cu antroponime syro-palmyrene sau cu menționarea expresă a originii lor sunt cunoscute mai ales în centrele urbane unde se ilustrează în afacerile comerciale reușind, uneori, să accedă în aristocrația municipală. Astfel, la Apulum¹²³¹ ca și la Sarmizegetusa¹²³² sunt atestați *Suri negotiatores*, iar la Porolissum aristocrația municipală este dominată de către elemente syriene, în special palmyrene¹²³³. Prezența syrienilor este bine atestată și în regiunea auriferă din Apuseni, la Alburnus Maior și, mai ales la Ampelum, unde întâlnim, de pildă, doi preoți ai lui Iupiter Dolichenus¹²³⁴ și alți trei syrieni care îl venerază pe Iupiter Dolichenus și Deus Commagenus, fiind preoți ai acestor culte¹²³⁵. Ca și

¹²²⁹ Doina Benea, *Die kulturelle Integration der palmyrenischen Truppen aus Provinz Dakien*, în *Limes 18* (Amman, 2-12 sept. 2000).

¹²³⁰ *CIL III*, 7999 = *IDR III/1*, 154 (piatra funerară a lui Aelius Guras liddei, optio ex Numero Palmyrenorum).

¹²³¹ *CIL III*, 7761 = *IDR III/5*, 218.

¹²³² *IDR III/2*, 203.

¹²³³ Adela Paki, în *ActaMP 12*, 1988, p. 215-225; **Paki 1998**, p. 43-80 (repertoriul onomastic); *eadem*, în *ActaMN 35/1*, 1998, p. 141-144.

¹²³⁴ *IDR III/3*, 298; V. Wollmann, I.T. Lipovan, în **Potaissa 3**, 1982, p. 90.

¹²³⁵ *IDR III/3*, 299.

alte *nationes* imigrate în Dacia syrieni formau *collegia* cu caracter etnic și religios.

Numeroase elemente syro-palmyrene sunt cunoscute în localitățile de garnizoană ale auxiliilor syriene –Porolissum, Micia, Tibiscum- unde, în secolul II militarii, veteranii și familiile acestora formau grupuri etnice compacte. *Auxilia* syriene dislocate în Dacia provin din patru grupe de populații (triburi): *Ituranei*, *Commageni*, *Palmyreni* și *Syri*.

Între divinitățile orientale din panteonul Daciei romane¹²³⁶ sunt atestate și numeroase zeități syriene (*Iupiter Dolichenus*¹²³⁷, *Dea Syria/Atargatis*, *Sol Invictus*, *Deus Aeternus*¹²³⁸, *Azizus/Bonus Puer*, *Thumasmages*, *Baltis*, *Theos Hypsistos*, precum și o serie de baalimi locali sincretizați cu Iupiter: *Iupiter Heliopolitanus*, *Iupiter Hierapolitanus*, *Iupiter Balmarcodes*) și palmyrene (*Belus*, *dii patrii* –*Malagbel*, *Bebellhamon*, *Benefal* și *Manavaț*, *Ierhabol/Iahribolus*)¹²³⁹.

B.6. Nume asianice¹²⁴⁰. Dintre numele purtate în Dacia de coloniști veniți din Bithynia, Galatia, Phrygia, Pamphylia, Mysia etc. (de pildă *Affia*,

¹²³⁶ Cf. în general R. Turcan, **Les cultes orientaux dans le monde romaine**, Paris, 1989 (a se vedea traducerea românească, de M. Popescu, București, 1998, precum și studiul introductiv de C.C. Petolescu, **Dacia și fenomenul oriental**, p. 5-11); I. Berciu, C.C. Petolescu, **Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale**, (EPRO 54), Leiden, 1976.

¹²³⁷ Al. Popa, I. Berciu, **Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine**, (EPRO 69), Leiden, 1978.

¹²³⁸ D. Isac, **Deus Aeternus în provincia Dacia**, în *Apulum* 9, 1971, p. 537-546.

¹²³⁹ I.I. Russu, în *ActaMN* 6, 1969, p. 180-185; S. Sanie, **Culte orientale în Dacia romană. I. Cultele siriene și palmirene**, București, 1981; *idem*, **Die syrischen und palmyrenischen Kulte im römischen Dakien**, în *ANRW* II, 18/2, 1989, p. 1165-1271.

¹²⁴⁰ **Russu 1977**, p. 361.

Asclepius et Asclep(iades ?) cives Bithinum; Alexandrinus, cives Bithynus; Isidora, domo Asiae –dar și alții ca *Arria Mama, Pyrra Trophima, Hermes Myrini* care venerau divinități microasiatice) majoritatea sunt antroponime larg răspândite în Orientul grecofon; numele autentic asianice întâlnite în Dacia sunt rare: *Tarasis* (patronimul unui *miles numeri Germanicianorum* –Zenon Tarasi¹²⁴¹), *Pontia Syl.]usa* și *Pontia Asia*¹²⁴². Purtătorii unor nume iraniene (*Arimo, Arzakes, Farnax*) sunt persoane imigrate din Cappadocia sau Pont și nu direct din Iran.

În provincia Dacia întâlnim mai multe persoane venite din diferite părți ale Asiei Mici: Pergamon, Sebastopolis, Amasia, Philadelphia, Caesarea Pontica, Aspendos, Epiphania, Tavium, Isaur(i)a, Tios etc. Dintre coloniștii sosiți din Asia Mică¹²⁴³ au fost identificate în Dacia Superior trei grupuri de populație: *Asiani* la Napoca¹²⁴⁴, *Galati* la Napoca (*Galatae consistentes municipio*¹²⁴⁵), *Germisara* (*collegium Galatarum*¹²⁴⁶) și *Alburnus Maior*¹²⁴⁷, *Ponto – Bithyni* la Apulum (*collegium Pontobithynorum*¹²⁴⁸) și *Ampelum*¹²⁴⁹. După cum se poate constata, coloniștii microasiatici se grupează adeseori în *collegia* cu caracter etnic-religios,

¹²⁴¹ **AE** 1910, 152 = **IDR** III/5, 615 (*Apulum*).

¹²⁴² **AE** 1983, 819 = **IDR** III/5, 563 (*Apulum*).

¹²⁴³ C.C. Petolescu, **Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine**, în **DaciaNS** 22, 1978, p. 213-218.

¹²⁴⁴ **CIL** III, 870.

¹²⁴⁵ **CIL** III, 860.

¹²⁴⁶ **CIL** III, 1394 = **IDR** III/3, 234.

¹²⁴⁷ **AE** 1944, 25 = **IDR** III/3, 398.

¹²⁴⁸ **ATE** 1904, p. 129-130 = **IDR** III/5, 153.

¹²⁴⁹ **IDR** III/3, 341: *Alexandrinus, cives Bithynus*.

dorind prin acest gen de exclusivism să-și păstreze identitatea culturală și, eventual, privilegiile.

În alte situații, coloniștii microasiatici sunt atestați individual, putând fi identificați după divinitățile lor „naționale”: *Adrastia*, *Cybele –Meter Troklimene*¹²⁵⁰ (din Phrygia), *Iupiter Optimus Maximus Bussumarus*, *Iupiter Optimus Maximus Bussurigijs*, *Iupiter Optimus Maximus Tavianus*¹²⁵¹ (din Galatia), *Aesculapius Pergamenius*¹²⁵², *Iupiter Optimus Maximus Cimistenius*¹²⁵³/*Zeus Cimistenus/Kimistes*¹²⁵⁴ (din Bithynia), *Iupiter Optimus Maximus Erusenus*¹²⁵⁵ (din Erisa – Caria), *Glykon*¹²⁵⁶ (din Paphlagonia), *Men Cilvastianus* (din Phrygia), *Zeus Narenos*¹²⁵⁷ (din Nara – Galatia), *Saromandus*¹²⁵⁸, *Zeus Sardendenos*¹²⁵⁹ /*Samendenos*¹²⁶⁰, *Zeus Sittakomicos/Sittakomikenus*¹²⁶¹, *Zeus Syrgastos*¹²⁶² (din Tios-Bithynia). Alte culte ale unor divinități microasitice atestate și în Dacia¹²⁶³ –*Cybele (Magna Deum Mater, Attis,*

¹²⁵⁰ **CIL III**, 7766 (Apulum).

¹²⁵¹ Despre cele trei divinități galatine atestate la Apulum și la Napoca, cf. în general Al. Popa, I. Berciu, **Divinități galatine în Dacia romană**, în **IMCD**, p.315-324 și Husar, **CeltGermDac**, p. 259-262.

¹²⁵² **IDR III/2**, 164 (Sarmizegetusa).

¹²⁵³ **AÉ** 1964, 185-186 (Apulum); **IDR III/3**, 432 (Ampelum).

¹²⁵⁴ **IDR III/3**, 432 (Boteș-Corabia /Ampelum).

¹²⁵⁵ **CIL III** 859 = **ILS** 4083 (Napoca).

¹²⁵⁶ **CIL III**, 1021-1022.

¹²⁵⁷ **IDR III/3**, 398.

¹²⁵⁸ **CIL III**, 964 (Micăsasa), cf. I. Mitrofan, în **EphemNap** 1, 1991, p. 185-188.

¹²⁵⁹ **CIL III**, 7762 (Apulum).

¹²⁶⁰ **IDR III/3**, 401 (Alburnus Maior).

¹²⁶¹ **IDR III/3**, 409 (Alburnus Maior).

¹²⁶² V. Moga, I. Piso, M. Drîmbean, în **ActaMN** 35/1, 1998, p. 109-111, nr. 1 (Apulum).

¹²⁶³ Cf. în general Al. Popa, **Culte egiptene și microasiatice în Dacia romană**, Diss., Cluj-Napoca, 1979.

*Sabazius*¹²⁶⁴ - erau deja larg răspândite în lumea romană în secolul al II-lea p. Chr.

B.7. Nume africane (egiptene și afro-semitice/punice)¹²⁶⁵. Antroponime teoforice - derivate de la numele unor divinități egiptene - ca *Arphocras* ori *Sarapio*, larg răspândite în partea greco-orientală a Imperiului, nu e deloc sigur că aparțin unor persoane imigrate din Egipt; de pildă, o *Isidora* („darul Isidei”) își precizează obârșia - *domo Asiae*¹²⁶⁶. În schimb, sunt atestate în Dacia mai multe divinități egiptene¹²⁶⁷: *Serapis*, *Isis*, *Ammon*, *Apis*, *Harpocrates*, precum și o exotică divinitate solară sincretistă - *Iao*, *Tithoes*, *Re-Harmachis* (trei *nomina sacra* care desemnau aceeași divinitate, Soarele, în ipostaze diferite) - născută în ambianța amalgamului de credințe semito-grecești din Egipt¹²⁶⁸. Dintre divinitățile egiptene, cele mai răspândite sunt *Serapis* și *Isis*. O comunitate de coloniști egipteni trebuie să fi rezidat la Potaissa unde este cunoscut un colegiu de adoratori ai Isidei (*collegium Isidis*)¹²⁶⁹. Atestarea epigrafică a comunității de credincioși ai Isidei presupune și existența unui templu pentru divinitățile egiptene la Potaissa¹²⁷⁰.

¹²⁶⁴ M. Macrea, **Le culte de Sabazius en Dacie**, în *DaciaNS* 3, 1959, p. 325-339.

¹²⁶⁵ **Russu 1977**, p. 361-362.

¹²⁶⁶ **CIL III**, 7802.

¹²⁶⁷ Al. Popa, **Culte egiptene și microasiatice în Dacia romană**, Diss, Cluj-Napoca, 1979; **Bărbulescu, ISDR**, p. 136.

¹²⁶⁸ N. Vlăssă, în **Potaissa** 2, 1980, p. 133-153.

¹²⁶⁹ **CIL III**, 882.

¹²⁷⁰ M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 165.

Între antroponimele africane atestate în Dacia¹²⁷¹ întâlnim nume cu elemente afro-semitice (*Birsius, Bersius, Iarse, Masinnius, Satrius, Sattara*), *cognomina* care indică originea etnică (*Afer, Afra, Maurina, Maurus*), precum și *cognomina* foarte frecvente în Africa romană (*Bonosus, Bonosa, Donatus, Donata, Iuliosa, Rogatianus, Rogata, Saturninus, Saturnina*).

Dintre divinitățile originare din Africa romană de nord-vest, cu origine punică, în Dacia sunt atestate: *Caelestis* (punica *Tanit*)¹²⁷² –care apare în două cazuri, la Apulum, alături de divinități syriene¹²⁷³, fapt ce ilustrează sincretismul syro-african-, *Saturnus* (venerat de un african de la Potaissa ca *Saturnus rex, pater deorum*¹²⁷⁴ – divinitate africană supremă care îmbina trăsăturile zeului berbec lybian cu egipteanul Ammon-Râ și punicul Ba'al chammân) și *Dii Mauri* venerați ca *dii patrii* de către *Maurii Miciensis*¹²⁷⁵. De asemenea, în panteonul Daciei romane sunt atestați *Silvanus* și *Mercurius* african, având principalul centru de cult la Micia¹²⁷⁶, unde exista o numeroasă comunitate de etnici africani.

¹²⁷¹ S. Sanie, **Africanii în Dacia romană**, în **Cercetări istorice** (Iași) 12-13, 1982, p. 300-302. Despre relațiile dintre Africa romană și Dacia, a se vedea M. Bărbulescu, **Africa e Dacia. Gli influssi africani nella religione romana della Dacia**, în A. Mastino, Paola Ruggeri (a cura di), **L'Africa romana. Atti del X Convegno di studio su l'Africa romana (Oristano, 1992)**, Sassari, 1993, p. 1119-1138.

¹²⁷² **CIL** III, 992 (Apulum); **IDR** III/2, 192 (Sarmizegetusa).

¹²⁷³ **AE** 1903, 58: **Balti Caelesti**; I. Berciu, Al. Popa, în **Latomus** 23, 1964, 3, p. 473-482: **IOM Dolichenus – Dea Suria Magna Caelestis**.

¹²⁷⁴ M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, în **Apulum** 17, 1979, p. 215-233; M. Bărbulescu, **Africa e Dacia...**, p. 1327-1334.

¹²⁷⁵ **AE** 1944, 74 = **IDR** III/3, 47 (Micia).

¹²⁷⁶ M. Bărbulescu, **Africa e Dacia...**, p. 1335-1338.

Majoritatea persoanelor originare din provinciile nord-vest africane sunt atestate în localitățile de garnizoană ale auxiliilor africane: Micia, Ampelum, Tibiscum etc. Un puternic aflux de elemente etnice și culturale (religii) de sorginte africană este sesizabil în Dacia în epoca Severilor¹²⁷⁷.

4.4 Structuri sociale și etnice

Compoziția socială și etnică a populației Daciei romane poate fi cercetată prin metoda onomastică-statistică. După cum s-a putut consta, Dacia romană avea o *structură etnică compozită*, născută prin colonizare. Colonizarea a fost în primul rând o acțiune oficială și masivă, care s-a efectuat cu coloniști de origini etnice diverse, din toate părțile lumii romane. În pofida mixajului etnic și a uniformizării lor romane, aceste diverse grupuri etnice își păstrează specificul „național”/tradițiile culturale¹²⁷⁸: -celții sunt celți, illyrii sunt illyri ș.a., trecuți variabil prin procesul de romanizare; ei sunt *romani provinciali*, de o sorginte sau alta, reprezentanți ai romanității sub variatele ei aspecte.

Cât privește relațiile interetnice din provincia Dacia este de remarcat că specificul național al diverselor grupuri de imigranți fac casă bună –ca

¹²⁷⁷ **Ibidem**, p. 1325, 1338.

¹²⁷⁸ Cf. în general P. Desideri, **L'romanizzazione dell'Impero**, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 466-478 (L'Impero e le nazioni); E. Lo Cascio, **L'impero nel secondo secolo**, în E. Gabba et alii, **Introduzione alla Storia di Roma**, Milano, 1999, p. 339 (L'impero romano e la dinamica dell'integrazione) și 344 (Gli equilibri etnici e sociali).

pretutindeni în lumea romană din epoca Principatului- cu cetățenia romană¹²⁷⁹. Așa de pildă, un palmyrean ca P. Aelius Theimes, *vet. ex (centurione) coh. I Vind.*¹²⁸⁰, din aristocrația ulpiană, înalță un templu inscripții „zeilor părintești” de acasă¹²⁸¹, dar este cetățean roman de mai multe generații și se exprimă numai în latină. Și în alte situații când avem de-a face cu persoane sau cu comunități de origine neromană evidentă, acestea se manifestă numai în forme romane (folosesc limba latină în inscripțiile pe care le ridică).

În stadiul actual al cercetării remarcăm faptul că avem o imagine destul de precisă despre compoziția socială și etnică a populației din Sarmizegetusa și Apulum, grație unui studiu exemplar al Prof. I. Piso¹²⁸². Subliniind bogăția deosebită a materialului epigrafic – aproape 600 de inscripții la Sarmizegetusa¹²⁸³ și peste 1000 la Apulum¹²⁸⁴ – trebuie precizat și faptul că rezultatele acestei cercetări nu pot fi extinse, fără anumite rezerve, la scara întregii populații a Daciei romane: din punct de vedere etno-demografic la Sarmizegetusa și Apulum nu avem de-a face cu un eșantion reprezentativ al întregii Provincii¹²⁸⁵, ci cu o parte a Daciei bine colonizată, de unde aproape toți autohtonii au fost dislocați pentru a se face loc

¹²⁷⁹ **Mócsy 1974**, p. 248 sq, 252-254, 259-263.

¹²⁸⁰ **IDR III/2**, 369-370.

¹²⁸¹ S. Sanie, în **SCIV** 19, 1968, 2, p. 575 sq; I. Piso, în **ActaMN** 24-25, 1988, p. 168.

¹²⁸² **Piso 1991**, p. 315-333.

¹²⁸³ **IDR III/2**.

¹²⁸⁴ **IDR III/5**.

¹²⁸⁵ **Piso 1991**, p. 315.

coloniștilor¹²⁸⁶. Apoi, atât Sarmizegetusa cât și Apulum erau localitățile cele mai importante din punct de vedere social, prin prestigiul lor ca sedii ale înalților funcționari imperiali.

Rezultatele cercetării populației din cele două mari orașe ale Daciei romane oferă următoarele date statistice. Sarmizegetusa¹²⁸⁷ -*nomina*: a) *honestiores*: (*dec.+Eq.R*) italice 102, gentilicii imperiale 46, celtice 4; b) *humiliores* (liberți, sclavi, peregrini) -italice 116, gentilicii imperiale 66, celtice 12; -*cognomina*: a) *honestiores*: romano-italice 135, grecești 10, syro-palmyrene 5, celtice 2, traco-dacice 1, illyrice 1; b) *humiliores*: italice 145, grecești 48, celtice 3, syro-palmyrene 1, traco-dacice 1. Apulum¹²⁸⁸ -*nomina*: a) *honestiores*: italice 70, gentilicii imperiale 48, celtice 7; illyrice 1; b) *humiliores*: italice 184, gentilicii imperiale 86, celtice 23; c) militari: italice 132, gentilicii imperiale 113, celtice 18, illyrice 1; -*cognomina*: a) *honestiores*: romano-italice 61, grecești 10, celtice 2; b) *humiliores*: romano-italice 71, grecești 23, celtice 13, tracice 6, illyrice 2, syro-palmyrene 2; c) militari: romano-italice 83, grecești 23, celtice 12, tracice 9, illyrice 3, syro-palmyrene 1.

Pentru dinamica populației este relevant procentajul de *nomina* imperiale. La Sarmizegetusa, gentiliciile imperiale au o pondere de 34 % în straturile inferioare ale societății (*humiliores*) și 30% în cele superioare (*honestiores*); de aici se poate deduce că noii cetățeni aveau șanse de afirmare mai reduse în

¹²⁸⁶ H. Daicoviciu, în **ActaMN** 21, 1984, p. 90.

¹²⁸⁷ **Piso 1991**, p. 330-331 (Appendix I).

¹²⁸⁸ **Piso 1991**, p. 332-333 (Appendix II).

elita ulpiană. La Apulum, *nomina* imperiale au o pondere de 29% în straturile de jos ale populației și 39% în cele superioare. *Nomina* imperiale reprezintă 21% din onomastica decurionilor la Sarmizegetusa, în timp ce la Apulum procentajul este mult mai ridicat (42%); atare realitate statistică sugerează că la Sarmizegetusa puterea politică aparținea unor vechi familii de coloniști sosiți în epoca traianică, în ce vreme ce la Apulum aristocrația municipală este compusă în mare parte din noi familii ridicate după mijlocul secolului II¹²⁸⁹

Așa cum era de așteptat un procentaj ridicat al gentiliciilor imperiale (42%) este întâlnit în rândul soldaților de la Apulum. M. Upii sunt numeroși (10%) la Sarmizegetusa, fapt explicabil prin colonizarea inițială din epoca traianică¹²⁹⁰. În Apulum, numărul mare al P. Aelii (23% dintre *honestiores*, 22% dintre militari), precum și bogăția lor denotă că aici conferirea statutului municipal sub Marcus Aurelius a fost o consecință firească a politicii de acordare a cetățeniei romane din timpul lui Hadrian¹²⁹¹. În schimb, în ambele orașe întâlnim puțini M. Aurelii (la Sarmizegetusa: 6,5% dintre *honestiores* și 16% dintre *humiliores*; la Apulum: 9% dintre *honestiores*, 11% dintre militari, 12% dintre *humiliores*) ceea ce denotă că atât la Sarmizegetusa cât și la Apulum, *Constitutio Antoniniana* din anul 212 p. Chr. nu a adus o creștere substanțială a numărului de cetățeni, cei

¹²⁸⁹ **Piso 1991**, p. 323.

¹²⁹⁰ C. Daicoviciu, în **RE** Suppl. XIV (1974), col. 629 sq.

¹²⁹¹ **Piso 1991**, p. 323.

mai importanți pași în acest proces fiind deja făcuți¹²⁹².

Cât privește *cognomina*, este de remarcat că procentajul de *cognomina* grecești în rândurile decurionilor (6% la Sarmizegetusa, 13% la Apulum) semnifică anumite tradiții culturale grecești din est¹²⁹³ în interiorul acelei *forma mentis romana* caracteristică elitelor municipale din cele două principale orașe ale Daciei romane. Pe de altă parte, procentajul ridicat de *cognomina latina* la ansamblul populației civile (76% la Sarmizegetusa; 72% la Apulum)¹²⁹⁴ că aceste comunități urbane erau puternic romanizate. În fapt, Ulpia Traiana Sarmizegetusa și colonia de la Apulum sunt centrele urbane de tip roman cele mai dezvoltate și societățile urbane cele mai bine structurate.

Diferența semnificativă între orașele romane din provinciile celtice ale Imperiului și cele din Dacia constă în faptul că în așezările urbane din Provincia carpatică onomastica autohtonă este aproape inexistentă¹²⁹⁵. Dacii au fost identificați pe cale arheologică¹²⁹⁶ dar ei nu au dispus de structuri care să conserve tradițiile culturale¹²⁹⁷. În

¹²⁹² *Ibidem, loc. cit.*

¹²⁹³ Ligia Ruscu, în *ActaMN* 35/1, 1998, p. 180-183.

¹²⁹⁴ Procentajul este similar cu cel cunoscut la scara întregii provincii Dacia, cf. *Kerényi 1941*, p. 293 și *Russu 1977*, p. 353.

¹²⁹⁵ Pentru comparație a se vedea situația autohtonilor în Noricum unde, din cca. 5 000 de antroponime cunoscute, 1 200 sunt celtice, cf. G. Alföldy, în *OnLat 1977*, p. 252 sq.

¹²⁹⁶ *Protase 1980, passim*; I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, Cluj, 1981; A. Ardeț, în *Thraco-Dacica* 12, 1991, 1-2, p. 138.

¹²⁹⁷ Pentru o imagine de ansamblu asupra situației din Imperiu în epoca Principatului, cf. E. Lo Cascio, în E. Gabba et alii, *Introduzione alla Storia di Roma*, Milano, 1999, p. 347 (La duplicată lingvistică e culturale

consecință, în mediile urbane din Dacia procesul de romanizare acționează îndeosebi asupra elementelor alogene încă insuficient romanizate¹²⁹⁸.

Așadar, societatea romană provincială din Dacia era –ca pretutindeni în lumea romană a epocii Principatului- o societate *deschisă* și *cosmopolită* în care criteriul cu care se opera era *gradul de civilizație*¹²⁹⁹.

4.4.1 Societatea și ierarhia sa. Stratificarea socială și dinamica populației

În ceea ce privește statutul social al locuitorilor Imperiului roman – înainte de *Constitutio Antoniniana* (212 p. Chr.)- distingem următoarele categorii: *cives Romani*, *cives Latini* și *peregrini*¹³⁰⁰. În Dacia, ca pretutindeni în lumea romană a epocii Principatului, diferențele sociale¹³⁰¹ erau determinate de mai mulți factori: avere, condiție socială, statut civic, origine, onorabilitate etc. Poziția socială a unei persoane era determinată de acțiunea complexă a acestor factori, de interferențele dintre starea juridică și situația materială¹³⁰².

dell'impero e la persistenza delle culture locali).

¹²⁹⁸ **Piso 1991**, p. 324.

¹²⁹⁹ P. Desideri, **La romanizzazione dell'Impero**, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 445-494.

¹³⁰⁰ Vl. Hanga, **Dreptul roman în Dacia**, în **IstRomânilor II**, p. 219 sqq.

¹³⁰¹ M. Bărbulescu, **Structuri sociale**, în **IstRomânilor II**, p. 205 sqq.

¹³⁰² Cf. în general P. Gamsey, **Social status and legal privilege in the Roman empire**, Oxford, 1970.

Locul pe care îl ocupă o persoană în societatea romană este în funcție de poziția sa (*status*) în familie (*status familiae*), societate (*status libertatis*), cetate (*status civitatis*)¹³⁰³. Din punct de vedere al libertății (*status libertatis*) existau două categorii de oameni: *ingenui* sau oameni liberi și *servi* sau sclavi; dintre aceștia, doar *ingenui* aveau personalitate legală. Din punctul de vedere al cetățeniei existau, de asemenea, două categorii de oameni: cetățenii (*cives Romani*) și necetățenii („străinii”-*peregrini*), doar *cives Romani* beneficiind de drepturi politice. Categoriile juridice nu coincid neapărat cu cele economice.

În cadrul categoriei de *cives Romani* trebuie făcută distincția între cetățenii romani din Italia – cărora le vor fi fost asimilați și veteranii- (*cives Romani optimo iure*), scutiți de impozitul funciar, și marea masă a cetățenilor romani din provincii, obligați să-l plătească (? *minuto iure*). În rest, *cives Romani* beneficiau de aceleași drepturi publice (*iura publica*) și private (*iura privata*). Cetățenia romană (*civitas Romana*) reprezintă totalitatea drepturilor publice și private prevăzute de constituția romană¹³⁰⁴. Drepturile publice ale cetățenilor erau următoarele: dreptul de vota (*ius suffragii*), de a accede la magistraturi (*ius honorum*), de a îndeplini serviciul militar (*ius militiae*) și de a participa la celebrarea cultului public. Drepturile private cuprindeau: dreptul de a

¹³⁰³ Despre stratificarea socială în epoca Principatului, a se vedea G. Alföldy, **Römische Sozialgeschichte**³, Wiesbaden, 1984, p. 85-132.

¹³⁰⁴ F. De Martino, **Storia della Costituzione romana**², IVV, Jovene, Napoli, 1974-1975.

se căsători legal (*ius conubii*), de a dobândi bunuri și de a transmite o proprietate civilă, de a face comerț (*ius commercii*), de a intenta o acțiune în justiție etc.¹³⁰⁵. *Tria nomina* (*praenomen* – *nomen* – *cognomen*) reprezintă indiciul exterior al cetățeniei romane, însă în epocă chiar și cetățenii romani își indică uneori în inscripții doar *cognomina*.

Pentru provinciali, *civitas romana* reprezenta scopul suprem al promovării sociale¹³⁰⁶. În epoca Principatului, împăratul era cel care acorda dreptul de cetățenie. În cadrul populației Imperiului, alături de *cives Romani* și *peregrini* exista și o a treia categorie, *cives Latini* (cei care posedau doar dreptul de cetate incomplet)¹³⁰⁷.

Dintre necetățeni, categoria socială cea mai favorizată era constituită din *peregrini* („străini”). Situația peregrinilor era reglementată de obicei prin legea de organizare a provinciei (*lex provinciae*) și prin edictele guvernatorilor. Peregrinii din Dacia proveneau și din populația cucerită; ei nu aveau nici un fel de drepturi politice, iar numele lor nu era format din cele trei elemente, ci, de regulă, dintr-un nume individual, urmat de patronim (numele tatălui) la genitiv cu *f(iilius)* - de pildă: Mucatralis Biti *f(iilius)*, Scenobarbus Dasi *f(iilius)*, lubenna Bellagenti *f(ilia)*. Neavând *ius conubii*, ei

¹³⁰⁵ Cf. în general M. Kaser, **The Roman Privat Law**, Durban, 1965.

¹³⁰⁶ W. Eck (hrsg.), **Civitas Romana. Stadt und politisch-soziale Integration im Imperium Romanum der Kaiserzeit**, Stuttgart, 1994.

¹³⁰⁷ M. Humbert, **Le droit latin impérial: cité latines ou citoyenneté latine ?**, în *Ktema* 6, 1981, p. 207-226; A. Chastagnol, **L'empereur Hadrien et la destinée du droit latin provincial au IIe siècle ap. J.-C.**, în *Revue historique* 592, 1994, p. 217-227; *idem*, **La Gaule romaine et le droit latin**, Lyon, 1995.

nu se puteau căsători după obiceiul roman, însă puteau încheia căsătorii potrivit legilor lor, când ambii soți erau peregrini. Situația financiară a unor dintre peregrini, ca și serviciul militar în auxiliii¹³⁰⁸, le-a permis accesul individual la cetățenia romană. Peregrinilor li se oferea și posibilitatea unui acces colectiv la cetățenia romană, prin așa-zisa categorie intermediară a latinilor¹³⁰⁹.

În Dacia romană este atestată prin intermediul tăblițelor cerate de la Alburnus Maior existența așa-numitului „drept roman vulgar”, adică recurgerea peregrinilor la forme juridice specifice dreptului roman, păstrând în același timp multe norme aparținând dreptului cutumiar¹³¹⁰. Peregrinii pot avea statut de *incolae*, însă oricât de bogați ar fi, nu pot accede la magistraturi și onoruri publice.

Cum s-a arătat, în general se consideră că persoanele care au un nume individual urmat de patronim cu *f(i)lius* sunt peregrini, iar cei al căror al doilea nume este la genitiv –fără *f(i)lius* ar fi sclavi. Această „regulă” nu prea „funcționează” în Dacia, de unde și dificultatea de a-i deosebi pe peregrini de sclavi¹³¹¹. Persoane ca Flavius Barhadadi, *sacerdos Iovis Dolicheni ad legionem supra scriptam* (n.n., *leg. XIII Gemina*), Tutor Silvani, *equus alae*

¹³⁰⁸ W. Eck, H. Wolff (hrsg.), *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*, Köln-Wien, 1986.

¹³⁰⁹ G. Alföldy, *Notes sur la relation entre le droit de cité et la nomenclature dans l'Empire romain*, în *Latomus* 25, 1, 1966, p. 37-57. *En Dacia nu sunt atestate orașe de drept latin, cf. Ardevan 1998*.

¹³¹⁰ Vl. Hanga, *Crestomația pentru studiul istoriei statului și dreptului R.PR.*, I, București, 1955, p. 167-169; *idem*, în *IstRomânilor II*, p. 221 sq.

¹³¹¹ *Piso 1991*, p. 320 sq.

Bosporanorum, Decebalus Luci(i) etc. nu sunt evident sclavi și totuși le lipsește din nume indicația filiației prin formula *f(ilius)*.

Următoarea categorie socială –cea a supușilor (*dediticii*)- cuprindea majoritatea populației dacice învinse și constituite în comunități atribuite (*adtributae*) diferitelor centre urbane și, poate, unor unități militare –comunitățile fiind obligate, în acest caz, la prestarea unor munci în folosul armatei¹³¹². Accesul global al dediticilor (oameni liberi, dar de condiție inferioară) la cetățenia romană era interzis¹³¹³. Însă nu le va fi exclus accesul individual la cetățenie, după *honestas missio*, pentru soldații din unitățile auxiliare.

O dată cu promulgarea cunoscutei *Constitutio Antoniniana*¹³¹⁴ din anul 212 p. Chr., sub Caracalla, o bună parte dintre locuitori primesc *civitas Romana*¹³¹⁵, nu însă și *dediticii*. Acești rămâneau în continuare excluși de la *ius gentium* ceea ce îi va deosebi de *peregrini* care își păstrau aceste drepturi¹³¹⁶. *Constitutio Antoniniana* va duce la transformarea Imperiului roman într-o „națiune de tip modern”, majoritatea locuitorilor lumii

¹³¹² Cazul comunității *dace de la Sopor de Câmpie*, stabilită în teritoriul economic al legiunii V Macedonica curând după venirea acesteia la Potaissa, cf. **Bărbulescu, LegVMac**, p. 50-51.

¹³¹³ **Gaius, Institutiones** I, 26.

¹³¹⁴ A.N. Sherwin-White, **The Roman Citizenship**², Oxford, 1973, p. 279-280; T. Spagnuolo Vigorita, **Cittadini e sudditi tra II e III secolo**, în A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, III.1, Torino, 1993, p. 5-50.

¹³¹⁵ **Ulpianus, Dig.** I, 5, 17: In orbe Romano qui sunt, ex constitutione Imperatoris Antonini, cives Romani effecti sunt.

¹³¹⁶ Al. Suceveanu, **Un nouvelle hypothèse de restitution de la 9e ligne du PAP. GISS. 40 I**, în **DaciaNS** 34, 1990, p. 245-257.

romane fiind „uniți” de conștiința apartenenței la *communis patria* Roma¹³¹⁷. Pe de altă parte, Imperiul dobânda un mare spor de contribuabili¹³¹⁸ –care plăteau *tributum*-, fapt care se va reflecta și în Dacia. Rezumând, prin *Constitutio Antoniniana*, cea mai mare parte a locuitorilor orașelor (dar nu toate populațiile rurale) au primit *civitas Romana*, probabil din motive fiscale.

Cea mai defavorizată categorie socială era, desigur, cea a sclavilor. Însă soarta lor s-a ameliorat considerabil în epoca Principatului prin instituționalizarea emancipărilor (*manumissiones*) de sclavi. Sclavii (*servi*) nu aveau de obicei decât un sigur nume¹³¹⁹ (*Hermes* –„cel iute de picior”, *Onesimus* –„cel folositor”, *Eutyches/Fortunatus* – „cel care aduce noroc”, *Felix* –„cel fericit” etc. care indică, de regulă, starea juridică servilă), ei nu erau socotiți oameni; din punct de vedere juridic ei nu existau ca subiect de drept, nu aveau personalitate juridică și, prin urmare, nu erau purtători de drepturi și îndatoriri, fiind considerați niște obiecte care făceau parte din patrimoniul stăpânului.

¹³¹⁷ P. Desideri, ***Cittadinanza e nazionalità***, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), ***Storia di Roma***, Einaudi, Torino, 1999, p. 492-494.

¹³¹⁸ Cassius Dio 78, 9, 5 consideră *Constitutio Antoniniana* drept o simplă măsură fiscală.

¹³¹⁹ Un nume de sclav par excellence este *Hermes*. Numele grecești date sclavilor reflectă nu atât originea greco-orientală a acestora, cât gustul stăpânilor și conformarea lor la moda filoelenică a epocii. Totuși, destui dintre ei vor fi fost greci pentru că sclavii greci educați (cunoscători ai limbii grecești) erau apreciați în societatea vremii. Despre onomastica sclavilor și a libertizilor din Dacia, cf. Enikő György, ***Die Namengebung der sklaven und Freigelassen im römischen Dakien***, în *ActaMN* 36/1, 1999, p. 111-128.

În realitate, sclavii constituie o categorie socială extrem de eterogenă. În inscripții apar arareori sclavi de rând (*servi ordinarii*)¹³²⁰; sursele epigrafice menționează de obicei sclavi publici (*familia publica*) sau particulari (*familia privata*)¹³²¹. Numărul sclavilor din Dacia nu pare a fi fost prea mare¹³²², de vreme ce mari latifundii nu existau în Provincie, fără a mai vorbi despre faptul că epoca în care Dacia aparținea Imperiului, în multe domenii ale economiei romane mâna de lucru sclavagistă nu mai era preponderentă¹³²³.

Odată eliberați, sclavii deveneau liberiți (*liberti*) ai foștilor stăpâni (patroni); legăturile cu fostul stăpân nu se rup în totalitate, libertul rămânând în familia patronului căruia îi datorează *obsequium* (respect și devotament), *operae* (diferite servicii zilnice pe care libertul le făcea patronului) și *bona* (dreptul de moștenire al patronului dacă libertul murea fără urmași). Cu alte cuvinte, situația libertților este ambiguă în măsura în care, deși erau oameni liberi, ei rămân totuși în subordinea celor care i-au eliberat. Situația libertților era superioară din punct de vedere juridic celei a sclavilor, pentru că *liberti* aveau personalitate juridică dar erau niște cetățeni de

¹³²⁰ **IDR, I, TabCerD** 6, 7, 8 (contracte de vânzare-cumpărare de sclavi).

¹³²¹ D. Tudor, **Istoria sclavajului în Dacia romană**, București, 1957.

¹³²² M. Bărbulescu, în **IstRomânilor II**, p. 208.

¹³²³ P. Gamsey, **Non-slave Labour in the Roman World**, în P. Gamsey (ed.), **Non-slave Labour in the Greco-Roman World**, Cambridge, 1980, p. 34 sqq; E. Lo Cascio, **Forme dell'economia imperiale**, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 512-533.

categoria a doua –maculați de originea lor servilă-, nebeneficiind de drepturi politice. Libertii primeau *praenomen*-ul și *nomen*-ul foștilor stăpâni, la care se adăuga numele de sclav - de pildă, C. Atilius *Eutyches*, P. Tenacius *Gemellinus* sau Lucius Valerius L(ucii) I(libertus) Hermes; pe inscripții ei pot fi recunoscuți și prin indicația statutului lor de libeți (*libertus, augusti nostri libertus, augustalis* etc.).

*

Cetățeni romani, peregrini, libeți și sclavi, constituie tot atâtea categorii juridice în tabloul societății romane provinciale din Dacia. Această societate dinamică și complexă¹³²⁴ nu se poate circumscrie unei scheme întemeiată pe o viziune simplificatoare și rigidă a claselor, a barierelor –de natură socială ori etnică- dintre ele. Documentația epigrafică din Dacia relevă faptul că o situație juridică mai avantajoasă, respectiv posesia cetățeniei romane, nu garantează automat și o poziție mai bună din punct de vedere economic-material de vreme ce în zona auriferă din Apuseni¹³²⁵, de pildă, întâlnim cetățeni romani săraci care nu știu să scrie, truditori în mine (*locatores*), în timp ce unii peregrini redactează diferite acte sau ca oameni de afaceri apar în calitate de concesionari care închiriază forța de muncă.

Prin interferențele dintre starea juridică și situația economico-materială putem reconstitui o imagine mai verosimilă a unei societăți ierarhizate piramidal în două eșaloane: a) cetățeni romani și

¹³²⁴ Cf. în general **Bărbulescu 1998**, p. 68-70; *idem*, în **IstRomânilor II**, p. 205-218.

¹³²⁵ **Wollmann 1996**, p. 177, 188.

peregrini bogați, ofițerii, un strat subțire de sclavi imperiali și libești imperiali cu venituri substanțiale, alcătuiesc clasa superioară –*honestiores*; b) o masă de oameni liberi (*ingenui*), dar de condiție materială modestă, sclavii și libeștii acestora alcătuiesc treapta inferioară a societății – *humiliores*; acești producători de bunuri se organizau în *collegia* ce imitau ordinele superioare; în acest context este de semnalat diferența dintre *plebs urbana* și *plebs rustica*.

Evident, în secolul II, cele două entități (*honestiores* și *humiliores*) trebuie să înțeleasă din puncte de vedere politic și economico-social, nu ca și categorii juridice¹³²⁶. Începând însă din secolul III, pe măsura accentuării diferențelor sociale, legislația romană va omologa categoria celor bogați –*honestiores*, spre deosebire de cei săraci – *humiliores*, fenomen ce anunță sistemul închis al categoriilor sociale ereditare din epoca Dominatului¹³²⁷.

Pentru dinamica populației provinciale este relevant –cum s-a putut constata– procentajul crescând de *nomina* imperiale (Ulpius, Aelius, Aurelius, Septimius). De altfel, limitele dintre straturile societății provinciale sunt flexibile, pe

¹³²⁶ G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*³, Wiesbaden, 1984, p. 125. Cu privire la distincția dintre *honestiores* și *humiliores*, a se vedea P. Gamsey, *Social status and legal privilege in the Roman Empire*, Oxford, 1970, *passim*.

¹³²⁷ M. Mazza, *Lotte sociali e restaurazione autoritaria nel III secolo d.C.*, Laterza, Roma-Bari, 1973; G. Alföldy, *The crisis of the 3rd century as seen by contemporaries*, în *Greek, Roman and Byzantine Studies* 15, 1974, p. 89 sqq; S. Roda, *Nobiltà burocratica, aristocrazia senatoria, nobiltà provinciali*, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), *Storia di Roma*, Einaudi, Torino, 1999, p. 599-628.

măsura unei societăți dinamice și complexe¹³²⁸ în continuă transformare¹³²⁹: dispar mici proprietăți și se concentrează „capital”, peregrinii devin *cives Romani*, sclavii devin liberi, cetățenii săraciți ajung întreținutii comunității, în timp ce libertii se îmbogățesc, pătrund în *ordo Augustalium* și caută să acceadă în eșaloanele superioare ale societății provinciale, considerându-se o stare intermediară între *decuriones* și *plebs*. Documentația epigrafică pune în lumină un proces de înnoire și de *mobilitate socială* -controlată și condiționată- care atestă existența în Dacia a unei societăți provinciale neanchilozate, relativ deschise.

În vârful ierarhiei sociale provinciale se află puținii membri ai ordinului senatorial (*ordo senatorius* – *amplissimus ordo*): guvernatorii provinciei (*legati Augsti pro praetore*), comandanții legiunilor (*legati legionis*) și unii ofițeri superiori din legiuni (*tribuni laticlavii*). Aceștia le urmează cetățenii din ordinul ecvestru (*ordo equester*) – procuratorii presidiali și cei financiari (*procuratores Augsti*), procuratorii minelor de aur (*procuratores aurariarum*), tinerii tribuni angusticlavi din legiuni, comandanții trupelor auxiliare (*praefecti* și *tribuni*) etc.

Cu timpul, chiar provinciali din Dacia, în condițiile îndeplinirii stării materiale cerute au fost admiși în ordinul ecvestru¹³³⁰. Promovarea vârfurilor

¹³²⁸ *Despre dinamica economică și socială a Daciei romane, a se vedea: H. Wolff, Die Donau- und Balkanprovinzen. V. Dacien, în Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1, Stuttgart, 1990, p. 619-623; Piso 1991, p. 329.*

¹³²⁹ *Bărbulescu 1998, p. 69.*

¹³³⁰ *Cu privire la accesul notabililor locali în ordinul ecvestru și semnificația acestui proces, a se vedea G. Alföldy, Römische Sozialgeschichte³,*

elitei municipale din Dacia în ordinul ecvestru demarează în a doua jumătate a secolului II p. Chr.¹³³¹. Doar o minoritate din acești cavaleri provinciali intrau în serviciul statului, exercitând procuratele și comenzi militare¹³³²; majoritatea preferau să exercite câteva *militiae equestres* ori chiar una singură –suficientă pentru a le marca statutul social superior-, iar apoi rămâneau acasă, unde ocupau un loc de frunte, ca o adevărată „elită a elitei”¹³³³. Și mai puțini membri ai ordinului ecvestru, și numai dintre cei cu carieră procuratoriană¹³³⁴, puteau spera la o promovare în ordinul senatorial; de obicei, doar urmași de-ai lor din generația următoare puteau face acest pas¹³³⁵. Cât despre aceste trepte mai înalte de ascensiune în societate –la scara Imperiului- trebuie precizat faptul că se cunoaște un singur senator originar din Dacia: P. Aelius Gemellus din Apulum¹³³⁶; ridicarea

1984, p. 106-108; W. Eck, **La riforma dei gruppi dirigenti**, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 415-418 (Il significato politico).

¹³³¹ Despre elitele municipale din Dacia, cf. în general **Ardean 1998**, p. 218-239.

¹³³² G. Alföldy, **op. cit.**, p. 107 sq., 141.

¹³³³ F. Jacques, **La privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans le cités de l'Occident romain (161-244)**, Roma, 1984, p. 127-130; G. Alföldy, **Die römische Gesellschaft. Ausgewählte Beiträge**, Wiesbaden, 1986, p. 246 sq.

¹³³⁴ *En literatura de specialitate mai nouă se face disocierea între cavalerii cu carieră procuratoriană (numiți „cavaleri funcționari”) și cei activi numai la nivel municipal (așa-numiții „cavaleri onorifici”), cf. R. Duthoy, în **Ancient Society** 15-17, 1984-1986, p. 124-127.*

¹³³⁵ G. Alföldy, **Römische Sozialgeschichte**³, Wiesbaden, 1984, p. 129.

¹³³⁶ **CIL III, 1006 = IDR, III/5, 71.**

unui urmaș de notabili din Dacia la rang senatorial trebuie privită ca o excepție remarcabilă¹³³⁷.

Dacă membrii ordinului senatorial rezidează temporar în Dacia –pe durata mandatului lor-, familiile unor cavaleri precum P. Aelius Strenuus la Sarmizegetusa, P. Aelius Antipater¹³³⁸ la Apulum ori P. Aelius Maximus la Napoca, reprezintă adevărata aristocrație provincială.

Așadar, societatea provincială din Dacia este structurată după model roman, însă din această societate lipsesc „vârfuri” comparabile ca avere și influență cu nobilimea senatorială sau ecvestră a Imperiului Roman¹³³⁹; atare fenomen se explică prin condițiile de dezvoltare ale Provinciei și este comun tuturor societăților provincial-romane de pe *limes*-ul european¹³⁴⁰.

Rezumând, procesul de ridicare socială a notabililor din Dacia cunoaște o cadență accelerată în primele decenii ale secolului III p. Chr. și el trebuie pus în legătură cu mutațiile petrecute în anii lui Septimius Severus și Caracalla¹³⁴¹; documentația epigrafică demonstrează antrenarea Daciei în acest proces general de restructurare socială în beneficiul ordinului ecvestru și al elitelor urbane¹³⁴².

¹³³⁷ L. Balla, *Equites Romani Daciae*, în *ActaDebr* 13, 1977, p. 58; *Piso 1991*, p. 325.

¹³³⁸ *Piso 1991*, p. 323, nota 68.

¹³³⁹ *Ardevan 1998*, p. 231.

¹³⁴⁰ G. Alföldy, *op. cit.*, p.93.

¹³⁴¹ *Ardevan 1998*, p. 233.

¹³⁴² G. Alföldy, *op. cit.*, p. 133, 140 sq; W. Eck, *La riforma dei gruppi dirigenti*, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), *Storia di Roma*, Einaudi, Torino, 1999, p. 376-418; *L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie* (Actes du colloque international organisé par S. Demougin, H.

Decurionatul și –implicat– toate funcțiile municipale din orașele romane sunt în mâinile unei aristocrații „locale” a cărei sorginte, cel puțin parțial, trebuie s-o vedem în primii coloniști – cetățeni romani stabiliți în acele localități. Tot dintre *cives Romani* se recrutau și fruntașii comunităților neurbane –*praefecti pagi, magistri pagi, curiales territorii*.

Diferențele de stare materială erau considerabile chiar și în sânul elitelor sociale. Membrii ordinului senatorial dețineau în mod obligatoriu un patrimoniu evaluat oficial la 1 000 000 de sesterți (250 000 denari), cavalerii unul de 400 000 de sesterți, iar cei care intrau în *ordo decurionum* unul de 100 000 de sesterți. Astfel, în timp ce un procurator praesidial avea un salariu anual de 100 – 200 000 de sesterți, un centurion avea, sub Traian, o soldă anuală de 20 000 de sesterți, iar un *primuspilus* primea 80 000 de sesterți. Din punct de vedere economic, toți militarii din legiuni ar trebui considerați ca făcând parte din *honestiores*¹³⁴³: un simplu *miles* din legiune primea în secolul II un *stipendium* de 300 – 500 denari (soldă mărită sub Caracalla la 675-750 de denari, în timp ce solda unui centurion ajunge acum la 12 000 denari /48 000 sesterți)¹³⁴⁴, subofițerii aveau o soldă și jumătate, o soldă dublă sau chiar triplă față de aceea a soldatului, în vreme

Devijver et M.-Th. Raepsaet-Charlier, *Bruxelles-Leuven*, 5-7 octobrie 1995), Roma, 1999.

¹³⁴³ **Bărbulescu 1998**, p. 69.

¹³⁴⁴ M.P. Speidel, **Roman Army Pay Scales**, în *JRS* 82, 1992, p. 87-106. Despre standardul economic al militarilor, a se vedea W. Dahlheim, **Die Armee eines Weltreich: Der römische Soldat und sein Verhältnis zu Staat und Gesellschaft**, în *Klio* 74, 1992, p. 197-220.

ce un om liber se angaja ca lucrător în minele de aur pe cinci luni pentru un salariu de 70 de denari¹³⁴⁵. Haina militară aducea prestigiu; la fel și condiția de veteran¹³⁴⁶. Totuși, din punct de vedere social-politic, în clasa superioară –*honestiores* pot fi incluși doar ofițerii de vreme ce în lumea aristocrației municipale din Dacia rolul social al veteranilor este ne semnificativ¹³⁴⁷.

O situație bună –economic și, într-un fel, social- aveau sclavii și libertii imperiali (*familia Caesaris*)¹³⁴⁸. Născuți în palatul imperial, instruiți și trimiși în provincii pentru a lucra în serviciile financiare, administrative ori vamale¹³⁴⁹, aceștia beneficiază de statutul lor special în societate; ei aparțin de *familia Caesaris*, care constituie aproape un alt *ordo*. Mici funcționari și administratori, respectați și temuți de *humiliores*; sclavii și libertii imperiali erau utilizați într-o serie de birouri ale procuratorilor imperiali (praesidiali, financieri, ai portoriului, ai minelor de aur) unde îndeplineau funcții diverse: *ab instrumentis*¹³⁵⁰, *ab instrumentis*

¹³⁴⁵ **IDR I, TabCerD 11.**

¹³⁴⁶ J.C. Mann, **Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate**, London, 1983, *passim*.

¹³⁴⁷ R. Ardevan, **Veterani și decurioni municipali Dacia romană**, în **Sargetia** 20, 1987, p. 117-126; **Piso 1991**, p. 319 sq.

¹³⁴⁸ G. Alföldy, *op. cit.*, p. 113 sq, 124; **Piso 1991**, p. 327. *En general, despre familia Caesaris, a se vedea G. Boulvert, Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli, 1970; P.R.C. Weaver, **Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves**, Cambridge, 1972.

¹³⁴⁹ G. Boulvert, **Domestique et fonctionnaire sous le Haut-Empire romain. La condition de l'affranchi et de l'esclave du price**, Paris, 1974, p. 161-174.

¹³⁵⁰ **AE 1903, 57 (Potaissa).**

*tabularii*¹³⁵¹, *arcarius*¹³⁵², *contrascriptor*¹³⁵³, *dispensator*¹³⁵⁴, *librarius*¹³⁵⁵, *adiutor tabularii*¹³⁵⁶, *nummularius*¹³⁵⁷, *scriba tabularii*¹³⁵⁸, *tabularius*¹³⁵⁹, *vicesimarius*¹³⁶⁰ etc. *Servi villici* conduceau uneori birourile vamale¹³⁶¹, coordonând activitatea altor sclavi-funcționari¹³⁶².

Între sclavii particulari, *actores* și *servi villici* constituiau, de asemenea, un grup privilegiat. Ei erau intendenți-administratori ai fermelor agricole, reprezentanți ai stăpânilor în anumite împrejurări, chiar în afaceri bancare¹³⁶³.

Datorită bogăției și a unui oarecare rol public pe care-l dețin, trebuie să-i considerăm pe augustali/*augustales* – o elită a parveniților, liberiți îmbogățiți cărora datorită originii servile le este refuzat decurionatul și nu pot exercita magistraturi sau funcții preoțești oficiale- ca aparținând straturilor superioare ale societății¹³⁶⁴.

¹³⁵¹ **IDR**, III/3, 364 (*Ampelum*).

¹³⁵² **IDR**, III/2, 189 (*Sarmizegetusa*).

¹³⁵³ **IDR**, III/1, 35 (*Dierna*).

¹³⁵⁴ **IDR** III/2, 307 (*Sarmizegetusa*); **IDR**, III/3, 292 (*Ampelum*); **IDR**, III/5, 8, 212 (*Apulum*).

¹³⁵⁵ **IDR**, III/2, 17, 453 (*Sarmizegetusa*); **IDR**, III/5, 40 (*Apulum*).

¹³⁵⁶ **IDR**, III/2, 192, 247, 373, 395, 396, 402 (*Sarmizegetusa*); **IDR**, III/3, 323 (*Ampelum*).

¹³⁵⁷ **IDR**, III/2, 196 (*Sarmizegetusa*).

¹³⁵⁸ **IDR** III/2, 386 (*Sarmizegetusa*).

¹³⁵⁹ **IDR**, III/2, 262, 277 (*Sarmizegetusa*); **IDR**, III/3, 288, 314 (*Ampelum*).

¹³⁶⁰ **IDR**, II, 337 (*Romula*).

¹³⁶¹ **IDR**, II, 15 (*Drobeta*), 188 (*Sucidava*); **IDR**, III/5, 700 (*Apulum*); **Gudea 1996**, p. 278 (*Porolissum*).

¹³⁶² **Dig.** 34, 4, 31; J. Carlsen, **Vilici and Roman estate Managers until AD 284**, Roma, 1995, p. 43-51.

¹³⁶³ **IDR**, I, **TabCerD** 14 (*Alburnus maior*).

¹³⁶⁴ G. Alföldy, **op. cit.**, p. 112 sq.

Izvoarele epigrafice ne înfățișează așadar o societate provincială dinamică în care stratificarea socială este destul de pronunțată, dar nu foarte polarizată¹³⁶⁵. Averile aristocrației municipale nu ating cote strivitoare¹³⁶⁶ și, în consecință promovarea socială a notabililor în ordinul ecvestru și în cel senatorial rămâne, cum s-a văzut, la dimensiuni modeste¹³⁶⁷.

Între eșaloanele superioare ale societății romane provinciale (*honestiores*) și mulțimea celor care alcătuiesc treapta inferioară a societății (*humiliores*) se interpun diferite categorii de oameni liberi (cetățeni și peregrini): veterani, negustori, arendași, cămătari (*argentarii*) –toți posesori de fonduri bănești. Această categorie intermediară este mai bine surprinsă epigrafic în zona auriferă din Apuseni unde această clasă de mijloc finanțează mineritul și profită de pe urma lui¹³⁶⁸.

Categoria *humiliores*, pe cât de largă va fi fost în realitate (mici producători agricoli, mici meseriași, negustori, aparatul inferior al consiliilor municipale, cetățenii săraci și peregrinii truditori în mine –*locatores*, sclavii etc.), pe atât de puțin concludent e reliefată de textele epigrafice. Arareori aflăm ocupația concretă, diferențierile de

¹³⁶⁵ Pentru o imagine de ansamblu asupra situației din Imperiu în secolul II, cf. E. Lo Cascio, în E. Gabba et alii, **Introduzione alla Storia di Roma**, Milano, 1999, p. 339 sq (*L'impero romano e la dinamica dell'integrazione*).

¹³⁶⁶ I. Piso, **L'aristocratie municipale de Dacie et la grande propriété foncière, în Du latifundium au latifondo. Un héritage de Rome, un création médiévale ou moderne ?**, Bordeaux, 1995, p. 437-443.

¹³⁶⁷ **Piso 1991**, p. 325.

¹³⁶⁸ **Wollmann 1996**, p. 188.

stare materială în mulțimea celor din *humiliores* sunt, practic, imposibil de precizat.

Câteva inscripții menționează libertți și sclavi ai particularilor (*servi privati*)¹³⁶⁹. Stăpânii lor –sau patronii- erau fie cetățeni, fie peregrini. Cunoscuți din dedicații votive și din monumente funerare, acești sclavi (*familia urbana*) nu fac parte nici ei din categoria cea mai oprimată a sclavilor de pe exploatarea agricole, din cariere ori din marile ateliere (*officinae*). Sclavii casnici (*vernae*) aveau dreptul să obțină un *peculium*¹³⁷⁰. Alte inscripții menționează *servi publici*: sclavi ai unor temple¹³⁷¹ și sclavi ai orașelor¹³⁷².

Probabil că în Dacia romană sclavii (*servi privati* și *servi publici*) n-au reprezentat mai mult de 10% din populația Provinciei¹³⁷³, prețurile relativ ridicate ale sclavilor –variind între 200 și 600 de denari¹³⁷⁴, cunoscute din tăblițele cerate de la Alburnus Maior fiind o dovadă în acest sens. De altfel, într-o epocă când munca sclavilor a devenit costisitoare și riscantă –prețul de cumpărare și cheltuielile de întreținere crescuseră considerabil, iar dacă sclavul devenea inapt pentru muncă sau deceda, aceste investiții însemnau o pierdere- folosirea forței de muncă libere-salariate devenise

¹³⁶⁹ Cf. în general D. Tudor, **Istoria sclavajului în Dacia romană**, București, 1957 (cu un supplementum epigraphicum cuprinzând 152 de inscripții).

¹³⁷⁰ W. von Uxkull, în **RE** XXXII, 1 (1937), col. 13-16, s.v. **peculium**..

¹³⁷¹ **CIL** III, 1079 (Apulum); **IDR** III/3, 365 (Ampelum).

¹³⁷² **IDR** III/2, 218 (Sarmizegetusa).

¹³⁷³ **Bărbulescu 1998**, p. 69.

¹³⁷⁴ **IDR** I, **TabCerD** 6 – 8: un copil (puer) costă 600 de denari, o femeie (mulier) 402 denari, iar o fetiță (puella) 205 denari.

preponderentă și în aurăriile dacice din Munții Apuseni¹³⁷⁵.

Inscripțiile care prezintă stăpâni și sclavi, ori patroni și liberi, indică mai curând legături de tip „patriarhal” între aceștia (de pildă, când libertul înalță monumentul funerar patronului și invers, stăpânul ridică monumentul funerar pentru sclav și libert¹³⁷⁶) decât tulburări și nemulțumiri sociale. Firește că stări conflictuale vor fi existat în societatea provincială din Dacia, alcătuită din clase și grupuri sociale cu interese diverse, însă izvoarele nu ne fac cunoscute eventuale conflicte sociale majore.

*

Documentația epigrafică pune în lumină, așa cum s-a văzut, o societate provincială romană dinamică, cu o stratificare destul de pronunțată, dar nu extrem de polarizată. De asemenea, inscripțiile evidențiază mobilitatea socială care atestă existența în Dacia a unei societăți provinciale neanchilozate, relativ deschise¹³⁷⁷. În lumina documentației actuale, societatea romană provincială din Dacia – asemenea altor societăți provinciale de pe artera reno-danubiană – ne apare ca o societate *deschisă* și *cosmopolită* în care criteriul cu care se opera era *gradul de civilizație*. Toate acestea confirmă dezvoltarea înfloritoare a civilizației de tip roman în Dacia și structurarea

¹³⁷⁵ **Wollmann 1996**, p. 83-88.

¹³⁷⁶ **CIL III**, 907, 917; cf. M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 63.

¹³⁷⁷ **Ardevan 1998**, p. 218-239.

profundă a societății provinciale după model roman¹³⁷⁸.

Capitolul 5

VIAȚA SOCIALĂ ÎN DACIA ROMANĂ

5.1 Elitele urbane

Orașele Daciei romane polarizează viața civică a Provinciei. Structurile și cadrul instituțional al participării la viața socială sunt cunoscute mai ales în mediul urban unde izvoarele epigrafice înfățișează o înfloritoare viață municipală structurată după model roman¹³⁷⁹. Evoluția municipalizării de tip roman a Provinciei ilustrează atât diseminarea în profunzime a modului de viață roman, cât și progresul romanizării juridice.

Cum am mai avut prilejul să remarcăm, fiecare oraș provincial constituia un mic stat (*res publica*) ce dispunea de instituții și teritoriu propriu. Gradul de autonomie al fiecărui oraș era diferit, el fiind stabilit de autoritățile romane. Așa cum am menționat deja, instituțiile municipale daco-romane corespund tipului general de organizare a orașelor romane din epoca

¹³⁷⁸ **Piso 1991**; M. Bărbulescu, **Structuri sociale**, în *IstRomânilor II*, p. 205-218.

¹³⁷⁹ O excelentă sinteză: **Ardevan 1998**, lucrare de referință care conectează istoriografia Daciei romane la exigențele standardului european într-un domeniu atât de dificil precum cel al vieții municipale.

Principatului, trăsăturile atipice fiind puține și neesențiale¹³⁸⁰.

În epoca Principatului, conducerea comunităților urbane autonome din societatea romană se afla sub controlul aristocrației municipale – notabilii. Regimul municipal al epocii Imperiului timpuriu a fost definit, social și politic, ca un „regim al notabililor”¹³⁸¹.

Decurionatul și –implicit- toate funcțiile municipale în orașele romane din Dacia se află în mâinile acestei aristocrații „locale” a cărei sorginte, cel puțin parțial, trebuie s-o vedem în primii coloniști – *cives Romani* așezați în acele localități. Această aristocrație locală este alcătuită din familiile cele mai avute („burghezia”), care constituie o pătură bogată față de comunitate în ansamblu.

Însă, în societatea romană –alături de bogăție- contează și proveniența. Anumite ocupații erau considerate infamante, iar cei care le practică, oricât de bogați ar fi, se văd excluși din elita socială¹³⁸². Comerțul, foarte profitabil, nu face parte dintre acestea, dar el este văzut ca un mijloc temporar de îmbogățire¹³⁸³ și, în orice caz, cel înstărit și pătruns în elita socială trebuia să

¹³⁸⁰ Cf. supra, § 3.3.1. **Instituțiile politice ale orașelor romane.**

¹³⁸¹ G. Alföldy, **Römische Sozialgeschichte**³, Wiesbaden, 1984, p. 95 sq; F. Jacques, **La privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain (161-244)**, Roma, 1984, p. 802 sq.

¹³⁸² F. Jacques, **op. cit.**, p. 600-602.

¹³⁸³ *Despre participarea elitelor la activități comerciale, a se vedea J.H.D'Arms, Commerce and social standing in ancient Rome*, Cambridge Ma., 1981.

investească în plasamente onorabile, în primul rând în proprietăți funciare¹³⁸⁴. Cei care vor să pătrundă în elita notabililor locali și să exercite funcții publice (*honores*) trebuie să dețină proprietăți funciare în teritoriul orașului, să aibă o casă în oraș și să rezideze măcar temporar acolo¹³⁸⁵.

Evident, averea trebuie completată cu un statut juridic corespunzător: posedarea cetățeniei romane. Din acest motiv, peregrinii –oricât de bogați ar fi- nu pot accede la magistraturi și onoruri publice, iar libertzii –cetățeni de mâna a doua, maculați de originea lor servilă- nu pot pătrunde în elita locală¹³⁸⁶. În sfârșit, pe lângă bogăție și cetățenie romană este nevoie și de o onorabilitate deplină. Astfel, celor vinovați de delictes sau celor care au practicat ocupații infamante le era interzis accesul în elita notabililor¹³⁸⁷.

Ceea ce definește elita socială și politică a unei comunități romane cu autoadministrare este asumarea de funcții publice (*honores*). Administrația locală se bazează pe magistrați aleși anual și neretribuțiți; ei trebuie să-și pună energia și averea –cel puțin temporar- în serviciul comunității¹³⁸⁸. În mentalitatea romană, răspunderea și puterea în cadrul comunității sunt

¹³⁸⁴ F. Jacques, *op. cit.*, p. 352-358, 501-503; G. Alföldy, *op. cit.*, p. 88, 95.

¹³⁸⁵ F. Jacques, *op. cit.*, p. 648 sq.

¹³⁸⁶ Doar fiii lor pot spera acest lucru, cf. G. Alföldy, *op. cit.*, p. 113, 126 sq.

¹³⁸⁷ *Ibidem*, p. 97, 129.

¹³⁸⁸ Deținerea unei funcții publice (*honores*), este totodată o sarcină ce reclamă sacrificii (*munera*), cf. F. Jacques, *op. cit.*, p. 330-335, 352-357.

corelate direct cu o stare materială superioară și cu un statut socio-moral adecvat. Astfel, *idonei et locupletes* („cei bogați și onorabili”) își asumă atât povara administrației publice cât și onorabilitatea superioară pe care exercitarea ei o atrage. Prin urmare, deținerea de magistraturi și demnități publice este semnul vizibil al apartenenței la elita socială a notabililor locali¹³⁸⁹.

Cum s-a constatat, exista o dorință reală de afirmare a membrilor elitei, magistraturile fiind căutate și dorite¹³⁹⁰; candidații fac sacrificii pentru a le obține: se plătește o *summa honoraria*, au loc *pollicitationes* și *ampliaciones*¹³⁹¹. Deținerea de *honores* era un semn de reală și dorită promovare socială¹³⁹². În rândurile aristocrației municipale nu intră automat toți cei cu o situație materială și juridică superioară, *honestiores*. Aristocrația municipală constituie o sferă mai restrânsă a acestora, și anume cei care alături de bogăție și onorabilitate pot și doresc să-și asume un rol social-politic în comunitate¹³⁹³.

Așa cum s-a văzut, termenul de *ordo decurionum* are două accepțiuni (socială și instituțională): a) un *ordin social* aparținând categoriei superioare de *honestiores*; b) o *instituție politică* (senatul local/consiliul municipal) echivalentă cu senatul roman, deci un organ în principiu consultativ, care emite *decreta*

¹³⁸⁹ *Ibidem*, p. 571.

¹³⁹⁰ *Idem*, **Volontariat et compétition dans les carrières municipales durant le Haut-Empire**, în *Ktema* 6, 1981, p. 261-270.

¹³⁹¹ G. Alföldy, **op. cit.**, p. 112.

¹³⁹² F. Jacques, **La privilège de liberté**, Roma, 1984, p. 660.

¹³⁹³ *Ibidem*, p. 324-329.

decurionum la inițiativa magistraților. Asemenea senatului din Roma, *ordo decurionum* grupează pe foștii magistrați locali, dar și pe alți membri ai aristocrației municipale; calitatea de membru se poate pierde prin sărăcire ori infamie, lucru ce se realizează oficial prin excluderea din *album decurionum*. În secolele I-III p. Chr., sferile socială și instituțională ale noțiunii de *ordo decurionum* tind să se confunde¹³⁹⁴.

Membrii senatului municipal împreună cu familiile lor constituie elita societății locale (notabilii). Decurionatul municipal este o calitate socială la care acced mai ușor membrii familiilor de vază –deja consacrate în această ipostază, dar accesul altora (*homines novi*) nu este blocat, *ordo decurionum* nefiind, în epoca Principatului, un club exclusivist și ereditar¹³⁹⁵. Datorită faptului că *ordo decurionum* avea de regulă cam 100 de membri, înseamnă că nu toți membrii aristocrației locale aveau acces în *ordo* în sens instituțional, însă fiecare familie de notabili putea fi reprezentată măcar prin cel mai proeminent membru al ei¹³⁹⁶.

Născute din colonizare, orașele Daciei romane au inclus de la început între decurionii lor notabili de primă generație din familii de vechi cetățeni, italici ori din provincii bine romanizate¹³⁹⁷. Un anumit interval se observă, în majoritatea cazurilor, pentru noii cetățeni (purtători de gentilicii

¹³⁹⁴ *Ibidem*, p. 716-719, 723-728, 760-765.

¹³⁹⁵ G. Alföldy, *op. cit.*, p. 109, 127; F. Jacques, *op. cit.*, p. 589-595, 622-625.

¹³⁹⁶ F. Jacques, *op. cit.*, p. 612 sq.

¹³⁹⁷ Adela Paki, în *SCIVA* 39, 1988, 4, p. 357-359; *Piso* 1991, p. 321-323.

imperiale din secolul II); ei apar în *ordo decurionum* de obicei, abia după o generație sau două de la dobândirea cetățeniei, ceea ce înseamnă că procesul social de îmbogățire și ascensiune treptată a unor *homines novi*, necesita timp. O altă caracteristică generală a aristocrațiilor municipale din Dacia este rolul redus al veteranilor în constituirea și evoluția lor¹³⁹⁸. Numai la Sarmizegetusa și numai îndată după întemeiere rolul lor pare să fi fost ceva mai important¹³⁹⁹. De asemenea, aportul autohtonilor daci apare pretutindeni ca neglijabil: Napoca este singurul oraș unde o prezență dacică a fost sesizată în elita locală¹⁴⁰⁰. Toate aceste date evidențiază rolul esențial al colonizării civile în crearea orașelor din Dacia romană¹⁴⁰¹ și în constituirea aristocrațiilor municipale¹⁴⁰².

Mobilitatea este măsura vivacității sistemului social. În Dacia, s-a putut observa, că elita municipală n-a constituit o castă închisă. A existat o permeabilitate a elitelor, care a permis accesul unor *homines novi*; prezența lor în rândurile notabilităților locale are o pondere apreciabilă abia spre mijlocul secolului III p. Chr.¹⁴⁰³. Semnificativ este rolul relativ redus al veteranilor și quasi-absența autohtonilor daci din aceste structuri¹⁴⁰⁴.

¹³⁹⁸ R. Ardevan, **Veterani și decurioni municipali în Dacia romană**, în **Sargetia** 20, 1987, p. 117-126.

¹³⁹⁹ **Piso 1991**, p. 325 sq.

¹⁴⁰⁰ C.C. Petolescu, în **Thraco-Dacica** 13, 1992, 1-2, p. 122 sq; **Paki 1998**, p. 318-321.

¹⁴⁰¹ R. Ardevan, **op. cit.**, p. 124-126.

¹⁴⁰² **Ardevan 1998**, p. 220-221.

¹⁴⁰³ **Ardevan 1998**, p. 195.

¹⁴⁰⁴ **Ardevan 1998**, p. 220.

Ca pretutindeni în Imperiu, aristocrația locală se străduiește să exercite magistraturi și să ocupe un loc în *ordo decurionum*, adică să-și manifeste plener superioritatea pe plan local. Sistemul se bazează pe o trăsătură de comportament colectiv a notabililor: totala lor disponibilitate pentru treburile publice¹⁴⁰⁵. Întreaga tabelă de valori a acestei elite sociale cultivă și recompensează o asemenea disponibilitate.

Funcțiile publice aduc aristocraților nu numai anumite avantaje concrete –scutiri de *munera sordida*, posibilități de a influența administrația locală, participarea la anumite acțiuni lucrative etc.-, ci mai ales imense avantaje de prestigiu și rol social în cadrul comunității, fapt esențial pentru mentalitatea epocii¹⁴⁰⁶. Mai mult, apartenența la categoria notabililor deschide perspective de promovare socială în ordinele superioare –cel ecvestru ori chiar cel senatorial¹⁴⁰⁷.

Această afirmare a rolului social preeminent are nevoie de consimțământul și aportul păturilor inferioare (*plebs urbana*). Pentru a le obține, aristocrații își pun o parte din avere în serviciul comunității: ei trebuie să plătească *summa honoraria* pentru orice *honor*, să facă *pollicitationes* și *ampliaciones*¹⁴⁰⁸. Legea veghează la respectarea promisiunilor făcute pentru dobândirea onorurilor publice¹⁴⁰⁹.

¹⁴⁰⁵ G. Alföldy, **op. cit.**, p. 112; F. Jacques, **op. cit.**, p. 719-722.

¹⁴⁰⁶ G. Alföldy, **op. cit.**, p. 97.

¹⁴⁰⁷ **Ibidem**, p. 108, 127-129.

¹⁴⁰⁸ **Ibidem**, p. 112.

¹⁴⁰⁹ F. Jacques, **op. cit.**, p. 699-705.

Trăsătura esențială de comportament social al notabililor rămâne *evergetismul*¹⁴¹⁰. Acest neologism al istoricilor contemporani¹⁴¹¹ definește ansamblul de binefaceri costisitoare pe care un aristocrat le oferea concetățenilor săi¹⁴¹². În Antichitatea romană existau multe feluri de evergesii: construcții publice, organizare și finanțare de spectacole, contribuții pentru *annona*, distribuiri gratuite de alimente, banchete publice etc. În toate orașele Imperiului majoritatea edificiilor publice au fost înălțate pe banii lor de către notabilitățile locale¹⁴¹³. Acestea suportaseră de asemenea din averile lor spectacolele și banchetele publice de care se bucuraseră concetățenii lor, căci cine deținea o demnitate municipală trebuia să plătească. Din această tendință spre larghețe ostentativă orașele au făcut cu timpul o îndatorire publică a celor avuți. Această *formulă de mecenat a notabilităților locale* a fost

¹⁴¹⁰ Despre rolul evergetismului, a se vedea P. Veyne, **Le Pain et le Cirque. Sociologie historique d'un phénomène politique**, Ed. du Seuil, Paris, 1976, *passim*; G. Alföldy, **Evergetismus in den Städten des Imperium Romanum**, în *Pre-Actes. XIV Congreso Internacional de Arqueologia Clasica*, I, Tarragona, 1993, p. 9-13.

¹⁴¹¹ Cu privire la accepțiunea antică a termenului: Chr. Habicht, în **Xe Congrès international d'épigraphie grecque et latine. Rapports préliminaires**, Paris-Nîmes, 1992, p. 45 sq; F. Jacques, J. Scheid, **Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. - 260 ap. J.-C.)**, I. **Les structures de l'Empire romain**, Paris, 1990, p. 324.

¹⁴¹² G. Alföldy, **Römische Sozialgeschichte**³, Wiesbaden, 1984, p. 111 sq.

¹⁴¹³ Ed. Frézouls, **Evergetisme et construction urbaine dans les Trois Gaules et les Germaines**, în *Revue de Nord* (Lille), tome LXVI, no. 260, 1984 (= *Mélanges offerts offerts à Ernest Will*), p. 27-54; H. Jouffroy, **La construction publique en Italie et dans l'Afrique romaine**, Strasbourg, 1986.

denumită de istoriografia contemporană *evergetism*. Evergetismul se explică printr-un spirit nobiliar, prin orgoliul de castă al clasei aristocratice.

În mod excepțional, printre evergeții din Dacia se numără membri ai ordinului senatorial. De asemenea, evergetismul imperial este atestat în Provincie doar o dată, în 132 p. Chr., când împăratul Hadrian se îngrijește, prin intermediul guvernatorului Cn. Papirius Aelianus, de construirea unui apeduct (*aquae Hadrianae*) la Sarmizegetusa¹⁴¹⁴.

Evergetismul constituie un barometru al funcționării societății civile. În perioadele de liniște întâlnim strălucite evergesii (construcții și amenajări, sume de bani donate comunității), iar în perioadele de criză acestea se diminuează sau chiar dispar. În Dacia evergetismul ajunge la apogeu la cumpăna dintre secolele II și III¹⁴¹⁵.

La Apulum, P. Aelius Gemellus, *vir clarissimus*, construiește themele publice¹⁴¹⁶. După războaiele marcommanice, M. Procilius Niceta, *duumvir et flamen* al coloniei Sarmizegetusa și fiul său, M. Procilius Regullus, *duumvir coloniae*, construiesc și decorează sediul augustalilor (*aedes Augustalium*) de la Sarmizegetusa¹⁴¹⁷. În timpul lui Caracalla sau Elagabal (numele este martelat pe inscripție), un edificiu nenumit a fost construit la Sarmizegetusa

¹⁴¹⁴ **IDR**, III/2, 8. Lucia Țeposu Marinescu, *L'evergetismo in Dacia*, în **Apulum** 32, 1995, p.189; I. Piso, G. Băeștean, *Des fistulae plumbeae à Sarmizegetusa*, în **ActaMN** 37/1, 2000, p. 223-229.

¹⁴¹⁵ *En Dacia, evergesii sunt atestate de 55 de inscripții, cf. Lucia Țeposu Marinescu, L'evergetismo in Dacia*, în **Apulum** 32, 1995, p. 189-196.

¹⁴¹⁶ **CIL**, III, 1006; Lucia Țeposu Marinescu, *op. cit.*, p. 194.

¹⁴¹⁷ **IDR**, III/2, 2, 4; Lucia Țeposu Marinescu, *op. cit.*, p. 190.

din banii lui M. Pomponius Severus, decurion al coloniei, *quaestor* și patron al colegiului fabrilor, împreună cu M. Urbicus Valerianus, patron al aceluiași colegiu¹⁴¹⁸. M. Aurelius Chrestus, patron al fabrilor din colonia Aurelia Apulensis, a donat, la începutul secolului III, suma de 6 000 de sesterți (1500 denari) pentru construirea frontonului sediului acestui colegiu¹⁴¹⁹. La Sarmizegetusa, T. Varenius Pudens, *flamen coloniarum* (Sarmizegetusa și Apulum), a plătit, tot la începutul secolului III, suma de 50 000 de sesterți (12 500 denari) în memoria tatălui său pentru pavarea unei jumătăți dintr-o piață publică¹⁴²⁰. Cea mai mare sumă menționată în inscripțiile Daciei este cea de 80 000 de sesterți (20 000 denari), donată de Q. Aurelius Tertius –cu ocazia alegerii sale ca *flamen* (142 p. Chr.), pentru *annona* orașului Sarmizegetusa¹⁴²¹. Inscripțiile menționează și evergesii de altă natură. Astfel, la Apulum, Lucia Iulia, drept recunoștință pentru monumentul cu care a fost onorat soțul ei – C. Cervonius Sabinus, *quaestor coloniae Apulensis, patronus collegi fabrum* – donează plebei uleiul necesar pentru îmbăierea în termele publice –*per omnes balneas populo publice oleum posuit*¹⁴²².

După epoca Severilor manifestările evergetice dispar. Lipsa atestărilor documentare nu

¹⁴¹⁸ **IDR**, III/2, 6; Lucia Țeposu Marinescu, **op. cit.**, p. 191.

¹⁴¹⁹ **CIL**, III, 1212; **Macrea 1969**, p. 326; Lucia Țeposu Marinescu, **op. cit.**, p. 195.

¹⁴²⁰ **IDR**, III/2, 129; **Macrea 1969**, p. 326; Lucia Țeposu Marinescu, **op. cit.**, p. 190, 195.

¹⁴²¹ **IDR**, III/2, 72; **Macrea 1969**, p. 326; Lucia Țeposu Marinescu, **op. cit.**, p. 190, 195.

¹⁴²² **CIL**, III, 7805; Lucia Țeposu Marinescu, **op. cit.**, p. 195.

poate fi echivalată cu schimbarea tablei tradiționale de valori¹⁴²³. Viața municipală pare să continue în vechile forme pe întreg parcursul deceniului șase al secolului III¹⁴²⁴. Conținutul lor se diluează treptat; manifestările sunt mai puțin strălucitoare și încep să se scufunde în anonim.

Permanența evergetismului de-a lungul Antichității romane până în epoca Tetrarhiei și a Dominatului dovedește cât de important era rolul poporului de jos, al consensului său în validarea elitei în societate¹⁴²⁵. Pe de altă parte, evergetismul era un mijloc folosit de statul roman pentru redistribuirea venitului social și – implicit – la atenuarea tensiunilor sociale și la menținerea sistemului¹⁴²⁶.

Ca pretutindeni în lumea romană, aristocrațiile municipale din Dacia romană se structurează și se manifestă în cadrul aceluiași linii directoare de civilizație și comportament social¹⁴²⁷. Notabilitățile daco-romane trăiesc *more Romano*. Atât ordinul de mărime al evergesiilor cunoscute în Dacia¹⁴²⁸ cât și alte date disponibile –rolul marilor familii de notabili, mobilitatea socială etc.-evidențiază existența unor societăți urbane stratificate, dar nu extrem de polarizate. Averile aristocrației municipale nu ating mărimi impresionate și, în consecință, promovarea socială a notabililor în ordinul ecvestru și în cel senatorial

¹⁴²³ **Ardevan 1998**, p. 170.

¹⁴²⁴ **Ardevan 1998**, p. 348.

¹⁴²⁵ F. Jacques, **op. cit.**, p. 719-722.

¹⁴²⁶ F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 327.

¹⁴²⁷ **Ardevan 1998**, p. 219.

¹⁴²⁸ Lucia Țeposu Marinescu, **L'Evergetismo in Dacia**, în **Apulum** 32, 1995, p. 189-196; M. Bărbulescu, în **IstRomânilor II**, p. 212-215.

rămâne la dimensiuni modeste. Totuși, în acest context trebuie subliniat faptul că atestarea decurionatului multiplu în Dacia¹⁴²⁹ dovedește existența unor mari proprietăți funciare, discontinue și amplasate pe teritoriile unor *civitates* diferite¹⁴³⁰.

Către mijlocul secolului III un șoc social profund a determinat dispariția aproape completă a aristocrației municipale din izvoarele epigrafice. Tocmai acum când scade bogăția individuală a notabililor, intervine autoritatea administrativă pentru a oficia gesturile tradiționale de loialism politic, atitudine specifică mijlocului de secol III¹⁴³¹.

Augustales (augustalii)¹⁴³² constituiți în *ordo Augustalium* reprezentau al doilea ordin privilegiat al societății din orașele romane, inferior aristocrației municipale dar superior locuitorilor obișnuiți. După cum constata Th. Mommsen, în viața municipală *ordo Augustalium* –asociație politico-religioasă pentru cinstirea cultului Romei și al împăratului- reprezenta o imagine fictivă a ordinului ecvestru¹⁴³³. Din *ordo Augustalium* fac parte libertii bogați și influenți care, datorită originii nelibere (servile), nu pot aparține ordinului decurionilor și nu pot exercita magistraturi sau funcții preoțești oficiale. Acești *homines novi*,

¹⁴²⁹ **Ardevan 1998**, p. 224-231.

¹⁴³⁰ I. Piso, **L'aristocratie municipale de Dacie et le grande propriété foncière**, în **Latifundium au latifundo. Héritage de Rome -une création médiévale ou moderne**, Paris, 1995, p. 438.

¹⁴³¹ **Ardevan 1998**, p. 161, 336.

¹⁴³² Cf. în general R. Duthoy, **Les Augustales**, în **ANRW II**, 16/2, 1978, p. 1254-1309.

¹⁴³³ Th. Mommsen, **Römisches Staatsrecht**, III/1, Leipzig, 1887, p. 452, 455.

căroră legea le refuza decurionatul, găseau mare satisfacție din a face parte din *ordo Augustalium*, considerându-se o stare intermediară între *decuriones* și *plebs urbana (populus)*.

Apartenența la *ordo Augustalium* reprezintă o compensație care le permite unor parveniți să dețină un rang social respectat și un oarecare rol politic¹⁴³⁴. Avantajul pentru stat este că, admițându-i printre *honestiores*, îi putea pune și pe ei la contribuție. Din punct de vedere social augustalii alcătuiau un *ordo* (ca pătură socială distinctă și organizată); din punct de vedere organizatoric ei par să fi alcătuit un *collegium*¹⁴³⁵, cu *arca* și cu magistrați proprii, uneori și cu un local propriu (*aedes*). Rolul lor politic consta în participarea la cultul imperial. Însă, contrar aparențelor, *augustales* nu sunt nicidecum cei dintâi chemați să vegheze asupra cultului imperial, căci pentru aceasta îi avem pe plan municipal în primul rând pe *duumviri*; celelalte funcții religioase importante, și anume pontificatul, auguratul și flaminatul, erau de asemenea exercitate de membrii de vază ai aristocrației municipale, nu rareori de cavaleri. Așadar, augustalii –care nu sunt în Dacia, ca și în alte provincii de frontieră¹⁴³⁶, decât liberiți bogați- exprimă atașamentul față de Imperiu nu în numele întregii comunități, ci al unei pături cu o oarecare pondere economică.

¹⁴³⁴ G. Wissowa, în **RE** II, 2 (1896), col. 2351-2352, s.v. **Augustales**.

¹⁴³⁵ J. Piso, în **StCI** 18, 1979, p. 143 sq.

¹⁴³⁶ *En aceste provincii proporția de ingenui printre augustali este aproape nulă, cf. R. Duthoy, op. cit., p. 1294; G. Alföldy, op. cit., p. 113.*

În fiecare oraș roman, *ordo decurionum* acorda calitatea de *augustalis* pe o perioadă limitată –probabil un an de zile; cel ales plătea o *summa honoraria* și trebuia să dea dovadă de comportament evergetic, asemenea magistraților¹⁴³⁷. Ca și aceștia, *augustales* aveau *insignia* și anumite privilegii, precum și deosebit prestigiu pe plan local. Calitatea de *augustalis* consacra reușita socială a unui marginal parvenit¹⁴³⁸. Astfel, noul îmbogățit dobânda un rol social în cadrul comunității urbane, precum și o preeminență marcată printre egalii săi. În schimb, orașul beneficia de pe urma contribuției materiale a augustalilor la cheltuielile publice.

Pătrunderea unui libert îmbogățit în *ordo Augustalium* constituia un act important de promovare socială. Atare promovare –posibilă doar în cazul unui fost sclav deja îmbogățit și activ în societate– reprezenta o confirmare social-instituțională a unei reușite economice, a unui rol marcant în comunitatea locală¹⁴³⁹. De regulă, însă, calitatea de *augustalis* nu mai constituie o treaptă pentru ascensiunea socială. Numai fiii augustalilor pot spera să-și depășească condiția socială, devenind membri ai aristocrației municipale¹⁴⁴⁰. Un *augustalis* poate deveni doar membru onorific al senatului municipal, prin conferirea de *ornamenta*

¹⁴³⁷ R. Duthoy, **op. cit.**, p. 1281; G. Alföldy, **op. cit.**, p. 112 sq.

¹⁴³⁸ R. Duthoy, **op. cit.**, p. 1284-1286.

¹⁴³⁹ **Ibidem**, p. 1282 sq.

¹⁴⁴⁰ Șansele efective ale fiilor de liberti de a deveni notabili erau reale, dar fenomenul rămânea excepțional și individual, cf. G. Alföldy, **op. cit.**, p. 127-130; F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 341.

*decurionalia*¹⁴⁴¹; posibilitate atestată arareori în inscripții, de unde deducem că avem de-a face cu cazuri de excepție (deveneau *ornati ornamentis decurionalibus* doar vârfuri ale acestei categorii sociale).

Situația augustalilor față de *ordo decurionum* a fost comparată cu cea a cavalerilor față de *ordo senatorius* la Roma. Totuși, *ordo Augustalium* – acest al doilea ordin privilegiat din orașele romane – rămâne o elită de mâna a doua. Cum s-a văzut, originea servilă îi împiedică pe augustali să dețină magistraturi și să acceadă în rândurile notabililor locali. Deci, augustalii nu pot ajunge la prerogativele reale ale puterii. Augustalitatea – conferită de către *ordo decurionum* – nu este o magistratură reală, ci doar un substitut. Instituția augustalilor imită magistraturile pentru cercul parveniților bogați, *honestiores* încă excluși din elita propriu-zisă¹⁴⁴².

După cum arată și numele, *augustales* au ca preocupare specifică oficierea unui cult imperial, dar, așa cum s-a putut constata ei nu oficiază ceremonii de cult în numele întregii comunități, ci doar în numele grupului lor social¹⁴⁴³. Dacă participarea acestor parveniți la cultul imperial va fi avut un rol major în instituirea augustalității, cu timpul rolul religios al augustalilor s-a estompat

¹⁴⁴¹ St. Borzsák, în **RE** XVIII 1 (1939), col. 1120 sq., s.v. **Ornamenta**.

¹⁴⁴² Th. Mommsen, **op. cit.**, p. 452-457

¹⁴⁴³ G. Alföldy, **op. cit.**, p. 130; R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, în **Revue des études anciennes** 92, 1990, 3-4, p. 277 sq, 286 sq.

mereu, crescând în schimb cel economic și social¹⁴⁴⁴.

Libertii bogați și influenți care devin augustali sunt angrenați în lumea afacerilor, o mare parte a averii lor provenind din surse neagricole. Ocupațiile augustalilor sunt felurite și, în general, legate de economia de schimb. Totuși, ei reușesc să dețină și proprietăți funciare, ca și aristocrația municipală. De altfel, idealul social și comportamental al augustalilor este cel al notabililor locali, pe care încearcă să-i imite¹⁴⁴⁵.

Grupul acestor parveniți îmbogățiți, care pe plan social se exprimă prin instituția augustalității, a prosperat în orașele romane în secolele II-III p. Chr., adică atâta timp cât au înflorit economia de schimb, orașele și ocupațiile lucrative neagricole.

În Dacia romană inscripțiile menționează 80 de *augustales*¹⁴⁴⁶. Marea lor majoritate (48 de *augustales coloniae*) sunt întâlniți la Sarmizegetusa¹⁴⁴⁷. Un lot mai puțin numeros este cunoscut la Apulum (17 în Apulum I și 3 în Apulum II)¹⁴⁴⁸. Alte atestări provin numai din trei orașe: Drobeta, Napoca și Potaissa¹⁴⁴⁹. După cum se poate constata, augustalii sunt întâlniți numai în localitățile urbane, cu o viață economică dinamică. Ca pretutindenii în lumea romană, prezența unor *augustales* în câteva dintre orașele Daciei romane

¹⁴⁴⁴ G. Alföldy, *op. cit.*, p. 113.

¹⁴⁴⁵ *Ibidem, loc. cit.*

¹⁴⁴⁶ **Ardevan 1998**, p. 241-269.

¹⁴⁴⁷ **Piso 1991**, p. 327-329.

¹⁴⁴⁸ **Piso 1991**, p. 332 (Appendix II).

¹⁴⁴⁹ M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 62.

reflectă existența unei societăți deschise, apte să-i accepte și să-i integreze pe parveniți¹⁴⁵⁰.

Atunci când prezența augustalilor poate fi datată, se constată că cele mai timpurii apariții sunt la o generație sau două de la întemeierea respectivului oraș¹⁴⁵¹, fapt ce denotă că trebuia un anumit timp pentru ca în comunitatea urbană să se constituie și să prospere un grup de libeți îmbogățiți, susceptibili de a deveni augustali.

Cvasitotalitatea atestărilor se referă doar la indivizi care au deținut calitatea de *augustalis*. La Sarmizegetusa este atestat epigrafic și arheologic un *aedes* pentru augustali -situat în for, în apropierea sediului administrației municipale (*curia*)¹⁴⁵²- construit, probabil, după războaiele marcomanice¹⁴⁵³. Majoritatea inscripțiilor ulpiene care pot fi datate se grupează în prima treime a secolului a III p. Chr. confirmând, o dată mai mult, apogeul vieții municipale în epoca Severilor¹⁴⁵⁴. Prima menționare a unui *ordo Augustalium* datează din timpul lui Severus Alexander¹⁴⁵⁵.

¹⁴⁵⁰ G. Alföldy, **Die römische Gesellschaft**, Wiesbaden, 1986, p. 266 sq.

¹⁴⁵¹ **Ardevan 1998**, p. 266 sq.

¹⁴⁵² J.Ch. Balty, **Curia ordinis. Recherches d'architecture et d'urbanisme antiques sur les curies provinciales du monde romain**, Bruxelles, 1991, p. 350-354.

¹⁴⁵³ I. Piso, Al. Diaconescu, în **ActaMN** 22-23, 1986, p. 182; R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, **op. cit.**, p. 286 sq, 290. Acest edificiu nu trebuie confundat cu presupusul „palat al augustalilor” (cum este denumit în bibliografia mai veche), despre care astăzi se știe că este de fapt forul civil al coloniei, cf. R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, **op. cit.**, p. 287-291.

¹⁴⁵⁴ **Piso 1991**, p. 329.

¹⁴⁵⁵ **IDR III/2**, 134 (Sarmizegetusa), cf. **Piso 1991**, p. 328 și nota 109.

5.2. Structuri corporative. Colegiile

În peisajul social, un loc important ocupă colegiile și asociațiile de orice fel, care constituie un aspect al vieții publice în comunitățile urbane de tip roman. În fapt, cadrul participării la viața socială îl constituiau colegiile (*collegia*)¹⁴⁵⁶, care-i reuneau pe oameni sub stindarde religioase, profesionale ori etnice. Rolul colegiilor era de a da coerență și conștiință de grup, pentru a câștiga un anumit rol în cadrul comunității¹⁴⁵⁷. Ca pretutindeni în lumea romană a epocii Principatului, și în Dacia fenomenul asociativ –trăsătură specifică a societății urbane antice- cunoaște o amploare remarcabilă¹⁴⁵⁸. Asemenea asociații/corporații din epoca Principatului, indiferent de denumirea lor (*collegium, corpus, domus, sodalitas* etc.) au trăsături comune¹⁴⁵⁹, care le deosebesc de asocierile temporare cu scop lucrativ (*societates*).

Aceste corporații sunt asocieri permanente – sau „pe termen nelimitat”- și benevole ale unor

¹⁴⁵⁶ E. Kornemann, în **RE** IV, 1 (1900), col. 380-478, s.v. **Collegium**.

¹⁴⁵⁷ G. Alföldy, **Römische Sozialgeschichte**³, Wiesbaden, 1984, p. 115.

¹⁴⁵⁸ **Macrea 1969**, p. 316-321; **Branga 1995**, p. 11-66; **Ardevan 1998**, p. 271-312.

¹⁴⁵⁹ *Lucrarea clasică despre colegiile și asociațiile romane, rămâne monumentală sinteză a lui J.-P. Waltzing, Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, Louvain, I-IV, 1895-1900. Sinteze mai recente, axate îndeosebi pe problematica juridică: F.M. de Robertis, **Il fenomeno associativo nel mondo romano, dai collegi della Repubblica alle corporazioni del Basso Impero**, Napoli, 1955; **idem, Storia delle corporazioni e del regimo associativo nel mondo romano**, Bari, I-II, 1971-1973.

concetățeni, au o organizare, un patrimoniu, se conduc după statute proprii, își aleg magistrați, dar, mai ales, au un scop comun care îi reunește pe membri.

Sursele literare antice relevă puterea statului –în speță a împăratului- de a autoriza sau nu formarea unui colegiu¹⁴⁶⁰. De altfel, dreptul roman deosebea *collegia licita* (cele autorizate de stat), de asocierile ilegale (*collegia illicita*).

Apoi, este de remarcat că numeroase colegii/corporații erau autorizate pentru că statul le considera utile bunului mers al societății locale. Asigurând anumite servicii –de pildă, cel de pompieri- colegiile răspundeau conceptului de *utilitas publica*¹⁴⁶¹. Statul roman înțelegea să răsplătească colegiile pentru asemenea servicii prin acordarea de privilegii (scutirea de anumite *munera*), așa încât statutul de *collegiati* putea deveni tentant. *Colegiati* înșiși își doreau acest statut, care le asigura relații privilegiate cu puterea și, mai mult, îi punea la adăpost de declasare socială și lipsuri¹⁴⁶².

Fenomenul asociativ spontan din lumea romană este ilustrat de mare varietate de corporații, mai mult sau mai puțin stabile. Se cunosc numeroase atestări ale unor simpli *cultores*, inscripții care semnaleză doar existența unor grupuri de credincioși ai unui cult¹⁴⁶³.

¹⁴⁶⁰ E.g. *corespondența lui Plinius cel Tânăr cu împăratul Traian (Epistulae, X, 33-34)*.

¹⁴⁶¹ F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 336.

¹⁴⁶² E. Kornemann, în **RE** IV, 1 (1900), col. 451-466, s.v. **Collegium**.

¹⁴⁶³ G. Alföldy, **op. cit.**, p. 115; F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 335.

Corporațiile mai puternice și mai stabile sunt denumite în general *collegia*. Statutul juridic al membrilor corporațiilor cunoscute este neomogen. Membrii unui *collegium* provin din diferite categorii sociale; ei nu sunt egali, ci ocupă poziții diferite, într-o structură ierarhizată. Notabilii pot intra în colegii, dar de obicei ei ocupă locuri de frunte în ierarhia acestora sau își asumă rolul de patroni¹⁴⁶⁴. Activitățile sociale ale acestor corporații presupun cheltuieli serioase, deci și venituri pe măsură. Prin urmare, membrii colegiilor nu constituie pătura cea mai de jos a societății urbane. *Collegiati* constituie de fapt o „elită” a păturilor sociale neprivilegiate, o „elită a plebei”¹⁴⁶⁵. Poziția socială a acestor *collegiati* este inferioară decurionilor și augustalilor, dar superioară față de *populus (plebs urbana)*. *Collegia* participă din plin la viața publică municipală, au un rol în alegerea magistraților și în ceremoniile publice, au sărbători și banchete proprii¹⁴⁶⁶. Compoziția și prosperitatea colegiilor reflectă compoziția societății urbane respective.

Orice *collegium* constituia cadrul unor forme de viață socială pentru membrii săi care tindeau să se diferențieze de simpla *plebs*. Considerându-se că factorul economic a jucat un rol nesemnificativ în evoluția lor, astăzi, colegiile romane sunt văzute ca *structuri de sociabilitate*, cu rol social-cultural, de ajutor reciproc și de cult¹⁴⁶⁷. În consecință, colegiile antice sunt mult diferite de breslele medievale ori de sindicatele moderne; ele

¹⁴⁶⁴ F. Jacques, *op. cit.*, p. 643.

¹⁴⁶⁵ G. Alföldy, *op. cit.*, p. 115.

¹⁴⁶⁶ *Ibidem*, *loc. cit.*

¹⁴⁶⁷ G. Alföldy, p. 115; F. Jacques, J. Scheid, *op. cit.*, p. 334.

nu intervin în problemele profesionale ori economice și nici nu apără „interese de clasă”.

Potrivit clasificării „tradiționale”, distingem colegii *profesionale*, *religioase* și *etnice*¹⁴⁶⁸. Colegiile religioase –adică formate pentru a întreține cultul unei anumite divinități– sunt, evident, foarte asemănătoare celor etnice, dat fiind faptul că fiecare etnie se recunoștea și se grupa și în funcție de zeii proprii¹⁴⁶⁹. Altfel stau lucrurile cu colegiile profesionale, care nu par cu totul lipsite de o anumită funcție economică. Din cunoscutul rescript imperial pentru *centonarii* din Solva aflăm că pot beneficia de privilegiile acordate colegiului numai acei *collegiati* care exercită profesiunea efectiv¹⁴⁷⁰. Apoi, nu lipsit de semnificație faptul că sunt mai frecvent întâlnite *collegia* profesionale tocmai în regiunile cele mai prospere, acolo unde și prezența augustalilor este mai frecventă. În consecință, este de presupus că unele colegii cu numele împrumutat de la o meserie vor fi păstrate în epoca Principatului și o anumită funcție de asociație „profesională”, alături de cea socială prevalentă.

În manifestările lor publice, *collegia* copiază structurile municipale. Orice colegiu are *decuriones*, magistrați proprii, local propriu (*schola*), trezorerie (*arca*) și proprietăți, dă decrete

¹⁴⁶⁸ O altă categorie, bine reprezentată în inscripții, este cea a colegiilor militare, însă aceste corporații nu privesc viața socială a comunităților urbane.

¹⁴⁶⁹ Cf. în general **Bărbulescu, ISDR**, p. 165, 168, 184 sq.

¹⁴⁷⁰ G. Alföldy, **Zur Inschrift des collegium centonariorum von Solva**, în **Historia** 15, 1966, p. 433-444.

obligatorii pentru membrii săi¹⁴⁷¹. La fel ca și orașul, colegiul își alege patroni (*patroni collegii*), de preferință din categoriile sociale imediat superioare *augustales* și *decuriones*. Așadar, cum se poate observa, colegiile au preluat nu numai modelul municipal de organizare, ci și întregul ansamblu de valori al elitei notabililor. Prin urmare, colegiile nu contestă sistemul ci, dimpotrivă, contribuie la stabilitatea lui.

Anumite colegii au avut o structură internă paramilitară –împărțire pe decurii, *vexilla* și *imagines* ca și în armată etc. Mai bine cunoscute în acest sens sunt acele colegii care prestau în orașe serviciul de pompieri¹⁴⁷²; colegiile „militarizate” sunt în primul rând *collegium fabrum* și *collegium centonarium*. Alături de ele apare însă și *collegium dendrophorum* (*dendrophori* –purătorii pinului sacru, în sărbătorile de primăvară ale zeiței Cybele și a paredrului ei, Attis), o corporație religioasă a credincioșilor Cybeleii. Împreună, cele trei corporații apar uneori ca *tria collegia principalia*.

Potrivit documentației epigrafice actuale¹⁴⁷³, inscripțiile semnaleză existența unor *collegia* în numeroase localități ale Daciei romane, însă numai la Sarmizegetusa și Apulum I există izvoare mai abundente și numai despre *collegium fabrum* –care concentra diverse categorii de artizani.

¹⁴⁷¹ E. Kornemann, în **RE** IV, 1 (1900), col. 415-416, s.v. **Collegium**; F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 335.

¹⁴⁷² E. Kornemann, în **RE**, IV, 1 (1900), col. 414, s.v. **Collegium**.

¹⁴⁷³ *Sinteze asupra colegiilor din Dacia*: **Branga 1995** p. 11-66; **Ardevan 1998**, p. 271-312.

Astfel, *collegium fabrum* de la Sarmizegetusa este, fără îndoială, cel mai bine ilustrat colegiu din Dacia (35 de inscripții care menționează *magistri*, *decuriones colegii*, *patroni* etc.). Atât colegiul cât și fiecare decurie poate avea un *genius* propriu, căruia i se consacră un cult. Structura pe decurii evidențiază caracterul paramilitar al colegiului fabrilor ulpieni, care avea cel puțin 15 decurii. La Sarmizegetusa *collegium fabrum* apare ca o corporație mai largă, care i-a cuprins pe meșterii calificați din oraș și anumite pături superioare ale categoriei de *humiliores*¹⁴⁷⁴. În metropola Daciei este atestat și un colegiu al lecticarilor (*lecticarii* – hamali și muncitori necalificați)¹⁴⁷⁵.

La Apulum, cel mai dinamic centru economic al Daciei romane sunt atestate: *collegium fabrum*¹⁴⁷⁶ -care, ca și la Sarmizegetusa, ocupă o poziție de excepție-, *collegium centonariorum*¹⁴⁷⁷ (*centonarii* –producătorii de postav), *collegium dendrophorum*¹⁴⁷⁸, *collegium nautarum*¹⁴⁷⁹, precum

¹⁴⁷⁴ R. Ardevan, **Le collège des fabres à Ulpia Traiana Sarmizegetusa**, în *ActaMN* 15, 1978, p. 167-172.

¹⁴⁷⁵ **Idem**, **Les lecticaires à Ulpia Traiana Sarmizegetusa**, în *ActaMN* 19, 1979, p. 87-92.

¹⁴⁷⁶ **Ardevan 1998**, p. 303-306.

¹⁴⁷⁷ **CIL III**, 1207-1209.

¹⁴⁷⁸ **CIL III**, 1217.

¹⁴⁷⁹ **CIL III**, 1209. Cf. și E. Zefleanu, în **Apulum** 3, 1948, p. 173 sq, nr. 4; I. Berciu, C.L. Băluță, în **Apulum** 12, 1974, p. 583-586 (două monumente sculpturale din Apulum, ce reprezintă unul pe un *genius nautarum*, altul o zeitățe fluvială, probabil râul-zeu Maris). Contra, **Petolescu 2000**, p. 261, nota 451, care consideră că inscripția **CIL III**, 1209 se referă la colegiul navigatorilor de la Drobeta. A se vedea și O. Bounegru, **Observations sur l'organisation et l'activité des associations des navigateurs de Dacie et Mésie**, în *Studia antiqua et archaeologica* (Iași) 3, 1995, p. 161-170.

și un colegiu etnic –*collegium Pontobithynorum*¹⁴⁸⁰, asociație a unor imigranți originari din provincia microasiatică Bithynia-Pontus.

O situație deosebit de interesantă întâlnim la Alburnus Maior unde, nu mai puțin de 17 măturii epigrafice atestă intensitatea vieții corporative în societatea romană provincială din Dacia. Cele mai numeroase sunt măturii care atestă corporații (structuri de sociabilitate pe cartiere/cătune și etnii totodată) ale coloniștilor mineri illyro-dalmatini: *collegia kastelli* pentru *Baridustae*, *Sardeates* și *Maniatae*, *kastellum Ansis* etc.¹⁴⁸¹; o dedicație pentru *genius collegii kastelli Baridustarum* relevă, deopotrivă, trei noțiuni: *castellum* (așezare, punct topografic), *collegium* (comunitate cu o anumită organizare) și *natio* (o etnie anume, distinctă de restul locuitorilor din zonă). Bine reprezentate epigrafic sunt și corporațiile etno-religioase ale coloniștilor microasiatici: două inscripții grecești menționează un *κολλήγειον* ca autor al unor dedicații pentru Zeus Narenos/Deus Narenus¹⁴⁸² și Zeus Sardendenos/Deus Sardendenus¹⁴⁸³. În sfârșit, din alte inscripții aflăm despre existența unui *collegium Liberi Patris*¹⁴⁸⁴ și a unui *collegium Iovis Cerneni*¹⁴⁸⁵.

¹⁴⁸⁰ **ATE**, 1904, p. 129-130 = **IDR III/5**, 153.

¹⁴⁸¹ C. Daicoviciu, în **Apulum** 4, 1961, p. 51-58; S. Mrozek, în **Apulum** 7/1, 1968, p. 307-326; H.Chr. Noeske, **op. cit.**, p. 315-317, 329-336; **Wollmann 1996**, p. 165-168.

¹⁴⁸² **IDR III/3**, 398.

¹⁴⁸³ **IDR**, III/3, 400, cf. C.C. Petolescu, în **DaciaNS** 22, 1978, p. 214 sq.

¹⁴⁸⁴ V. Wollmann, în **AllACIuj** 17, 1986, p. 267-268, nr. 7.

¹⁴⁸⁵ **IDR I**, **TabCerD** 1. Iupiter Cemenus este indubitabil o divinitate celtică, cf. **Husar; CeltGermDac**, p. 228.

Două inscripții, descoperite la Marga (*Pons Augusti*)¹⁴⁸⁶ și, respectiv la Călugăreni¹⁴⁸⁷, ne fac cunoscută existența unui *collegium utriclariorum* care-i reunea pe investitorii și pe lucrătorii din transporturi¹⁴⁸⁸; se pare că acest colegiu al utriclarilor –având analogii numai în Gallia și în zona renană- activa în întreaga Provincie¹⁴⁸⁹.

Alte colegii profesionale sunt atestate la Potaissa –*collegium fabrum*¹⁴⁹⁰, Drobeta –*collegium fabrum*¹⁴⁹¹, Tibiscum –*collegium fabrorum*¹⁴⁹² și Micia –*collegium lapidariorum*¹⁴⁹³. Numeroase sunt și mențiunile epigrafice privitoare la colegii etno-religioase: *spira Asianorum* la Napoca¹⁴⁹⁴, *collegium Isidis* la Potaissa¹⁴⁹⁵, *collegium Galatarum* la Germisara¹⁴⁹⁶, *cultores Herculis* la Micia¹⁴⁹⁷ și *cultores Iovis* la Ampelum¹⁴⁹⁸.

¹⁴⁸⁶ **IDR III/1**, 272.

¹⁴⁸⁷ **IDR III/4**, 215.

¹⁴⁸⁸ Despre utriclarii, a se vedea P. **Die utriclarii. Ihr Rolle im gallorömischen Transportwesen und Weinhandel**, în **BonnerJb** 181, 1981, p. 169-204; Lietta De Salvo, **Economia privata e pubblici servizi nell'impero romano. I corpora naviculariorum**, Messina, 1992, p. 136 sq.

¹⁴⁸⁹ **Ardevan 1998**, p. 290-291; **Husar, CeltGermDac**, p. 209-210.

¹⁴⁹⁰ I. Piso, în **Tyche** 6, 1991, p. 156, nota 125.

¹⁴⁹¹ C.C. Petolescu, **IDR II**, 135.

¹⁴⁹² **IDR III/1**, 269; **Ardevan 1998**, p.285 sq .

¹⁴⁹³ **IDR III/3**, 141.

¹⁴⁹⁴ **CIL III 870 = ILS 4061**.

¹⁴⁹⁵ **CIL III 822**.

¹⁴⁹⁶ **CIL III 1394 = IDR III/3**, 324.

¹⁴⁹⁷ **CIL III 1339 = IDR III/3**, 73.

¹⁴⁹⁸ **CIL III 1602 = IDR III/3**, 311.

Dacă structura corporativă nu reflectă decât parțial structura profesională a societății romane¹⁴⁹⁹, în schimb ilustrează totdeauna un anumit nivel de urbanizare și civilizație romană¹⁵⁰⁰. După cum se poate constata și în Dacia, colegiile profesionale proliferază orașele cu prosperitate stabilă, racordate la economia de schimb. Cât privește corporațiile etno-religioase, acestea se dezvoltă oriunde, ca o expresie a conștiinței și intereselor de grup ale diferitelor *nationes* din Imperiu; așa cum dovedește existența unei *spira Asianorum* la Napoca în anul 235, asemenea corporații etno-religioase au putut supraviețui și în secolul al III-lea, după *Constitutio Antoniniana*, chiar dacă statutul juridic al membrilor s-a modificat.

Colegiile militarilor activi, îndeosebi ale subofițerilor, care au adesea localuri proprii (*scholae*)¹⁵⁰¹, dar și ale veteranilor, se întâlnesc atât pe lângă legiuni¹⁵⁰², cât și pe lângă auxiliii, în localitățile de garnizoană.

Dintr-o prezentare a vieții sociale într-o provincie romană nu poate lipsi, firește, instituția patronatului¹⁵⁰³. Sursele epigrafice care menționează *patroni* ai unor orașe atestă nu doar o simplă preeminență a acestor persoane, ci o relație

¹⁴⁹⁹ *Numeroase profesii nu apar în lista colegiilor cunoscute, cf. E. Kornemann, în RE IV, 1 (1900), col. 391-399, s.v. Collegium.*

¹⁵⁰⁰ **Ardevan 1998**, p. 310-312.

¹⁵⁰¹ **Macrea 1969**, p. 185.

¹⁵⁰² **CIL**, III, 7741 = 14479: schola speculatorum (*Apulum*); **CIL**, III, 876: schola beneficiariorum (*Potaissa*).

¹⁵⁰³ Cf. în general R.P. Saller, **Personal Patronage under the Early Empire**, Cambridge, 1982 (cu bibliografia esențială).

instituționalizată, cu valoare legală și cu obligații reciproce¹⁵⁰⁴. În noile condiții ale epocii Principatului, instituția patronatului (*patrocinium*) pierde orice valoare politică. În Imperiul Timpuriu patronatul nu mai este un instrument de dominație politică; acum primează rosturile sociale –în primul rând, influența în fața factorilor de decizie, a împăratului și a anturajului său. Prin urmare, *civitates* își vor alege ca patroni pe acei senatori și cavaleri care au trecut la autoritățile centrale. O altă caracteristică a epocii este creșterea constantă a ponderii patronilor aleși din sânul comunității respective, dintre concetățeni bogați și influenți.

Patronatul municipal este expresia unor relații de inegalitate și dependență reciproc acceptate¹⁵⁰⁵. Modalitatea de alegere a unui patron (*cooptatio*) și de încheiere a „contractului” este cunoscută, existând, în acest sens, prevederi precise în legile municipale¹⁵⁰⁶. Nu existau restricții pentru un oraș în a-și desemna cât mai mulți patroni, iar un personaj putea accepta câte patronate dorea¹⁵⁰⁷. Patronii sunt considerați membri de onoare a lui *ordo decurionum* și, chiar dacă nu rezidează în orașul respectiv, figurează în fruntea lui *album ordinis*. Obligațiile bilaterale presupuse de *patrocinium civitatis* sunt cele

¹⁵⁰⁴ Ch. Lécrivain, în *DA* IV, 1, p. 358, s.v. **Patronus**; E. Kornemann, în *RE* XVI,1 (1933), col. 625, s.v. **Municipium**; L. Harmand, **Un aspect social et politique du monde romain: le patronat sur les collectivités publiques. Des origines au Bas-Empire**, Paris, 1957, p. 52 sq.

¹⁵⁰⁵ F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 318-323.

¹⁵⁰⁶ E. Kornemann, în *RE* XVI, 1 (1933), col. 626, s.v. **Municipium**; L. Harmand, **op. cit.**, p. 332-339.

¹⁵⁰⁷ L. Harmand, **op. cit.**, p. 345 sq.

tradiționale¹⁵⁰⁸. De la patronii de rang senatorial și ecvestru orașele așteptau ocrotire și „trafic de influență”, iar de la cei aleși din rândurile elitei municipale mai ales evergesii.

Cu excepția Sarmizegetusei, unde 5 dintre patroni sunt *clarissimi viri* –orașul alegându-și inițial patroni exclusiv din rândul înalților funcționari imperiali din Provincie¹⁵⁰⁹- numai alte patru municipalități –*Colonia Aurelia Apulensis*, Drobeta, Porolissum și Napoca- au mai lăsat atestări ale unor patroni. Evoluția patronatului municipal în Dacia reflectă dinamica elitelor societății provinciale¹⁵¹⁰. Prima comunitate urbană, Sarmizegetusa, păstrează o evidentă preeminență în secolul II p. Chr. asupra celorlalte municipalități daco-romane. Aristocrațiile celorlalte orașe daco-romane, apărute ulterior, sunt de extracție mai modestă. Aceste realități influențează și asupra opțiunilor virtualilor patroni; de obicei, când lipsesc relații personale de altă natură, se tindea ca importanța persoanei alese drept patron să corespundă cu mărimea și importanța orașului, precum și cu calitatea corpului civic¹⁵¹¹. În același timp, existența patronatului municipal conferit unor concetățeni reflectă și o preeminență mai accentuată a unor anumite familii, la un moment dat, în cadrul elitei aristocratice locale –de pildă,

¹⁵⁰⁸ *Ibidem*, p. 345-351, 356-411.

¹⁵⁰⁹ *Piso 1993*, p. 92-93.

¹⁵¹⁰ *Ardevan 1998*, p. 316-328.

¹⁵¹¹ G. Alföldy, *Die römische Gesellschaft*, Wiesbaden, 1986, p. 268-273.

cazul familiei lui Publius Aelius Antipater din *Colonia Aurelia Apulensis*¹⁵¹².

În funcție de dinamica generală a societății romane, orientarea alegerii de patroni evoluează¹⁵¹³ și în Dacia. Astfel, începând cu ultima treime a secolul II p. Chr. –în paralel cu ascensiunea elitei decurionilor în *ordo decurionum*– are loc și deplasarea interesului comunităților urbane cliente de la funcționarii imperiali de rang senatorial înspre *procuratores* cavaleri. Atare realitate evidențiază, o dată mai mult, creșterea rolului cavalerilor în societate pe parcursul secolului al III-lea p. Chr.¹⁵¹⁴. Și din această perspectivă, societatea provincială daco-romană apare ca deplin racordată la dinamica generală a lumii romane¹⁵¹⁵.

5.3. Concilium trium Daciarum

Istoriografia a remarcat de multă vreme existența în lumea romană provincială a unor adunări ale câte unei provincii, *concilium*¹⁵¹⁶ – analog lui *koinon* din lumea greco-orientală. Aceste *concilia*¹⁵¹⁷ sunt alcătuite din delegații (*legati*)

¹⁵¹² **Piso 1991**, p. 323, nota 68.

¹⁵¹³ *Despre tendințele generale ale evoluției patronatului municipal roman în epocă, a se vedea L. Harmand, op. cit., p. 153 sq, 285 sq.*

¹⁵¹⁴ G. Alföldy, **Römische Sozialgeschichte**³, Wiesbaden, 1984, p. 140 sq; F. Jacques, **op. cit.**, p. 490.

¹⁵¹⁵ **Ardevan 1998**, p. 328.

¹⁵¹⁶ E. Komemann, în **RE** IV, 1 (1900), col. 803-820; **idem**, în **RE** Suppl IV (1924), col. 929-941.

¹⁵¹⁷ *O sinteză fundamentală asupra conciliilor provinciale: J. Deininger, Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis*

trimiși de fiecare *civitas* autonomă și au în frunte un preot al cultului imperial. De altfel, un rost important al reuniunii delegațiilor îl constituie tocmai celebrarea cultului imperial la scara provinciei. Asemenea *concilia* nu au nimic comun cu parlamentele moderne.

Cercetările mai noi au relevat faptul că aceste *concilia* au o importanță mai mare în societățile provinciale decât se credea, și chiar un rol activ în combaterea eventualelor abuzuri ale guvernatorilor¹⁵¹⁸.

În consecință, astăzi se consideră că aceste *concilia* sunt foruri reprezentative –singurele de acest fel în Antichitatea romană- pentru *civitates* cu autoadministrare din provincii. Un asemenea *concilium provinciae* se compune din delegații (*legati*) trimiși de fiecare *civitas* autonomă¹⁵¹⁹, întrunirile având loc de obicei anual, în localitatea unde funcționează templul sau altarul cultului imperial din provincia respectivă¹⁵²⁰. *Concilium provinciae* alege un preot al cultului imperial, demnitate înaltă și prestigioasă care, adeseori marchează apogeul carierei onorurilor pentru un notabil din provincie. *Concilia* au finanțe și administrație proprie și, uneori, emit și o monedă provincială¹⁵²¹.

zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr., München-Berlin, 1965.

¹⁵¹⁸ F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 193-195.

¹⁵¹⁹ J. Deininger, **op. cit.**, p. 52-60, 99-107.

¹⁵²⁰ **Ibidem**, p. 21-31.

¹⁵²¹ F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 193; J. Deininger, **op. cit.**, p. 156-158, 170-172.

Prin intermediul cultului imperial¹⁵²², conciliul provincial exprimă fidelitatea politică a elitelor din provincii față de Roma și asocierea lor la administrarea Imperiului¹⁵²³. Chiar dacă nu au o competență precizată, *concilia* reprezintă interesele generale ale orașelor provinciale –adică ale aristocrației municipale- și pot formula critici sau reclamații contra guvernatorilor abuzivi¹⁵²⁴. Așadar, *concilium provinciae* este forul reprezentativ pentru *civitates* la scara unei provincii.

În consecință, existența unui *concilium provinciae* reflectă înflorirea vieții municipale în provincia respectivă. Asemenea *concilia* reprezintă singura instituție –de nivel superior orașului- care exprimă atitudinea unei comunități mai largi de cetățeni, o pluralitate de *civitates* din aceeași provincie.

În Dacia romană numai trei inscripții menționează explicit un *concilium Daciarum trium*, însă atestările sacerdoțiului provincial (*sacerdos arae Augusti, sacerdos provinciae*, mai rar, *coronatus Daciarum trium*) sunt mai numeroase; în acest context și simpla mențiune a noțiunii de *provincia* are aceeași semnificație¹⁵²⁵. Studiile mai vechi considerau că despre un *concilium*

¹⁵²² Cf. în general, D. Fishwick, ***The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire***, I/1 (1987), I/2 (1987), II/1 (1991), II/2 (1992), Leiden –New York – København –Köln.

¹⁵²³ J. Deininger, **op. cit.**, p. 172-183; F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 194.

¹⁵²⁴ J. Deininger, **op. cit.**, p. 161-170; F. Jacques, J. Scheid, **op. cit.**, p. 194.

¹⁵²⁵ I. Piso, în **ActaMN** 9, 1972, p. 467 sq.

provinciae în Dacia se poate vorbi abia începând din anii lui Septimius Severus¹⁵²⁶, existența conciliului la Sarmizegetusa fiind corelată cu acordarea epitetului *Metropolis* pentru acest oraș. Cercetările mai noi au relevat însă și alte aspecte¹⁵²⁷ care au impus reluarea acestei problematici¹⁵²⁸.

Astfel, mai întâi, s-a presupus că un *concilium Daciarum trium* trebuia să fi existat încă de la reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius (168/169 p. Chr.)¹⁵²⁹, când se instituie guvernarea unitară a celor trei provincii dacice¹⁵³⁰; pentru aceasta ar pleda și atestarea unui *sacerdos provinciae* în *municipium Aurelium Apulense*, deci între anii 161-180 p. Chr. De asemenea, s-a observat faptul că încă sub Antoninus Pius apare în inscripții o formă de exprimare a opiniei cetățenilor și supușilor din Dacia –termenul *provincia*¹⁵³¹, sinonim cu *concilium*¹⁵³². De aici rezultă că o formă anumită de reprezentare a comunităților cu autoadministrare din Dacia funcționa încă de pe la mijlocul secolului II p. Chr.

Mai nou, pe baza analogiilor din provinciile vestice, se consideră că un *concilium provinciae* putea să fi apărut în Dacia chiar în epoca traianică

¹⁵²⁶ C. Daicoviciu, **Severus Alexander și provincia Dacia**, în **ActaMN** 3, 1966, p. 153-171; **idem**, în **ActaMN** 4, 1967, p. 469-470; **Macrea 1969**, p. 91.

¹⁵²⁷ I. Piso, în **ActaMN** 9, 1972, p. 463-470.

¹⁵²⁸ **Ardevan 1998**, p. 328-341.

¹⁵²⁹ **Ardevan 1998**., p. 334, nota 137.

¹⁵³⁰ C.C. Petolescu, în **StCl** 24, 1986, p. 131-138; **Piso 1993**, p. 82-93.

¹⁵³¹ I. Piso, în **ActaMN** 9, 1972, p. 463-470.

¹⁵³² J. Deininger, **op. cit.**, p. 139 sq.

-așadar îndată după cucerire-, dar rolul său va fi rămas foarte redus¹⁵³³. Documentația actuală evidențiază faptul că abia către mijlocul secolului II p. Chr. conciliul provincial al Daciei a dobândit o pondere mai mare în viața Provinciei. Faptul că majoritatea inscripțiilor privitoare la această instituție datează din prima treime a secolului III p. Chr. dovedește că în epoca Severilor –odată cu înflorirea fără precedent a orașelor romane și cu avântul general al provinciei- *concilium Daciarum trium* se bucură de o importanță mai mare și se manifestă cu strălucire. Această evoluție a fost legată de politica „constituțională” și încurajarea instituțiilor civile sub Severus Alexander¹⁵³⁴.

Adunarea provincială a Daciei a funcționat, fără îndoială, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, de unde provin și majoritatea inscripțiilor referitoare la cultul imperial provincial. Acordarea epitetului *Metropolis* orașului sub Severus Alexander recunoștea oficial preeminența Sarmizegetusei asupra celorlalte orașe ale Daciei, preeminență influențată și de prezența conciliului provincial în orașul întemeiat de Traian.

Cercetările arheologice mai noi indică drept sediu probabil al conciliului provincial spațiul situat la nord de zidul de incintă al Sarmizegetusei, unde se va fi aflat și altarul cultului imperial

¹⁵³³ **Ardevan 1998**, p. 335, care observă și faptul că –dacă în provinciile occidentale concilia se bazau îndeosebi pe vechile civitates indigene- în Dacia o asemenea adunare provincială nu putea grupa decât comunitățile de coloniști.

¹⁵³⁴ **Ardevan 1998.**, *loc. cit.*

provincial¹⁵³⁵. Reuniunile anuale ale delegaților se vor fi ținut firește în amfiteatrul din apropiere¹⁵³⁶.

Ultima mărturie epigrafică despre *concilium* datează din timpul lui Philippus (244-249)¹⁵³⁷. Tot atunci începe emiterea monedelor *Provincia Dacia*. Acestea trebuie să fi fost emise în numele autorității reprezentative pentru Provincie, adică tocmai *concilium Daciarum trium*. Monedele *Provincia Dacia* documentează astfel existența și funcționarea adunării provinciale până spre finele deceniului al șaselea al secolului III¹⁵³⁸.

Cât privește sacerdoțiul provincial (*sacerdotium provinciae*) este de remarcat faptul că în Dacia preotul cultului imperial –la nivelul provinciei întregi– poartă totdeauna titlul de *sacerdos*, niciodată de *flamen*¹⁵³⁹. Acest indiciu relevă faptul că în Dacia n-a existat un templu provincial al cultului imperial, ci numai un altar (*ara*)¹⁵⁴⁰. Cea mai frecventă în inscripții este forma oficială, *sacerdos arae Augusti*. Arareori apar formulări ca *sacerdos provinciae* ori *sacerdotalis Daciae* –expresii uzuale, neoficiale; numai de două ori și numai alături de formula oficială se mai întâlnește expresia *coronatus Daciarum trium*.

¹⁵³⁵ I. Piso, Al. Diaconescu, în **ActaMN** 22-23, 1986, p. 182 sq; R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, **Les deux forums de la colonia Ulpia Traiana Augusta Dacia Sarmizegetusa**, în *Revue des études anciennes* 92, 1990, 3-4, p. 279 sq.

¹⁵³⁶ **Ibidem**.

¹⁵³⁷ **Ardevan 1998**, p. 335.

¹⁵³⁸ **Ardevan 1998**, p. 336.

¹⁵³⁹ Despre sacerdoțiul provincial, cf. **Ardevan 1998**, p. 338-340.

¹⁵⁴⁰ D. Fishwick, **op. cit.**, I/1, 1987, p. 131-146 și I/2, 1987, p. 306-308.

Preotul cultului imperial provincial este ales de *concilium provinciae* pe o durată limitată, probabil pe un an¹⁵⁴¹. Această funcție sacerdotală se bucura de mare prestigiu, iar deținătorul ei juca rolul de magistrat eponim pentru actele conciliului. Pentru această funcție erau preferați membrii cei mai de vază ai aristocrației municipale, adică tocmai cei care devin adeseori *equites Romani*. De altfel, și în Dacia majoritatea *sacerdotes provinciae* cunoscuți aparțin ordinului evestru. Deținătorii sacerdoțiului provincial pot fi considerați notabili de cea mai înaltă categorie. Acești aristocrați – asemenea cunoscuților *flamines provinciae* din Occident¹⁵⁴² – depășesc nivelul local și câștigă o importanță la scara întregii Provinci¹⁵⁴³.

Prin urmare, întreaga documentație epigrafică existentă ne arată că și în Dacia au funcționat instituții de nivel provincial analoage celor cunoscute pretutindeni în lumea romană – *concilium provinciae* și *sacerdotium provinciae*. Ca peste tot în Imperiu, prezența acestor structuri instituționale evidențiază un nivel remarcabil de civilizație romană și de integrare în structurile de civilizație ale Romei imperiale. Cultul imperial provincial reprezintă tocmai expresia ideologică a acestei integrări¹⁵⁴⁴.

*

Ca pretutindeni în lumea romană, și Dacia va fi cunoscut tensiuni sociale și perioade de

¹⁵⁴¹ J. Deininger, *op. cit.*, p. 150.

¹⁵⁴² G. Alföldy, *Flamines provinciae Hispaniae Citerioris*, Madrid, 1974, *passim*.

¹⁵⁴³ J. Deininger, *op. cit.*, p. 152-154.

¹⁵⁴⁴ D. Fishwick, *op. cit.*, I/2, 1987, p. 301-307.

nesiguranță¹⁵⁴⁵. Ele par a fi fost provocate doar de amenințări externe –atacurile barbarilor la sfârșitul domniei lui Traian și începutul celei a lui Hadrian și, mai ales, războaiele marcomanice care au afectat și Dacia¹⁵⁴⁶. Datele despre evoluția societății civile în ultimul sfert de secol al Provinciei sunt extrem de puține și, prin urmare, neconcludente.

În perioada în care sursele documentare permit urmărirea evoluției societății civile (106 – finele deceniului șase al secolului III), populația autohtonă pare să fi rămas liniștită, traversând primejdiile alături de ceilalți locuitori ai Provinciei. Spre deosebire de alte provincii ale Imperiului¹⁵⁴⁷, în Dacia nu avem nici un fel de indicii despre eventuale revolte ale autohtonilor daci.

Prin urmare, nimic nu ne îndreptățește să presupunem existența unor mișcări sociale cu o componentă „națională” mai pregnantă în primele decenii ale stăpânirii romane în Dacia¹⁵⁴⁸. De altfel, nici „lupta de clasă” nu este atestată de vreo sursă antică în Dacia romană. Cele câteva inscripții

¹⁵⁴⁵ Cf. în general R. MacMullen, ***Enemies of the Roman Order: Treason, Unrest and Alienation in the Empire***, Cambridge Mass., 1966; K.R. Hopwood, ***Bandits, élites and rural order***, în A. Wallace-Hadrill (ed.), ***Patronage in Ancient Society***, London, 1989, p. 171-187; G. Woolf, ***Roman peace***, în J. Rich, G. Shipley (eds.), ***War and Society in the Roman World***, Routledge, London, 1997, p. 185-191.

¹⁵⁴⁶ H. Daicoviciu, I. Piso, ***Sarmizegetusa și războaiele marcomanice***, în ***ActaMN*** 13, 1975, p. 159-163; N. Gudea, ***Dacia Porolissensis în timpul războaielor marcomanice***, în ***ActaMP*** 18, 1994, p. 67-91.

¹⁵⁴⁷ S.L. Dyson, ***Native revolts in the Roman empire***, în ***Historia*** 20, 1971, p. 239-274; ***idem***, ***Native revolt patterns in the Roman empire***, în ***ANRW*** II, 3, p. 138-175.

¹⁵⁴⁸ Interpretarea din anii '60 vedește o puternică tentă ideologică: D. Tudor, ***Lupta împotriva stăpânirii romane și a exploatării sclavagiste***, în ***IstRom*** I, 1960, p. 426-434.

descoperite mai ales în zona muntoasă a Banatului –care atestă omoruri și jafuri săvârșite de briganzi (*latrones*)¹⁵⁴⁹- relevă doar brigandajul¹⁵⁵⁰ și starea de infrațională cunoscute și în alte părți ale lumii romane¹⁵⁵¹. Pe de altă parte, după cum rezultă din datele epigrafice și arheologice din zona *limes*-ului, acești *latrones* (= *latrunculi*) par a fi mai degrabă barbari ce traversau clandestin frontiera, strecurându-se după pradă în provincii¹⁵⁵².

Izvoarele sunt foarte laconice în privința unor eventuale conflicte majore. Astfel, *Historia Augusta* menționează: ... *Pannoniae quoque compositae et Britannia et in Germania et in Dacia imperium eius* (sc. Commodi) *recusantibus provincialibus*¹⁵⁵³. Această știre consemnează că prin anii 185-186 s-a produs în Dacia¹⁵⁵⁴, ca și în alte provincii¹⁵⁵⁵, o mișcare de „împotrivire” a provincialilor, aduși în cele din urmă la ascultare de armată –*quae omnia ista per duces sedata sunt* (SHA, *vita Commodi* 13, 5-6). Știrea despre acei *recusantes provinciales in Dacia* sugerează o revoltă a populației provinciale. Această revoltă din Dacia a fost comparată cu

¹⁵⁴⁹ **IDR III/1**, 71(Băile Herculane); **IDR III/1**, 118(Slatina Timiș); **IDR II**, 134(Zegaia-Mehedinți).

¹⁵⁵⁰ **Macrea 1969**, p. 279 sq.

¹⁵⁵¹ Cf. în general B.D. Shaw, **Bandits in the Roman Empire**, în **Past and Present** 105, 1984, p. 3-52; W. Nippel, **Public order in ancient Rome**, Cambridge, 1995; D. Braund, **Piracy under the principate and the ideology of imperial eradication**, în J. Rich, G. Shipley (eds.), **War and Society in the Roman World**, London, 1997, p. 195-212.

¹⁵⁵² **Opreanu 1998**, p. 75, 81 cu nota 64.

¹⁵⁵³ **SHA, vita Commodi** 13, 5-6.

¹⁵⁵⁴ **Macrea 1969**, p. 76; **Piso 1993**, p. 140, 143; **Bărbulescu 1998**, p. 70.

¹⁵⁵⁵ Pentru Gallia și Germania, a se vedea G. Alföldy, în **BonnerJb** 171, 1971, p. 372.

rebeliunea din Germania¹⁵⁵⁶ – acel *bellum desertorum* menționat de Herodian (I, 10, 1-7) și în *SHA (vita Commodi 16, 2)*. Revolta din Dacia pare să fi avut loc în timpul guvernării extrem de severe a lui L. Vespronius Candidus¹⁵⁵⁷ - însărcinat în acea vreme cu reprimarea revoltei. Cu ocazia acestor evenimente, legiunii V Macedonica i se conferă epitetul *p(ia) c(onstans)*¹⁵⁵⁸.

Guvernarea dură a lui L. Vespronius Candidus (*durum et sordidum imperium*¹⁵⁵⁹) a făcut posibilă asocierea revoltei din timpul lui Commodus cu un episod petrecut în 193, în contextul luptelor pentru tron dintre Septimius Severus și Didius Iulianus, când Vespronius Candidus a fost aproape linșat de soldați¹⁵⁶⁰.

Prin urmare, revolta din Dacia pare a fi o consecință a perioadei dificile prin care Provincia trecuse în timpul războaielor marcomanice¹⁵⁶¹. Ar putea fi vorba, deci, de anumite tensiuni sociale generate de mai mulți factori: starea de nesiguranță provocată de luptele cu barbarii de la frontiere și de slăbirea disciplinei militare, creșterea fiscalității etc.; acestora li se adăugau ravagiile

¹⁵⁵⁶ Despre legătura dintre cele două evenimente: L. Balla, **Recusantes provinciales in Dacia**, în **Oikumene 1**, 1976, p. 192; **Piso 1993**, p. 140.

¹⁵⁵⁷ **Piso 1993**, p. 140, 143.

¹⁵⁵⁸ **Piso 2000**, p. 215 și nota 117.

¹⁵⁵⁹ **SHA, vita Iuliani 5**, 5-6.

¹⁵⁶⁰ Asocierea celor două episoade la **Piso 1993**, p. 143; **Piso 2000**, p. 215. E posibil ca la revolta din timpul lui Commodus să fi participat și soldați, activi sau dezertori, ceea ce ar explica reacția trupelor câțiva ani mai târziu, contra lui Candidus.

¹⁵⁶¹ Atât datorită operațiunilor militare, cât și datorită pierderilor umane, cf. L. Balla, **op. cit.**, p. 99 sqq.

produse de ciuma care decimase populația Imperiului¹⁵⁶².

5.4 Secvențe din viața privată

În epoca Principatului, în Dacia romană, ca de altfel în întregul Imperiu Roman, *familia* constituia celula de bază a societății¹⁵⁶³. În pofida evoluției și a transformărilor suferite în ultimele secole ale Republicii romane, familia (*familia, domus*) continuă a fi gruparea socială cea mai importantă și respectată în societatea romană din epoca Principatului¹⁵⁶⁴. Familia romană este aceeași în întreg Imperiul întrucât exista un singur drept privat, dreptul roman¹⁵⁶⁵.

Ca pretutindeni în lumea romană provincială, inscripțiile funerare și votive constituie și în Dacia romană sursele documentare cele mai importante privitoare la diferitele aspecte ale vieții de familie. Întemeiate pe această categorie de izvoare, coroborate cu informațiile oferite de izvoarele literare antice, studii recente –care inaugurează de fapt o nouă direcție de cercetare privitoare la viața privată din societatea romană provincială- au

¹⁵⁶² R.P. Duncan-Jones, **The impact of the Antonine plague**, în *JRA* 9, 1996, p. 108-136.

¹⁵⁶³ Vl. Hanga, **Dreptul roman în Dacia**, în *IstRomânilor II*, p. 219 sq.

¹⁵⁶⁴ Cf. în general, R. Saller, **I rapporti di parentela e l'organizzazione familiare**, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 825 sqq.

¹⁵⁶⁵ M. Kaser, **The Roman Privat Law**, Durban, 1965; **idem, Römische Rechtsquellen und angewandte Juristenmethode**, Wien, 1996. Pentru epigrafie, o aplicație la U. Agnati, **Diritto, società, epigrafia**, Como, 1996.

reușit să surprindă interesante aspecte ale vieții de familie din Dacia romană, ca instituția căsătoriei, divorțul, concubinajul, libertinajul recăsătorirea, copii nelegitimi ș.a.¹⁵⁶⁶.

Căsătoria era o veche constituție a familiei romane, scopul ei fiind perpetuarea cultului și a numelui¹⁵⁶⁷. În epoca în care Dacia aparținea lumii romane, vechile forme ale căsătoriei romane *cum manu* din vremea Republicii (*confarreatio*, *coemptio* și *usus*)¹⁵⁶⁸ fie dispăruseră deja, fie căzuseră în desuetudine; dintre formele căsătoriei *cum manu* a supraviețuit doar *confarreatio*, specifică patricienilor care nu puteau accede la unele sacerdoții fără a fi născuți dintr-o astfel de legătură¹⁵⁶⁹. Încă de la sfârșitul Republicii, datorită schimbărilor sociale profunde ce au loc în societatea romană –o dată cu declinul vechilor credințe și valori-, raporturile familiale își pierd din rigiditate și se impune o noua formă a căsătoriei, așa-zisa căsătorie liberă (*sine manu*). Așadar, încă de la începutul epocii Principatului se impusese noua formă de căsătorie –*matrimonium*, definită de Modestinus în *Digestae* drept *conjunctio maris et feminae, consortium omnis vitae, divini et humani*

¹⁵⁶⁶ Al. Stănescu, **Aspecte ale familiei din Dacia romană. Instituția căsătoriei și concubinajul**, în V. Orga, I. Costea (coord.), **Studii de istorie a Transilvaniei. Omagiu Profesorului Pompiliu Teodor**, Bistrița-Cluj, 2000, p. 60-66.

¹⁵⁶⁷ F. de Coulanges, **Cetatea antică**, I, București, 1984, p. 77.

¹⁵⁶⁸ Toate aceste forme de căsătorie aduceau femeia sub autoritatea soțului în regim de proprietate, cf. R. Saller, **op. cit.**, p. 833.

¹⁵⁶⁹ J. Carcopino, **Viața cotidiană la Roma la apogeul imperiului**, București, 1979, p. 113.

iuris communicatio („unirea bărbatului cu femeia, o comunitate pentru întreaga viață, împărtășirea dreptului divin și uman”)¹⁵⁷⁰. Potrivit acestei definiții, căsătoria este o uniune monogamă pentru toată viața care stabilește o comunitate desăvârșită în ceea ce privește bunurile materiale, dar și o împărtășire a femeii la dreptul divin al bărbatului, la cultul strămoșilor. Totuși, nici în așa-zisa căsătorie liberă (*sine manu*) – în care femeia nu intra în puterea șefului de familie a soțului ei, ci își păstra statutul juridic anterior, averea rămânând în proprietatea familiei ei, iar după moartea tatălui ei femeia devenea *sui iuris* (independentă) – femeia nu era egală cu soțul în privința drepturilor și obligațiilor ce le reveneau în societate¹⁵⁷¹.

Chiar dacă nu lua forma unui act scris, căsătoria era considerată ca un act juridic întemeiat pe *affectio maritalis* (conștiința faptului de a fi căsătoriți a celor doi parteneri)¹⁵⁷². Cum se știe, împărații au sprijinit instituția căsătoriei, cel puțin din rațiuni demografice¹⁵⁷³. Pentru ca o căsătorie să fie validă, existau anumite condiții care erau reglementate de legislația imperială: persoanele care încheiau căsătoria trebuiau să fie apte, mature (vârsta minimă era de 14 ani bărbații și 12 ani femeile), să nu fie rude în linie dreaptă, să nu fie deja căsătorite; de asemenea, cei doi

¹⁵⁷⁰ Apud VI. Hanga, **Drept privat roman**, București, 1978, p. 191.

¹⁵⁷¹ **Ibidem.**

¹⁵⁷² M. Kaser, **The Roman Privat Law**, Durban, 1965, p. 238.

¹⁵⁷³ Despre preocuparea constantă legată de perpetuarea familiilor care alcătuiau elitele Imperiului, a se vedea K. Hopkins, **Death and Renewal**, Cambridge, 1983, *passim*; J. Andraeu, H. Bruhns (eds.), **Parenté et stratégie familiales dans l'Antiquité romaine**, Roma, 1990.

trebuiau să aibă același statut –adică să fie liberi și cetățeni-, după cum era necesar și consimțământul ambilor parteneri. Încheiată în aceste condiții, căsătoria era recunoscută de stat și de societate, era un *iustum matrimonium*¹⁵⁷⁴.

În acest context, este de remarcat că existau restricții în ceea ce privea căsătoria cu sclavii și cu persoane de condiție peregrină, dat fiind faptul că acestea nu aveau drept de căsătorie (*ius conubium*)¹⁵⁷⁵. Deși căsătoria cu peregrinii nu era validă decât în anumite condiții, totuși părinții cetățeni își puteau recunoaște copiii¹⁵⁷⁶; în majoritatea cazurilor însă, căsătoria cu persoane de condiție peregrină era considerată nelegală (*iniustum matrimonium*) și devenea un concubinaj. Copiii naturali (nelegitimi) rezultați dintr-un concubinaj, deși sunt liberi din punct de vedere legal (*ingenui*), dar nu au nici un drept¹⁵⁷⁷. Chiar și în aceste condiții concubinajul cunoaște o largă răspândire în întreaga lume romană¹⁵⁷⁸ în primele două secole ale Imperiului, devenind o instituție cu tradiții și cutume proprii¹⁵⁷⁹.

Larga difuziune a concubinajului a fost determinată în mare măsură de expansiunea Imperiului Roman care a dus la creșterea numărului de comunități peregrine ai căror membri

¹⁵⁷⁴ Al. Stănescu, *op. cit.*, p. 61.

¹⁵⁷⁵ P.R.C. Weaver, *The Status of Children in Mixed Marriages*, în B. Rawson (ed.), *The Family in Ancient Rome. New Perspectives*, London–Sydney, 1986, p. 147-148.

¹⁵⁷⁶ M. Kaser, *op. cit.*, p. 242.

¹⁵⁷⁷ Gaius, *Inst.* 1, 19.

¹⁵⁷⁸ J. Kolendo, *L'esclavage et la vie sexuelle des hommes libres*, în *Index* 10, 1981, p. 288-307.

¹⁵⁷⁹ Al. Stănescu, *op. cit.*, p. 62.

încheiau legături matrimoniale cu *cives Romani* încercând să-și amelioreze astfel statutul social-juridic și să asigure fiilor lor șansele unei ascensiuni sociale. De asemenea, întrucât *ius conubium* le era interzis și soldaților care-și satisfăceau serviciul militar¹⁵⁸⁰, armata romană a constituit un alt factor care a contribuit la răspândirea masivă a concubinajului în provinciile Imperiului¹⁵⁸¹.

După cum s-a observat, în Dacia romană instituția căsătoriei apare ca deplin racordată la dinamica socială a lumii romane, întrucât relațiile dintre membrii familiilor erau reglementate după același drept privat¹⁵⁸². Deși nu este cunoscută vreo atestare epigrafică a formei arhaice de căsătorie *cum manu*, s-a presupus pe bună dreptate că, din motive religioase, *confarreatio* trebuie să fi fost forma specifică de căsătorie a unui număr restrâns de familii aristocratice din elitele municipale ale Daciei – *P. Aelii, L. Antonii, M. Cominii, M. Procilii, C. Spedii, T. Varenii* – care îndeplinesc funcții sacerdotale importante precum *flamen Dialis, sacerdos arae Augusti coronatus Daciarum III* sau *sacerdos Laurens Lavinas*¹⁵⁸³. Asemenea familii vor fi avut aproape un statut aparte în rândul notabililor care alcătuiau aristocrația municipală, datorită acestor relații directe cu tradițiile romane cele mai prestigioase¹⁵⁸⁴.

¹⁵⁸⁰ *Soldații dobândesc ius conubium abia către anul 200 p. Chr., când le este acordat de către Septimius Severus, cf. M. Kaser, op. cit., p. 242.*

¹⁵⁸¹ *Al. Stănescu, op. cit., p. 62.*

¹⁵⁸² ***Ibidem.***

¹⁵⁸³ ***Ibidem***, p. 62 și nota 23.

¹⁵⁸⁴ ***Ardevan 1998***, p. 239.

Pentru ceilalți cetățeni ai Provinciei *matrimonium* era forma uzuală de căsătorie¹⁵⁸⁵. În inscripțiile din Dacia romană cetățenii și familiile lor sunt recunoscuți cu ajutorul onomasticii, dat fiind faptul că numele cetățenilor se moșteneau și erau deosebite de cele ale peregrinilor și sclavilor prin cele trei elemente care le compuneau – *praenomen, nomen gentile* și *cognomen*¹⁵⁸⁶ – și care nu lipsesc din inscripțiile funerare din secolul II p. Chr. În cazurile în care unul din aceste elemente lipsește, adeseori poate fi vorba de concubinaj¹⁵⁸⁷.

Terminologia epigrafică privitoare la viața de familie este sugestivă și diversă: *adfinis* (rudă), *coniux, conpar, femina, filius, filia, frater, gener, heres, iuvenis, mammulus* (bunic), *maritus, marita, nepos, neptis, neptia, nurus* (noră), *parentes, pater, puer, puella, pupilus, socer, socrus, soror, tutores, uxor, virginus*. În intimitatea sufletului lor ne aduc monumentele funerare cu inscripții înduioșătoare, în unele cazuri redactate chiar în versuri¹⁵⁸⁸. Atașamentul pentru viața de familie și valorile ei este ilustrat de epitetele întâlnite în inscripțiile funerare: cel mai uzual, *bene merentis*; când pierd pe cei dragi¹⁵⁸⁹, autorii inscripțiilor sunt

¹⁵⁸⁵ M. Bărbulescu, în *IstRomânilor II*, p. 217.

¹⁵⁸⁶ G. Alföldy, *La droit de la cité et la nomenclature dans l'Empire romain*, în *Latomus* 25, 1966, 1, p. 37.

¹⁵⁸⁷ M. Humbert, *L'individu, l'État: quelle stratégie pour le mariage classique ?*, în J. Andreau, H. Bruhns (eds.), *Parenté et stratégie familiales dans l'Antiquité romaine*, Roma, 1990, p. 189.

¹⁵⁸⁸ *IDR*, II, 57 (Romula); *IDR*, III/1, 157, 173, 174 (Tibiscum); *IDR*, III/2, 382, 400, 430 (Sarmizegetusa); R. Ardevan, Ioana Hica, în *ActaMN* 37/1, 2000, p. 243-245, nr. 1 (Napoca).

¹⁵⁸⁹ *Resemnarea în fața morții este consemnată prin formule cunoscute precum ave viator sau sit tibi terra levis.*

mater infelicissima, pater infelix, filii pientissimi; soții decedați sunt numiți *coniux pius, pius virginius*; soțiile sunt onorate cu epitete superlative, precum *carissima, incomparabilis, inocentissima, optima, pientissima, piissima, rarissima, sanctissima*. O inscripție de la Ampelum¹⁵⁹⁰ ne vorbește despre viața exemplară dusă împreună de doi soți – Fuscinus și Sossia Sabina – care au trăit 11 ani și 10 luni *sine ulla querella* („fără gâlceavă”).

În Imperiu căsătoriile între sclavi și *ingenui* sunt puțin numeroase în raport cu alte mariaje, de pildă cele între patroni și liberti. De asemenea, s-a constatat că concubinajele între *ingenui* – *liberti* sunt de 5 ori mai frecvente decât cele de tip *libert* – *libertă*¹⁵⁹¹.

Într-o provincie de frontieră ca Dacia în care elementul militar avea o pondere atât de însemnată concubinajul va fi fost foarte răspândit chiar și numai dacă am considera drept concubinaje căsătoriile încheiate de soldații din cele două legiuni și din numeroasele auxiliii dislocate în Provincie¹⁵⁹². Un indiciu relevant care indică clar proporția de masă pe care a căpătat-o concubinajul în epoca Principatului este înlocuirea în latina vorbită a termenilor *uxor* (soție) și *maritus* (soț) de către *coniux* (concubin) care ajunge să fie cel mai frecvent în inscripții. Termenii *uxor* și

¹⁵⁹⁰ **IDR**, III/3, 364.

¹⁵⁹¹ J. Kolendo, **L'esclavage et la vie sexuelle des hommes libres**, în **Index** 10, 1981, p. 288-307; M. Hubert, în J. Andreau, H. Bruhns (eds.), **Parenté et stratégie familiales dans l'Antiquité romaine**, Roma, 1990, p. 189.

¹⁵⁹² Al. Stănescu, **op. cit.**, p. 62.

maritus continuă să fie utilizați în latina literară, în actele și documentele oficiale, după cum rezultă și din diplomele militare, precum și din câteva inscripții din Dacia¹⁵⁹³.

Existau însă și cazuri în care din diverse motive căsătoriile erau considerate relații conjugale nelegale –căsătorii cu peregrini, cu sclavi sau legături extraconjugale¹⁵⁹⁴. În inscripțiile din Provincia carpatică pot fi întrevăzute asemenea situații. Cum se știe statutul juridic ca și numele se moșteneau. Copiii legitimi moșteneau tot, fiind avantajați față de cei nelegitimi care, nefiind recunoscuți de tată¹⁵⁹⁵, intrau în familia mamei a cărei *nomen* îl preluau. În consecință, asemenea copii nelegitimi apar în inscripții cu gentiliciul mamei și, uneori, în cazuri extrem de rare, chiar cu indicația *SP. F. –spurius filius (spurius =naturalis)*. Cu totul firesc, majoritatea celor aflați într-o asemenea postură neconvenabilă căutau să-și ascundă originea lipsită de onorabilitate și, din acest motiv, ei pot fi cu greu depistați¹⁵⁹⁶.

După cum s-a observat, există însă în Dacia câteva inscripții în care apar doar copii și mamele lor; în asemenea situații în care nu apar tații s-a presupus, pe bună dreptate, că este destul de

¹⁵⁹³ **IDR I, DipID 1-4, 10; IDR II, 357, 402, 642.**

¹⁵⁹⁴ **J. Evans-Grubbs, Marriage More Shameful than Adultery: Slave – Mistress relationships, Mixed marriages and Late Roman Law, în Phoenix 47, 1993, p. 125-128.**

¹⁵⁹⁵ **E. Hermann-Otto, Ex ancilla natus. Untersuchungen zu den Hausgeborenen Sklaven und Sklavinnen im Westen des römischen Kaiserreiches, Stuttgart, 1994.**

¹⁵⁹⁶ **R, Cagnat, Cours d'épigraphie latine³, Paris, 1898, p. 70-72.**

probabil să avem de-a face cu copii nelegitimi¹⁵⁹⁷. Situații similare sunt considerate și cazurile în care deși există tați și aceștia apar în inscripții înaintea mamelor –în calitatea lor de *patres-* totuși copii poartă gentiliciul mamei, deci sunt *spurii filii* – rezultați din legături care potrivit dreptului privat roman nu erau căsătorii legale (*iniustum matrimonium*)¹⁵⁹⁸.

De asemenea, inscripțiile ne fac cunoscute căsătorii ale unor femei de condiție liberă cu sclavi și cu libeți imperiali¹⁵⁹⁹, persoane cu venituri substanțiale a căror situație economică și într-un fel socială, este mai bună decât cea a masei de oameni liberi, dar de condiție materială modestă, din provincia carpatică. Astfel, sclavul imperial Herculanus este „soțul” Aureliei Respecta¹⁶⁰⁰, Ianuarius, *ex arcario*, este „soțul” Vitiei Threpte¹⁶⁰¹, în timp ce Valentinus, *librarius ab instrumentis censualibus*, este partenerul conjugal al Cassiei Rogata¹⁶⁰². Asemenea legături matrimoniale ale unor cetățene cu sclavi și libeți imperiali, par a fi în marea lor majoritate căsătorii din interes. Nu

¹⁵⁹⁷ **CIL III**, 1236 (*Apulum*); **IDR III/2**, 449 (*Sarmizegetusa*); **IDR III/3**, 5 (*Strei*); **IDR III/3**, 251 (*Germisara*); **IDR III/3**, 353 (*Ampelum*), cf. Al. Stănescu, **op. cit.**, p. 63, care constată că în aceste cazuri lipsește menționarea calității de copil din flori (SP. F.), dar lipsește și filiatio ceea ce sugerează că acești copii nu au tată din punctul de vedere al dreptului privat roman.

¹⁵⁹⁸ **IDR III/1**, 26 (*Moldova Nouă*); **IDR III/2**, 390 (*Sarmizegetusa*), cf. Al. Stănescu, **op. cit.**, p. 64.

¹⁵⁹⁹ **IDR III/1**, 270; **IDR III/2**, 390, 395, 402, 453 (*Sarmizegetusa*); **IDR III/3**, 365 (*Ampelum*), cf. Al. Stănescu, **op. cit.**, p. 64.

¹⁶⁰⁰ **IDR**, III/2, 395.

¹⁶⁰¹ **IDR**, III/2, 189.

¹⁶⁰² **ILS 513** = **IDR**, III/2, 453.

numai copiii rezultați din căsătoriile cu sclavi erau considerați *spurii*, ci și copiii cetățenilor căsătorite cu persoane de condiție peregrină, după cum rezultă din câteva inscripții din Dacia¹⁶⁰³.

Prin urmare, faptul că atât fiii unor sclavi cât și fiii unor peregrini din Dacia sunt considerați *spurii filii* confirmă informațiile izvoarelor literare referitoare la restricțiile¹⁶⁰⁴ impuse cetățenilor în privința căsătoriei cu necetățeni sau cu persoane de origine servilă, legăturile matrimoniale cu aceștia fiind considerate nelegale.

În sfârșit, o problemă care a suscitât îndelungi controverse este cea a acelor copii naturali (uneori făcând parte din *familia*¹⁶⁰⁵) care apar în inscripții ca *alumni*¹⁶⁰⁶. Problema este complicată deoarece *alumni* apar în textele juridice ca beneficiari ai unor legate¹⁶⁰⁷. În multe situații *alumni* sunt tratați și considerați ca *liberti*¹⁶⁰⁸. Potrivit opiniei lui H.S. Nielsen, *alumnus* pare a fi expresia unei cvasi-adoptii¹⁶⁰⁹; din punct de vedere juridic, avem de-a face cu o relație de cvasi-

¹⁶⁰³ *IDR III/3*, 341 (*Ampelum*); *IDR III/4*, 91 (Șeica Mică), cf. Al. Stănescu, *op. cit.*, p. 64.

¹⁶⁰⁴ *Gaius, Inst.* 84, 85; 84, 91.

¹⁶⁰⁵ S. Treggiari, *Questions on Women Domestic in the Roman West*, în *Schiavitù, manumissione e classi dipendenti nel mondo antico*, Roma, 1979, p. 186.

¹⁶⁰⁶ H. Leclercq, în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, I (1903), col. 1294, s.v. *alumni*; H.S. Nielsen, *Alumni: a Term Denoting Quasi-Adoption*, în *Classica et Mediaevalia* 38, 1987, p. 142 sqq.; P.R.C. Weaver, Pl. Wilkins, *A Lost Alumnus*, în *ZPE* 99, 1993, p. 241-244.

¹⁶⁰⁷ *Dig.* 27, 1, 32; 27, 2, 32; 32, 102, 2.

¹⁶⁰⁸ B. Rawson, *Children in the Roman Familia*, în B. Rawson (ed.), *The Family in Ancient Rome. New Perspectives*, London-Sydney, 1986, p. 175.

dependență. În realitate, relațiile *alumnus* –părinte „adoptiv” depășesc adesea cadrul juridic, caracterizându-se prin afecțiune, tandrețe și protecție.

Suma acestor date oferite de documentația epigrafică evidențiază faptul că familia romană din Dacia, asemenea întregii societăți provinciale daco-romane, este racordată deplin la evoluția societății romane din Imperiu¹⁶¹⁰.

La rândul său, studiul domeniului funerar (arheologia funerară) constituie o altă modalitate de înțelegere, de reconstituire a societății daco-romane provinciale¹⁶¹¹. Studiile mai noi -axate pe integrarea socială a morții¹⁶¹²- consideră că universul morților împreună cu cel al viilor alcătuiesc în fapt o societate globală, în ansamblul practicilor, instituțiilor și credințelor¹⁶¹³. Cercetarea monumentelor funerare din Dacia romană oferă, cum s-a văzut, date relevante cu privire la realitatea socială -onomastica, familia, vârsta, și statutul social al defunctului-, ca și despre rolul memoriei și eficacitatea sa simbolică.

¹⁶⁰⁹ H.S. Nielsen, în ***Classica et Mediaevalia*** 38, 1987, p. 187.

¹⁶¹⁰ Al. Stănescu, ***op. cit.***, p. 65.

¹⁶¹¹ Cu privire la aspectele metodologice ale problemei, a se vedea J.P. Vernant, în ***La mort, les morts dans les sociétés anciennes***, London-Paris, 1977, p. 6 sq. Pentru un studiu aplicat al noii metodologii în domeniul arheologiei funerare a Daciei romane, a se vedea M. Bărbulescu (coord.), ***Funeraria Dacoromana***, Cluj-Napoca, 2002 (sub tipar).

¹⁶¹² J.P. Vernant, ***op. cit.***, p. 7.

¹⁶¹³ M. Douglas, ***Antropologia e simbolismo. Religione, cibo e denaro nella vita sociale***, Bologna, 1985, p. 16 apud Irina Nemeti, S. Nemeti, ***Tracii și illirii***, în M. Bărbulescu (coord.), ***Funeraria Dacoromana***, Cluj-Napoca, 2002 (sub tipar).

Chiar dacă textele inscripțiilor funerare din Dacia romană sunt în general laconice și nu suficient de numeroase pentru a permite determinarea unei serii de indici statistici (speranța de viață, rata mortalității infantile, rata brută de mortalitate, rata de nupțialitate etc.) necesare pentru cercetarea situației demografice pe perioade strict determinate (în general un an), totuși studiindu-se monumentele sepulcrale pe care este menționată vârsta defunctului se poate determina o statistică a deceselor pe sexe din care rezultă o *durată medie de viață* –un indice statistic relevant care ne oferă o anumită imagine asupra calității vieții, a nivelului de trai din Dacia romană.

Cel mai longeviv locuitor al Provinciei, atestat epigrafic, este Suadullus Titurs, care a trăit 91 de ani¹⁶¹⁴, iar din rândul sexului frumos Candia Maxima¹⁶¹⁵ și Aelia Nice¹⁶¹⁶, ambele ajungând la vârsta de 90 de ani.

Datorită condițiilor menționate mai sus, eșantionul reprezentat de persoanele care apar în inscripțiile funerare din Dacia nu este un eșantion reprezentativ; el reprezintă practic doar indivizii a căror date personale sunt cunoscute¹⁶¹⁷. Din analiza datelor existente, conform inscripțiilor,

¹⁶¹⁴ **IDR III/4, 98 (Dârlos).**

¹⁶¹⁵ **IDR III/4, 196 (Sighișoara).**

¹⁶¹⁶ **Gudea 1989, p. 769, nr. 39 (Porolissum).**

¹⁶¹⁷ *Și aici se impun anumite rezerve, având în vedere frecvența oarecum suspectă a deceselor la vârste „rotunde” –30, 40, 50, 60 și 80 de ani- acest fapt datorându-se, probabil, ignorării vârstei adevărate a defuncțiilor: Pe de altă parte, sunt și cazuri, mai rare, în care menționarea vârstei se face cu o precizie uimitoare (de pildă, un oarecare Aurelius Aulucentus a trăit „35 de ani, 6 luni și o zi” –CIL III, 918 –Potaissa), cf. M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 60.*

situația privitoare la *durata medie de viață* în câteva dintre orașele Daciei romane¹⁶¹⁸ ar fi următoarea: la Sarmizegetusa -42,15 ani bărbații și 36,32 ani femeile; la Potaissa -28,30 ani bărbații și 35,75 ani femeile; la Drobeta -43,80 ani bărbații și 45,87 ani femeile; la Ampelum -34, 88 ani bărbații și 25,63 ani femeile; la Micia -29, 66 ani bărbații și 29,88 ani femeile. Dacă sunt excluși defuncții până la 15 ani se ajunge la o speranță de viață sensibil mai ridicată decât media de viață: de pildă, la Sarmizegetusa -51,7 ani pentru bărbați și 40,3 ani pentru femei¹⁶¹⁹; la Potaissa -44,17 ani pentru bărbați și 45,55 ani pentru femei¹⁶²⁰. Conform acestor date, apreciere duratei vieții în Dacia -mai aproape de realitate numai pentru cei care au reușit să scape de bolile copilăriei¹⁶²¹- se înscrie în limitele cunoscute la Roma și în alte părți ale Imperiului: la Roma -22,07 ani bărbații și 19,72 ani femeile¹⁶²²; în Hispania -37,7 ani bărbații și 34 ani femeile; în Africa romană -47,4 ani bărbații și 44,1 ani femeile; în Egipt -34,27 ani bărbații și 29,13 ani femeile.

¹⁶¹⁸ Adela Paki, **Populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (I)**, în **SCIVA** 39, 1988, 4, p. 354 sqq; **eadem**, **Populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (II)**, în **SCIVA** 41, 1990, 2, p. 216 sqq; **eadem**, **Populația Daciei Porolissensis -Porolissum**, în **ActaMP** 12, 1988, p. 215 sqq; M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 59 sq.

¹⁶¹⁹ Adela Paki, în **SCIVA** 41, 1990, 2, p. 159.

¹⁶²⁰ M. Bărbulescu, **op. cit.**, p. 60.

¹⁶²¹ *En condițiile unei mortalități infantile foarte ridicate (posibil 1/3) neconsemnarea în epitafe a acestor decese modifică radical speranța de viață din statistici, crescând-o artificial, cf. M. Bărbulescu, op. cit., p. 60.*

¹⁶²² *La Roma media este mult mai apropiată de realitate întrucât aici sunt multe inscripții menționând și decedați sub un an.*

Pentru populația civilă a Daciei romane, statistica indică o durată medie de viață de 40,02 ani pentru bărbați și 36,30 ani pentru femei. Între cele două eșaloane ale societății (*honestiores* – clasele superioară și mijlocie și *humiliores* –clasa inferioară) există însă diferențe notabile. Astfel, pentru *honestiores* durata medie de viață este de 46,31 ani bărbații și 37,16 ani femeile, în timp ce pentru *humiliores* ea este de numai 35,46 ani bărbații și 35,48 ani femeile. *Honestiores* trăiau în medie mai mult cu 11 ani decât bărbații din clasa de jos (*humiliores*), fapt explicabil și prin nivelul de trai al celor dintâi, mult mai ridicat decât al celor care formau treapta inferioară a societății. În cazul femeilor din cele două categorii, diferența este de numai 2 ani; multe femei mureau însă la nașteri – chiar și tinerele din elita populației provinciale-, ceea ce făcea ca destul de puține să atingă vârste înaintate.

Speranța de viață a locuitorilor Daciei romane –ajunși la adolescență- era de cca. 45 de ani¹⁶²³. Ca și alte părți ale lumii romane, în provincia Dacia cunoștințele medicale¹⁶²⁴, atenția acordată igienei personale ca și igienei publice și, mai ales, standardul de viață superior epocilor precedente sunt factorii determinanți ai creșterii speranței de viață¹⁶²⁵.

O situație aparte pare să fie cea a militarilor. Militarii și veteranii au –luați împreună- o durată

¹⁶²³ **Bărbulescu 1998**, p. 78.

¹⁶²⁴ I. Bajusz, N. Gudea, **Instrumente medicale și ustensile folosite de medicii și farmaciștii romani din Dacia Porolissensis. Contribuții la studiul medicinei romane**, în **ActaMP** 16, 1992, p. 249-291.

¹⁶²⁵ M. Bărbulescu, în **IstRomânilor II**, p. 217.

medie de 46,18 ani. Dacă sunt luați în calcul singuri, fără veterani, militarii au o durată medie de viață de 31,97 ani, ceea ce reprezintă o medie de viață relativ ridicată având în vedere riscurile la care erau expuși prin însăși natura profesiei lor. Evident, nu toți ajungeau veterani, însă dacă reușeau să termine serviciul militar, aveau șanse mari să atingă vârste înaintate; veteranii au durată medie a vieții de 60,73 ani.

Capitolul 6

VIAȚA ECONOMICĂ ÎN DACIA ROMANĂ

Inițial, menirea structurilor economice introduse de romani în Dacia¹⁶²⁶ era aceea de a susține trupele de ocupație și de aduce venituri fiscului imperial. Însă, cu timpul, noile structuri economice implantate de Roma în provincia nord-dunăreană au dus la dobândirea unei prosperități economice, fără de care civilizația romană ar fi fost de neconceput¹⁶²⁷.

Angrenarea provinciei Dacia – ca și a Dobrogei romane – în uriașul circuit economic al Imperiului Roman s-a realizat în condițiile unei libertăți economice absolute, mai ales în domeniul artizanatului și comerțului¹⁶²⁸. Atare libertate

¹⁶²⁶ Pentru o orientare rapidă, a se vedea E. Lo Cascio, **Forme dell'economia imperiale**, în A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, II 2, Torino, 1991, p. 314-365; A. Schiavone, **La struttura nascota. Una grammatica dell'economia romana**, în A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, Einaudi, Torino, 1999, p. 724-773.

¹⁶²⁷ P. Ørsted, **Roman Imperial Economy and Romanization**, Copenhagen, 1985.

¹⁶²⁸ Cf. în general Al. Suceveanu, **Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e.n.**, București, 1977; *idem*, în **IstRomânilor II**,

economică, alături de mobilitatea socială, vor asigura Imperiului roman din primele trei secole ale erei creștine o prosperitate economică cu totul excepțională.

Situația economică a provinciilor de pe *limes*-ul nordic al Imperiului a depins în mare măsură de factorul politic. Aceste provincii de frontieră, puternic militarizate, au fost susținute de *hinterland*-ul bogat pe care îl apărau¹⁶²⁹. În același timp, aceste provincii constituiau placa turnantă a comerțului cu *Barbaricum*¹⁶³⁰.

În ceea ce privește stadiul cercetării, este de remarcat că o istorie economică a Daciei romane lipsește și astăzi, unica sinteză în domeniu fiind, în unele puncte, depășită¹⁶³¹.

În general, în monografiile consacrate diferitelor aspecte ale economiei romane din Dacia¹⁶³² se acceptă ideea că saltul calitativ cunoscut de societatea provincială daco-romană în secolele II-III p. Chr. se datorează unui puternic avânt economic, înregistrat în condițiile unui sistem social-economic sclavagist evoluat¹⁶³³. Acest proces va fi avut anumite legături și cu intensa

p. 329-344.

¹⁶²⁹ M. Crawford, **Finance, Coinage and Money from the Severans to Constantine**, în *ANRW* II, 2, 1975, p. 571.

¹⁶³⁰ **Opreanu 1998**, p. 125-140.

¹⁶³¹ **Christescu 1929**. Pentru o imagine de ansamblu asupra economiei Daciei romane, a se vedea **Macrea 1969**, p. 290-337; N. Gudea, **Contribuții la istoria economică a Daciei romane**, în *Apulum* 17, 1979, p. 135-147; C.C. Petolescu, **Scurtă istorie a Daciei romane**, București, 1995, p. 90-99; **Bărbulescu 1998**, p. 78-81; **Petolescu 2000**, p. 237-252; D. Protase, Gh. Popilian în *IstRomânilor II*, p. 169-204.

¹⁶³² Gh. Popilian, **Ceramica romană din Oltenia**, Craiova, 1976; N. Branga, **Urbanismul Daciei romane**, Timișoara, 1980; **Branga 1995**; **Wollmann 1996**; **Gudea 1996**.

dezvoltare economică pe care a cunoscut-o Dacia în cele două secole care au precedat cucerirea romană, fapt care explică și interesul crescând al Romei la finele secolului I p. Chr. și la începutul celui următor față de provincia carpatodunăreană¹⁶³⁴.

Într-adevăr, cum bine se știe, cucerirea traiană a inclus Dacia în sistemul economiei romane. Roma a introdus în provincia Dacia o civilizație tehnică superioară¹⁶³⁵. Procesul este sesizabil în toate sferele vieții economice, de la agricultură până la minerit și comerț. Era firesc ca într-o provincie nou cucerită să fie aduși în toate ramurile economice specialiști din alte provincii romane. Toate aceste măsuri aveau menirea să asigure prosperitatea economică și demografică a noii provincii.

Meșteșugurile s-au diversificat față de epoca anterioară, iar în unele domenii producția meșteșugărească atinge o intensitate ce o apropie de „producția de fabrică”/industrială¹⁶³⁶.

¹⁶³³ Pentru o imagine de ansamblu, a se vedea F. De Martino, **Storia economica di Roma antica**, I-II, Firenze, 1979-1980; A. Giardina, A. Schiavone (a cura di), **Società romana e produzione schiavistica**, I-III, Roma-Bari, 1981; E. Lo Cascio, **Forme dell'economia imperiale**, în A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, II 2, Torino, 1991, p. 314-365.

¹⁶³⁴ **Wollmann 1996**, p. 7.

¹⁶³⁵ Cf. în general A. Gara, **Tecnica e tecnologia nelle società antiche**, Roma, 1994.

¹⁶³⁶ Această evoluție a fost descrisă magistral de către M. Rostovtzeff, **The Social and Economic History of the Roman Empire**², I, Oxford, 1957, p. 175: „In the same time with decentralization of the industrial economy, the manufactured goods, products of either small or large enterprises, were gradually simplified and standardized. The sense of beauty, which was predominant in the industry of Hellenistic period, still surviving in the 1st century AD, gradually disappears in the 2nd century. There are neither

Productivitatea muncii a crescut, în agricultură ca și în meșteșuguri, satisfăcând nevoile unei populații considerabil sporite. Au apărut ocupații inexistente în epoca precedentă, cu ar fi acelea de constructori-arhitecți (*architecti*), meșteri pietrari și sculptori în piatră (*lapidarii, sculptores*), turnători ai statuetelor din bronz și lut (*sigillarii*) ori plumb (*plumbarii*), gravori ai pietrelor fine (*cavatores gemmarum*), pictori (*pictores*), mozaicari, sticlari etc.¹⁶³⁷. Totodată, meșteșuguri altădată exclusiv casnice –de pildă, țesutul- au început să fie practicate în ateliere specializate care produceau marfă (*officinae*)¹⁶³⁸.

Avântul meșteșugurilor productoare de mărfuri a determinat și dezvoltarea comerțului¹⁶³⁹. S-a construit o vastă și bine întreținută rețea de drumuri¹⁶⁴⁰, au apărut și au înflorit orașe și o viață urbană pe care Dacia n-o cunoscuse înainte de cucerirea romană¹⁶⁴¹. În Dacia romană se înalță sute edificii monumentale de piatră nu numai de caracter militar și religios, ci și civile; se răspândesc știința de carte și utilizarea scrierii, atestate de numeroase documente epigrafice.

newly created forms, nor new decoration principles. The same sterility predominates in technics. Excepting some new inventions in the glass industry, any trace of a new invention cannot be noticed in the industrial technics after the 1st century AD”.

¹⁶³⁷ **Bărbulescu, ISDR**, p. 36-39 (*Ocupațiile artistice în Dacia*).

¹⁶³⁸ **Branga 1995**, p. 47 –fig.5, 49-51.

¹⁶³⁹ C.C. Petolescu, **Relațiile economice ale Daciei romane**, în **Revist** 34, 1981, 4, p. 703-713; **Gudea 1996**, p. 121-125.

¹⁶⁴⁰ **Macrea 1969**, p. 149-158; **Gudea 1996**, p. 103-105, 158-159 (fig. 24-25).

¹⁶⁴¹ **Ardevan 1998, passim**.

Toate acestea ar fi de neconceput fără prosperitatea economică adusă de *pax Romana*. Așadar, cucerirea romană a fost urmată în Dacia de o reală și puternică dezvoltare economică a Provinciei¹⁶⁴².

În același timp, este de remarcat că viața economică romană reprezintă o condiție materială a romanizării, prin integrarea treptată a autohtonilor daci în modul de viață roman. În esență, factorul economic este decisiv pentru stabilitatea, durata și profunzimea romanizării. După cum s-a observat de multă vreme, transformările economice consecutive cuceririi romane au fost vehiculul romanizării¹⁶⁴³; firește, importante sunt aici *structurile economice de tip roman* și nu procedeele tehnice, care adeseori au fost preluate și de populații de la periferia lumii romane, niciodată romanizate cu adevărat.

Cât privește problema locului provinciei Dacia în economia Imperiului Roman aceasta poate fi elucidată –ca și problema rolului strategic al Daciei romane– prin însuși momentul cuceririi. Astfel, dacă rațiunile de ordin economic n-au precumpănit în decizia lui Traian de a cuceri Dacia, aceasta nu înseamnă că ele n-au jucat un rol considerabil¹⁶⁴⁴. Dintre bogățiile Daciei, fără

¹⁶⁴² D. Protase, **Viața economică**, în *IstRomânilor II*, p. 169 sqq.

¹⁶⁴³ J. de C. Serra-Rafols, **La Hispania Romana**, Zaragoza, 1954, p. 8 sq.

¹⁶⁴⁴ H. Daicoviciu, **Provincia Dacia și Imperiul Roman**, în *Revista economică* 6, 1979, p. 11 sqq.

îndoială că aurul a fost acela care i-a atras în primul rând pe romani¹⁶⁴⁵.

Studierea vieții economice romane din Dacia ridică o serie de probleme a căror soluționare are menirea de a întregi tabloul structurii sociale și politico-administrative a acestei provincii. Așa, de pildă, studiul exploatărilor miniere, al salinelor și al carierelor de piatră evidențiază unele particularități ale vieții economico-sociale din Dacia romană; acestea permit sesizarea unei oarecari proporții între munca liberă și cea servilă în cadrul economiei Daciei (în speță, într-o ramură economică extrem de importantă)¹⁶⁴⁶. Apoi, datorită cercetărilor mai noi a devenit tot mai evidentă strânsa legătură dintre diversele sectoare economice: exploatarea sării cu creșterea vitelor; extragerea pietrei cu dezvoltarea arhitecturii civile și militare, a sistemului rutier etc. În sfârșit, unele calcule estimative –de pildă, cele privind cantitatea de piatră exploatată în Dacia- oferă o imagine mai circumstanțiată cu privire la amploarea și ponderea unui anume sector economic în economia Provinciei (în speță, cel al construcțiilor)¹⁶⁴⁷.

Studiile asupra diferitelor domenii ale vieții economice se întemeiază deopotrivă pe documentația arheologică (în ceea ce privește artefactele descoperite este de observat că, în

¹⁶⁴⁵ J. Carcopino, *Les richesses des daces et le redressment de l'Empire romain sous Trajan*, în *Dacia* 1, 1924, p. 28-34; V. Stanciu, *Aurul Daciei și Imperiul roman*, Timișoara, 1942.

¹⁶⁴⁶ *Wollmann 1996*, p. 8.

¹⁶⁴⁷ Pentru aceste aspecte metodologice a se vedea *Wollmann 1996*, p. 9.

multe situații, sunt greu de departajat produsele locale de mărfurile de import) și epigrafică și, în mult mai mică măsură, pe izvoarele literare¹⁶⁴⁸.

6.1. Economia agrară

Agricultura¹⁶⁴⁹ a rămas baza economiei. În epoca romană dezvoltarea agriculturii în Dacia¹⁶⁵⁰ a fost stimulată în ceea ce privește nivelul tehnologic de adoptarea noilor metode de cultivare a pământului și de introducerea unor specii de plante (legume, plante textile, noi specii de pomi fructiferi)¹⁶⁵¹. Aceste variate culturi impuneau – ca pretutindeni în lumea romană – utilizarea unor unelte multifuncționale¹⁶⁵².

Cultivarea cerealelor este atestată de numeroasele unelte agricole (brăzdare de fier pentru plug –*vomer*, seceri –*falx messoria* sau *falx stramentaria*, sape etc.) descoperite¹⁶⁵³, precum și

¹⁶⁴⁸ Cf. în general K. Greene, **The archaeology of the Roman economy**, London, 1985.

¹⁶⁴⁹ Pentru o orientare rapidă, a se vedea A. Marcone, **Storia dell'agricoltura romana. Dal mondo arcaico all'età imperiale**, Roma, 1997.

¹⁶⁵⁰ D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 170-172; D. Popa, **Viața rurală în Transilvania romană**, Sibiu, 2001.

¹⁶⁵¹ I. Glodariu, **Die Landwirtschaft in römischen Dakien**, în **ANRW II**, 6, 1977, p. 950-989.

¹⁶⁵² Cf. în general K.D. White, **Roman Farming**, New York, 1970.

¹⁶⁵³ Cu privire la tipologia acestor artefacte a se vedea K.D. White, **Agricultural Implements of the Roman World**, Cambridge, 1967. Pentru Dacia, depozitul de unelte agricole de la Mărculeni (jud. Mureș), cf. I. Glodariu, A. Zrínyi, P. Gylai, **Le dépôt d'outils romains de Mărculeni**, în **DaciaNS** 14, 1970, p. 207-231; depozitul de brăzdare de la Ghidici, cf. C.M. Tătulea, **Contribuții la cunoașterea tipologiei, evoluției și**

de reprezentările figurate de pe monumentele sculpturale¹⁶⁵⁴. Agricultură (și anexele ei – viticultura, pomicultura, legumicultura) furniza produsele necesare, în primul rând, consumului intern.

Orașele, mari consumatoare de produse agricole, constituiau o excelentă *piață*. Cum se știe, orașul roman este centru unui teritoriu agricol: în oraș domiciliază unii din proprietarii funciari ai zonei, spre oraș se îndreaptă mare parte din producția agricolă.

Dacia era, fără îndoială, o provincie cu un potențial cerealier considerabil; însă nu avem vreo dovadă că ar fi fost exportate cereale în Italia sau la Roma. Pe de altă parte, aprovizionarea cu cereale a populației urbane era, cum se știe, în toate societățile antice¹⁶⁵⁵, o problemă a administrației de stat¹⁶⁵⁶. Disfuncționalitățile, cauzate de calamități naturale sau sociale ori de dificultăți de ordin financiar, provocau – în provincii,

răspândirii brăzdarelor romane în Dacia, în *Studii și Comunicări Oltenia* 4, 1982, p. 47-86; și inventarul agrotehnic al vilei rustice de la Apoldu de Sus – Livejoare, cf. N. Branga, **Italicii și veteranii din Dacia**, Timișoara, 1986, p. 180-187. Pentru o tratare a subiectului la nivelul bibliografiei actuale, a se vedea D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, Alina Soroceanu, **Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa** (Bibliotheca Musei Napocensis 9), Cluj-Napoca, 1994, p. 15-20.

¹⁶⁵⁴ De pildă, peretele de ediculă funerară de la Șeica Mică – **AE** 1905, 25.

¹⁶⁵⁵ P. Gamsey, **Cities, peasants and food in classical antiquity**, Cambridge, 1998.

¹⁶⁵⁶ Despre aprovizionarea cu alimente în lumea romană, cf. G.E. Rickman, **The Corn Supply of Ancient Rome**, Oxford, 1980; B. Sirks, **Food for Rome**, Amsterdam, 1991; C. Virlouvet, **Tessera frumentaria. Les procédures de la distribution du blé public à Rome**, Roma, 1995; precum și vol. **La Rome impériale. Démographie et logistique**, Roma, 1997.

ca și la Roma- panică și tensiuni sociale; relevantă în acest sens este o inscripție ulpiană care consemnează cu satisfacție contribuția lui Q. Aurelius Tertius, *decurio coloniae*, cu suma de 80 000 de sestertii *ad annonam*¹⁶⁵⁷.

Stadiul evoluției agriculturii provinciale este determinat de modul de distribuire a fondului funciar¹⁶⁵⁸. În general, se consideră că în Dacia romană a predominat proprietatea mică și mijlocie¹⁶⁵⁹, atestată în *territoria* orașelor din Dacia Superior¹⁶⁶⁰, în Dacia Porolissensis¹⁶⁶¹ sau în zona fertilă din sudul Olteniei¹⁶⁶². Totuși, așa cum s-a arătat, este de remarcat că fenomenul decurionatului multiplu –bine atestat epigrafic în Dacia- ilustrează existența unor mari proprietăți funciare, discontinue și amplasate pe teritoriile unor orașe diferite¹⁶⁶³.

Însemnate centre de producție agricolă erau fermele (așa-numitele *villae rusticae*¹⁶⁶⁴) pe

¹⁶⁵⁷ IDR III/2, 72 (*Sarmizegetusa*).

¹⁶⁵⁸ C. Pop, **Formele proprietății agrare în Dacia romană**, în *Terra nostra* 3, 1973, p. 397-402.

¹⁶⁵⁹ I. Mitrofan, **Villae rusticae în provincia Dacia**, în *OmCD*, p. 245-257.

¹⁶⁶⁰ **Idem, Villae rusticae în Dacia Superioară (I-II)**, în *ActaMN* 10, 1973, p. 127-150; în *ActaMN* 11, 1974, p. 41-59.

¹⁶⁶¹ D. Alicu, **Les villae rusticae dans le bassin du Someș Rece**, în *PolEdil III*, p. 127-160.

¹⁶⁶² Gh. Popilian, D. Bălțeanu, **À propos des villae rusticae d'Olténie**, în *PolEdil III*, p. 173-188.

¹⁶⁶³ I. Piso, **L'aristocratie municipale de Dacie et la grande propriété foncière**, în *Latifundium au latifondo* (*Publications du Centre Pierre Paris*), Paris, 1995, p. 438-439.

¹⁶⁶⁴ Pentru descrierea unei asemenea ferme, a se vedea Columella, **De re rustica I**; Vitruvius, **De architectura VI**, 8.

teritoriul unor proprietăți funciare mai însemnate¹⁶⁶⁵. Prin *villa rustica* înțelegem o formă de proprietate și exploatare agricolă. *Villa rustica* este un tip de locuință¹⁶⁶⁶ care constituie nucleul unor activități productive, în principal agricole, dar uneori și meșteșugărești, de prelucrare a lânii și a pieilor etc. O *villa rustica romana* este o fermă de producție agricolă integrată în organizația socială și economică a lumii romane¹⁶⁶⁷. *Villa* era o exploatare agricolă a unor suprafețe cuprinse, de regulă, între 50 și 150 ha. Într-o asemenea *villa rustica* locuiau proprietarul și personalul său – compus în bună parte din sclavi- și erau depozitate uneltele activității productive. În economia provinciilor vestice și central-europene ale Imperiului Roman, producția realizată de aceste *villae rusticae* avea o pondere însemnată față de aceea a proprietății mici¹⁶⁶⁸, realizată de țăranii care locuiau în *vici* și exploatau fiecare câte o parcelă mică de teren¹⁶⁶⁹.

În stadiul actual al cercetării, în Dacia se cunosc vreo 60-65 de *villae rusticae*, cele mai multe fiind descoperite în Transilvania; în Oltenia s-

¹⁶⁶⁵ I. Mitrofan, **Les villae rusticae dans la Dacie Romaine**, în *PolEdil III*, p. 169-172.

¹⁶⁶⁶ A se vedea un interesant studiu comparativ al Virginiei Cartianu, **Villa rustica celto-romană răspândită din Britannia până în Dacia**, în *Marisia* 15-22, 1992, p. 75-85.

¹⁶⁶⁷ A.L.F. Rivet, **Social and Economic Aspects**, în A.L.F. Rivet, P. Kegan (eds.), **The Roman Villa in Britain**, Routledge, London, 1969, p. 177.

¹⁶⁶⁸ R. Duncan-Jones, **The Economy of the Roman Empire**, Cambridge, 1974, p. 283.

¹⁶⁶⁹ Edith B. Thomas, **Römischen Villen in Pannonien**, Budapest, 1964 care menționează 165 de *villae rusticae* descoperite în Pannonia.

au identificat vreo 25 de situri cu vestigii care ar putea aparține unor astfel de ferme romane¹⁶⁷⁰. Asemenea ferme romane –cu un remarcabil nivel de înzestrare agrotehnică- produceau cantități însemnate de cereale, destinate comercializării. La Gârbău¹⁶⁷¹ (jud. Sălaj), Apahida I¹⁶⁷² și Apahida II¹⁶⁷³, Aiton¹⁶⁷⁴, Chinteni¹⁶⁷⁵ și Ciumăfaia¹⁶⁷⁶ (toate în jud. Cluj), Iernut¹⁶⁷⁷ (jud. Mureș), Aiud¹⁶⁷⁸, Ghirbom¹⁶⁷⁹ și Rahău¹⁶⁸⁰ (jud. Alba), Apoldu de Sus – Livejoare¹⁶⁸¹, Apoldu de Sus – Curtea Velii¹⁶⁸², Miercurea – Coșcane¹⁶⁸³ (jud. Sibiu), Cinciș¹⁶⁸⁴, Deva¹⁶⁸⁵, Hobița-Grădiște¹⁶⁸⁶, Mănerău¹⁶⁸⁷ și Sântămăria-Orlea¹⁶⁸⁸ (toate în jud. Hunedoara), Dalboșeț¹⁶⁸⁹ (jud. Caraș-

¹⁶⁷⁰ Gh. Popilian, în **Arhivele Olteniei** 6, 1989, p. 54-65.

¹⁶⁷¹ A. Buday, în **DolgCluj** 5, 1914, p. 45-62.

¹⁶⁷² **Idem**, în **DolgCluj** 4, 1913, p. 128-154; I. Mitrofan, în **ActaMN** 10, 1973, p. 130-133.

¹⁶⁷³ G. Finály, în **ArchÉrt** 21, 1901, p. 239-250.

¹⁶⁷⁴ M. Roska, în **DolgCluj** 6, 1915, p. 48 sqq.

¹⁶⁷⁵ D. Alicu, în **PolEdil III**, p. 127-160.

¹⁶⁷⁶ Z. Székely, în **StComSibiu** 14, 1969, p. 155-181.

¹⁶⁷⁷ **Protase 1966**, p. 134-135.

¹⁶⁷⁸ Iudita Winkler și colab., în **Sargetia** 5, 1968, p. 76-81.

¹⁶⁷⁹ V. Moga, în **PolEdil III**, p. 161-168.

¹⁶⁸⁰ K. Horedt și colab., în **Apulum** 6, 1967, p. 18-19.

¹⁶⁸¹ N. Branga, **Urbanismul Daciei romane**, Timișoara, 1980, p. 44-47.

¹⁶⁸² **Idem**, **Italicii și veteranii din Dacia**, Timișoara, 1986, p. 145-164.

¹⁶⁸³ **Ibidem**, p. 189-201.

¹⁶⁸⁴ O. Floca, în **ActaMN** 2, 1965, p. 167-191.

¹⁶⁸⁵ L. Mărghitan, **Cercetări arheologice în vatra orașului Deva**, Deva, 1971, p. 15-85.

¹⁶⁸⁶ O. Floca, în **MatArh** 1, 1953, p. 752-753.

¹⁶⁸⁷ A. Buday, în **DolgCluj** 4, 1913, p. 110-128.

¹⁶⁸⁸ R. Popa, în **ActaMN** 9, 1972, p. 439-461.

¹⁶⁸⁹ D. Protase, în **OmNG**, p. 237-248.

Severin) etc. locuințele proprietarilor –cu nimic mai prejos decât casele unor înstăriți orășeni– sunt înconjurate de toate anexele gospodărești (magazii de cereale –*horrea*, ateliere, locuințele personalului agricol, grajduri etc.) necesare unei mari exploatare agricole.

Aceste *villae rusticae* îndeplinesc în linii generale caracteristicile fermei agricole descrisă de Vitruvius¹⁶⁹⁰. Unele dintre ele corespund însă și principalei recomandări a lui Columella, aceea de a fi situată în imediata apropiere a unui oraș, unde proprietarul putea să-și desfacă produsele fermei¹⁶⁹¹. Proprietarii marilor ferme agricole locuiau la oraș, iar conducerea fermei și a exploatareii agricole era încredințată de obicei unui sclav de încredere, numit *servus villicus*.

Unele dintre aceste *villae rusticae* – sedii ale unor mari ferme a căror proprietari dețineau demnități municipale ori funcții militare – aveau incinte fortificate precum și facilități specifice confortului urban (de pildă, aducțiunea apei, canalizare, sistemul de încălzire cu *hypocaustum*). Relevant în acest sens este exemplul cunoscutei *villa rustica* de la Chinteni –nu departe de Napoca– formată din 11 corpuri de clădire, dintre care patru au fost cercetate prin săpături arheologice sistematice; incinta vilei de la Chinteni cuprindea o suprafață de cca. 4,5 ha¹⁶⁹². Din această perspectivă este de remarcat rolul unei *villa rustica romana* ca intermediar cultural între orașul roman

¹⁶⁹⁰ Vitruvius, **De architectura** VI, 8.

¹⁶⁹¹ Columella, **De re rustica** I, 5, 6.

¹⁶⁹² D. Alicu, în **ActaMN** 31, 1994, p. 539-567; D. Alicu și colab., în **ActaMN** 32, 1995, p. 619-633.

și mediul rural, ca vehiculator al valorilor civilizației romane în lumea rurală¹⁶⁹³.

Simplii coloniști își cultivau ogoarele prin munca proprie, îndeosebi când este vorba de cultura cerealelor. Unii locuitori ai orașelor posedau mici proprietăți la țară – „ferme” destinate consumului propriu: pentru creșterea vitelor, livezi, vii, grădini de legume- a căror grijă o avea de obicei un „vechil” (*villicus*)¹⁶⁹⁴. Apoi, unele ocupații anexe agriculturii, cum ar fi viticultura ori grădinăritul, se practicau chiar în orașe și la periferiile acestora.

Creșterea animalelor – cornute mari, ovicaprine, porcine, cai- este documentată arheologic de resturile de osteofaună descoperite, ca și de inventarul specific alcătuit din piese de harnașament –clopoței, fragmente de lanțuri (*catena*), verigi de fier, fragmente de zăbală de fier, pinteni, potcoave etc. Creșterea vitelor e dovedită și de atestarea epigrafică a unor pășuni (*pascua*) întinse făcând parte din patrimoniul imperial. Aceste pășuni nu erau exploatare în regie proprie, ci erau arendate de către fiscul imperial – de obicei, împreună cu salinele, datorită nevoilor de sare pentru creșterea animalelor- unor *conductores pascui et salinarum*¹⁶⁹⁵. Studiile

¹⁶⁹³ Pentru analogii, a se vedea V.H. Baumann, **Ferma romană din Dobrogea**, Tulcea, 1983. Pentru Dacia: I. Șandru, **Vile rustice și suburbane din Dacia Inferior. Influențe occidentale în arhitectura lor** (comunicare), **Provincia Dacia între Orient și Occident. Al V-lea Colocviu național al Catedrei de Istorie Antică și Arheologie** (Cluj-Napoca, decembrie 1999).

¹⁶⁹⁴ **Petolescu 2000**, p. 238, nota 302.

¹⁶⁹⁵ **Macrea 1969**, p. 297-298; **Wollmann 1996**, p. 248-249.

osteologice arată că rasele de animale erau în general de o productivitate medie¹⁶⁹⁶.

Prelucrarea pieilor de animale –documentată de prezența unor ustensile de tipul cuțitelor folosite pentru răzuit și al ustensilelor pentru jupuirea pieilor de animale- reprezenta o ocupație complementară dar suficient de importantă pentru crescătorii de animale. O altă ocupație secundară, la fel de importantă, era prelucrarea lemnului, pentru cei favorizați de vecinătatea pădurii. O asemenea economie semipastorală practicau, de pildă, comunitățile din Noricum așezate în sudul și estul Transilvaniei, unde găseau un peisaj alpin familiar și puteau continua forme economice lor tradiționale¹⁶⁹⁷.

Viticultura. Cultivarea viței de vie era o ocupație importantă în unele zone ale Daciei¹⁶⁹⁸. Unelte utilizate în viticultură (cosor pentru vița de vie - *falx vineatica/vinitoria*, cuțitaș destinat recoltării strugurilor - *falcula vineatica/vinitoria*, foarfeci-*forfices* etc.), precum și unelte multifuncționale, folosite și în pomicultură (*falx arboraria*, *falcula brevissima tribulata* și *falcastrum*) au fost descoperite în numeroase situri arheologice din Dacia romană¹⁶⁹⁹. Asemenea artefacte, îndeosebi cosoare (*falces*) sunt reprezentate și pe monumente sculpturale¹⁷⁰⁰.

¹⁶⁹⁶ M. Șt. Udrescu, **Așezarea civilă de la Stolniceni. Unele date despre influența romană asupra creșterii animalelor în Dacia**, în *RMM* 9-10, 1979, p. 104-105.

¹⁶⁹⁷ Husar, **CeltGermDac**, p. 268.

¹⁶⁹⁸ D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 172.

¹⁶⁹⁹ D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, Alina Soroceanu, **op. cit.**, p. 19.

¹⁷⁰⁰ C. Pop, în **Terra nostra** 2, 1971, p. 65 sq.

O vie de două *iugera* este menționată de o inscripție de la Sucidava¹⁷⁰¹; din textul epigrafei aflăm că un cetățean roman lasă eredelui său, viitor curator al monumentului sepulcral, *usus-fructus*-ul unei vii de două *iugera*: *...vinearum iugerum/duorum... et usum eius aedifici quod iunctum sepulchro meo est...*¹⁷⁰². La Potaissa, pe Dealul Șuia a fost cercetat un complex de vinificație compus dintr-un bazin patruleter unde se zdrobeau strugurii (*calcatorium*) –acesta putea fi folosit și ca parte componentă a teascului (*torcular*), montându-se deasupra instalația de lemn- și o încăpere parțial subterană, o pivniță pentru păstrarea vinului (*cella vinaria*)¹⁷⁰³.

Pomicultura este documentată direct prin artefactele descoperite (cf. *supra*) și indirect prin lexicul privitor la pomii fructiferi (*pomum/pometum*) transmis în limba română¹⁷⁰⁴: *cerasus* – cireș, *cutoneus* – gutui, *fraga* – frag, *malus* –măr, *nux/nucetum* – nucă, *persicus* – piersic, *pirus* – păr și *prunus* – prun.

În acest context este de remarcat faptul că în Dacia, alături de *villae rusticae* care aveau un caracter cerealier, existau și altele cu un profil zootehnic ori viti-pomicol¹⁷⁰⁵.

¹⁷⁰¹ **IDR II**, 187.

¹⁷⁰² Cf. I. Șandru, **Juridical Considerations on a Testament Discovered at Sucidava**, în **PolEdil III**, p. 119-126.

¹⁷⁰³ Ana Cătinaș, M. Bărbulescu, în **ActaMN** 16, 1979, p. 101-126.

¹⁷⁰⁴ **Petolescu 2000**, p. 240.

¹⁷⁰⁵ *Despre inventarul agrotehnic al villei de la Apoldu de Sus – Livejoare*, cf. N. Branga, **Italicii și veteranii din Dacia**, 1986, p. 180-187.

6.2. Exploatarea bogățiilor subsolului. Industria extractivă

Mineritul metalifer, extragerea sării și producția carierelor de piatră au avut o pondere considerabilă în economia Daciei romane¹⁷⁰⁶. Exploatarea acestor importante resurse naturale a adus beneficii considerabile pentru bugetul fiscului imperial, dar a și contribuit la dobândirea unei prosperități economice fără de care civilizația romană ar fi fost de neconceput în provincia traiană¹⁷⁰⁷.

Mineritul aurifer. Minele de aur – aurariae Daciae. Trecerea minelor de aur în patrimoniul statului roman (*patrimonium Caesaris*) a avut loc imediat după cucerirea Daciei. Încă din epoca traiană s-a acordat o importanță deosebită organizării exploatării metalelor prețioase în provincia carpatică. Teritoriului bogat în aur al Munților Apuseni i s-a acordat un interes deosebit, vădit în administrație, organizarea producției –prin colonizarea unor masive grupuri de mineri illyrodalmatini¹⁷⁰⁸- și măsurile de pază¹⁷⁰⁹.

Curând după organizarea Provinciei a început să funcționeze la Ampelum (Zlatna)¹⁷¹⁰ centrul administrației districtului aurifer din Apuseni cu un aparat birocratic bine organizat. În fruntea administrației miniere a unei provincii se afla un

¹⁷⁰⁶ O excelentă sinteză asupra industriei extractive: **Wollmann 1996**.

¹⁷⁰⁷ **Macrea 1969**, p. 298-320.

¹⁷⁰⁸ **Wollmann 1996**, p. 165-171.

¹⁷⁰⁹ Despre unitățile militare dislocate pentru paza ținutului aurifer din Apuseni, a se vedea **Wollmann 1996**, p. 71-78.

¹⁷¹⁰ **Macrea 1969**, p. 299; H.Chr. Noeske, **op. cit.**, p. 276.

procurator aurariarum. Cei zece *procuratores aurariarum* atestați epigrafic în Dacia trebuie puși în legătură, după locul de descoperire a inscripțiilor, cu exploatările aurifere din regiunea Ampelum – Alburnus Maior¹⁷¹¹.

În epoca Principatului, procuratorii minieri erau investiți cu autoritatea unor „comisari imperiali”¹⁷¹² în mod oficial¹⁷¹³. Procuratorul minier era cel mai înalt funcționar de pe un domeniu imperial sau fiscal (*territorium metalli*) și reprezenta autoritatea imperială în orice privință. În calitate de reprezentant personal al împăratului în chestiuni financiare, procuratorului îi revenea în primul rând sarcina de a administra domeniile și veniturile domeniului minier, fiind în primă instanță un funcționar financiar¹⁷¹⁴. Apoi, datorită regimului aparte al domeniului minier care nu făcea parte din teritoriul municipal, procuratorul a preluat o parte din atribuțiile magistraților municipali (cele referitoare la administrația edilitară – de pildă, dreptul de a aproba construirea sau refacerea unor edificii de obicei de interes public).

În calitate de reprezentant al împăratului sau al fiscoi, deci al proprietarului de drept al districtului minier, procuratorul stabilea taxele directe și indirecte care se încasau din domeniu¹⁷¹⁵. Printre acestea se aflau și cele percepute pentru arendare, pe care le achitau arendașii (*locatores*)

¹⁷¹¹ **Wollmann 1996**, p. 40.

¹⁷¹² *Ulpian, Digesta I*, 19, 1.

¹⁷¹³ *H.Chr. Noeske, op. cit.*, p. 302, nota 164.

¹⁷¹⁴ *U. Täckholm, Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1937, p. 104 apud **Wollmann 1996**, p. 41.

¹⁷¹⁵ *H.Chr. Noeske, op. cit.*, p. 303.

diferitelor perimetre miniere¹⁷¹⁶; se pare că un arendaș putea închiria cel mult 5 puțuri. O altă atribuție financiară a procuratorului minier era încasarea sumelor provenite din arendarea unor „monopoluri” pe domeniul respectiv: activități bancare, impozite, întreaga practică de licitație, băi publice etc.¹⁷¹⁷.

Prin urmare, un *procurator aurariarum Dacicarum* reprezenta instituția administrativă și juridică supremă pentru zona minieră, fiind subordonat doar guvernatorului provinciei¹⁷¹⁸.

Între procuratori minieri din Dacia sunt atestați atât liberiți (*Augusti liberti procuratores aurariarum / procuratores liberti Augusti*)¹⁷¹⁹, cât membri ai ordinului ecvestru¹⁷²⁰, mai numeroși decât primii. Cât privește perioadele de activitate ale procuratorilor liberiți și a celor din ordinul ecvestru, în literatura mai veche se considera că

¹⁷¹⁶ *Contractul de arendare era valabil de obicei pe 5 ani, după care trebuia reînnoit. La Vipasca, de pildă, prețul pentru dreptul de exploatare a unei mine de argint era de 4000 de sesterți, sumă ce nu trebuia plătită procuratorului imediat după ocuparea minei, ci numai după ce arendașul descoperea filonul de metal. CEn schimb, minereul extras putea fi prelucrat numai după plata acestei sume, cf. H.Chr. Noeske, **op. cit.**, p. 303, nota 171.*

¹⁷¹⁷ **Ibidem**, p. 303, notele 174-175.

¹⁷¹⁸ **Wollmann 1996**, p. 44.

¹⁷¹⁹ **CIL III**, 1312 = **IDR III/3**, 366 (M. Ulpius Aug. lib. Hermias); **CIL III**, 1622 = **ILS** 1532 și **CIL III**, 1303 = **IDR III/3**, 319 (... Romanus, Aug. lib. proc. aurari.); **CIL III**, 1088 = **IDR III/3**, 294 (Avianus, Aug. lib. subproc. aurari.); **CIL III**, 1313 = **IDR III**, 367 (...Neptunalis), cf. **Wollmann 1996**, p. 45-47.

¹⁷²⁰ **CIL III**, 12563 = **IDR III/3**, 307 (L. Macrinus Macer, proc. Augg.); **AE** 1960, 238 = **IDR III/3**, 281 (Maximus); **CIL III**, 7836 = **IDR III/3**, 318 (Aelius Sostranus); **AE** 1959, 308 = **IDR III/3**, 292 (A. Senecius [?Voc]ontianus); **CIL III**, 1293 = **IDR III/3**, 282 (C. Aurelius Salvianus); **CIL III**, 1311 = **IDR III/3**, 359 (Papius Rufus); **CIL III**, 7837 = **IDR III/3**, 332 (M. Iulius Apollinaris), cf. **Wollmann 1996**, p. 48-51.

sistemul de administrare al exploatărilor aurifere inițiat în Dacia cu ajutorul unor liberti imperiali a fost înlocuit în timpul lui Marcus Aurelius cu procuratori din ordinul ecvestru¹⁷²¹. Însă cronologia procuratorilor minelor de aur cunoscuți astăzi indică o suprapunere a procuratorilor liberti și a celor din ordinul ecvestru; așadar am avea de-a face cu ocuparea concomitentă a postului de procurator atât de un libert imperial cât și de un cavaler¹⁷²². Practicarea sistemului „colegialității” între procuratori s-ar putea explica prin faptul că pe această cale se asigura un control reciproc, libertii fiind de obicei mai atașați casei imperiale¹⁷²³. Pe de altă parte, se admite faptul că un *procurator metallorum* libert era de fapt cadrul tehnic de specialitate în extraferea și, mai ales, în prelucrarea metalelor¹⁷²⁴.

Cu privire la aparatul administrativ este de reținut faptul că acesta era compus subalterni ai procuratorului –cadre tehnice și administrative recrutate dintre sclavii și libertii casei imperiale (*familia Caesaris*)¹⁷²⁵. Aceștia formau o *familia (liberti et familia aurariarum)* cunoscută la Ampelum în timpul împărătesei Annia Lucilla (165-166 p. Chr.) sub denumirea *liberti et familia et leguli aurariarum*¹⁷²⁶.

Un rol important în cadrul administrației minelor imperiale revenea sclavilor *vilici*, care

¹⁷²¹ **Petolescu 2000**, p. 241.

¹⁷²² A se vedea întreaga discuție la **Wollmann 1996**, p. 53 sq.

¹⁷²³ **Wollmann 1996**, p. 54.

¹⁷²⁴ H.Chr. Noeske, **op. cit.**, p. 301, nota 161.

¹⁷²⁵ **Wollmann 1996**, p. 54-60.

¹⁷²⁶ **CIL III 1307 = IDR III/3, 283**, cf. H.Chr. Noeske, **op. cit.**, p. 349 (cu comentariu).

îndeplineau funcții tehnice, în special în atelierile de topit și prelucrare. În ținutul aurifer din Apuseni sunt atestați epigrafic numai doi *vilici* care erau *vernae Augusti nostri*¹⁷²⁷. Din aparatul birocratic aflat în serviciul procuratorului minier făceau parte o serie de mici funcționari. *Ab instrumentis tabularii* constituie o categorie de funcționari de arhivă subordonați unui *tabularius*¹⁷²⁸. *A commentariis*¹⁷²⁹ erau arhivari, secretari și grefieri care supravegheau așa-numitele *commentarii*, protocoale și alte acte oficiale. Casierii sau funcționarii care făceau plățile și țineau evidența soldurilor din cassa de bani erau numiți *dispensatores*¹⁷³⁰. *Librarii*¹⁷³¹ făceau, de asemenea, parte din aparatul birocratic, fie ca secretari ai procuratorului minier, fie că li se încredința păstrarea registrelor sau efectuarea unor socoteli.

În cadrul districtului minier din Munții Apuseni au apărut și s-au dezvoltat o serie de așezări legate de extragerea și prelucrarea aurului. *Ampelum* (Zlatna), devenit municipiu în anii lui Septimius Severus, era centrul administrației miniere. Un important centru economic al districtului minier era *Alburnus Maior* (Roșia Montană), care a rămas un *pagus*. Alte așezări mai mici –precum *Cartum*¹⁷³², *Deusara*¹⁷³³, *Immenosum*

¹⁷²⁷ **CIL III 7837 = IDR III/3, 332.**

¹⁷²⁸ **CIL III 1297 = IDR III/3, 314; AE 1959, 306 = IDR III/3, 280; SCIVA 43, 1992, p. 317-319.**

¹⁷²⁹ **IDR III/3, 365: Augg. lib. a commentariis.**

¹⁷³⁰ **IDR III/3, 289 și 292**

¹⁷³¹ **IDR III/3, 344 și 354.**

¹⁷³² **IDR I, TabCerD 6 –anul 139.**

¹⁷³³ **IDR I, TabCerD 3 anul 162.**

*Maius*¹⁷³⁴ și *Resculum*¹⁷³⁵- sunt atestate de tăblițele cerate de la Alburnus Maior. În sfârșit, numele altor așezări menționate în tăblițele cerate –de pildă, *Kavieretium* sau *K(astellum) Avieretium*¹⁷³⁶- sunt de căutat în patria dalmatină a minerilor illyri¹⁷³⁷.

Exploatarea zăcămintelor aurifere se făcea de către mineri specializați, mulți dintre ei illyri (din triburile *Pirustae*, *Baridustae*, *Maniates*, *Sardeates*) aduși special în acest scop din Dalmația. Cea mai mare parte a producției, în cele aproape 17 decenii de exploatare intensivă în Dacia romană, s-a realizat prin exploatarea filoanelor din zăcămintele primare. În Munții Apuseni aurul se găsește atât nativ cât și sub forma unor talururi și sulfotalururi. Aurul nativ este adeseori liber, în forme macroscopice depuse în geode, precum și în forme microscopice, ca granule incluse în minerale metalice și de gangă ce constituie minereul aurifer¹⁷³⁸. Cea mai rentabilă metodă de exploatare era prin galerii (*cuniculi*) și puțuri (*putei*, *putea*)¹⁷³⁹. După Plinius cel Bătrân (*Nat. Hist.* XXXIII, 60, 69, 99) operațiile de prelucrare constau din sfărâmarea, măcinarea, spălarea și prăjirea (aglomerarea) minereului¹⁷⁴⁰. Metalurgia argintului

¹⁷³⁴ **IDR I, TabCerD 11** –anul 164.

¹⁷³⁵ **IDR I, TabCerD 1** –anul 167.

¹⁷³⁶ **IDR I, TabCerD 6** –anul 139.

¹⁷³⁷ **Wollmann 1996**, p. 69.

¹⁷³⁸ Cf. în general V. Panovici, D. Giușcă și colab., **Evoluția geologică a Munților Metaliferi**, București, 1969; N. Petruțion, **Zăcămintele și mineralele utile**, București, 1973.

¹⁷³⁹ *Despre procedeele tehnice și uneltele utilizate la explatarea zăcămintelor aurifere, a se vedea Wollmann 1996*, p. 103-120.

¹⁷⁴⁰ *Pentru detalii, cf. Wollmann 1996*, p. 120-122.

este mai complexă decât cea aurului (minereul de argint este amestecat cu plumbul). Potrivit lui Plinius (*Nat. Hist.*, XXXIII, 107) existau două faze ale procesului de topire: mai întâi se obținea plumbul brut (*stagnum*), apoi avea loc rafinarea plumbului prin separarea argintului¹⁷⁴¹.

Cât privește forța de muncă pentru mineritul aurifer al Daciei, este de remarcat faptul că în epoca în care romanii organizează exploatarea zăcămintelor aurifere din Carpații Occidentali în industria minieră a Imperiului –ca și în alte sectoare ale economiei romane– se manifesta o criză cauzată de lipsa de mână de lucru (criza forței de muncă sclavagiste)¹⁷⁴². În aceste circumstanțe, remediul găsit de administrația imperială a minelor de aur nu a constat în achiziționarea de sclavi –tot mai dificil de procurat și a căror muncă devenise nerentabilă¹⁷⁴³–, ci în înlocuirea muncii sclavilor cu forța de muncă liberă¹⁷⁴⁴.

Documentația epigrafică atestă utilizarea forței de muncă libere –salariate în regiunea auriferă a Daciei romane unde sunt cunoscute mai multe contracte de angajare de tip *locatio* –

¹⁷⁴¹ Cu privire la metalurgia argintului și a plumbului, a se vedea **Wollmann 1996**, p. 123.

¹⁷⁴² M. Rostovtzeff, **The Social and Economic History of the Roman Empire**², Oxford, 1957, p. 58.

¹⁷⁴³ Datorită costurilor mari legate de achiziția și întreținerea sclavilor, precum și a aspectului calitativ necorespunzător al muncii depuse de sclavi, în epoca Principatului mineritul a devenit una din ramurile economice în care sclavii aveau o contribuție nesubstanțială, cf. Fr. Kiechle, **Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im Römischen Reich**, Wiesbaden, 1969, p. 177.

¹⁷⁴⁴ **Wollmann 1996**, p. 81.

*conductio*¹⁷⁴⁵(contracte de muncă, închirieri de servicii într-un sens mai larg)¹⁷⁴⁶ încheiate între mici antreprenori (*conductores*) și oameni liberi care își închiriază forța de muncă (*locatores*).

Cât privește salariul (*merces*) primit de un *locator* care își închiriază forța de muncă, dintr-o tăbliță cerată aflăm că Memmius Asclepi este angajat de Aurelius Adiutor pe o durată de 178 de zile (20 mai-13 noiembrie) pentru 70 de denari (=280 sesterți = 1120 ași)¹⁷⁴⁷, adică un salariu zilnic de 1,5 sesterți, asigurându-se *locator*-ului pe lângă acești bani și hrana (*cibarisque*). Un asemenea venit zilnic nu oferă decât un minim de existență. Pentru a aprecia puterea de cumpărare a câștigului mediu zilnic al unui miner sunt relevate unele prețuri din epocă (sec. II): un purcel costa 5 denari, un miel 3,5 denari, o jumătate de casă 300 de denari, însă prețul pâinii albe (*panem candidum*) era derizoriu¹⁷⁴⁸. Astfel, cu salariul zilnic de 1,5 sesterți, minerul putea cumpăra 1/12 dintr-un purcel sau 1/9 dintr-un miel, rămânându-i încă 0,8 sesterți. În consecință, chiar dacă retribuirea unui angajat zilier la minele din Dacia pare să fi fost destul de bună în comparație cu locuitorii liberi din

¹⁷⁴⁵ **IDR I, TabCerD** 8 (19 mai 164), 10 (23 octombrie 163), 11 (19 mai 164), 12, 14 (23 decembrie 166).

¹⁷⁴⁶ *Despre locatio-conductio operarum, cf. în general P.F. Girard, Manuel élémentaire de droit romain, Paris, 1901, p. 364 sqq.*

¹⁷⁴⁷ **IDR I, TabCerD** 8 (19 mai 164).

¹⁷⁴⁸ *Despre dinamica salarii – prețuri în Dacia, a se vedea Branga 1995, p. 84-87. De observat că prețul cămii în Dacia este destul de scăzut în comparație cu alte alimente, dar și față de prețul cămii în alte provincii.*

alte provincii, situația lor materială era destul de grea¹⁷⁴⁹.

În domeniul exploatărilor aurifere activau și alte categorii de producători. De pildă, așa-numiții *leguli aurariarum* erau producători direcți și oameni de condiție liberă (*ingenui*)¹⁷⁵⁰. Se consideră că *aurileguli* erau cei care obțineau aurul în primul rând prin culegerea pepitelor de aur; în măsura în care pepitele se epuizau, ei lucrau la exploatarea filoanelor aurifere¹⁷⁵¹.

De altfel, cum se știe, coloniștii illyro-dalmatini care au exploatat bogățiile aurifere din Apuseni ca mineri specializați, au venit în Dacia ca oameni liberi (*ingenui*). În consecință, absența mențiunilor epigrafice privind utilizarea forței de muncă servile (*servi, liberti*) în cadrul mineritului aurifer din Dacia indică, indubitabil, prioritatea forței de muncă libere-salariate. Cât privește utilizarea muncii condamnaților (*damnati ad metalla*) –fenomen cunoscut la unele exploatări miniere sau cariere aparținând statului roman- în Dacia nu dispunem de nici o atestare.

Majoritatea exploatărilor de metale prețioase din provincia Dacia erau concentrate în așa-numitul *cadrlater aurifer al Munților Metaliferi*¹⁷⁵², în regiunea de sud și sud-est a Apusenilor. La Băița (jud. Hunedoara) și în împrejurimi –la Fizeș, Hondol și Săcărâmb- sunt exploatate filoanele

¹⁷⁴⁹ Probabil că nu arareori acești locatores erau nevoiți să apeleze la cămătari (danistrarii) care apar în tablele cerate de la Albumus Maior (*IDR I, TabCerD 2, 3, 5*).

¹⁷⁵⁰ H.Chr. Noeske, *op. cit.*, p. 349, nota 330.

¹⁷⁵¹ **Wollmann 1996**, p. 99.

¹⁷⁵² **Wollmann 1996**, planșele LXXXIII – LXXXIV.

argentifere¹⁷⁵³. Regiunea bogată în filoane aurifere cuprindea zona Crișului Alb (Baia de Criș – Țebea)¹⁷⁵⁴, zona Ruda – Brad și împrejurimi¹⁷⁵⁵ și complexul Bucium – Corabia¹⁷⁵⁶. După cum atestă documentația arheologico-epigrafică (urmele exploatărilor –galerii, tehnologie; precum și numeroasele inscripții) care relevă amploarea pe care a cunoscut-o minieritul aurifer, unul dintre cele mai importante centre de exploatare a aurului din Dacia –dar și din Imperiu- era Alburnus Maior (Roșia Montană)¹⁷⁵⁷.

Pe lângă exploatarea filoanelor din zăcămintele primare, o oarecare pondere în producția de aur o avea și spălarea prundișului aurifer atestată arheologic și epigrafic (o mențiune privitoare la un *legulus aurariarum*) pe valea Arieșului, la Baia de Arieș (jud. Alba) și în împrejurimi, la Sălciua și Lunca Arieșului, precum și la Băișoara și Iara (jud. Cluj)¹⁷⁵⁸.

În afara cadrilaterului aurifer al Munților Apuseni, pe teritoriul provinciei Dacia mai existau și alte centre izolate de exploatare a aurului, a cuprului și a altor minereuri complexe. Un asemenea centru pentru spălarea aurului aluvionar este cunoscut la Pianu de Sus (jud. Alba)¹⁷⁵⁹; alte asemenea spălătorii sunt semnalate și pe valea Oltului, la sud de Turnu Roșu până la Boița, aproape

¹⁷⁵³ **Wollmann 1996**, p. 130-132.

¹⁷⁵⁴ **Wollmann 1996**, p. 132-134.

¹⁷⁵⁵ **Wollmann 1996**, p. 134-140.

¹⁷⁵⁶ **Wollmann 1996**, p. 140-142.

¹⁷⁵⁷ **Wollmann 1996**, p. 143-146.

¹⁷⁵⁸ **Wollmann 1996**, p. 146-149.

¹⁷⁵⁹ V. Wollmann, în **ActaMN** 7, 1970, p. 178 sq.

de Căineni¹⁷⁶⁰. Exploatări de cupru sunt semnalate în apropiere de Micia, lângă Deva, și la Bălan (jud. Harghita). Exploatări mai însemnate ale zăcămintelor cuprifere sunt cunoscute în Banatul roman la Tisovița (jud. Caraș-Severin), Ljubostina (Iugoslavia) și, mai ales, la Moldova Nouă –cel mai important centru-, unde s-a identificat și o așezare rurală romană¹⁷⁶¹. Alte exploatări ale filoanelor cuprifere din epoca romană sunt semnalate în Banat la Sasca Montană (jud. Caraș-Severin), la Surducul Mare¹⁷⁶²/ *Centum Putea*, precum și la Dognecea și în Muntele Moraviței (Ocna de Fier), ca și la sud-est de Bocșa (Vasiova) unde mineritul nu se baza în epoca provinciei numai pe rezervele de fier, prevalând extragerea aurului, cuprului, argintului și plumbului¹⁷⁶³.

*

Producția de metale neferoase a avut o pondere deosebit de însemnată în economia Daciei romane. Cea mai mare parte a producției, în cei 165 de ani de exploatare intensivă în Dacia, s-a realizat prin exploatarea filoanelor din zăcămintele primare¹⁷⁶⁴.

Dacă arama, respectiv bronzul, se utiliza pe scară largă pentru confecționarea unei serii de obiecte uz casnic, piese de harnașament, piese de podoabă și opere de artă, plumbul și cositorul aveau o întrebuințare variată la o serie de lucrări

¹⁷⁶⁰ **TIR** L 34, 48.

¹⁷⁶¹ **TIR** L 34, 81; **IDR** III/1, 26-27.

¹⁷⁶² Unde **Tabula Peutingeriana** VII, 3 înregistrează toponimul sugestiv Centum Putea („o sută de puțuri”).

¹⁷⁶³ Al. Borza, în **Revista Institutului Social Banat-Crișana** (Timișoara), 1941, p. 316.

¹⁷⁶⁴ **Wollmann** 1996, p. 124.

edilitare –construcții, canalizări etc.- fiind utilizate și în cadrul anumitor procese metalurgice. Aurul și argintul exploatat în regiunea auriferă din Carpații Occidentali –cu excepția celui prelucrat pe plan local- nu-i mai aparțineau Daciei de îndată ce era extras. Aurul și argintul erau destinate monetărilor din Siscia, Sirmium și Viminacium¹⁷⁶⁵, ajungând foarte probabil și până la Roma.

Exploatarea fierului. Majoritatea exploatărilor de fier din Dacia romană erau concentrate în ținutul Hunedoarei și în extremitățile nord-estice ale Munților Poiana Ruscăi, constituind un district minier aparte¹⁷⁶⁶, cam ca și *metalla Norica*¹⁷⁶⁷, dar de proporții mult mai reduse.

Exploatările de fier din Dacia erau concesionate unor *conductores ferrariarum*, funcționari-arendași care nu aparțineau direct de fiscul imperial, ci erau în subordinea unui *procurator provinciae*. În comparație cu exploatările aurifere, regimul exploatărilor de fier din Dacia era ceva mai „liberalizat”: fiscul imperial încasa arenda, iar administrația provincială prelua o parte din producție.

Reședința administrației minelor de fier din Dacia se afla la Teliucu Inferior, unde activitatea acestei administrații este atestată epigrafic în timpul domniei împăratului Caracalla¹⁷⁶⁸. Cei doi *conductores ferrariarum* care dedică un altar

¹⁷⁶⁵ E. Babelon, *Traité des monnaies*, I, Paris, 1901, p. 783; **Christescu 1929**, p. 30, nota 2.

¹⁷⁶⁶ **Macrea 1969**, p. 304-305; **Wollmann 1996**, p. 232; **Ardevan 1998**, p. 100.

¹⁷⁶⁷ G. Alföldy, **Noricum**, London-Boston, 1974, p. 100, 114.

¹⁷⁶⁸ **IDR III/3**, 37.

„puterii divine a stăpânului” lor Marcus Antoninus Pius (Caracalla) sunt C. Gaurius Gaurianus, preot al coloniei Apulum și Flavius Sotericus, *augustalis* al coloniei Sarmizegetusa, deci, un magistrat și un libert bogat care – prin averile lor – prezintă o garanție materială serioasă pentru arendarea exploatărilor de fier.

După cum atestă documentația arheologică și epigrafică, în ținutul Hunedoarei cele mai importante exploatări de fier erau cele de la Teliucu Inferior și Ghelari; alte exploatări mai mici sunt semnalate la Ruda și Alun, precum și la Lupeni¹⁷⁶⁹. Centre de exploatare a minereului de fier funcționau și în Banatul roman¹⁷⁷⁰ la Ocna de Fier (Moravița), la Bocșa Vasiova, la Fizeș și Șosdea, în Valea Secașului și mai spre sud, la Ciclova Română¹⁷⁷¹.

În epoca romană s-a aplicat tehnologia tradițională a prelucrării limonitei (aflată la suprafață), care era zdobită și amestecată cu mangal aprins, ceea ce asigura o reducere corespunzătoare a minereului. Topitoriile de fier erau situate de obicei în imediata apropiere a exploatărilor care asigurau minereul necesar. Procedeele și tehnica de prelucrare, adică metalurgia propriu-zisă a fierului, sunt cunoscute din izvoarele literare¹⁷⁷².

¹⁷⁶⁹ **Wollmann 1996**, p. 233 sq.

¹⁷⁷⁰ *Unde, în paralel cu mineralele complexe, era prelucrat și minereul de fier.*

¹⁷⁷¹ **Wollmann 1996**, p. 235.

¹⁷⁷² *Diodor Siculus, Bibliotheca historica* V, 13; *Plinius Maior, Nat. Hist.* XXXIV, 144.

Exploatarea sării. Salinele constituiau una din principalele bogății ale Daciei¹⁷⁷³. După cucerire, salinele au fost transferate, împreună cu pășunile, în proprietate imperială și au fost exploatare prin arendare. Ocnele de sare (*salinae*) se aflau deci în *patrimonium Caesaris*, beneficiile exploatării lor revenind fiseului imperial.

Documentația epigrafică referitoare la preocuparea administrației imperiale de a valorifica această bogăție a Daciei constituie un indiciu pentru amploarea pe care a cunoscut-o această „industrie” în epoca romană¹⁷⁷⁴. Cele mai importante saline ale Daciei romane erau cele din Transilvania: *Salinae* (Ocna Mureșului), Potaissa și Ocna Sibiului, alături de care funcționau și alte exploatări la Cojocna, Sic, Pata și Ocna Dejului, precum și o mulțime de exploatări mai mici, locale. Vestigii romane sunt cunoscute și în regiunea salinelor de pe Târnave, între Sovata și Praid. Alte exploatări sunt semnalate la Sânpaul-Homorod și Mărtiniș (jud. Harghita).

Sarea era exportată și în provinciile vecine, îndeosebi în Pannonia. Este foarte probabil ca sarea extrasă din salinele Transilvaniei romane să fi fost transportată pe uscat până în portul fluvial de la Apulum¹⁷⁷⁵, de unde își continua drumul pe Mureș până la vama de la Micia, și de aici spre Pannonia. Așadar, cea mai facilă modalitate de transport a sării din centrul Transilvaniei spre vest era calea fluvială, pe Mureș. Se presupune că un

¹⁷⁷³ **Christescu 1929**, p. 50; **Macrea 1969**, p. 306 sq.

¹⁷⁷⁴ **Wollmann 1996**, p. 240-249 (cu referințele bibliografice).

¹⁷⁷⁵ E. Wagner, în **Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde** 4, 1978, 2, p. 82.

drum terestru important pentru transportul sării spre *Barbaricum*¹⁷⁷⁶ era așa-numitul „Drum al Sării” care ieșea de la Porolissum –cel mai important centru vamal al Daciei- spre vest¹⁷⁷⁷.

Exploatări de sare funcționau și în sudul Carpaților, la Ocnele Mari (jud. Vâlcea); sarea extrasă era transportată la Buridava, iar de acolo comercializată pe Olt cu plutele, până la Dunăre și de aici mai departe¹⁷⁷⁸.

Cum se știe, salinele, aflate în patrimoniul imperial, nu erau exploatate în regie proprie ci de antreprenori (*conductores salinarum* sau *salarii*) care, prin funcționarii sau subarendașii lor, vindeau sarea la prețul stabilit oficial¹⁷⁷⁹. Este cunoscut faptul că în Dacia salinele au fost arendate, - în 3 cazuri din 4, unde arendașii sunt menționați epigrafic- împreună cu pășunile, unor *conductores pascui et salinarum*: P. Aelius Strenuus¹⁷⁸⁰ și P. Aelius Marus¹⁷⁸¹. Așadar, salinele se arendau de obicei împreună cu pășunile, datorită nevoilor de sare pentru creșterea animalelor. Un al treilea *conductor salinarum* –C. Iulius Valentinus- atestat epigrafic la Sânpaul-Homorod¹⁷⁸², are un administrator-casier (*actor*), libert. În cazul lui P. Aelius Strenuus, *conductor pascui, salinarum et*

¹⁷⁷⁶ Pentru crescătorii de animale, ca iazygii sau burii –care trăiau în regiuni sărace în sare- achiziționarea sării era o chestiune vitală.

¹⁷⁷⁷ **Gudea 1996**, p. 84.

¹⁷⁷⁸ **Tudor 1968**, p. 367.

¹⁷⁷⁹ E. Blümner, în **RE I**, 3, col. 2098.

¹⁷⁸⁰ **CIL III**, 1209 (*Apulum*).

¹⁷⁸¹ **IDR III/3**, 119 (*Micia*) și **SCIV 1**, 1956, 4, p. 7-13 (*Domnești*).

¹⁷⁸² **IDR III/4**, 248.

commerciorum, membru al ordinului ecvestru și personaj de vază la Sarmizegetusa și Apulum (*sacerdos* al cultului imperial, *Ilvir col. Sarm.*, *augur. col. Apul.* și patron a trei *collegia*) este posibil să avem de-a face și cu arendarea dreptului de desfacere/comercializare a sării¹⁷⁸³.

Carierele de piatră. Cum se știe, piatra a constituit materia primă de bază a celor mai importante construcții din Dacia romană: edificii publice și private, fortificații, drumuri, monumente sculpturale și funerare etc¹⁷⁸⁴.

Recurgând la rezultatele unor investigații de laborator¹⁷⁸⁵ –care se referă la compoziția mineralogico-petrografică și paleontologică a probelor de piatră recoltate- cercetările mai noi au urmărit: clasificarea precisă a materialelor litice extrase din carierele Daciei romane; încadrarea unor grupuri de monumente (după proveniență) într-o zonă geografică și geologică cât mai restrânsă, cu specificarea carierei (dacă a fost posibil); determinarea zonei de proveniență a unor monumente, descoperite în condiții și locuri neprecizate¹⁷⁸⁶. Un alt rezultat al acestei investigații interdisciplinare este identificarea unei serii de cariere locale, a căror producție din epoca

¹⁷⁸³ **Wollmann 1996**, p. 248.

¹⁷⁸⁴ **Christescu 1929**, p. 36-49; **Macrea 1969**, p. 307-309; **Wollmann 1996**, p. 251-283.

¹⁷⁸⁵ Operațiile de laborator constau în studierea probelor cu microscopul polarizant, metodă clasică în cercetarea mineralogică, utilizată și azi.

¹⁷⁸⁶ Parțial, aceste investigații au fost publicate: V. Wollmann, **Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană**, în **Sargetia** 10, 1973, p. 105-130.

romană este documentată în prezent doar de câteva monumente epigrafice și sculpturale¹⁷⁸⁷.

Dintre carierele de piatră din Dacia intracarpatică, mai importante au fost cariera de marmură de la Bucova¹⁷⁸⁸ –lângă Sarmizegetusa-care a furnizat marmura pentru cele mai multe monumente din metropola Daciei, precum și exploatările de la Uroi –aproape de localitatea *Petrae*, lângă Simeria-, Deva (Dealul Bejan), Ighiu și Șard (jud. Alba), Turda, Porolissum (pe panta de vest a Dealului Măgura de la Moigrad) etc., de unde se extrăgea augit-andezit, diferite tipuri de calcare și tufuri vulcanice¹⁷⁸⁹. În Banatul roman funcționa cariera de la Petnic care a furnizat piatră pentru multe din monumentele de la Mehadia și Băile Herculane¹⁷⁹⁰. În Dacia sudică –unde exploatările de piatră erau mai puțin numeroase-au fost identificate carierele de la Gura Văii, Vârciorova și Breșnița (jud. Mehedinți), unde se exploata un calcar alb cu nuanțe roșiatice și aspect de travertin, din care sunt lucrate cele mai importante monumente epigrafice ale Drobetei¹⁷⁹¹.

Carierele locale din apropierea orașelor Daciei romane furnizau materia primă pentru edificiile publice și private ale acestora¹⁷⁹² dar –în cele mai multe cazuri- și pentru construcțiile

¹⁷⁸⁷ **Wollmann 1996**, p. 266; H. Müller, B. Schwaighofer, I. Piso, Al. Diaconescu, **Provenance of Marble Objects from the Roman Province of Dacia**, în *JÖAI* 66, 1997, p. 431-454.

¹⁷⁸⁸ **Repertoriul arheologic al României** (ms. la Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca), s.v. **Bucova**.

¹⁷⁸⁹ **Wollmann 1996**, p. 258-267.

¹⁷⁹⁰ **Tudor 1968**, p. 32.

¹⁷⁹¹ **Tudor 1978**, p. 78.

¹⁷⁹² **Christescu 1929**, p. 47; **Macrea 1969**, p. 307 sq.

militare, inclusiv drumurile principale care străbuteau provincia de-a lungul celor mai importante râuri, ajungând până la frontiera de nord și de est¹⁷⁹³.

În legătură cu tehnologia utilizată pentru extragerea¹⁷⁹⁴ și prelucrarea pietrei, este de remarcat că –în cazul carierelor de la Uroi, Deva (Dealul Bejan) și Turda- au fost depistate la finele secolului trecut vestigiile unor procedee de exploatare din epoca romană¹⁷⁹⁵. După cum rezultă din câteva descoperiri care provin de la Bejan¹⁷⁹⁶ și de la Turda („Dealul Alb”, „Piatra tăiată”)¹⁷⁹⁷ –ciocan cu două brațe ascuțite la capăt, utilizate pentru operațiile brute, ciocan-topor și ciocan gen târnăcop- repertoriul uneltelor utilizate în carieră (care se deosebeau de cele ale unui lapicid care prelucra piatra) nu era prea bogat. Unelte utilizate de lapidari apar reprezentate pe echina unui capitel doric descoperit la Napoca¹⁷⁹⁸: un ciocan de pietrar cu două brațe și câteva tipuri de unelte întrebuințate pentru munca de fasonare și sculptare –dălți ascuțite (dornuri-sfredele), o daltă simplă și una cu trei dinți; de altfel, șpițuri și sfredele din metal sunt atestate și arheologic.

¹⁷⁹³ **Wollmann 1996**, p. 274.

¹⁷⁹⁴ Fiehn, în **RE** III A-2, col. 2288-2291.

¹⁷⁹⁵ G. Téglás, în **Földtani Közlöny** 23, 1893, p. 13-19, 79-82; **idem**, în **ArchÉrt** 9, 1889, p. 390-395 apud **Wollmann 1996**, p. 268, notele 62-63.

¹⁷⁹⁶ O. Floca, în **Sargetia** 6, 1969, p. 31 sq.

¹⁷⁹⁷ M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 105.

¹⁷⁹⁸ **Idem**, **Reprezentarea uneltelor de pietrar pe un capitel din Napoca**, în **IMCD**, p. 29-34, pl. I-III; **Bărbulescu, ISDR**, p. 51(fig. 6)-52.

Cât privește forța de muncă întrebuințată la exploatarea pietrei brute în carierele Daciei romane, se admite că în exploatările aflate sub directa conducere a fiscului imperial utilizau sclavi, condamnați (*damnati ad metalla*), liberi salariați și coloni. Izvoarele literare menționează și utilizarea soldaților –din *auxilia* și chiar din legiuni- la muncile propriu-zise din carieră¹⁷⁹⁹, nu numai la supraveghere și pază. Pe baza unei epigrafe descoperite în cariera de la Bejan (jud. Hunedoara) –o dedicație către Hercules și Silvanus înălțată de o vexilație a legiunii XIII Gemina *Antoniniana*¹⁸⁰⁰, care a fost detașată aici tocmai pentru a extrage piatra necesară pentru castrul de la Micia, precum și alte puncte fortificate de pe cursul Mureșului mijlociu-se consideră ca fiind certă prezența unor subunități militare din Dacia la muncile efective de exploatare a pietrei în cariere¹⁸⁰¹. Cum se știe, Hercules *Saxanus* („Pietrarul”) și Silvanus erau divinitățile care patronau carierele de piatră; *exempli gratia*, capul unei statui ce-l înfățișa pe Silvanus, descoperit în cariera de la Gura Baciului (Cluj-Napoca)¹⁸⁰².

Producția carierelor de piatră din Dacia romană a fost uriașă. În cercetările mai noi întâlnim aprecieri (estimări) cantitative privind producția carierelor de piatră. Astfel, se consideră că numai pentru amenajarea drumurilor principale din Dacia a fost nevoie de 10 500 000 m³ de piatră¹⁸⁰³, iar

¹⁷⁹⁹ Tacitus, **Ann.** XI, 20.

¹⁸⁰⁰ **CIL** III, 12565.

¹⁸⁰¹ **Wollmann 1996**, p. 280.

¹⁸⁰² C. Pop, în **Apulum** 9, 1971, p. 556, nr. 7, fig. 3/3.

¹⁸⁰³ **Wollmann 1996**, p. 275.

pentru castele auxiliare de cca. 580 000 m³ de piatră¹⁸⁰⁴ -valori minime. Doar incinta castrului legionar de la Potaissa a înglobat cca. 20 000 m³, fără a mai vorbi despre faptul că pentru porticele clădirii comandamentului și porticele cazărnilor s-au utilizat vreo 800 de coloane de piatră¹⁸⁰⁵.

În ceea ce privește organizarea și administrarea carierelor de piatră din Dacia romană, se consideră că acestea se aflau –ca și exploatările metalifere, salinele și pășunile- tot în patrimoniul împăratului (*patrimonium Caesaris*)¹⁸⁰⁶. Se știe că în Italia din aparatul administrativ al carierelor de marmură făcea parte un *procurator* imperial care răspundea de expedierea pietrei și de restul gestiunii; un alt *procurator* sau ofițer –de obicei, *centurio*- conducea operațiile tehnice și desprinderea blocurilor, iar un *probator* răspundea de calitatea pietrei; uneori erau angajați și mici funcționari care urmăreau transportul (*vectura*) până la primul loc de îmbarcare.

Aceste considerații –în lipsa unor descoperiri edificatoare- nu se pot extinde asupra organizării carierelor din Dacia decât la modul cel mai general. Mai întâi, trebuie să ținem seama de regimul diferențiat de administrare a carierelor de piatră, în comparație cu exploatările metalifere, iar apoi nu putem exclude posibilitatea existenței unor mici cariere locale particulare (eventual „comunitare”), cu o exploatare ocazională¹⁸⁰⁷.

¹⁸⁰⁴ **Wollmann 1996**, p. 274.

¹⁸⁰⁵ M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, 1994, p. 105.

¹⁸⁰⁶ **Wollmann 1996**, p. 276-278.

¹⁸⁰⁷ **Wollmann 1996**, p. 276 sq.

În stadiul actual al cunoașterii, se consideră că formula *ex ratione* atestată epigrafic indică concesionarea unor porțiuni de carieră de către antreprenori particulari, în schimbul unei sume de bani pe care o varsă administrației imperiale. Acești antreprenori numiți *redemptores operis* se aflau în subordinea administrației imperiale, însă situația lor socială nu se ridică la nivelul celor întâlniți în mineritul metalifer¹⁸⁰⁸.

6.3 Meșteșugurile

Mai ales în mediul urban și preurban, adică în centrele economice însemnate ale Daciei romane, diferitele meșteșuguri¹⁸⁰⁹ –practice în mari ateliere specializate (*officinae*) a căror producție de „serie” era destinată pieții- au căpătat aspecte de „industrie”¹⁸¹⁰, atingând o intensitate ce le apropie realmente de „producția de fabrică”¹⁸¹¹.

Industria materialelor de construcție din ceramică. Produsele tegulare constituie cel mai

¹⁸⁰⁸ **Wollmann 1996**, p. 278.

¹⁸⁰⁹ D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 181 sqq.

¹⁸¹⁰ Despre producția industrială de masă din Imperiul Roman, precum și despre aspectele teoretice ale disputei dintre „primitiviști” și „moderniști”, a se vedea M.I. Finley (ed.), **The Bücher-Meyer Controversy**, New York, 1979; M. Mazza, **Meyer vs Bücher: il dibattito sull'economia antica nella storiografia tedesca tra Otto e Novecento**, în **Società e storia** 8, 1985, p. 507-546. Cu privire la rolul lui Max Weber, cf. L. Capogrossi Colognesi, **Economie antiche e capitalismo moderno. La sfida di Max Weber**, Bari-Roma, 1990; **Le radici de la modernità. Max Weber 1891-1909**, Roma, 1996.

¹⁸¹¹ Cu privire la rolul manufacturii și al comerțului, a se vedea W.V. Harris (ed.), **The Inscribed Economy. Production and distribution in the Roman Empire in the light of instrumentum domesticum**, Ann Arbor, 1993.

abundent și variat material de construcție manufacturat de romani¹⁸¹². Această adevărată industrie a materialelor de construcție din ceramică produce variate tipuri de cărămizi (*lateres cocti, laterculi*) pentru ziduri, pardoseli, canalizare, *hypocaustum (tegulae mammatae)*; țigle (*tegulae*), olane (*imbrices*); tuburi pentru *hypocaustum*, apeeducte și bolți (*tubuli fictiles, aquaeducti, tubi fittili*); elemente de pardoseală (*tesserae*) în formă de pișcot, hexagonale, în forma literei L etc.; olane de ventilație; antefixe (*antefixa*) etc. Aceste produse aveau dimensiuni variabile în funcție de necesități¹⁸¹³.

Toate aceste produse tegulare erau manufacturate în ateliere specializate – cărămidării (*figlinae, officinae*), civile și militare¹⁸¹⁴. Cărămidăriile sunt manufacturi (*figlinae*), cu proprietari (*domini*) și meșteri (*oficinatores*)¹⁸¹⁵. Termenul *figlina* definește și regimul proprietății

¹⁸¹² N. Branga, **Urbanismul Daciei romane**, Timișoara, 1980, p. 92 sqq. A se vedea și recenzia: D. Alicu, N. Gudea, **Note critice în legătură cu lucrarea lui N. Branga, Urbanismul Daciei romane**, în *ActaMN* 18, 1981, p. 715-732.

¹⁸¹³ Despre aspectele tehnologice ale producției tegulare, a se vedea O. Floca, St. Ferenczi, L. Mărghitan, **Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramica**, Deva, 1970, p. 14-112 și N. Branga, **op. cit.**, p. 113-117 și fig. 41 (cuptorul tegular al lui Donatus de la Sarmizegetusa).

¹⁸¹⁴ Fiecare unitate militară dispunea de propria sa cărămidărie. Uneori, din producția armatei beneficia și populația civilă.

¹⁸¹⁵ Cf. în general T. Helen, **Organisation of Roman Brick Production. An Interpretation of Roman Brick Stamps**, Helsinki, 1975; B. Lőrincz, **Ziegelstempel**, în *Instrumenta inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften, Ausstellungskatalog*, Pécs, 1991, p. 34-35, 103-107.

unei cărămidării, care poate dispune de mai multe *officinae*¹⁸¹⁶.

Ștampilele aplicate pe materialul tegular (cărămizi, țigle, olane) folosit în construcțiile civile sau militare ne dau, după cum se cunoaște, informații utile asupra producătorului (civil sau o unitate militară).

Unele ștampile tegulare¹⁸¹⁷ descoperite la Sarmizegetusa (*CVC / PR AV*)¹⁸¹⁸ și Napoca (*Fisci*)¹⁸¹⁹ atestă existența unor cărămidării aflate pe domeniile fiscolei imperial. Alte ștampile tegulare – de pildă, ștampilele *RP* de la Sarmizegetusa – atestă proprietăți ale orașelor; numele (*AMAB, A BEL, A SEC*) care însoțesc abrevierea *RP* îi desemnează pe *officinatores*, care pot fi în același timp și *conductores*¹⁸²⁰.

După cum atestă numărul mare al ștampilelor private, cărămidăriile private vor fi fost mai numeroase decât cele aparținând fiscolei imperial ori municipalităților. În ceea ce privește regimul proprietății și organizarea producției, o problemă esențială este cea a persoanelor atestate pe ștampile. La Roma și în Latium distincția dintre *dominus* (proprietar) și *officinator* este mai clară; aici numele unui *dominus* joacă rolul de atribut al

¹⁸¹⁶ H. Dressel, în *CIL* XV, 1, p. 4 consideră *figlina* ca fiind o întreprindere structurată în *officinae* (ateliere).

¹⁸¹⁷ Cu privire la *signacula* cu care erau marcate produsele tegulare, a se vedea H. Dressel, în *CIL* XV, 1, p. 3.

¹⁸¹⁸ C(ai) V(...) C(...) pr(ocuratoris) Au(gusti), cf. I. Piso, **Les estampilles téglaires de Sarmizegetusa**, în *EphemNap* 6, 1996, p. 159-160, nr. 8.

¹⁸¹⁹ *CIL* III, 8075, 24.

¹⁸²⁰ R(ei) p(ublica) Amab(ilis); R(ei) p(ublica) A(...) Bel(...); R(ei) p(ublica) A(...) Sec(...); R(ei) p(ublica) [...], cf. I. Piso, **op. cit.**, p. 162-163, nr. 10-13.

expresiei *ex praedis (huius)* sau *ex figlinis (huius)*¹⁸²¹. În acest context, prin *predium* se înțelege proprietatea, adică proprietatea funciară. Termenul *figlina* desemnează în același timp și cariera de argilă¹⁸²². Așadar, termenii *predium* și *figlina* –domeniul și sursa de argilă – sunt interșanjabili¹⁸²³.

Termenul *officina* desemnează prin urmare un simplu atelier condus de un *officinator*. Ștampilele binominale –mai puțin numeroase decât cele monominale- sunt întotdeauna în strictă relație cu *dominus* (proprietarul)¹⁸²⁴. Atunci când pe ștampile apare predicatul *fecit*, acestea se referă la *officinator*¹⁸²⁵. Raportul dintre *dominus* și *officinator* era, de regulă, cel de *locatio-conductio*¹⁸²⁶, care uneori putea implica și *usus fructus*¹⁸²⁷.

O altă problemă importantă este cea a raportului dintre producția tegulară și proprietatea funciară¹⁸²⁸. Toate sursele antice vorbesc despre rentabilitatea cărămidărilor care dispuneau de sursa proprie de materie primă. În consecință, pentru majoritatea proprietarilor de pământ –în primul rând, pentru cei care dispuneau de

¹⁸²¹ T. Helen, *op. cit.*, p. 57 sqq; P. Setälä, **Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire. A Historical and Prosopographical Study of Landowners in the District of Rome**, Helsinki, 1977, p. 14.

¹⁸²² T. Helen, *op. cit.*, p. 39 sqq; N. Branga, *op. cit.*, p. 122.

¹⁸²³ T. Helen, *op. cit.*, p. 57 sqq.

¹⁸²⁴ I. Piso, *op. cit.*, p. 198.

¹⁸²⁵ Sunt cunoscute însă și cazuri în care *dominus* avea și calitatea de *officinator*, cf. I. Piso, *op. cit.*, p. 198.

¹⁸²⁶ T. Helen, *op. cit.*, p. 130.

¹⁸²⁷ *Ibidem*, *loc. cit.*

¹⁸²⁸ T. Helen, *op. cit.*, p. 12 sq; P. Setälä, *op. cit.*, p. 19 sqq; I. Piso, *op. cit.*, p. 199.

proprietăți mari sau mijlocii- această industrie a materialelor de construcție din ceramică (industria tegulară civilă) reprezenta o importantă sursă de venituri. De altfel, sunt bine cunoscute cazurile unor membri ai elitei ulpiene antrenați în asemenea afaceri (Antonius Rufus, P. Antonius Super, M. Opellius Adiutor sau mari familii aristocratice, precum M. Cominii, C. Iulii, L. Domitii, L. Ophonii și M. Turanii¹⁸²⁹). Arheologic, o asemenea *officina* –în relație directă cu un domeniu și cu o *villa rustica*- a fost identificată la Hobița (Dealul Sucionilor)¹⁸³⁰ unde, pe un amplasament situat la sud-est de zidul de incintă al *villei*, funcționa un veritabil sector industrial tegular¹⁸³¹.

Construcțiile civile. Lucrările de construcție sau reparații la clădirile publice (*aedificia publica*)¹⁸³², fixate de edili și aprobate de senatul orășenesc (*ordo decurionum*), erau contractate de antreprenori particulari (*locatores, redemptores, curatores operum publicarum*¹⁸³³). Aceștia contractau și construcții private din mediul urban și rural¹⁸³⁴. Doi asemenea antreprenori, P. Aelius Ce (? Isinius) și P. Aelius Iulianus, închină la Apulum un altar lui Iupiter Optimus Maximus, împreună cu

¹⁸²⁹ I. Piso, *op. cit.*, p. 199.

¹⁸³⁰ Pentru amplasamentul edificiului, a se vedea H. Daicoviciu, D. Alicu, **Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa**, București, 1984, planșa nr. 15.

¹⁸³¹ D. Alicu, în *ActaMN* 21, 1984, p. 467-475.

¹⁸³² D. Tudor, **Les constructions publiques de la Dacie romaine d'après les inscriptions**, în *Latomus* 23, 1961, 2, p. 271-301; Adela Paki, **Les inscriptions à Ulpia Traiana Sarmizegetusa telles qu'elles sont enregistrés dans les inscriptions**, în *PolEdil I*, p. 111-121.

¹⁸³³ *CIL IX*, 1419 (Beneventum), datând din epoca hadrianică.

¹⁸³⁴ **Branga 1995**, p. 59 sq.

lucrătorii lor (*operaris suis*)¹⁸³⁵. Constructorii lucrau cu precizie executând planurile arhitecților (*architecti*)¹⁸³⁶ ori propriile lor schițe –în cazul unor construcții mai puțin pretențioase. Echipete de constructori erau formate din zidari (*structores*), dulgheri (*fabri tignarii*), salahori (*onerari*), precum și din meșteri specializați în lucrările de finisaj (instalații hidrotehnice, binale, stucaturi, mozaicuri etc.).

Tehnicile mai frecvent întrebuințate pentru zidărie¹⁸³⁷ sunt *opus incertum* (piatră de carieră spartă și prinsă în mortar), *opus quadratum* (din blocuri fasonate rectangular), *opus latericium* (zidul de cărămidă) și, mai rar, *opus mixtum* (alternarea în zid a straturilor construite din piatră de carieră și mortar cu straturile din cărămidă). Pentru pardoselile impermeabile se utiliza un mortar special –*opus signinum*. Constructorii reușeau să înalțe și bolți din beton. Pentru construirea acestora se utilizau cofraje din tuburi de teracotă (*tubi fittili*) de forma buteliilor de sticlă actuale, care îmbinându-se, permiteau realizarea unor suprafețe curbate. Peste acestea se turna un mortar special, având sfărâmătură de cărămidă în compoziție, de consistența betonului.

Prelucrarea pietrei. Atelierele lapidarilor. Având în vedere că în Dacia romană cantitățile de piatră exploatate și prelucrate au fost

¹⁸³⁵ **CIL III, 1035.**

¹⁸³⁶ *Menționați epigrafic la Apulum (CIL III, 1120: mensor), Potaissa (JÖAI V, 1902, Bbl. 97 sq, nr. 2: mensor leg. V Mac.) și Sucidava (IDR II, 203: Antoni architecti).*

¹⁸³⁷ *A se vedea, de pildă, D. Alicu, Tehnici de construcție la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în ActaMN 17, 1980, p. 447-461.*

uriae (cf. *supra*), este evident că atelierele de pietrari trebuie să fi fost numeroase¹⁸³⁸.

Lapidarii (lapicidae) nu sunt simplii muncitori-tăietori de piatră, ci artizani care prelucrează piatra¹⁸³⁹. Activitatea lapicizilor trebuie să fi fost foarte diversificată și variată de vreme ce execuția artistică a monumentelor litice sculpturale din Dacia romană s-a ridicat la un nivel atât de înalt. Talentul era cel care îi departaja pe acești artizani, apropiindu-i pe unii de meșteșugari, altora conferindu-le calitatea de adevărați artiști care, cioplinind piatra au modelat deopotrivă gustul pentru frumos al semenilor lor¹⁸⁴⁰. În general, lapicidul era cunoscătorul de carte, capabil să materializeze în bună parte pretențiile artistice ale clientelei.

Unii lapicizi se ocupau doar cu transformarea pietrei în fragmente arhitectonice sau în monumente funerare, în timp ce alții, cum era Claudius Saturninus, realizează sculpturi la nivelul artei provinciale¹⁸⁴¹. Distincția între *lapidarius* și *sculptor* e greu de stabilit, însă este de observat că expresiile utilizate de ei sunt adecvate lucrării executate. Astfel, Hermeros de la Cristești, înscrie *f(ecit)* pe fragmentul arhitectonic realizat de el¹⁸⁴²; Zoilianus face mențiunea *scripsit* pe chenarul unei

¹⁸³⁸ Cf. în general **Bărbulescu, ISDR**, p. 39-54 („Prin atelierele lapidarilor”); **Wollmann 1996**, p. 280-283 („Lapidarii și centre pentru prelucrarea pietrei”).

¹⁸³⁹ A. Jacob, în **DA III,2**, p. 926-927, s.v. **Lapidarius, Lapicida**.

¹⁸⁴⁰ **Bărbulescu, ISDR**, p. 39.

¹⁸⁴¹ **IDR III,2**, 15 (*Sarmizegetusa*) –statuie înfățișând o matroană ulpiană pe al cărei braț stâng se află inscripția: Cl(audius) Saturnin(us) sculpsit.

¹⁸⁴² **IDR III,4**, 133.

inscripții din Napoca¹⁸⁴³; Claudius Saturninus din Sarmizegetusa menționează *sculpsit* pe statuia realizată de el¹⁸⁴⁴. Aceste expresii (*facere, scribere* și *sculpere*) ilustrează activitatea lapidarilor: realizarea unor piese litice pentru construcții, a elementelor arhitectonice (adesea decorate), dăltuirea inscripțiilor, sculptarea pietrei în relief sau tridimensional.

Dacă unii lapidari își aveau atelierelor, poate chiar prăvăliile, în cariere, majoritatea se stabileau în orașe ori în localități rurale mai răsărite, preferând contactul permanent cu clientela. În unele cazuri, atelierelor lapidarilor au fost sesizate arheologic; alteleori prezența lor poate fi dedusă din caracteristicile „locale” ale unor grupuri de monumente descoperite într-o localitate sau într-o zonă restrânsă; în sfârșit, atestările epigrafice constituie mărturii directe ale existenței atelierelor de piatrari. Astfel, asemenea *officinae* de piatrărie sunt cunoscute la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (lângă mausoleul Aureliilor și în incinta complexului de temple –asklepeion- închinat divinităților medicinei, Aesculapius și Hygia)¹⁸⁴⁵, la Apulum (pe „Platoul romanilor”)¹⁸⁴⁶, la Potaissa (pe pantele estice ale Dealului Zânelor)¹⁸⁴⁷, la Napoca (la

¹⁸⁴³ *CIL III*, 870.

¹⁸⁴⁴ *IDR III/2*, 15.

¹⁸⁴⁵ C. Daicoviciu, O. Floca, în *Sargetia* 1, 1937, p. 5, nr. 1; D. Alicu, C. Pop, V. Cătănaș, *Ateliere de piatrărie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN* 13, 1976, p. 125-140; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa (BAR 55)*, Oxford, 1979, p. 4 sq.

¹⁸⁴⁶ C.L. Băluță, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 235 sq.

¹⁸⁴⁷ *Bărbulescu, ISDR*, p. 43 sq.

intersecția străzilor Gheorgheni și Amurg)¹⁸⁴⁸, la Porolissum¹⁸⁴⁹ și la Ampelum¹⁸⁵⁰. Ateliere de pietrari funcționau și în așezările rurale mai răsărite, așa cum era *pagus*-ul de la Cristești¹⁸⁵¹, stațiunea balneară de la Aquae (Călan), unde este atestat epigrafic Diogenes *lapidarius*¹⁸⁵², sau importanta așezare de la Micia¹⁸⁵³, unde a activat M. Cocceius Lucius, *lapi(darius)*¹⁸⁵⁴.

Atelierele lopicizilor dispuneau de modele („caiete de modele”/„rulouri ilustrate”/„cărți de imagini”)¹⁸⁵⁵, șabloane, tipare, utilizate nu numai pentru motive ornamentale, ci și pentru înfățișarea unor figuri ori scene complexe. Cum arătau concret aceste „caiete de modele/albume artistice” nu se cunoaște. Oricum, având în vedere evidenta „specializare” a lopicidului față de comenzile particulare, este verosimilă existența a cel puțin trei tipuri de ateliere specializate: ateliere pentru realizarea decorațiunilor de edificii și a elementelor arhitectonice, ateliere orientate spre producerea monumentelor funerare și ateliere specializate în lucrări votive¹⁸⁵⁶.

¹⁸⁴⁸ A. Bodor, în **OmCD**, p. 46; C. Pop, în **ActaMN** 5, 1968, p. 482.

¹⁸⁴⁹ N. Gudea, V. Lucăcel, **Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de istorie și artă Zalău**, Zalău, 1975, p. 36-37, 46-48.

¹⁸⁵⁰ V. Wollmann, R. Grecu, în **Apulum** 14, 1976, p. 108-109.

¹⁸⁵¹ A. Husar, Nicoleta Man, **The Roman Rural Settlement of Cristești**, în **PolEdil III**, p. 61.

¹⁸⁵² **IDR** III/3, 6.

¹⁸⁵³ Lucia Țeposu-Marinescu, **Atelierul de pietrărie de la Micia**, în **Sargetia** 14, 1979, p. 155-163.

¹⁸⁵⁴ **IDR** III/3, 141.

¹⁸⁵⁵ **Bărbulescu, ISDR**, p. 52 sq și nota 77.

¹⁸⁵⁶ **Bărbulescu, ISDR**, p. 61.

Spre deosebire de alte provincii¹⁸⁵⁷, în Dacia nu cunoaștem prețurile diferitelor lucrări (altare, reprezentări plastice în piatră etc.). În acest context, semnificativă pare totuși diferența de salarizare stabilită prin celebrul *Edictum de pretiis rerum venalium* al lui Dioclețian (în anul 301), prin care un meșter turnător de imagini plastice în bronz primea o dată și jumătate diurna unui lapidar, după cum acesta era mai bine remunerat decât un *scriptor*¹⁸⁵⁸.

Asemenea celorlalți meșteșugari din Dacia, și lapicizii se organizau în *collegia* -corporații profesionale și în colegii de cult¹⁸⁵⁹. O inscripție de la Micia, dedicată de lapidarul M. Cocceius Lucius *genio colegii*¹⁸⁶⁰, fără altă specificare, atestă existența unui *collegium lapidariorum*, așa cum se mai cunosc în lumea romană. Analogia micienă face verosimilă existența altor corporații similare, acolo unde apar *lapidarii* –adică la Sarmizegetusa și la Cristești. Colegii religioase ale pietrarilor puteau să-și desfășoare activitatea în strânsă legătură cu practicarea cultului lui Silvanus sau Hercules, în speță Hercules *Saxanus* („Pietrarul”)¹⁸⁶¹, considerați protectori ai acestor munci grele. Acest gen de patronaj religios¹⁸⁶² este atestat de inscripția descoperită în cariera de la

¹⁸⁵⁷ Cf. în general R. Duncan-Jones, **The economy of the Roman Empire. Quantitative studies**, Cambridge, 1982, p. 64-119 (prețurile în provinciile africane) și 156-223 (în Italia).

¹⁸⁵⁸ **CIL III**, p. 830 sq.

¹⁸⁵⁹ **Bărbulescu, ISDR**, p. 56 sq; **Branga 1995**, p. 55-58; **Wollmann 1996**, p. 282 sq; **Ardevan 1998**, p. 289.

¹⁸⁶⁰ **IDR III/3**, 141.

¹⁸⁶¹ R. Peter, în **LexMyth I**, 2 (1886-1890), col. 3015-3016, s.v. **Hercules Saxanus**.

Bejan (lângă Deva)¹⁸⁶³ unde, nu întâmplător, Silvanus și Hercules apar împreună.

Ceramica. Pe măsură ce importul produselor ceramice manufacturate nu mai putea satisface nevoile sporite ale pieței provinciei Dacia, treptat ia ființă o adevărată industrie ceramică specializată, a cărei existență este atestată de numeroasele cuptoare de ars vase, gropi cu vase rebutate, ca și de numeroasele artefacte descoperite (discuri centrale de la roata olarului, din plumb, fier și lut, tipare, sigilii și alte ustensile pentru imprimarea ori incizarea decorului în pasta crudă a vaselor).

Produsele din lut ars, în primul rând vasele, constituie obiectul celor mai frecvente descoperiri arheologice. În privința vaselor, a opaițelor (*lucernae*), a statuetelor de lut ars, termenul *industrie* nu este exagerat¹⁸⁶⁴. Cuptoare și ateliere pentru producerea vaselor existau peste tot în Dacia. Această realitate atestă descentralizarea producției locale, cu bine cunoscutele-i efecte asupra standardizării acesteia. Prin producția „de serie” marile *officinae* de olărie de la Micăsasa (jud.

¹⁸⁶² Nu este lipsit de semnificație faptul că Titus Iulius, lapidarius -unul din cei 4 lapicizi atestați epigrafic în Dacia- se închină divinităților Suleviae (**CIL III**, 1601), cunoscute și în ipostaza de genii protectoare ale pietrarilor. De altfel, în Britannia, cel mai fervent adorator al zeităților Suleviae este un anume Sulinus, sculptor (sic !), cf. **Husar, CeltGermDac**, p. 255.

¹⁸⁶³ **CIL III**, 12565.

¹⁸⁶⁴ Pentru o imagine de ansamblu, a se vedea Gh. Popilian, **Ceramica romană din Oltenia**, Craiova, 1976; **idem**, în **Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et Mésie Inférieure**, I, Timișoara, 1997, p. 7-20; **idem**, **Ceramica**, în **IstRomânilor II**, p. 185-190.

Sibiu)¹⁸⁶⁵, Micia¹⁸⁶⁶, Apulum¹⁸⁶⁷, Cristești¹⁸⁶⁸, Romula¹⁸⁶⁹ și Porolissum¹⁸⁷⁰ au jucat un rol considerabil în viața economică a Provinciei.

Ceramica de uz comun (*instrumentum domesticum*) este reprezentată printr-un bogat repertoriu de forme¹⁸⁷¹. După criteriul formei vaselor și parțial al funcționalității acestor artefacte¹⁸⁷², putem vorbi de forme scunde (farfurii, castroane, boluri, tăvi, *turibula*, *mortaria* etc.) și forme înalte (oale, ulcioare, căni, cupe/pahare, fructiere, vase de provizii –chiupuri/*dolia*; *amphorae* etc.). Calitatea pastei la ceramica de uz comun diferă în funcție, se pare, de tipul vasului.

Alături de ceramica de uz comun, aceste *officinae* produceau mai multe categorii de vase de lux: *terra sigillata* locală¹⁸⁷³, ceramica decorată cu

¹⁸⁶⁵ I. Mitrofan, **Așezarea romană de la Micăsasa**. Diss., Cluj-Napoca, 1993; **idem**, în *DaciaNS* 34, 1990, p. 129-138; **idem**, în *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 29-30, 1991, p. 173-200 (26 de cuptoare).

¹⁸⁶⁶ O. Floca, St. Ferenczi, L. Mărghitan, **Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramica**, Deva, 1970.

¹⁸⁶⁷ V. Moga, **Tiparele romane pentru produs ceramica de la Apulum**, în *Apulum* 17, 1978, p. 161-167; C.L. Băluță, **Sigilla mortariorum apulensia**, în *Apulum* 15, 1977, p. 243 sqq.

¹⁸⁶⁸ A. Husar, Nicoleta Man, **The Roman Rural Settlement of Cristești**, în *PolEdil III*, p. 57-77.

¹⁸⁶⁹ C.C. Petolescu, **Un tipar pentru vase cu figuri în relief, Romula**, în *ActaMN* 18, 1981, p. 469-473; Gh. Popilian, **Date noi cu privire la centrul ceramic de la Romula**, în *ArhOlt* 3, 1984, p. 46-54 (16 cuptoare).

¹⁸⁷⁰ N. Gudea, **Vase romane cu decor lipit de la Porolissum**, în *EphemNap* 8, 1998, p. 145-212.

¹⁸⁷¹ Viorica Rusu-Bolindeț, **Ceramica romană de la Napoca. Cu specială privire asupra veselei ceramice**. Diss., Cluj, 2000.

¹⁸⁷² Cf. în general Beltran Lloris, **Ceramica romana. Tipologia y clasificacion**, Zaragoza, 1978.

¹⁸⁷³ Gh. Popilian, **op. cit.**, pl. XXXII/312.

motive ștampilate, vase ornamentate cu motive în relief, vase plastice cu decorul aplicat¹⁸⁷⁴. Castroanele și bolurile sunt formele de vas pe care apar cu precădere motivele ștampilate¹⁸⁷⁵. Motivele imprimate cu ștampila au un repertoriu bogat, geometric sau vegetal¹⁸⁷⁶. O parte din motive a fost inspirată de decorul întâlnit pe ceramica de lux de import –*terra sigillata*: ove, *planta pedis*, ciorchine de strugure etc. Vasele ornamentate cu motive în relief sunt imitații destul de modeste ale celor de import (*terra sigillata*). Aspectul pastei și, în special, lipsa strălucirii metalice, trădează ușor aceste pastișe.

Unele *officinae* sunt specializate. La Ampelum, atelierul lui C. Iulius Proculus produce vase glazurate și opaițe¹⁸⁷⁷. Relevante pentru potențialul economic al Daciei, pentru dezvoltarea industrială a olăritului sunt spectaculoasele descoperiri de la Micăsasa unde, cele peste 400 de tipare (din care 20 întregi, întregite sau restaurate) descoperite¹⁸⁷⁸ atestă un puternic centru de imitație a ceramicii cu figuri în relief (*terra sigillata*

¹⁸⁷⁴ De pildă, vasele „cu șerpi”, cf. Viorica Bolindeț, **Considerations sur l'attribution de vases de Dacie romaine décorés de serpents appliqués**, în *EphemNap* 3, 1993, p. 123-141.

¹⁸⁷⁵ D. Isac, **Tehnica sigilării ștampilării ceramicii romane din Dacia** (comunicare), **Provincia Dacia între Orient și Occident. Al V-lea Colocviu național al Catedrei de Istorie antică și arheologie** (Cluj-Napoca, decembrie 1999).

¹⁸⁷⁶ Ana Cătișaș, **Ceramica ștampilată de la Potaissa (I)**, în *Potaissa* 3, 1982, p. 42-51; **eadem**, **Ceramica ștampilată de la Potaissa (II)**, în *ActaMN* 21, 1984, p. 481-503.

¹⁸⁷⁷ I.T. Lipovan, **Officina ceramistului Iulius Proculus de la Ampelum**, în *AIACluj* 26, 1984, p. 301-317.

¹⁸⁷⁸ I. Mitrofan, **Les recherches archéologique de l'establissement romain de Micăsasa**, în *DaciaNS* 34, 1990, p. 129-138.

-vase cu decor în relief obținut prin presare în tipare pe care era imprimat cu ajutorul unor *sigillae* decorul negativ)¹⁸⁷⁹. În consecință, așezarea de la Micăsasa ne apare drept cel mai mare centru de olărie din Dacia romană și, probabil, din provinciile dunărene, comparabil cu marile *officinae* ceramice din vestul Imperiului Roman.

Descoperirea acestor numeroase tipare de la Micăsasa modifică imaginea tradițională asupra potențialului economic al Daciei romane, impunând provincia carpatică în rândul producătoarelor de ceramică fină, de lux¹⁸⁸⁰. Repertoriul motivelor decorative cuprinde elemente vegetale, animaliere, geometrice și antropomorfe, imagini ale unor divinități și reprezentări mitologice dispuse uneori în metope, măști de teatru etc. Decorul era obținut prin ștampilarea cu *sigillae* în negativ și independent a fiecărui sigiliu, putându-se realiza astfel multiple și variate combinații ce purtau nota unui specific aparte, predominant local. În decorarea ceramicii de lux, olarii (*figuli*) utilizau *sigillae* -confeționate din pastă fină consistentă-, ștampile, roți dințate din lut și alte ustensile din bronz, fier și os¹⁸⁸¹.

Atelierele ceramiștilor mai confeționau și alte diverse produse din lut (fusaiole, jucării etc.), precum și multe statuete de teracotă și

¹⁸⁷⁹ D. Dragendorff, ***Terra sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und romanischen Keramik***, Bonn, 1895..

¹⁸⁸⁰ Alte tipare de confeționat vase terra sigillata sunt cunoscute la Apulum (2), Potaissa, Porolissum, Tibiscum și Romula.

¹⁸⁸¹ I. Mitrofan, în ***Apulum*** 32, 1995, p. 175-187; S. Cociș, ***Les instruments pour décorer la céramique en Dacie***, în ***Specimena Nova*** 12, 1996 (1998), p. 109-118.

medalioane care înfățișau divinități¹⁸⁸². O altă interesantă categorie de artefacte ceramice este reprezentată de așa-numitele *lararia* – mici altare rituale portabile¹⁸⁸³.

Mai importante însă și de mare răspândire erau opaițele (*lucernae*). Lămpile constituie un *artefact tipic* pentru civilizația greco-romană¹⁸⁸⁴. Lucernele se confecționau din cele mai diverse materiale: argilă, bronz, argint, plumb sticlă sau marmură¹⁸⁸⁵. Cele mai multe însă sunt din lut ars. Preponderența categorică a lămpilor de lut se datorează prețului lor scăzut și deci faptului că erau accesibile tuturor categoriilor sociale. În Antichitate lucernele erau utilizate îndeosebi pentru iluminatul locuințelor, al edificiilor publice, al templelor și, uneori, al străzilor. Sunt cunoscute însă și alte utilizări ale opaițelor: de pildă, opaițele „comemorative”, confecționate cu ocazia unor sărbători oficiale sau familiale. Alte opaițe, respectiv multe dintre cele descoperite în temple, au fost depuse acolo ca *ex voto*-uri. În sfârșit, lucernele aveau un anumit rol în riturile funerare: ele erau așezate pe morminte cu prilejul

¹⁸⁸² M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 115; I. Mitrofan, în **SCIVA** 43, 1992, 1, p. 55-60.

¹⁸⁸³ D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, Alina Soroceanu, **Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa** (Bibliotheca Musei Napocensis 9), Cluj-Napoca, 1994, p. 76 și catalog nr. 1081-1084, 1086-1087.

¹⁸⁸⁴ Pentru încadrarea tipologică a lucernelor din Imperiul Roman, a se vedea A. Provoost, **Les lampes antiques en terre cuite. Introduction et essai de typologie générale, avec les détails concernant les lampes trouvés en Italie**, în **L'Antiquité classique** (Louvain), 45, 1976, p. 5-39 și 550-586.

¹⁸⁸⁵ Cf. în general E. De Carolis, G. Brugnoli, **Lucerne graecae e romane**, Roma, 1967.

comemorării defunctului ori în morminte, ca dar din partea familiei, cu destinație simbolică¹⁸⁸⁶.

În așezările Daciei romane au fost descoperite mii de lucerene, atât din cele neșampilate, cât și din cele de tipul „*Firmalampen*”¹⁸⁸⁷, dar numai o parte reprezintă producția locală. Unele erau opaițe de import. Diferențierea se face greu, iar uneori este aproape imposibilă deoarece se imită foarte bine ștampila producătorului străin.

În general, un opaiț are două elemente constitutive: partea superioară sau capacul și partea inferioară sau bazinul, confecționate separat prin presare în tipare, și care, alăturate formează opaițul propriu-zis¹⁸⁸⁸. Capacul se compune din bordură (*margo*), disc și arzător¹⁸⁸⁹. Discul este deseori ornamentat cu motive vegetale, geometrice, zoomorfe, reprezentări ale unor

¹⁸⁸⁶ E. de Carolis, G. Brugnoli, **op. cit.**, p. 6; H. Menzel, în **Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale**, IV, Roma, 1969, p. 707.

¹⁸⁸⁷ N. Gostar, **Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană**, în **ArhMold** 1, 1961, p. 149 sqq; C.L. Băluță, **Lucernele romane din Dacia intracarpatică**.. Diss., Cluj-Napoca, 1983; **idem**, **Opaițele romane de la Apulum (I-II)** în **Apulum** 4 1961, p. 189-220 și **Apulum** 5, 1965, p. 277-295; D. Alicu, E. Nemeș, **Roman Lamps from Ulpia Traiana Sarmizegetusa** (BAR Suppl. Series 18), Oxford, 1977; D. Alicu, **Opaițele romane/Die römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa**, București, 1994 (Bibliotheca Musei Napocansis 7); C.L. Băluță, în **Sargetia** 13, 1977, p. 209-228 (Micia); Doina Benea, în **DaciaNS** 34, 1990, p. 139-167 (Tibiscum); Ana Căținaș, în **Acta Rei Cretariae Romanae Fautores** 33, 1996, p. 68 sq. (Potaissa); C.A. Roman, în **ActaMN** 37/I, 2000, p. 99-140.

¹⁸⁸⁸ J. Toutain, în **DA** III, 2, p. 1322 sqq, s.v. **Lucerna**.

¹⁸⁸⁹ Existau lucerne cu un singur arzător (monolychnis) sau cu mai multe – polilychnis (bilychnis, trilychnis etc.).

divinități, scene de viață cotidiană, scene erotice etc. Ciocul (*rostrum*) are o serie de variante determinate de lungimea și forma sa. De obicei, orificiul de ardere (*linamentum*), pe unde iese fitilul (*ellyphnium*), se află la extremitatea ciocului. Bazinul (*infundibulum*), de forma unui trunchi de con ori dreptunghiular, este completat de partea de jos a ciocului. La lucernele de tipul „*Firmalampen*” în interiorul bazinului apare ștampila în relief, cu majuscule, care redă, de regulă, numele proprietarului atelierului la cazul genitiv.

Ștampila prezintă o importanță deosebită deoarece datorită ei se poate urmări circulația lucernelor și, în principiu, se pot diferenția produsele originale de imitații. Lucernele, în mai mare măsură decât alte artefacte ceramice, oferă date asupra unei producții locale și asupra existenței unor meșteri locali imposibil de depistat prin alte mijloace.

Metalurgia. În numeroase situri din Dacia romană au fost descoperite urme ale activității fierarilor și metalurgiștilor (unelte, creuzete, tipare, piese în curs de prelucrare, turte de fier, bucăți de zgură de fier etc.)¹⁸⁹⁰. Arareori însă întâlnim reunite, în aceeași așezare, toate componentele unui atelier metalurgic. Pe de altă parte, majoritatea atelierelor metalurgice cunoscute în Dacia aparțin mediului militar; faptul s-ar putea datora și stadiului cercetării, orașele Daciei, respectiv cartierele meșteșugărești fiind mult mai puțin cunoscute decât castrele.

¹⁸⁹⁰ D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, Alina Soroceanu, **op. cit.**, p. 12-14, 22-25, 47-48, 51-56.

Ateliere de fierărie trebuie să fi existat în toate orașele Daciei romane. Cele cinci colegii ale fabrilor atestate Dacia au activat în centre urbane: Sarmizegetusa –*collegium fabrum* din metropola Daciei, care i-a cuprins pe meșterii calificați din oraș și anumite pături superioare ale categoriei de *humiliores*, fiind cel mai bine ilustrat colegiu din provincia carpatică (35 de inscripții)¹⁸⁹¹-, Apulum I¹⁸⁹², Apulum II¹⁸⁹³, Potaissa¹⁸⁹⁴ și Drobeta¹⁸⁹⁵. După cum se știe în aceste colegii ale fabrilor¹⁸⁹⁶ intrau meseriașii care prelucrau materialele dure (deci inclusiv zidari și dulgheri –*fabri tignarii*). Din asemenea *collegia* nu vor fi lipsit, firește, *fabri ferrari* (făurarii); de pildă, în cazul colegiului fabrilor de la Potaissa, altarul care atestă existența corporației fiind închinat lui Volkanus Augustus¹⁸⁹⁷, s-a presupus, pe bună dreptate că prin *fabri* trebuie înțeleși fierarii și metalurgiștii¹⁸⁹⁸. De altfel, existența unor ateliere de fierărie a fost semnalată și în mediul rural¹⁸⁹⁹. Este evident că uneltele și ustensilele cele mai diferite din fier erau produse în asemenea ateliere locale.

¹⁸⁹¹ **Ardevan 1998**, p. 298-303.

¹⁸⁹² **Ardevan 1998**, p. 303-306.

¹⁸⁹³ **Ardevan 1998**, p. 308.

¹⁸⁹⁴ **Ardevan 1998**, p. 287.

¹⁸⁹⁵ **Ardevan 1998**, p. 285.

¹⁸⁹⁶ E. Kornemann, în **RE** VI, 2 (1909), col. 1888-1925, s.v. **Fabri**.

¹⁸⁹⁷ I.I. Russu, Z. Milea, în **StComSibiu** 13, 1967, p. 165-172; I. Piso, în **Tyche** 6, 1991, p. 156, nota 125.

¹⁸⁹⁸ M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 109.

¹⁸⁹⁹ Iudita Winkler, M. Blăjan, **Atelierul de fierărie descoperit la Mediaș**, în **ActaMN** 16, 1982, p. 81-108.

Atelierele de bronzieri din Dacia romană¹⁹⁰⁰ sunt mult mai bine cunoscute datorită excepționalei descoperiri de la Napoca¹⁹⁰¹ unde, în 1994, a fost cercetat un atelier de prelucrare a fibulelor, aproape intact, caz singular pe aria întregului Imperiu roman. Atelierul –adăpostit într-o baracă de lemn (7,5 x 8 m)- cuprinzând trei cuptoare, peste 6000 de fragmente de tipare de lut și 20 de fibule în diverse stadii de prelucrare, a fost datat în epoca Traian – Hadrian, probabil, înainte ca Napoca să de vină municipiu¹⁹⁰². Majoritatea atelierelor de bronzieri atestate arheologic în Dacia aparțin mediului militar: Apulum, Potaissa, Porolissum, Tibiscum (trei ateliere de prelucrare a bronzului)¹⁹⁰³, Gherla, Gilău, Buciumi, Ilișua, Cășei, Micia, Copăceni, Slăveni. În afară de *officina* de la Napoca, doar la Dierna¹⁹⁰⁴ mai este cunoscut un atelier civil care producea artefacte din bronz.

Atelierele civile, mult mai puțin numeroase, poate și datorită existenței meșterilor ambulanți, trebuie să fi avut o producție destul de variată¹⁹⁰⁵: obiecte de uz cotidian (sisteme de închidere,

¹⁹⁰⁰ S. Cociș, **Ateliere de bronzieri din Dacia romană**, în *ActaMN* 35/, 1995, p. 383-391.

¹⁹⁰¹ **Idem**, *Fibules á ailettes de type norico-pannonien de la Dacie romaine*, în Fr. Koenig, S. Rebetz (eds.), *Arculiana. Récueil d'hommage offerts á Hans Bögli*, Avenches, 1995, p. 499.

¹⁹⁰² **Idem**, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 24.

¹⁹⁰³ Doina Benea, R. Petrovsky, *Werkstätten zur Metalverarbeitung in Tibiscum im 2. und. Jahrhundert n. Chr.*, în *Germania* 65, 1987, 1, p. 228; Doina Benea, P. Bona, **Tibiscum**, București, 1994, p. 97-98.

¹⁹⁰⁴ A. Bodor, Iudita Winkler, **Un atelier de artizanat în Dierna (Orșova)**, în *ActaMN* 16, 1979, p. 141-155.

¹⁹⁰⁵ D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, Alina Soroceanu, **op. cit.**, p. 47-48, 51-61.

accesorii de mobilier, greutate de cântar /ponduri, ace, podoabe (fibule), instrumente medicale (*specillum oricullarium, spatonela, vulsellae*), piese de toaletă-cosmetică (*speculum, balsamarium*), obiecte de culte (statuete, plăci votive). Alături de produsele acestor ateliere locale, în Dacia întâlnim și alte artefacte din bronz mult mai pretențioase: vase din bronz, piese din bronz emailate, statuete de o excepțională calitate artistică¹⁹⁰⁶ -piese care proveneau din import.

În ceea ce privește tehnologia, singurele informații sunt cele arheologice¹⁹⁰⁷. Pentru producerea artefactelor de bronz¹⁹⁰⁸ se utilizau două tehnici¹⁹⁰⁹: prima constă în încălzirea și prelucrarea la cald prin martelare; a doua din turnarea piesei în tipare bivalve, tehnică ce se poate realiza fie prin metoda „cerii pierdute”¹⁹¹⁰, fie prin cea a „formeii pierdute”. Deși metoda „cerii pierdute” nu este atestată arheologic în Dacia, ea se folosea probabil și în provincia carpatică. A doua metodă (a „formeii pierdute”) constă în utilizarea unor modele din bronz, plumb, fier, lemn și os, presate cam până la jumătate în partea netedă a

¹⁹⁰⁶ Lucia Marinescu, M. Bărbulescu, în **CivRomDac**, p. 138-156; Lucia Țeposu Marinescu, C. Pop, **Statuete de bronz din Dacia Romană**, București, 2000.

¹⁹⁰⁷ *Centregul proces tehnologic al fabricării bronzurilor mici a putut fi reconstituit grație descoperirilor din atelierul de prelucrare a fibulelor de la Napoca.*

¹⁹⁰⁸ J.P. Guillaumet, în **Centre de recherches sur les techniques gréco-romaines** (Univ. de Dijon) 10, 1984, p. 10-15.

¹⁹⁰⁹ S. Cociș, în **ActaMN** 32/I, 1995, p. 387.

¹⁹¹⁰ *Statuetele de foarte bună factură artistică erau lucrate potrivit tehnicii „cerii pierdute”, ceea ce asigura unicitatea piesei.*

unei „fâșii de lut plastic”. Peste model se apăsa a doua jumătate de lut. Modelul este scos din tipar și cele două jumătăți sunt unite, iar tiparul era lipit pe lungime. După uscare tiparul bivalv era ars. Apoi metalul era turnat în tipar. După răcire, tiparul era spart și piesa de bronz era supusă operației de finisare, respectiv de înlăturare a bavurilor de turnare. În sfârșit, urma procesul de asamblare și, eventual, de decorare a piesei¹⁹¹¹.

Metalurgia plumbului este ilustrată de importanta *officina* de la Sucidava: aproape jumătate din numărul ramelor de plumb pentru oglinzi cunoscute în Imperiul Roman au fost descoperite la Sucidava¹⁹¹². Tipare pentru turnarea ramelor de oglinzi s-au mai descoperit și la Drobeta și Apulum. Atelierele acelor meșteri (*plumbarii*) produceau, pe lângă rame de oglinzi, și alte obiecte, cum sunt tăblițele cu reliefuri de cult.

Sticlăria. În numeroase situri din Dacia romană au fost descoperite vase de sticlă/artefacte de lux¹⁹¹³ (pahare –*poculum*, farfurii –*catillum*, diverse flacoane –*ampulla*, *balsamaria*, *unguentaria* etc.)¹⁹¹⁴, sticlă de geam, „pietre” de inel turnate din sticlă și mărgelile de sticlă. Unele dintre aceste artefacte nu provin din marile *officinae* de sticlărie ale Imperiului Roman ci -după

¹⁹¹¹ S. Cociș, **Fibulele din Dacia romană**. Diss., Cluj, 1998.

¹⁹¹² D. Tudor, **Rame de plumb pentru oglinzi din Sucidava**, în **Drobeta** 4, 1980, p. 73-76.

¹⁹¹³ Pentru tipologia artefactelor de sticlă, cf. în general Clasina Isings, **Roman Glass from Dated Finds**, Groningen-Djakarta, 1957.

¹⁹¹⁴ D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, Alina Soroceanu, **op. cit.**, p. 71 sq.

cum atestă descoperirile arheologice-, constituie produse locale.

Un asemenea atelier de sticlărie a fost identificat la Sarmizegetusa¹⁹¹⁵. Alte importante *officinae* de sticlărie funcționau la Apulum¹⁹¹⁶ -unde exista și un atelier de fabricat geamuri- și la Dierna¹⁹¹⁷ unde se producea sticla rubin. Materiile prime strict necesare pentru fabricarea sticlei sunt nisipul (bioxid de siliciu), un alcaliu (oxid de sodiu sau de potasiu) și varul; procentul cel mai mare îl ocupă nisipul (60-70 %), urmat de alcaliu (17-25 %) și var (6-9 %) ¹⁹¹⁸. Pentru a imprima diverse calități sau culori erau adăugate mici cantități de oxizi metalici. Sticla incoloră era apreciată în mod deosebit¹⁹¹⁹.

Tehnica de prelucrare a sticlei suflate nu diferă prea mult de cea actuală¹⁹²⁰. Meșterul sticlar înmuia în sticla vâscoasă preparată în creuzet, capătul subțiat al tubului și printr-o ușoară răsucire obținea un boț de sticlă topită. Apoi începe să sufle în tub iar sticla vâscoasă se umflă luând forma unei sfere. Folosindu-se de scule din lemn, meșterul modifică treptat forma sferei, alungind-o, gâtuind-o

¹⁹¹⁵ Rodica Ceapă, **Atelierul de sticlărie de la Ulpia Traiana**, în **Comunicări ale cercurilor științifice studentești**, Cluj-Napoca, 1983, p. 11-24.

¹⁹¹⁶ C.L. Băluță, **Considerații referitoare la răspândirea și producerea sticlei în Dacia Superior**, în **Apulum** 17, 1979, p. 195-200.

¹⁹¹⁷ E. Stoicovici, **Atelier de sticlă rubin la Dierna (Orșova)**, în **ActaMN** 15, 1978, p. 245-250.

¹⁹¹⁸ Pentru proporția în care se amestecau materiile prime și evoluția procesului tehnologic, a se vedea M. Bucovală, **Vase antice de sticlă la Tomis**, Constanța, 1968, p. 5-24.

¹⁹¹⁹ *Clasina Isings*, **op. cit.**, p. 164.

¹⁹²⁰ J. André, în **DictArchTehn** I, p. 1042-1043.

sau aplatizând-o spre a-i da forma dorită. Apoi piesa fierbinte este tăiată și recoaptă, urmând a se răci lent sau este introdusă într-o formă compusă din valve unde este suflată în continuare și răsucită ușor până capătă aspectul dorit. Apoi, prin deschiderea valvelor este scos vasul. Uneori, pe fundul tiparelor se marcau în negativ simbolurile officinei sau ale meșterului¹⁹²¹.

Importante ateliere de sticlărie funcționau și la Tibiscum¹⁹²² unde se producea sticlă colorată, mai ales mărgelile din pastă de sticlă –la confecționarea unora folosindu-se și foițe de aur– și perle din pastă vitroasă, produse care aveau o mare căutare în *Barbaricum*. Asemenea *officinae* care produceau mai ales mărgelile din pastă vitroasă sunt cunoscute și la Porolissum¹⁹²³.

În sfârșit, în acest context al produselor care cereau o deosebită specializare sunt de menționat și *atelierele de prelucrare a pietrelor semiprețioase* (agat, carneol, cornalină, jasp, onyx etc.)¹⁹²⁴, precum cele de la Romula¹⁹²⁵ și Porolissum¹⁹²⁶. Pietrele gravate (*gemmae*) sau cu decor în relief

¹⁹²¹ C.L. Băluță, **Fond de moule romain pour la fabrication de bouteilles carrés trouvé a Apulum (Dacie)**, în *Annales de l'association internationale pour l'histoire du verre* (Lyon) 8, p. 111-114.

¹⁹²² Doina Benea, **Die Glaswerkstätten von Tibiscum und der Perlenexport im Barbaricum in II. – IV. Jhr.**, în *Apulum* 21, 1983, p. 115-140; Doina Benea, P. Bona, **Tibiscum**, București, 1994, p. 101-102; Doina Benea, **Un atelier de verrier à Tibiscum**, în *Actes du XIIIe Congrès International de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Lochem, 1996, p. 193-201.

¹⁹²³ **Gudea 1989**, p. 205.

¹⁹²⁴ Cf. în general C. Ionescu, **Pietre prețioase, semiprețioase și decorative – Dicționar enciclopedic ilustrat**, București, 1995.

(cameae) erau utilizate ca podoabe, sigilii prinse în inel sau amulete. Multe asemenea pietre constituiau piese de import.

6.4. Rețeaua rutieră și mijloacele de comunicație

Sistemul rutier roman¹⁹²⁷ servea unor obiective multiple: deplasarea rapidă a trupelor, aprovizionarea orașelor și a garnizoanelor, comerț, călătorii de afaceri și de plăcere etc. Romanii au acordat o mare atenție drumurilor, atât celor de natură militară, cât și celor de natură administrativ-comercială, rețeaua rutieră fiind indispensabilă pentru securitatea și administrarea Imperiului.

În Antichitatea romană existau reguli clare și precise în ceea ce privește modul de construcție a drumurilor¹⁹²⁸. Investigarea drumurilor romane din diferitele provincii ale Imperiului arată însă că inginerii romani (*gromatici*, *mensores*,

¹⁹²⁵ D. Tudor, **Pietre gravate descoperite la Romula**, în *Apulum* 6, 1967, p. 209-229; M. Gramatopol, **Romula et la glyptique du Bas-Danube**, în *Apulum* 11, 1973, p. 177-183.

¹⁹²⁶ **Gudea 1989**, p. 205-206.

¹⁹²⁷ K. Miller, **Itineraria romana. Weltkarte des Castorius**, Stuttgart, 1916 (rămasă până astăzi un instrument de referință); M.P. Charlesworth, **Trade-routes and commerce of the Roman Empire**, Cambridge, 1926; Th. Pekary, **Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen**, Bonn, 1968; G. Radke, în *RE Suppl. XIII* (1970), col. 1417 sqq, s.v. **viae publicae**; L. Casson, **Travel in the Ancient World**, London, 1974, p. 163-175; R. Chevalier, **Voyages et déplacements dans l'Empire Romain**, Paris, 1988.

¹⁹²⁸ Vitruvius, **De architectura** VII, 1; Statius, **Silvae** IV, 3; Plinius, **NatHist** XXXVI; cf. R.Fustier, **La route. Voies antiques**, Paris, 1968, p. 269-271.

agrimensores) adaptau de fiecare dată tehnica de construcție a arterelor rutiere la particularitățile geologice/geomorfologice și specificul climatic al zonelor unde se construiau acestea¹⁹²⁹.

Via Appia a servit ca model pentru toate drumurile romane¹⁹³⁰; mai întâi ea s-a ramificat în Italia. Apoi a fost construită *via Flaminia* care s-a extins spre Dalmatia și Pannonia; a urmat apoi *via Egnatia* peste Dalmatia spre Macedonia și Grecia; apoi *via Aurelia* spre Gallia și Hispania. S-a înaintat apoi de-a lungul Rinului și afluenților săi principali, apoi de-a lungul Dunării și a afluenților ei.

După cum aflăm de la Ulpian, în epoca Principatului drumurile erau clasificate pe categorii –*viae publicae/praetoriae/consulares*, *viae vicinales* și *viae privatae*–, după importanță și după modul de construcție (*terrenae* –având la suprafață doar un strat de pământ tasat și nivelat, *glarea stratae* – acoperite cu pietriș, *silicae stratae* –pavate cu dale de piatră)¹⁹³¹. Din textele antice rezultă că distincția principală se făcea între *viae publicae (itineraque publica)* și *viae privatae (itineraque privata)*¹⁹³². În epoca Principatului rețeaua rutieră romană era atât de densă și de orientată încât s-a perpetuat pentru totdeauna formula „toate drumurile duc la Roma”¹⁹³³.

¹⁹²⁹ P.A. Salama, **Les voies romaines de l'Afrique du Nord**, Alger, 1951, p. 69 sq.

¹⁹³⁰ P. Fustier, **Notes sur la constitution des voies romaines en Italie. II. Via Appia**, în *REA* 42, 1960, p. 95-99.

¹⁹³¹ Ulpianus, **Digesta** 68, **Ad edictum** 43, 8, 2, 21-23.

¹⁹³² A. Palma, **Le strade romane nelle dottrine giuridiche e gromatiche dell'età del Principato**, în *ANRW* II, 14, 1982, p. 853 sqq.

¹⁹³³ V.W. von Hagen, **Alle Strassen führen nach Rom**, Stuttgart, 1968.

În epoca lui Traian, pentru prima dată, Oceanul Atlantic a fost legat de Marea Neagră printr-o arteră rutieră care pornind din Gallia ajungea până la Pontul Euxin (Aurelius Victor, *liber. de Caes.* 13: *et inter ea iter conditum per feras gentes quo facile ab usque Pontico mari in Galliam permeatur*)¹⁹³⁴. Deși Dacia avea o poziție oarecum excentrică față de marea arteră rutieră care unea partea vestică a Imperiului cu cea răsăriteană (Lugdunum-Mediolanum-Verona-Emona-Singidunum-Serdica -Byzantion-Ancyra-Tarsus-Antiochia)¹⁹³⁵, întregul sistem de comunicații al Provinciei se racorda la acest drum, prin Viminacium –centrul de greutate al circulației comerciale căzând pentru Dacia spre vest¹⁹³⁶.

Drumurile și mijloacele de comunicație dețin un loc important în viața Daciei romane¹⁹³⁷. Începând cu însăși vara anului 106 p. Chr., într-un timp foarte scurt, se întreprinde o adevărată explorare a teritoriilor nord-dunărene înglobate Imperiului¹⁹³⁸: înregistrarea punctelor strategice, a resurselor naturale, amenajarea rețelei de drumuri.

Rețeaua drumurilor construite în Dacia după cucerire, fie în scop strategic, fie economic, este în bună măsură cunoscută¹⁹³⁹. Axul rețelei rutiere era

¹⁹³⁴ Aurelius Victor, **Liber de Caesaribus**, Teubner, 1961, p. 91.

¹⁹³⁵ M.P. Charlesworth, **op. cit.**, p. 177.

¹⁹³⁶ **Christescu 1929**, p. 100.

¹⁹³⁷ *Despre rețeaua rutieră a Daciei romane și mijloacele de transport: Gudea 1996*, p. 103-118 (cu referințele bibliografice). Cu privire la drumurile din sud-estul Daciei, a se vedea **Tudor 1978**, p. 123 sqq.

¹⁹³⁸ M. Bărbulescu, **Traian și „descoperirea” Daciei, în Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane**, Cluj-Napoca, 1999, p. 32-39.

¹⁹³⁹ D. Protase, în **IstRomânilor II**, p. 192-194.

constituit de drumul imperial principal (drum de rangul I) care străbătea Dacia, pornind de la Dunăre (Lederata) și unind principalele localități (Tibiscum – Ulpia Traiana Sarmizegetusa – Apulum – Potaissa – Napoca – Porolissum). Din anumite puncte ale drumului imperial care străbate Dacia de la sud la nord se desprind ramificații care ies din Provincie, făcând legătura cu provinciile învecinate sau poate chiar cu *Barbaricum*¹⁹⁴⁰.

Podul peste Dunăre dintre Drobeta și Pontes a constituit unul din principalele mijloace de racordare a Daciei la Imperiul Roman¹⁹⁴¹. Dunărea, prin porturile de la Dierna, Drobeta și Sucidava, a constituit axa legăturilor dintre Dacia și provinciile central-europene și balcanice, în timp ce valea Savei asigură relațiile economice tradiționale cu Italia de Nord.

De altfel, după cum s-a constatat artera rutieră de-a lungul Dunării, pe malul sudic, constituie axa din care s-au desprins toate drumurile spre provincia Dacia. Sunt cunoscute cinci drumuri principale (drumuri de rangul I) care se desprind din această arteră rutieră sud-dunăreană ducând spre Dacia: a) Lederata – valea Carașului – Tibiscum – Sarmizegetusa – Apulum; b) Dierna – pe Cerna-Timiș – Tibiscum – Sarmizegetusa – Apulum; c) Drobeta – Bumbesti – pasul Vulcan – Sarmizegetusa – Apulum; d) Sucidava – valea Oltului – Romula – Pons Vetus – Boița; e) Flămânda – de-a lungul limesului transalutan până la Rucăr – Râșnov¹⁹⁴².

¹⁹⁴⁰ **Gudea 1996**, p. 105.

¹⁹⁴¹ *D. Tudor, Les ponts romains du Bas Danube, București, 1974.*

¹⁹⁴² **Gudea 1996**, p. 104 sq.

Așadar, principala arteră rutieră a Daciei pornea de la *Drobeta – Diema – Tibiscum – Tapae* – spre *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, trecea pe malul drept al Mureșului la *Petris* (Simeria), străbătea în amonte așezările antice de la Rapoltul Mare, Cigmău, Blandiana (Cârna) și ajungea la *Apulum*, continuând apoi pe tronsonul *Brucla – Salinae – Războieni* (unde se ramificau două drumuri secundare¹⁹⁴³) – *Potaissa – Napoca – Porolissum*. Cel mai important nod rutier al Daciei romane era orașul *Apulum*.

Itinerarele antice, în primul rând *Tabula Peutingeriana* („Harta lui Peutinger”)¹⁹⁴⁴, datele furnizate de stâlpii *miliaria* (având rolul unor „bome kilometrice”) descoperiți pe marginea drumurilor și cercetările arheologice au permis întregirea și altor drumuri mai importante (de-a lungul Oltului, a Mureșului, a Târnavei Mari și a Someșului) ori secundare – așa-numitele drumuri de rangul II și III.

Pot fi considerate absolut sigure, fiind identificate și pe teren, acele drumuri și trasee la care se referă cei 8 stâlpi *miliaria* cunoscuți în Dacia. Chiar dacă bornele *miliaria* nu mai păstrează întotdeauna indicațiile obișnuite referitoare la traseul, unitățile militare care participă și data construcției (sau refacerii), ele constituie dovezi concludente pentru caracterul și importanța drumului respectiv. Refaceri ale drumurilor se

¹⁹⁴³ O ramificație spre *Uioara de Sus* pentru a ajunge la ocna de sare; o a doua ramificație a șoselei antice pornește spre Tg. Mureș, fiind identificată de-a lungul căii ferate dintre Războieni și Brâncovenesti sub forma unei fâșii de piatră dispusă paralel cu drumul de fier și vizibilă pe alocuri la suprafața solului arat.

¹⁹⁴⁴ E. Weber, **Tabula Peutingeriana, codex Vindobonensis 324. Kommentar**, Graz, 1976; Doina Benea, **Dacia pe Tabula Peutingeriana**, în *IMDT*, Timișoara, 2001, p. 135-149.

constată sub Marcus Aurelius, Septimius Severus, Caracalla, Maximinus Thrax și –cele mai târzii– sub Trebonianus Gallus (251-253)¹⁹⁴⁵.

Secțiuni ale drumurilor romane din Dacia au fost cercetate în apropiere de Ulpia Traiana Sarmizegetusa, la Apulum¹⁹⁴⁶, la Napoca¹⁹⁴⁷, la Jalna¹⁹⁴⁸, Aiton¹⁹⁴⁹, Porolissum¹⁹⁵⁰, Cășei¹⁹⁵¹ și în Banat¹⁹⁵², reprezentând o ilustrare concludentă a tehnicii de construcție romană utilizată la construirea drumurilor din provincia carpatică¹⁹⁵³.

Amenajarea unui drum conform tehnicii rutiere romane necesită o mare cantitate de piatră. Sistemul de construcție al unui drum roman se caracteriza prin alternarea mai multor straturi de piatră și nisip¹⁹⁵⁴ și prin utilizarea rațională a resurselor locale în scopul ameliorării progresive a

¹⁹⁴⁵ **CIL**, III, 8061 = **IDR**, III/3, 50 (*Micia*).

¹⁹⁴⁶ M. Blăjan, W. Theiss, **Contribuții la reconstituirea tramei stradale din Apulum, în Marisia** 26, 2000, p. 85-122.

¹⁹⁴⁷ D. Ursuț, **Drumul roman imperial în vatra municipiului Cluj-Napoca, în ActaMN** 34/1, 1997, p. 597-604.

¹⁹⁴⁸ D. Protase, Șt. Dănilă, în **SCIV** 19, 1968, p. 531 sqq.

¹⁹⁴⁹ Iudita Winkler, M. Blăjan, T. Cerghi, **Drumul roman Napoca-Potaissa, în Potaissa** 2, 1980, p. 63-72; D. Ursuț, P. Petrică, Iudita Winkler, în **ActaMN** 17, 1980, p. 441-446.

¹⁹⁵⁰ D. Ursuț, I. Ferenczi, **Cercetări de topografie arheologică privind drumul roman imperial Napoca –Porolissum, în ActaMN** 22-23, 1986, p. 213-221; **Gudea** 1996, p. 9, 117-118

¹⁹⁵¹ D. Ursuț, D. Isac, **La route romaine de Cășei-Dej et le pont romain de Dej, în PolEdil I**, p. 189-192.

¹⁹⁵² O. Răuț, O. Bozu, R. Petrovsky, **Drumurile romane din Banat, în Banatica** 4, 1977, p. 135-159.

¹⁹⁵³ Fl. Fodorean, **Observații în legătură cu infrastructura și suprastructura drumurilor romane din Dacia Porolissensis, în Revista Bistriței** 15, 2001, p. 60-76.

șoselei. Executarea șoselei „în rambleu” –peste nivelul terenului înconjurător- pentru a se evita posibilitatea înzăpezirii și pentru o mai rapidă uscare la soare și vânt, constituia un alt principiu. Dacă drumurile importante care făceau legătura între Provincie și Italia, aveau de obicei patru straturi (*stratum, rudus, nucleus* și *sumuum dorsum*) și necesitau cca. 10 000 – 15 000 m³ la kilometru, majoritatea drumurilor Daciei erau construite din două sau doar un singur strat, având o fundație (infrastructură/terasament) și o îmbrăcăminte de piatră (suprastructură).

Peste cursurile de apă romanii au construit numeroase poduri, unele întregistrate de *Tabula Peutingeriana*: *Pons Vetus* („Podul Vechi”, azi Căineni, jud. Vâlcea), *Pons Aluti* („Podul Oltului”, azi Ionești Govorei, jud. Vâlcea), *Pons Augusti* („Podul Împăratului”); urmele arheologice ale altor poduri se mai vedeau încă în secolul XIX la Potaissa (peste Arieș), lângă Samum (peste Someș), la Romula (peste Teslui) etc.

În ceea ce privește mijloacele de transport (*vectura*) care circulau pe drumurile Daciei romane, acestea erau asemenea celor cunoscute în întreaga lume romană¹⁹⁵⁵: vehicule cu două roți (*cisium, essedum/birota, carpentum* –trăsuri ușoare trase de cai; *plaustrum* –car pentru transportul materialelor, tras de boi) și vehicule cu patru roți

¹⁹⁵⁴ Cu privire la infrastructura și structura drumurilor romane din Dacia, a se vedea M. Blăjan, W. Theiss, P.V. Preda, **Studiul geologic, arheologic și tehnic al „Drumului lui Traian”. Tronsonul Războieni-Bogata (Turda)**, în *Apulum* 31, 1994, p. 167-197.

¹⁹⁵⁵ Cf. în general Ch.W. Röring, **Untersuchungen zu römischen Reisewagen**, Koblenz, 1983; J. Garbsch, **Man und Ross und Wagen. Transport und Verkehr im antiken Bayern**, München, 1986.

(*redda, carruca* –trăsuri de mare capacitate trase de câte patru cai; *carrus* –vehicul pentru bagajele militarilor, tras de boi; *pilentum* –trăsură luxoasă, acoperită, pentru călătoriile de lungă durată; *sarracum* –vehicul pentru transport de materiale grele: piatră, grinzi, baloturi mari)¹⁹⁵⁶. Dacă viteza de deplasare a unui vehicul de transport era de cca 60 km pe zi, în schimb un mesager într-un vehicul ușor (*cisium*) parcurgea aproape 100 km pe zi¹⁹⁵⁷.

Un rol important în circulația mărfurilor au avut și cursurile de apă navigabile, căi de transport utilizate în cazul produselor mai grele (lemn, sare etc.). Este cunoscut faptul că sarea extrasă din cele mai importante saline ale Transilvaniei romane era îmbarcată în portul de la Apulum-Partoș¹⁹⁵⁸, continuându-și apoi pe Mureș via Micia¹⁹⁵⁹ (centru vamal, cu port fluvial) drumul către Pannonia¹⁹⁶⁰; aceeași situație este întâlnită și în Oltenia romană unde, sarea extrasă de la Ocnele Mari era transportată la Buridava, iar de acolo comercializată pe Olt cu plutele, până la Dunăre și de aici mai departe¹⁹⁶¹. De altfel, Dunărea

¹⁹⁵⁶ **Gudea 1996**, p. 107.

¹⁹⁵⁷ G. Humbert, în **DA** I, 2 (1877), p. 1646, s.v. **cursus publicus**.

¹⁹⁵⁸ Cea mai facilă modalitate de transport a sării din centru Transilvaniei spre vest era calea fluvială, pe Mureș. La Apulum este atestat epigrafic un collegium nautarum (**CIL** III, 1209 = **ILS** 7147), ai cărui membri făceau transporturi pe Mureș.

¹⁹⁵⁹ L. Mărghitan, **Rolul economic al așezării romane de la Micia în cadrul provinciei Dacia**, în **Sargetia** 26, 1995-1996, p. 319-324.

¹⁹⁶⁰ **Wollmann 1996**, p. 240, nota 1.

¹⁹⁶¹ **Tudor 1968**, p. 367 (cu bibliografia).

reprezenta principala arteră de legătură a Daciei cu provinciile vecine¹⁹⁶².

6.5. Comerțul. Relațiile comerciale externe

Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea romană fuseseră deosebit de active și în perioada anterioară cuceririi¹⁹⁶³, însă, după organizarea Provinciei, acestea au căpătat o amploare fără precedent¹⁹⁶⁴. Angrenarea Daciei romane în uriașul circuit al economiei Imperiului s-a făcut în condițiile unei libertăți economice absolute¹⁹⁶⁵. Cum se știe, comerțul a jucat un rol esențial în viața economică a Imperiului Roman¹⁹⁶⁶. Dezvoltarea comerțului roman a fost determinată de expansiunea Imperiului¹⁹⁶⁷. Principatul marchează epoca de maximă înflorire a comerțului roman, statul lăsând

¹⁹⁶² I. Stângă, **Circulația navală pe Dunăre. Amenajări și facilități portuare în preajma Drobetai, în Drobeta** 7, 1996, p. 75-81. Cu privire la portul fluvial de la Drobeta, a se vedea D. Tudor, M. Davidescu, **Portul roman de la Drobeta**, în **Drobeta** 2, 1976, p. 40-46.

¹⁹⁶³ I. Glodariu, **Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World**, Oxford, 1976.

¹⁹⁶⁴ **Macrea 1969**, p. 321-326.

¹⁹⁶⁵ **Bărbulescu 1998**, p. 80.

¹⁹⁶⁶ G. Humbert, în **DA** I, 2 (1877), p. 1406-1408, s.v. **commercium**.

¹⁹⁶⁷ *Despre implicarea elitelor romane în activitățile comerciale: J.H. D'Arms, **Commerce and social standing in ancient Rome**, Cambridge Ma., 1981. Cu privire la oamenii de afaceri, cf. J.J. Aubert, **Business Managers in Ancient Rome. A Social and Economic Study of Institores 200 BC -AD 250**, Leiden-New York-Köln, 1994.*

această activitate tot pe seama corporațiilor de *negotiatores*.

Cu timpul, Imperiul a devenit dependent de importuri¹⁹⁶⁸; este binecunoscut faptul că, în primul rând, aprovizionarea armatei romane, depindea de importuri¹⁹⁶⁹, chiar dacă principala menire a structurilor economice implantate de romani în provincii era tocmai aceea de a susține trupele de ocupație. Treptat, provinciile au preluat o parte din sarcina acestor importuri echilibrând situația. Pe de altă parte, în condițiile procesului de sărăcire a Italiei, interdependența economică a provinciilor a crescut¹⁹⁷⁰. În activitatea comercială rolul esențial l-au jucat negustorii¹⁹⁷¹.

¹⁹⁶⁸ *Despre comerțul cu Orientul, cf. în general F.De Romanis, Cassia cinnamomo ossidiana: uomini e merci tra Oceano Indiano e Mediterraneo*, Roma, 1996.

¹⁹⁶⁹ W.J.H. Willems, **Romans and Batavians. A regional study in the Dutch Eastern River area**, Amsterdam, 1986, p. 186-192 arată că teritoriul militar din Germania Inferior nu a putut niciodată să asigure necesarul de hrană al soldaților. C.R. Whittaker, **Trade and Frontiers of the Roman Empire**, în P. Gamsey, C.R. Whittaker (eds.), **Trade and famine in Classical Antiquity**, Cambridge, 1983, p. 118 subliniază că cele 4 legiuni ale Germaniilor și auxiliile lor ar fi avut nevoie între 10 și 20 mii tone de grâu anual, recoltă pentru care era necesară o suprafață de cca. 40 000 mile pătrate, or cele două Germanii aveau o suprafață totală de vreo 20 000 mile pătrate.

¹⁹⁷⁰ *Despre rolul manufacturilor și al comerțului: W.V. Harris (ed.), The Inscribed Economy. Production and distribution in the Roman Empire in the light of instrumentum domesticum*, Ann Arbor Mi., 1993. A se vedea și M.G. Fullfort, **Demonstrating Britains economic dependance in the 1st and 2nd centuries**, în **Military and civilian in Roman Britain** (BAR IS, 136), Oxford, 1985, p. 129-142.

¹⁹⁷¹ *O sinteză asupra negustorilor din provinciile romane: O. Schlippschuch, Die Händler in römischen Kaiserreich in Gallien, Germanien und der Donau provinzen Rätien, Noricum und Pannonien*, Amsterdam, 1974, care a studiat 6 categorii de negustori, respectiv 6 domenii ale

Pentru unii locuitori ai Daciei romane comerțul reprezintă activitatea principală. Acești negustori (*negotiatores*)¹⁹⁷² străbat teritoriile întinse, ajungând în alte provincii. La fel, negustori străini trebuie să se fi aflat mereu în trecere sau să fi fost stabiliți temporar pentru afaceri în Dacia. Documentația privitoare la comerțul Daciei¹⁹⁷³ se întemeiază pe: inscripțiile care atestă prezența unor *negotiatores* în Dacia (și a unor negustori din Dacia în alte provincii); descoperirea unor artefacte (amfore, ceramica de lux *terra sigillata*, *lucernae*, statuete și vase de bronz etc.) și materii prime (de pildă, pietre prețioase) care în mod cert reprezintă mărfuri de import; produse manufacturate în Dacia descoperite fie în alte provincii, fie în *Barbaricum*; prezența în Dacia a unor monede coloniale emise în alte provincii.

Sursele epigrafice menționează prezența mai multor *negotiatores* –majoritatea orientali, dar și din vestul Imperiului, de pildă *Treviri* din Belgica – în principalele centre urbane ale Daciei la Sarmizegetusa¹⁹⁷⁴, Apulum¹⁹⁷⁵, Drobeta¹⁹⁷⁶ și

comerțului roman: alimente și alte bunuri necesare subzistenței; îmbrăcăminte; obiecte de menaj și pentru decorarea interioarelor; unelte; obiecte necesare procesului de instrucție și educație; podoabe.

¹⁹⁷² *Negotiatores* erau marii comercianți, angrosiștii, iar *mercatores* cei care practicau comerțul cu amănuntul.

¹⁹⁷³ Pentru o imagine de ansamblu, a se vedea C.C. Petolescu, **Relațiile economice ale Daciei romane**, în *Rdl* 34, 1981, 4, p. 703-713; **Gudea 1996**, p. 121-125.

¹⁹⁷⁴ **IDR** III/2, 203 (*Proculus Apollofanus și Gaius Gaianus -Suri negotiatores*).

¹⁹⁷⁵ **CIL** III 7761 = **IDR** III/5, 218 (*Aurelius Alexander, Surus negotiator*); **CIL** III, 1068 = **IDR** III/5, 190 (*T. Aurelius Narcissus*).

¹⁹⁷⁶ **IDR** II, 47 (*Primus Aelius Ionicus*).

Romula¹⁹⁷⁷. Negustori sunt considerați și galații atestați la Napoca (*Galatae consistentes municipio*)¹⁹⁷⁸ și Germisara (*collegium Galatarum*)¹⁹⁷⁹ –cunoscuți în Antichitate îndeosebi ca negustori de sclavi-, asociațiile de *Asiani* de la Napoca¹⁹⁸⁰ și *Ponto-Bithyni* de la Apulum¹⁹⁸¹, precum și *cives Treveri*¹⁹⁸² originari din Augusta Treverorum (Belgica) întâlniți la Drobeta¹⁹⁸³ și Apulum¹⁹⁸⁴. În sfârșit, este de remarcat faptul că, după cum atestă o inscripție de la Sarmizegetusa, negustorii din întreaga provincie erau grupați într-o corporație –*negotiatores provinciae Apul(ensis)*¹⁹⁸⁵.

Alte izvoare epigrafice reflectă prezența unor negustori originari din Dacia în alte provincii: în Dalmatia –la Salona¹⁹⁸⁶, Nedinum¹⁹⁸⁷ și Tragurium¹⁹⁸⁸-, în Thracia, la Augusta Traiana¹⁹⁸⁹, în Asia, la Mytilene (Lesbos)¹⁹⁹⁰ și, probabil în

¹⁹⁷⁷ **IDR** II, 419 (*Sextus Cornelius Ta...*).

¹⁹⁷⁸ **CIL** III, 860.

¹⁹⁷⁹ **IDR** III/3, 234, 235.

¹⁹⁸⁰ **CIL** III, 870.

¹⁹⁸¹ **IDR** III/5, 153.

¹⁹⁸² Cf. J. Krier, **Die Treverer außerhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg**, Trier, 1981, p. 205 (indici).

¹⁹⁸³ **IDR** II, 22 (L. Samognatius Tertius).

¹⁹⁸⁴ **CIL** III, 1214 = **IDR** III/5, 527 (T. Fabius Ibliomarus); **AE** 1983, 812 = **IDR** III/5, 543 (L. Iulius Ga...).

¹⁹⁸⁵ **IDR** III/2, 109.

¹⁹⁸⁶ **CIL** III, 2086: Aurelius Aquila, decurio Patavisensis, negotiator ex provincia Dacia.

¹⁹⁸⁷ **CIL** III, 2866: Cocceius Umbrianus din Porolissum.

¹⁹⁸⁸ **CIL** III, 2679: Aurelius Longinianus, decurio coloniae Drobetensium.

¹⁹⁸⁹ **IGB** III/2, 1590: Aurelius Surus și Aurelius Asteo din Porolissum.

¹⁹⁹⁰ **IG** XII/2, 125: P. Ailios Arrianos Alexandros, bouleutes Dakias koloneias Zermizegethouses.

Noricum, la Villach, lângă Virunum¹⁹⁹¹. Semnificativ pentru dinamica relațiilor comerciale externe ale Daciei este și cazul unui negustor din Aquileia –M. Secundinus Genialis, *domo Claudia Agrippina* (Köln), *negotiator Daciscus*¹⁹⁹².

Cea de-a doua sursă pentru studierea relațiilor economice ale Daciei romane o reprezintă artefacte pătrunse în provincia carpatică pe calea schimburilor. Între aceste mărfuri de import o pondere însemnată au artefactele ștampilate din categoria *instrumentum domesticum*. Astfel, multe amfore conținând mai ales untdelemn, dar și vin, provin atât din zona orientală, de limbă greacă, a Imperiului Roman (insulele egeene, coastele Asiei Mici, provinciile balcanice), cât și Italia și din provinciile vestice (Gallia și Hispania)¹⁹⁹³.

O altă categorie de mărfuri de import este reprezentată de ceramica de lux cu decor în relief (*terra sigillata*)¹⁹⁹⁴. Dacia devine o virtuală piață serioasă pentru aceste artefacte de lux în a doua jumătate a secolului II p. Chr. când pătrund în provincia carpatică produsele atelierelor din Gallia

¹⁹⁹¹ **AÉ** 1957, 109: ... col. *Dac(icae) Sarmizagethusae*.

¹⁹⁹² **CIL** V, 1047 = **ILS** 7526 = **IDRE** I, 142; cf. A. Husar, în **PolEdil II**, p. 133.

¹⁹⁹³ D. Tudor, în **Apulum** 7/1, 1968, p. 391-399; **Tudor 1978**, p. 116; Gh. Popilian, în **DaciaNS** 18, 1974, p. 137-146; C.C. Petolescu, în **SCIVA** 37, 1986, 4, p. 355 (noi descoperiri de ștampile și rectificări); A. Ardeț, **Amfora romană în Banat**, în **Tibiscus** 8, 1993, p. 95-139; **idem**, **Importul uleiului de măsline în Dacia din provinciile vestice** (comunicare), **Provincia Dacia între Orient și Occident. Al V-lea Colocviu Național al Catedrei de Istorie Antică și Arheologie** (Cluj-Napoca, decembrie, 1999).

¹⁹⁹⁴ Despre această categorie de artefacte, cf. în general J. Garbsch, **Terra Sigillata. Ein Weltreich im Spiegel seiner Luxuskeramik**, München, 1982.

sudică (Banassac)¹⁹⁹⁵ și mai ales din Gallia centrală (Lezoux-Gallia Lugdunensis)¹⁹⁹⁶. La începutul secolului III, când produsele *officinae*-lor din Gallia Belgica (Tabernae/Rheinzabern și Augusta Treverorum) și Raetia (Westendorf) ar fi putut cuceri ușor piața Daciei –în lipsa concurenței atelierelor central-gallice-, ele pătrund relativ puțin, în condițiile unei producții masive de sigilate locale¹⁹⁹⁷. Și mai puțin numeroase sunt importurile de vase *terra sigillata* produse în ateliere din Pannonia și Moesia Superior (Viminacium-Margum)¹⁹⁹⁸, acestea din urmă răspândite mai ales la sud de Carpați.

Producătorii de la Lezoux ai sigilatelor gallice –Banolucus, Cinnamus, Drusus, Paternus–, ca și cei

¹⁹⁹⁵ B. Hoffman, *Les exportations de ceramique sigilée de Bansac vers les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, în *Caesarodunum* 12, 1977, p. 410-417.

¹⁹⁹⁶ Vasele de lux provenind din officinae-le de la Lezoux reprezintă cam jumătate din terra sigillata de import în Dacia.

¹⁹⁹⁷ Despre importurile de terra sigillata în Dacia: D. Isac, *Terra sigillata în Dacia romană*. Diss., Cluj, 1985, p. 50-53; Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 23-37; *idem*, *Nouvelles découvertes de sigillés d'importation en Dacie*, în *DaciaNS* 21, 1977, p. 343-350; *idem*, *Nouvelles informations sur l'importation de terra sigillata en Dacie romaine méridionale*, în *DaciaNS* 31, 1987, p. 61-79; C.C. Petolescu, *Relations économiques de la Dacie romaine*, în *Memorias de Historia Antigua* (Oviedo) 4, 1980, p. 54; C.L. Băluță, *Pătrunderea și difuzarea sigilatelor de Rheinzabern și Westendorf în Dacia Superior*, în *Sargetia* 16-17, 1983, p. 209-232; N. Gudea, *Import und Erzeugung von TS-keramik in den dakischen Provinzen*, în *Acta Rei Cretariae Romanae Fautores* 23-24, 1987, p. 81-89.

¹⁹⁹⁸ Ljiljana Bjelajac, *Terra Sigillata in Upper Moesia. Import and Viminacium-Margum workshops*, Beograd, 1990.

din Germania (Cerialis și Comitalis), sunt atestați și în Dacia.

Așadar, în ceea ce privește importurile de *terra sigillata*, în Dacia romană au predominat produsele atelierelor din Gallia (evoluând cantitativ de la sud spre nord)¹⁹⁹⁹. Începând de la finele secolului II a crescut lent, dar constant, cantitatea produselor de import din Raetia și Pannonia Inferior.

Alte artefacte ceramice care documentează relațiile economice directe dintre Dacia și provinciile renane sunt vasele de lux cu firnis negru și pictură albă; asemenea vase, produse la Augusta Treverorum (Trier) în secolul III p. Chr., au fost descoperite la Porolissum²⁰⁰⁰. Pe baza unor asemenea mărfuri provenite din zona renană, databile în deceniul șase al secolului III, s-a presupus că în ultimele decenii de existență ale Provinciilor relațiile comerciale ale Daciei se vor fi derulat preponderent cu provinciile vestice²⁰⁰¹.

Între mărfurile de import o pondere semnificativă o au lucernele de ceramică și cele de bronz. Din studiul lucernelor de tip „*Firmalampen*” (având ștampila cu marca producătorului), rezultă că majoritatea acestor artefacte sosesc în Dacia în primul rând din Italia de Nord și, în mult mai mică măsură, din Pannonia²⁰⁰². Așadar, importul de lămpi

¹⁹⁹⁹ Gh. Popilian, în ***IstRomânilor II***, p. 187-189.

²⁰⁰⁰ N. Gudea, ***Despre legăturile comerciale între Augusta Treverorum și Porolissum la sfârșitul secolului III p. Ch.***, în ***EphemNap*** 3, p. 227-234.

²⁰⁰¹ ***Ibidem***, p. 233.

²⁰⁰² N. Gostar, ***Inscripțiile de pe lucerne din Dacia romană***, în ***ArhMold*** 1, 1961, p. 149-109; C.L. Băluță, ***Lucernele romane din Dacia intracarpatică***. Diss. Cluj, 1983; ***idem***, ***Lămpi antice de bronz***

este orientat spre provinciile occidentale, în Dacia fiind rare produsele officinelor din zona orientală a Imperiului.

Tot din import proveneau mai toate vasele precum și alte artefacte de bronz (sfeșnice etc.), unele statuete de bronz de foarte bună factură artistică, ca și unele produse de sticlărie. Anumite materii prime, inexistente în Dacia, erau de asemenea importate. Astfel, pietrele prețioase și semiprețioase (ametist, beril, diamant) utilizate de atelierile de la Porolissum, proveneau cu certitudine din Orientul Apropiat, unele chiar din Persia²⁰⁰³.

Relevante pentru intensitatea și chiar pentru o anumită orientare a relațiilor comerciale ale Daciei sunt și așa-numitele monede de tip colonial (monede ale orașelor din provinciile orientale)²⁰⁰⁴. Astfel, în Dacia romană au fost descoperite asemenea monede emise de orașe din Moesia Inferior (Histria, Tomis, Marcianopolis, Nicopolis-ad-Istrum), Thracia (Abdera, Anchilaos, Hadrianopolis, Pautalia, Perinthos, Phillipopolis, Serdica,

din Dacia Superior, în *Sargetia* 14, 1979, p. 165-172; D. Alicu, *Opațele romane. Die römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București, 1994.

²⁰⁰³ *Gudea 1989*, p. 193 sq; E. Stoicovici, *Compoziția mărgelilor de la Porolissum*, în *ActaMP* 6, 1982, p. 41-49. Constatări similare în legătură cu proveniența pietrelor semiprețioase utilizate în atelierul de la Romula, cf. M. Gramatopol, *Romula et la glyptique du Bas-Danube*, în *Apulum* 11, 1973, p. 177-183.

²⁰⁰⁴ B. Mitrea, *Le monete urliche e coloniali dell'Impero Romano, trovate in Dacia*, în *Atti del V Congresso Nazionale di Studi romani*, XCIII, 1940, p. 1-11 (extras); Iudita Winkler, *Zur Problematik der Handelbeziehungen Daziens mit den griechisch-orientalischen Städten*, în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, p. 361-371; *Macrea 1969*, p. 324.

Traianopolis), Macedonia (Amphipolis, Stobi), Achaia (Corinth), Asia (Pergamos, Smyrna), Bithynia (Nicaea, Nicomedia), Caria (Cnidos), Ionia (Erytrae), Syria (Antiochia, Heliopolis), Egipt (Alexandria). Alte monede provin din monetăriile imperiale orientale (Antiochia, Emesa, Laodicea ad Mare). Acest material monetar ajuns în Dacia pe diverse căi –legături comerciale, capital adus în Dacia pentru investiții, circulația trupelor etc.-evidențiază o anumită orientare a Daciei, în special a părții ei meridionale, spre provinciile balcanice și orientale.

Dacia exporta sare, lemn, unele produse agricole, miere, ceară, piei, lână și chiar produse manufacturate. Produsele manufacturate în Dacia și exportate în alte provincii ori în *Barbaricum* sunt puțin cunoscute, în lipsa unor cataloage sistematice pe baza cărora să poată fi analizate asemenea artefacte²⁰⁰⁵. Totuși, prin intermediul descoperirilor arheologice și numismatice au putut fi identificate două principale zone de interacțiune economică –având ca principal element comerțul-între Dacia și *Barbaricum*²⁰⁰⁶: una în sectorul vestic al Daciei Superior și în cel nord-vestic al Daciei Porolissensis și o a doua în zona sud-estică, respectiv la frontiera estică a Daciei Inferior.

În ceea ce privește comerțul roman în *Barbaricum*²⁰⁰⁷ este de remarcat că zonele de

²⁰⁰⁵ **Gudea 1996**, p. 124.

²⁰⁰⁶ **Opreanu 1998**, p. 130 sqq.

²⁰⁰⁷ *Despre relațiile comerciale romano-barbare pe baza studiului importurilor romane în Barbaricum, cf. în general H.J. Eggers, Die römischen Import im freien Germanien, Hamburg, 1951; M. Wheeler, Rome Beyond the Imperial Frontiers, London, 1954; J. Kunow, Negotiator and vectura. Händler und Transport im freien*

interacțiune economică se aflau în așa-numita „zonă de contact” definită ca atare pentru alte provincii, o fâșie de-a lungul frontierei lată de vreo 200 km²⁰⁰⁸. Pe de altă parte este cunoscut faptul că comerțul de frontieră se desfășura în zona castrelor din vecinătatea liniei de demarcație, locurile de târg și data acestora fiind riguros fixate de către autoritățile romane²⁰⁰⁹. În acest context este cu totul firească implicarea armatei în comerțul de frontieră așa cum rezultă dintr-o serie de inscripții care menționează ofițeri ce activau și ca negustori²⁰¹⁰. De altfel, se consideră că guvernatorul consular exercita controlul asupra schimburilor comerciale cu barbarii prin intermediul beneficiarilor consulari atestați pe frontieră²⁰¹¹.

Germanien, Marburg, 1980.

²⁰⁰⁸ L. Headeger, **Empire, Frontier and the Barbarian hinterland: Rome and northern Europe from AD 1-400**, în M. Rowlands, M. Larsen, K. Kristiansen (eds.), **Centre and Periphery in the Ancient World**, Cambridge-London-New York, 1987, p. 125-153. (En „zona de contact”, situată până la 200 km distanță de frontiera romană –o lume aparte, față de adevăratul Barbaricum, și datorită tradițiilor sociale diferite, de sorginte celtică- sunt frecvente fibulele, ceramica și monedele romane de bronz. Dincolo de această zonă, în adevăratul Barbaricum, sunt răspândite vasele de bronz și argint, armele, vasele de sticlă și monedele de argint și de aur.

²⁰⁰⁹ Cu privire la direcțiile principale ale legăturilor comerciale dintre Imperiu și barbari în zona de la nord de limesul renan și dunărean, a se vedea H. von Petrikovits, **Römische Handel am Rhein und an der oberen und mittleren Donau**, în **Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen** (Philosophisch-Historische Klasse. Dritte Folge, Nr. 143), Göttingen, 1985, p. 299-336.

²⁰¹⁰ **AE** 1978, 635 (Carnuntum): Q. Attilius Primus, interpres legionis XV Appolinaris idem centurio negotiator.

²⁰¹¹ **Macrea 1969**, p. 326; C. Opreanu, **Misiunile beneficiarilor consulari pe limesul de nord al Daciei în secolul III**, în **ActaMN** 31/1,

În cadrul acestor legături economice ale Daciei cu lumea barbară o pondere mai însemnată va fi avut sectorul vestic și nord-vestic după cum rezultă din existența celor două *stationes portorii*, la Partiscum (Szeged)²⁰¹² și Porolissum²⁰¹³, pe două drumuri importante care făceau legătura cu Pannonia Inferior, trecând prin *Barbaricum*²⁰¹⁴.

Existența unui comerț de frontieră între Dacia și *Barbaricum* este documentată de așezările barbare, daco-germanice, descoperite în „*Vorfeld*”-ul limesului, la 5-15 km în fața sectorului de frontieră dintre castrele de la Buciumi și Porolissum²⁰¹⁵; în aceste așezări –cum sunt cele de la Valea Mîții, Panic, Badon, Mirșid etc.- prezența mărfurilor romane este considerabilă. Ca punct de intrare în provincie a drumului dinspre Aquincum și ca *statio portorii* Porolissum a jucat cel mai important rol comercial de pe frontiera Daciei Porolissensis. În afară de Porolissum și alte castre de pe frontieră, amplasate în puncte favorabile, puteau fi autorizate pentru a organiza târguri periodice unde aveau acces și barbarii; în secolul III

1994, p. 75 sq. Constatări similare în legătură cu târgurile oficiale de pe limes din Pannonia și comerțul cu barbarii, cf. J. Fitz, **Economic life**, în A. Lengyel, G.T.B. Radan (eds.), **The Archaeology of Roman Pannonia**, Budapest, 1980, p. 332.

²⁰¹² **Tudor 1968**, p. 57.

²⁰¹³ **Gudea 1996**, p. 7-10.

²⁰¹⁴ Cât privește rolul Daciei în comerțul cu regiunile estice din *Barbaricum* se consideră că acesta trebuie să fi fost destul de redus, Moesia Inferior reprezentând un partener mai important, cf. **Opresanu 1998**, p. 130.

²⁰¹⁵ Al. V. Matei, în **ActaMP** 4, 1980, p. 240; N. Gudea, **Der römische Limes in Siebenbürgen**, în W. Schuller (Hrsg.), **Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung**, Köln, 1994, p. 80 sq, fig. 7.

p. Chr., un asemenea castru putea fi cel de la Cășei²⁰¹⁶.

Intensitatea acestor relații comerciale este evidențiată de artefactele și monedele romane descoperite în *Barbaricum*. Chiar dacă multe categorii de mărfuri sau piese romane din *Barbaricum*-ul de dincolo de Dacia nu sunt încă publicate și catalogate sistematic, în stadiul actual al cercetării avem o imagine de ansamblu asupra comerțului de frontieră²⁰¹⁷.

Semnificația artefactelor romane ajunse în *Barbaricum* –ca și aceea a artefactelor barbare pătrunse în interiorul provinciei- este mult mai complexă decât se consideră îndeobște, depășind modelul stereotip al „importurilor” sau al „contactelor culturale”. Noile abordări ale relațiilor economice romano-barbare – întemeiate pe analiza materialelor arheologice – au urmărit atât aspectele cronologiei și semnificațiilor diferitelor categorii de artefacte, în funcție de locul și contextul de descoperire, dar și mecanismele sociale, politice sau de natură comercială care au determinat deplasarea unor artefacte romane sau barbare, dintr-un mediu cultural într-altul²⁰¹⁸.

Una dintre dovezile cele mai concludente ale legăturilor economice dintre Dacia și lumea barbară este prezența monedei romane în *Barbaricum*²⁰¹⁹. Studiul circulației monetare a

²⁰¹⁶ C. Opreanu, în **ActaMN** 31/I, 1994, p. 75.

²⁰¹⁷ **Opreanu 1998**, p. 131-136.

²⁰¹⁸ Pentru sinteza domeniului a se vedea **Opreanu 1998**.

²⁰¹⁹ V. Mihăilescu-Bîrliba, **La monnaie romaine chez les Daces orientaux**, București, 1980 (pentru spațiul est-carpatic); Al. Sășianu, **Moneda antică în vestul și nord-vestul României**, Oradea, 1980.

relevant faptul avem de-a face atât cu pătrunderea monedelor sub forma stipendiilor –cu deosebire în Moldova- cât și cu o prelungire a circulației monetare din Provincie –principala cale de pătrundere în acest caz fiind comerțul- în Muntenia²⁰²⁰, Crișana²⁰²¹, precum și în zona de la nord-vest de limesul Daciei Porolissensis, unde descoperirile monetare se grupează în trei zone: câmpia de nord-vest (valea Someșului Mare, a Crasnei și a Crișului Repede), Maramureș și depresiunea Lăpușului²⁰²².

Dintre mărfurile din Dacia, barbarii cumpărau îndeosebi produse manufacturate, de uz cotidian, dar și anumite materii prime - produse naturale care lipseau în zonele lor de locuire. Astfel, dintre artefactele mărunte, fibulele reprezentau categoria cea mai căutată²⁰²³. Cercetările mai noi au putut preciza faptul că fibulele puternic profilate descoperite în zona de la vest de limesul Daciei Porolissensis și datate în prima jumătate a secolului II p. Chr. provin din oficina de la Napoca²⁰²⁴. Alături de vasele *terra sigillata*, care în majoritate erau

²⁰²⁰ Gh. Bichir, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană**, București, 1984, p. 79.

²⁰²¹ Al. Sășianu, **op. cit.**, p. 35; S. Dumitrașcu, **Dacia apuseană. Teritoriul dacilor liberi din vestul și nord-vestul României în vremea Daciei romane**, Oradea, 1993, p. 124-128.

²⁰²² Gh. Lazin, **Circulația monetară în nord-vestul României**, în **StComSatuMare** 2, 1969, p. 111-119.

²⁰²³ S. Cociș, **Fibulele din Dacia romană**. Diss., Cluj-Napoca, 1998. O situație similară și în relațiile dintre Pannonia și iazygi, cf. D. Gabler, **Zur Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den Barbaren im Gebiet östlich von Pannonien**, în H. Grünert (Hrsg.), **Römer und Germanen in Mitteleuropa**, Berlin, 1976, p. 92-94.

²⁰²⁴ S. Cociș, **Strongly Profiled Brooches with Trapezium Form Foot in the Roman Province of Dacia**, în **EphemNap** 5, 1995, p. 93-95.

importate din Pannonia²⁰²⁵, barbarii de la nord-vest de Dacia Porolissensis achiziționau mari cantități de ceramică șampilată²⁰²⁶, așa-numita „*terra sigillata porolissensis*” produsă la Porolissum, dar și în alte părți ale provinciei, la Napoca și la Gilău²⁰²⁷; barbarii căutau această ceramică șampilată, considerând-o ceramică de lux, mai ușor de procurat și mai ieftină decât *terra sigillata*.

O altă categorie de artefacte manufacturate în Dacia și comercializate în *Barbaricum* sunt măргеlele de sticlă. Atelierele de la Tibiscum care funcționau în secolul III p. Chr. exportau o mare parte din producție spre iazygii din Câmpia Dunării și Tisei Inferioare, cunoscuți amatori pentru podoabe de acest gen²⁰²⁸. Asemenea măргеle din pastă vitroasă erau produse și în officinele de la Porolissum a căror piață o constituia teritoriile barbarilor de la nord-vest de frontiera Daciei Porolissensis²⁰²⁹.

În sfârșit, s-a presupus că și alte produse, cum ar fi armele, piesele de echipament militar sau

²⁰²⁵ D. Gabler, Andreea Vaday, ***Terra sigillata im Babrbaricum zwischen Pannonien und Dazien***, Budapest, 1986, p. 45.

²⁰²⁶ N. Gudea, C. Filip, ***Vase șampilate de la Porolissum. II. Vasele șampilate din castrul roman de pe vârful Pomet***, în N. Gudea (Hrsg.), ***Römer und Barbaren an der Grenzen des römischen Dakiens (=ActaMP 21)***, 1997, p. 71.

²⁰²⁷ D. Isac, ***Gestempelte Keramik aus den römischen Kastellen von Gilău und Cășei***, în N. Gudea (Hrsg.), ***Beiträge zur Kenntnis des täglichen Lebens des römischen Soldaten in den dakischen Provinzen***, Cluj-Napoca, 1997, p. 165-198.

²⁰²⁸ Doina Benea, ***Die Glaswerkstätten von Tibiscum und der Perlenexport im Barbaricum im II.-IV. Jh.***, în ***Apulum 21***, 1983, p. 115-140; Doina Benea, P. Bona, ***Tibiscum***, 1994, p. 101 sq.

²⁰²⁹ ***Gudea 1989***, p. 207-208.

gresiile descoperite în *Barbaricum* în zone locuite de daci și vandali, ar fi fost tot rezultatul cometei, deși asemenea produse, cum se știe erau supuse „embargoului”²⁰³⁰.

Cercetările mai noi au readus în discuție chestiunea exporturilor de produse naturale/materii prime spre *Barbaricum*, în speță problema comerțului cu sare și fier peste limesul nord-vestic și vestic al Daciei²⁰³¹, în regiuni lipsite de asemenea resurse. După cum s-a observat, pentru crescătorii de animale ca iazygii și burii, care trăiau în regiuni sărace în sare, achiziționarea sării era o chestiune vitală; prin urmare, este de presupus existența unui asemenea comerț între Dacia și *Barbaricum*²⁰³², fie utilizându-se calea fluvială, pe Mureș, fie calea terestră, drumul care pornea de la Porolissum, așa-numitul „Drum al Sării” atestat în Evul Mediu²⁰³³.

De asemenea, vestigiile din așezarea dacio-iazygă din regiunea Gyoma (Ungaria) unde s-au descoperit ateliere și cuptoare metalurgice, precum și turte de fier –într-o zonă fără resurse de minereu de fier-, sugerează posibilitatea aducerii fierului din Dacia, pe Mureș²⁰³⁴.

Dacă sarea și fierul erau într-adevăr comercializate în *Barbaricum*, ar însemna că exportul lor nu era încă prohibit în secolele II-III p.

²⁰³⁰ **Gudea 1996**, p. 84-85.

²⁰³¹ **Opreanu 1998**, p. 134 sq.

²⁰³² **Opreanu 1998**, p. 134.

²⁰³³ **Gudea 1996**, p. 84.

²⁰³⁴ *Andreea Vaday, The Dacian Question in the Sarmatian Barbaricum, în Antaeus 19-20, 1991, p. 79 sq.*

Chr., cum s-a presupus pe baza izvoarelor literare din secolul IV p. Chr.²⁰³⁵.

Documentația actuală privitoare la comerțul Daciei romane cu *Barbaricum* evidențiază faptul că – la fel ca și în cazul Pannoniei învecinate –, dinamizarea legăturilor comerciale și regularizarea comerțului de frontieră al Daciei începe spre finele secolului II p. Chr., după războaiele marcommanice, și continuă până către mijlocul secolului III p. Chr.²⁰³⁶.

Dinamizarea activității comerciale în zona castrelor de pe *limes* a dus, progresiv, la crearea unei „frontiere invizibile” în fața liniei de demarcație, așa-numitul *Vorlimes*²⁰³⁷ - o zonă marginală, a cărei trăsătură definitorie o reprezenta prelungirea, peste linia de demarcație, a economiei romane, devenind astfel o „periferie” a acesteia. Integrarea socială și economică a acestei zone s-a bazat pe relații de schimb cu caracter complementar²⁰³⁸.

Așadar, frontierele nord-vestice și cele sud-estice ale Daciei romane reprezentau zone de intercațiune economică între Imperiu și *Barbaricum*. Cu mult înainte de instituționalizarea *limitanei*-lor, frontiera romană devenise spațiul unui mod de viață specific²⁰³⁹. Ca zonă periferică în

²⁰³⁵ W. Kerr, ***Economic Warfare on the Northern Limes: Portoria and the Germans***, în ***Limes 15*** (Exeter, 1991), p. 442-445.

²⁰³⁶ **Opreanu 1998**, p. 135.

²⁰³⁷ J. Kunow, ***Zum Limesvorland der Provinz Germania Inferior***, în ***Limes 14*** (Wien, 1990), p. 499-504.

²⁰³⁸ *Complementaritatea acestor schimburi poate fi presupusă pe baza distribuției monedelor romane în zona de frontieră.*

²⁰³⁹ **Opreanu 1998**, p. 135.

care economia romană se prelungea, *Vorlimes*-ul beneficia de un fel de integrare economică în mediul militar roman de pe *limes*.

După cum rezultă din documentația arheologică actuală, o asemenea zonă întâlnim în bazinul mijlociu și inferior al Someșului²⁰⁴⁰ unde, începând de la finele secolului II p. Chr. și îndeosebi în secolul III, se constată *uniformizarea culturii materiale sub influența intensă a mediului provincial-roman din Dacia*. Cea mai concludentă concretizare a acestui proces o reprezintă apariția unor așezări de olari –după modelul celor din provincie- în Câmpia Someșeană/Sătmăreană la Medieșul Aurit (13 cuptoare), Lazuri (10 cuptoare) și Satu Mare (5 cuptoare)²⁰⁴¹.

Dinamica descoperirilor întâmplătoare din bazinul mijlociu și inferior al Someșului indică în mod clar intensificarea locuirii pe parcursul epocii romane, în raport cu perioada Latène târzie. Majoritatea materialelor cu expresivitate cronologică mai accentuată descoperite în așezările din bazinul mijlociu și inferior al Someșului indică secolul III p. Chr.²⁰⁴². Cum se știe, în acest areal războaiele daco-romane și apoi cele marcomanice au produs anumite modificări ale habitatului: după mijlocul secolului II p. Chr., în această zonă care până atunci avusese un pregnant caracter dacic, pătrund seminții germanice războinice aparținând culturii Przeworsk

²⁰⁴⁰ I. Stanciu, **Contribuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș**, în *EphemNap* 5, 1995, p. 139-183.

²⁰⁴¹ *Ibidem*, p. 144-155.

²⁰⁴² *Ibidem*, p. 170.

(vandali asdingi, victoali/lacringi)²⁰⁴³, dar și noi grupuri de daci sau costoboci, dislocate de dincolo de Tisa superioară. O dată cu războaiele marcomanice teritoriul situat la nord-vest de frontiera Daciei romane a devenit un spațiu caracterizat prin interferențe între medii culturale și etnice distincte²⁰⁴⁴, o punte de legătură între mediul provincial și neamurile barbare din întreaga zonă a Tisei superioare și chiar mai departe spre nord sau în direcția Dunării de Mijloc.

Vestigiile arheologice ilustrează așadar influența economiei Daciei romane în *Barbaricum*²⁰⁴⁵. Astfel, prezența masivă a mărfurilor romane de uz cotidian în *Barbaricum* a determinat apariția unor ateliere barbare care au început să producă artefacte care le imitau pe cele de import. Asemenea ateliere care produceau ceramică ștampilată au fost semnalate în imediata vecinătate a *limes*-ului, la Panic, Zalău –Valea Mîții, Zalău – B-dul Mihai Viteazul²⁰⁴⁶, în Câmpia Someșeană (la Medieșul Aurit, Lazuri și Satu Mare)²⁰⁴⁷ ori în zone mai îndepărtate precum

²⁰⁴³ *Ar fi important să știm dacă sau în ce măsură a avut loc o conviețuire efectivă între diversele grupuri de populație dacică și germanică, așa cum sugerează necropola de la Medieșul Aurit unde vestigii dacice apar uneori asociate cu materiale Przeworsk sau chiar rituri funerare caracteristice acestei culturi, cf. I. Stanciu, op. cit., p. 171.*

²⁰⁴⁴ **Opreanu 1998**, p. 69-75.

²⁰⁴⁵ Cf. în general Al. V. Matei, I. Stanciu, **Vestigii din epoca romană (sec. II-IV p. Chr.) în spațiul nord-vestic al României, Zalău-Cluj, 2000**, p. 9-14.

²⁰⁴⁶ Al. V. Matei, **Die Töpferöfen für graue, stempelverzierte Keramik aus Zalău**, în N. Gudea (Hrsg.), **Römer und Barbaren an der Grenzen des römischen Dakiens**, Zalău, 1997, p. 377-381.

²⁰⁴⁷ Gh. Lazin, **Cuptoare de ars ceramică din secolele III-IV descoperite la Satu Mare**, în **StComSatuMare** 4, 1980, p. 137-142;

Ucraina, pe cursul superior al Tisei, nord-estul Ungariei sau estul Slovaciei, unde apariția acestor ateliere a fost considerată drept rezultatul uni impuls din provincia Dacia²⁰⁴⁸; este posibil ca inițiatorii acestei producții în mediul barbar să fi fost meșteri care au lucrat la Porolissum.

Documentația actuală evidențiază faptul că orientarea principală a relațiilor economice ale Daciei romane cu lumea barbară era spre *Barbaricum*-ul nord-vestic și că perioada de înflorire a acestor relații comerciale –ca și în cazul Pannoniei învecinate- coincide cu epoca Severilor, adică începe la finele secolului II p.Chr. prelungindu-se și în primele trei decenii ale secolului III p. Chr.²⁰⁴⁹.

Așadar, Dacia romană a dezvoltat o intensă activitate comercială ilustrată de colegiile comerciale, impecabila arteră rutieră, instalațiile portuare din orașele de pe Dunăre, ca și de remarcabila organizare vamală romană. Numeroșii negustori străini, circulația monedelor romane imperiale și a celor coloniale, precum și importurile constituie tot atâtea confirmări ale acestei activități.

*

Din suma acestor date rezultă caracteristicile comerțului Daciei romane²⁰⁵⁰ impuse, pe de o parte

idem, Ceramica ștampilată din sec. III-IV descoperită în nord-vestul României, în StComSatuMare 5-6, 1981-1982, p. 123-134.

²⁰⁴⁸ *María Lamiová-Schmiedlová, Stempelverzierte graue Keramik aus römischer Zeit in der Slowakei, în N. Gudea (Hrsg.), Römer und Barbaren an der Grenzen des römischen Dakiens, Zalău, 1997, p. 762.*

²⁰⁴⁹ **Oprescu 1998, p. 136.**

²⁰⁵⁰ **Gudea 1996, p. 125.**

de caracterul occidental al provinciei și de orientarea sistemului căilor de comunicație, iar pe de alta de evoluția generală a economiei romane: menținerea „tradiției” legăturilor comerciale din ultimul secol dinaintea cuceririi romane în care supremația absolută în comerțul cu Dacia o dețineau negustorii italici²⁰⁵¹; integrarea completă în sistemul economiei romane prin legături economice „universale” din punct de vedere al lumii romane (racordarea Daciei la axa economico-comercială esențială a Imperiului) și „speciale” datorate poziției geografice, punct de confluență între provinciile balcanice și cele de la Dunărea de Mijloc; în acest cadru preponderentă este orientarea comerțului spre partea vestică a Imperiului, și mai ales spre provinciile de pe axa Lederata – Viminacium – Singidunum – Sirmium – Siscia – Aquileia.

*

Studiul relațiilor economice evidențiază pregnant atât integrarea Daciei în uriașul angrenaj economic al Imperiului (participarea Daciei la circuitul valorilor materiale și culturale ale lumii romane), cât și rolul ei economic față de lumea barbară (impactul influențelor romane asupra lumii barbare din apropiere). Relațiile comerciale ale Daciei cu provincii și teritorii îndepărtate și diverse au contribuit la dobândirea unei prosperități economice, care reprezenta o condiție *sine qua non* a implantării viabile a civilizației și culturii romane în provincia carpatică.

²⁰⁵¹ I. Glodariu, **Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană**, Cluj, 1974, p. 131, 178.

6.6. Circulația monetară

Studiul circulației monetare în Dacia romană este relevant pentru liniile generale ale evoluției social-economice a Provinciei²⁰⁵². Organizarea Provinciei a dus la integrarea economiei Daciei în sistemul economic al Imperiului – cea mai avansată formă de economie monetară a timpului²⁰⁵³. Astfel moneda a devenit mijlocul exclusiv de schimb în tranzacțiile comerciale, iar cantitatea în care s-a aflat în circulație a depășit covârșitor proporția epocii anterioare. Considerabila masă monetară aflată în circulație în Dacia romană vorbește despre o economie monetară dinamică bazată pe producția de mărfuri și pe schimburi comerciale. Creșterea afluxului de monedă de la Traian și Hadrian este consecința firească a integrării Provinciei în sistemul economic și monetar al Imperiului.

Evoluția circulației monetare este reflectată de media intrărilor pe an. Metoda calculării indexurilor circulației monetare²⁰⁵⁴ -care permite o evaluare comparativă mai exactă, pe segmente geografice și cronologice- a fost asimilată în

²⁰⁵² D. Protase, **Les trésors monétaires de la Dacie romaine. Leur signification sociale-économique et ethno-politique**, în **Congresso Internazionale di Numismatica** (Roma, 11-16 settembre 1961). Atti, II, Roma, 1965, p. 423-430.

²⁰⁵³ E. Lo Cascio, **Forme dell'economia imperiale**, în A. Schiavone (a cura di), **Storia di Roma**, II. 2, Torino, 1991, p. 314-365.

²⁰⁵⁴ H. Gebhart et alii, **Bemerkungen zur kritischen Neuaufnahme der Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland**, în **Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte** (München) 7, 1956, p. 42 sq.

cercetarea românească, abia în anii din urmă²⁰⁵⁵. Circulația monetară în epoca Provinciei, așa cum apare din materialul numismatic cunoscut, este foarte intensă, până către mijlocul secolului III²⁰⁵⁶.

Descoperirile de monede izolate pe tot cuprinsul Provinciei, precum și cele 135 de tezaure monetare²⁰⁵⁷ fac dovada unei considerabile mase monetare aflate în circulație. Aceste monede au intrat în Dacia pe diferite căi, ca sume plătite de fiscul imperial pentru salariile funcționarilor și soldele militarilor, investiții, mai ales în întreprinderile economice, cât și pe calea schimburilor comerciale.

În provincia carpatică sunt prezente toate nominale romane (*aureus*, *denarius*, *sestertius*, *dupondius*, *as*, *semis*)²⁰⁵⁸. În așezările Daciei romane sunt cunoscute monede imperiale de la

²⁰⁵⁵ **Horedt 1982**, p. 32, fig. 7; **Găzdac 1998**. Scopul calculării indexurilor este acela de a cuantifica informația pe care o pot oferi tezaurele asupra circulației monetare.

²⁰⁵⁶ **Macrea 1969**, p. 326-329. Pentru evoluția circulației monetare în câteva centre importante ale Daciei romane a se vedea: R. Ardevan, în D. Alicu, **Ulpia Traiana Sarmizegetusa. I. Amfiteatrul**, Cluj, 1997, p. 239-260 (*Sarmizegetusa*); Iudita Winkler, în **Sargetia** 11-12, 1975, p. 131-133 (*Sarmizegetusa*); *eadem*, în **Apulum** 2, 1965, p. 215-240 (*Apulum*); Viorica Crișan, în **Apulum** 35, 1998, p. 117-119 (*Apulum*); Iudita Winkler, Ana Hopârtean, **Moneda antică la Potaissa**, Cluj, 1973, p. 108-109 și M. Bărbulescu, **Potaissa. Studiu monografic**, Turda, 1994, p. 129-134; E. Chirilă, în **ActaMP** 14-15, 1991, p. 153-174 (*Porolissum*); R. Ardevan, în **EphemNap** 3, 1993, p. 111-122 (*Gherla*); C. Găzdac, **Monetary Circulation in the Main Settlements of Roman Dacia**, în **Camuntum Jahrbuch** 1998, p. 25-49.

²⁰⁵⁷ Sinteza domeniului: Viorica Suciu, **Tezaure monetare din Dacia romană și post romană**. Diss., Cluj-Napoca, 1999.

²⁰⁵⁸ Despre valoarea nominalelor din Imperiu –din epoca Flaviilor până la domnia lui Dioclețian- a se vedea J.P.C. Kent, B. Overbeck,, A.U. Stylow, **Die römische Münze**, 1973, p. 105 și 125 apud **Gudea 1996**, p. 93.

Augustus până la Aurelian²⁰⁵⁹. Monedele de aur (*aurei*)²⁰⁶⁰ sunt extrem de puține²⁰⁶¹, dovadă a faptului că *aurei* erau utilizați doar pentru mari tranzacții comerciale și pentru plata subsidiilor. Moneda cea mai răspândită era cea de argint (*denarius*); de altfel, unitatea de calcul era fie denarul²⁰⁶², fie moneda de bronz (*sestertius*). Denarul imperial – moneda „standard” de argint – este numerarul preponderent tezurizat în depozitele monetare ale Daciei romane²⁰⁶³ fiind moneda cu cea mai mare putere de circulație, utilizată în tranzacțiile comerciale, la plata soldelor, la *donativa* și stipendii ș.a. Utilizarea denarului în circulația monetară curentă se încheie în general cu domnia lui Maximinus Thrax pentru ca începând cu Gordianus III locul vechii monede să fie luat aproape exclusiv de antoninian²⁰⁶⁴. Antoninianul – emis începând din timpul lui Caracalla, ca o monedă supraevaluată – a fost în general exclus de la tezurizare până la Philippus Arabs, când, se generalizează și invadează piața Provinciilor²⁰⁶⁵.

²⁰⁵⁹ *Monedele anterioare lui Traian (deci monedele din secolul I, de la Augustus la Nerva), a căror proporție este de altfel redusă, reprezintă – în situările unde nu se cunoaște pe locul respectiv vreo așezare preromană – monede rămase în circulație, deci sunt „intrări” de după anul 106 p. Chr.*

²⁰⁶⁰ R. Ardevan, **La monnaie d’or dans la Dacie romaine**, în **SCN** 10, 1996, p. 15-25.

²⁰⁶¹ *Unicul tezaur din Dacia compus exclusiv din monede de aur, descoperit la Drobeta, conține doar 5 aurei, cf. B. Mitrea, în DaciaNS* 28, 1984, 1-2, p. 187, nr. 99.

²⁰⁶² *En denari sunt calculate prețurile tuturor tranzacțiilor consemnate de tăblițele cerate de la Alburnus Maior.*

²⁰⁶³ Viorica Suci, **op. cit.**, p. 74-77.

²⁰⁶⁴ B. Mitrea, în **Drobeta** 1, 1974, p. 56.

²⁰⁶⁵ D. Protase, **Tezaurizarea antoninianului în Dacia**, în **SCN** 2, 1958, p. 253-268.

Economisirea unor sume de bani constituie o acțiune conștientă, determinată de o anumită concepție asupra evoluției mediului economic în viitorul imediat. Structura tezaurilor monetare vădește, deopotrivă, o selectare conștientă a nominalelor retrase din circulație²⁰⁶⁶, și un anumit tip de acumulare²⁰⁶⁷. În consecință, tezaurele monetare sunt relevante pentru liniile de forță ale circulației monetare, pentru perioadele în care au fost constituite²⁰⁶⁸.

În ceea ce privește valoarea tezaurilor monetare în timpul când acestea au fost ascunse, esențială este compoziția din punct de vedere al nominalelor. Denarii teaurizați au valori de piață diferite; de pildă, cei din secolul II sunt o marfă cu valoare intrisecă, datorită conținutului de argint²⁰⁶⁹. Începând cu Severus Alexander, denarul intră pe panta declinului, pierzând constant din greutate și din conținutul de argint, pentru ca, după 260 să ajungă o monedă de bronz spoită cu argint. La rândul lor, antoniniani – care în prima etapă de batere (215-219) au un curs ridicat (=2 denari) și un titlu de argint rezonabil (cca. 60 %)–, după reluarea emisiunilor de către Balbinus și Pupienus (238), se devalorizează continuu, conținutul de argint ajungând, la începutul domniei lui Aurelian, la 1%²⁰⁷⁰. Nivelul prețurilor²⁰⁷¹ din provincia

²⁰⁶⁶ M.H. Crawford, în **JRS** 60, 1970, p. 40.

²⁰⁶⁷ **Fitz 1978**, p. 227 sq.

²⁰⁶⁸ **Fitz 1978**, p. 228.

²⁰⁶⁹ J.P. Callu, **op. cit.**, p. 248 sqq.

²⁰⁷⁰ **Ibidem**, p. 197 sqq.

²⁰⁷¹ *En ceea ce privește prețurile din Dacia, pentru carne și vin ele sunt similare celor din provinciile „ieftine”, precum Egiptul. En schimb, prețul sclavilor este mai ridicat decât în Italia, provincie „scumpă”, cf. Wollmann*

respectivă constituie cel mai important criteriu în stabilirea valorii de piață a tezaurelor.

În comparație cu valoarea tezaurelor monetare descoperite în alte provincii, în Dacia întâlnim tezaure în general modeste, majoritatea fiind alcătuite din câteva zeci sau sute de monede: 40 de tezaure (29%) conțin până la 100 de monede; 48 (adică 35% din totalul tezaurelor) cuprind între 100-500 de monede; 11 sunt compuse din 500-1000 de monede; iar 21 (adică 16%) sunt tezaure mari compuse fiecare din 1000-5000 de monede de argint²⁰⁷². Singurul tezaur cu adevărat impozant este cel descoperit la Castranova (jud. Dolj), compus din cca. 8 000 de monede, înseriate cronologic de la Commodus la Elagabalus²⁰⁷³.

În general, ascunderea masivă a tezaurelor monetare a avut drept cauză evenimente politico-militare, invazii barbare, după care avutul bănesc pus la adăpost nu a mai fost recuperat de proprietari²⁰⁷⁴. Aglomerarea unor tezaure monetare contemporane (așa –numitele *Schatzfundhorizonte* într-o anumită arie geografică) indică vremuri de neliniște (războaie sau tulburări sociale) și

1996, p. 96.

²⁰⁷² Viorica Suci, **op. cit.**, p. 66-67. Dintre tezaurele mari, 13 au fost descoperite în Oltenia, 6 în Transilvania și 2 în Banat.

²⁰⁷³ D. Protase, **Les trésors monétaires de la Dacie romaine**, în **Congresso Internazionale di Numismatica. Atti II**, Roma 1965, nr. 25.

²⁰⁷⁴ A. Blanchet, **Les rapports entre les dépôts monétaires et les événements militaires et politiques**, în **Revue numismatique** 39, 1936, p. 3-70.

ilustrează extinderea în spațiu a cauzei ce a determinat ascunderea depozitelor monetare²⁰⁷⁵.

După cum s-a observat, valoarea modestă a celor mai multe dintre tezaurele monetare descoperite în Dacia sugerează, pe de o parte, nivelul pecuniar general al societății provinciale (în care predomina proprietatea mică și mijlocie), iar pe de altă parte permite să presupunem că acei care aveau disponibilități financiare mai însemnate investeau lichiditățile²⁰⁷⁶.

O perioadă de 11 ani (246-257) Provincia a avut o monetărie proprie, care funcționa probabil la Sarmizegetusa și emitea monede de bronz cu emblemele celor două legiuni dacice și cu legenda *Prov(incia) Dacia*²⁰⁷⁷. Aceste emisiuni au fost menite să suplinească lipsa de numerar mărunt din Provincie, în intenția de a revigora circulația monetară curentă, respectiv producția de mărfuri și comerțul.

Cele mai multe dintre monedele care circulau în Dacia au fost emise de monetăria centrală de la Roma²⁰⁷⁸; alături de acestea, în Dacia se cunosc monede emise de atelierele monetare de la Mediolanum, Lugdunum, Siscia și Viminacium, precum și de monetăriile orientale de la Emesa, Asia, Cyzicus, Laodicea ad Mare²⁰⁷⁹. Preponderența absolută a monedelor emise de atelierele centrale de la Roma evidențiază rolul primordial al „banilor

²⁰⁷⁵ J. Wemer, în *Jahrbuch für Geldwesen und Numismatik* 2, 1950-1951, p. 137 sq.

²⁰⁷⁶ M. Bărbulescu, în *IstRomânilor II*, p. 215.

²⁰⁷⁷ R. Ardevan, *Monetăria provincială de la Sarmizegetusa*, în *BSNR* 86-87, 1996, p. 117-122.

²⁰⁷⁸ Viorica Suciuc, *op. cit.*, p. 119-121.

²⁰⁷⁹ B. Mitrea, în *SCN* 5, 1971, p. 125.

de stat” în circulația monetară și economia Daciei²⁰⁸⁰. Ponderea acestora reflectă fidel caracterul militar al Provinciei²⁰⁸¹.

Viața economică a Daciei romane – și, implicit, circulația monetară – a simțit toate pulsațiile evoluției politico-militare generale a Imperiului Roman.

Din documentația actuală se observă concentrarea de monede din epoca traianică (98-117). Implantarea structurilor economice și sociale romane, a economiei monetare în Dacia a determinat, evident, o accelerare fără precedent a pulsului vieții economice, după cum arată și intensitatea circulației monetare. Afluxul masiv de monedă de la Traian este consecința firească a integrării Daciei în sistemul economic și monetar al Imperiului. Fluiditatea circulației monetare demonstrează vigoarea activității economice și atenția de care se bucura Provincia, și din punct de vedere financiar, din partea puterii centrale.

Sub Hadrianus (117-138) și Antoninus Pius (138-161) afluxul de monedă scade ușor, dar se menține relativ ridicat. După un avânt fără precedent în anii lui Traian pulsul vieții economice – și, implicit, al circulației monetare- se reduce ușor. Semnificativă este însă sporirea ponderii nominalelor de bronz –în raport cu cele de argint- care ar putea indica dezvoltarea economică a unor

²⁰⁸⁰ P. Hügel, **Ultimele două decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius – Aurelian)**, Diss., Cluj, 1999, p. 160.

²⁰⁸¹ V. Mihăilescu-Bîrliba, **Geld und Heer in einer kaiserlichen römischen Grenzprovinz**, în **Roman Frontier Studies 17**, Zalău, 1999, p. 807-812.

așezări civile, monedele de bronz, de mică valoare fiind foarte necesare schimburilor mărunte, cotidiene.

Circulația monetară cunoaște apoi un sensibil reflux în anii lui Marcus Aurelius (161-180), agravat încă sub Commodus (180-192), ceea ce este în concordanță cu situația generală din Imperiu. Diminuarea circulației monetare în epoca lui Marcus Aurelius și Commodus este, evident, consecința războaielor marcommanice, a epidemiilor și a crizei care le-a urmat.

„Boom”-ului economic din epoca Severilor (193-235) îi corespunde un nou aflux masiv de monedă. Nivelul acestui aflux se apropie de cel cunoscut în epoca Traian-Hadrian, semn al unei evidente redresări economice a Provinciilor. Intensificarea circulației monetare în Dacia epocii Severilor este comparabilă cu Moesia Inferior și semnificativ mai mare decât în provinciile occidentale²⁰⁸². În multe așezări ale Daciei, cu deosebire în mediul militar, acest nou aflux monetar cunoaște apogeul sub Elagabal²⁰⁸³. Pe de altă parte, este de remarcat o schimbare a proporției nominalelor care circulau în Dacia (creșterea proporției monedelor de argint).

În acest context trebuie avut în vedere faptul că *devalorizarea monetară* –ilustrată de *declinul denarului*, care pierde constant (începând cu Severus Alexander) din greutate și din conținutul de argint²⁰⁸⁴– începe în epoca Severilor, ca și sporirea marcată a cheltuielilor militare, așa încât

²⁰⁸² **Fitz 1978**, p. 803.

²⁰⁸³ *M. Bărbulescu, op. cit.*, p. 134; *R. Ardevan, op. cit.*, p. 117.

proporția mare a monedelor de argint exprimă mai curând un fenomen de criză.

Criza economică ce a afectat Imperiul, începând cu primii ani ai secolului III, a generat și o puternică criză monetară, ilustrată de diminuarea procentului de metal prețios din compoziția monedelor și scăderea progresivă a greutateii acestora²⁰⁸⁵.

În circulația monetară din Dacia, ca și în alte provincii²⁰⁸⁶, se produc disfuncționalități cauzate de accentuata depreciere a denarului –consecință a alterării treptate a calității argintului²⁰⁸⁷. Emiterea noii monede de argint (*antoninianus*) în 215 de către Caracalla (211-217) nu face decât să accelereze criza monetară. Noul nominal de argint, emis și de succesorii lui Caracalla se prezintă la început ca o monedă fiduciară, supraevaluată (echivalată cu 2 denari), impus forțat în circulație. Compoziția lui de metal fin (argint) scade treptat²⁰⁸⁸, ca și a denarului, de altfel, ajungându-se cu timpul la monedele suberate (simple monede de aramă trecute doar printr-o baie de argint).

²⁰⁸⁴ M H.. Crawford, **Finance, Coinage and Money from teh Severans to Constantine**, în *ANRW* II.2, 1975, p.569.

²⁰⁸⁵ J.P. Callu, **La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311**, Paris, 1969, p. 237-244.

²⁰⁸⁶ Lucrarea de referință pentru circulația monetară din provinciile danubiene la mijlocul sec. III, rămâne sinteza **Fitz 1978**.

²⁰⁸⁷ Cf. în general, G. Depeyrot, D. Holland, **Pénurie d'argent-métal et la crise monétaire au IIIe siècle après J.C.**, în *Histoire et mesure*, II/1, Paris, 1987, p. 57 sqq.

²⁰⁸⁸ J.P. Callu, **op. cit.**, 249, fig. 3 (devalorizarea antoninianului în perioada 238-274).

În aceste împrejurări cantitatea de monedă aflată în circulație a scăzut, moneda cu un procentaj scăzut de argint a alungat de pe piață monedele anteseveriene, care au fost fie teaurizate de către populație, fie topite și rebătute în monetăriile imperiale.

Pretutindenii în Dacia, antoninianul se impune abia odată cu domnia lui Gordianus III (238-244)²⁰⁸⁹, după care domină absolut²⁰⁹⁰. În timpul lui Gallienus, antoninianul devine specia monetară cea mai abundentă²⁰⁹¹. Rezumând, în secolul III în provincia Dacia crește constant proporția monedei suberate și depreciate.

După 235 p. Chr., odată cu începutul epocii împăraților – soldați (anii anarhiei militare), circulația monetară se diminuează treptat, intrările de numerar scăzând continuu până în timpul domniei lui Philippus Arabs (244-249)²⁰⁹².

După o eclipsă de un deceniu, circulația monetară se revigorează temporar sub Philippus Arabs²⁰⁹³, însă este vorba de un caz special, datorat

²⁰⁸⁹ Anul 238 e considerat adevărata naștere a acestui nominal, cf. J.P. Callu, **op. cit.**, p. 197.

²⁰⁹⁰ R. Ardevan, **op. cit.**, p. 115.

²⁰⁹¹ M. Macrea, D. Protase, în **SCȘCluj** 5, 1954, 3-4, p. 542 și nota 55.

²⁰⁹² Pentru o imagine de ansamblu asupra politicii monetare a Imperiului, a se vedea J.P. Callu, **La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311**, Paris, 1969.

²⁰⁹³ Către mijlocul sec. III, începând cu Philippus, în zona Dunării de Jos a fost nevoie de o mare concentrare de trupe, care să se opună invaziilor barbare. Monetăria care va asigura, în bună măsură, numerarul necesar susținerii efortului militar, va fi cea de la Viminacium, cf. **Fitz 1978**, p. 613-616.

probabil măsurilor energice de redresare a provinciei carpatice, luate după războiul carpic²⁰⁹⁴.

Crește numărul intrărilor de numerar ca și proporția monedelor de bronz, datorită îndeosebi monedelor provinciale –mai ales al monedelor *Provincia Dacia* bătute în monetăria imperială de la Viminacium²⁰⁹⁵ (pe avers au efigia împăratului, iar pe revers reprezentarea Provinciei sub înfățișarea unei femei ținând emblemele celor două legiuni din Dacia, însoțită de legenda *Provincia Dacia*). Însă, chiar dacă emiterea acestor bronzuri coloniale a continuat timp de un deceniu (246-257)²⁰⁹⁶, pretutindeni în Dacia intracarpatică, se întâlnesc monede ale provinciei Dacia doar din primii trei ani de emisiune (246-248 p. Chr.)²⁰⁹⁷. Emisiunile *Provincia Dacia* au răspuns unei situații de criză pe care, în cele din urmă, n-au reușit să o redreseze²⁰⁹⁸.

Prin urmare, redresarea financiară și economică a Daciei, inițiată de Filip Arabul este vizibilă, dar efemeră. De altfel, această redresare va fi fost în bună măsură artificială, impusă prin măsuri administrative Prăbușirea economică ce-i urmează confirmă această impresie²⁰⁹⁹.

După domnia lui Filip Arabul, scăderea circulației monetare este vertiginoasă. Criza economică și monetară se accentuează pe fondul crizei generalizate a Imperiului. În fapt, după 249

²⁰⁹⁴ *Iudita Winkler*, în **SCN** 5, 1971, p. 156 sq; *eadem*, în **Sargetia** 11-12, 1975, p. 132.

²⁰⁹⁵ **Fitz 1978**, p. 611-684.

²⁰⁹⁶ **Macrea 1969**, p. 327.

²⁰⁹⁷ *Iudita Winkler*, în **SCN** 5, 1971, p. 155.

²⁰⁹⁸ **Ardevan 1998**, p. 341.

²⁰⁹⁹ *R. Ardevan*, în **EphemNap** 3, p. 117.

p. Chr., în Dacia, ca și în alte provincii ale Imperiului, urmează o adevărată prăbușire economică.

După mijlocul secolului III, economia Daciei romane, bazată până atunci pe sistemul monetar, traversează o criză destabilizatoare și în plan financiar, ajungându-se preponderent la schimburile de mărfuri în natură²¹⁰⁰.

Criza economică din Imperiu, dublată de frecvențele atacuri ale barbarilor, s-a manifestat în forma cea mai acută și în Dacia, mai ales în timpul domniei lui Gallienus²¹⁰¹.

După mijlocul secolului III, provinciile dunărene traversează momente critice generate de invaziile barbare și de frevențele uzurpări. După numărul de tezaure monetare, perioada de maximă insecuritate pare a fi cuprinsă între anii 253-268. Toate provinciile danubiene au avut parte în acești ani de evenimente generatoare de insecuritate, însă ele au fost de natură diferită și s-au consumat în momente istorice diferite.

Studiile comparative mai recente au reușit să nuanțeze acest tablou general²¹⁰². Astfel s-a observat că perioada domniei comune a împăraților Valerianus și Gallienus (253-260) este, în toate provinciile de pe limesul european al Imperiului, marcată de o gravă criză economică și monetară, antoninianul cunoscând în jurul anului 260 deprecierea cea mai accentuată²¹⁰³.

²¹⁰⁰ D. Protase, în *IstRomânilor II*, p. 201-202.

²¹⁰¹ Viorica Suci, *op. cit.*, p. 159-161.

²¹⁰² **Găzdac 1998**, p. 229-234; P. Hügél, *op. cit.*, p. 133-200.

²¹⁰³ J. Fitz, *La Pannonie sous Gallien*, col. *Latomus* 148, 1976, p. 18 sq; **Găzdac 1998**, p. 229.

Împăratul Gallienus (260-268) încearcă să redreseze situația financiară a Imperiului, deschizând noi monetării la Siscia, Smyrna și Mediolanum. De altfel, întreaga politică monetară a acestui împărat era menită să asigure plățile soldelor pentru a-și asigura loialitatea armatei²¹⁰⁴. În această epocă, plății regulate a soldelor militare li se adăugau frecvent alte forme de recompensă (*donativae* și *annonae*), uriașa producție a monetărilor fiind destinată și acestora. În perioada 260-270 p. Chr. producția monetărilor centrale ale Imperiului atinge apogeul. Încă din anii 250 fuseseră deschise monetării provinciale menite să asigure necesarul de numerar din provinciile respective, iar în cele de frontieră soldele militarilor. Numismații consideră că circulația monetară din această epocă reflectă, mai mult sau mai puțin, activitatea militară, în majoritatea cazurilor deplasările maselor monetare putând fi explicate prin mișcările trupelor, ca și prin comerț, taxe ș.a.²¹⁰⁵.

În provinciile din vecinătatea Daciei, după 268 circulația monetară urmează curba ascendentă a producției monetare. Astfel, în cele două Pannonii, circulația monetară înregistrează un salt în perioada 268-284 p. Chr. datorită enormei mase monetare produsă de monetării²¹⁰⁶.

²¹⁰⁴ L. de Blois, *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leiden, 1976, p. 93, 98.

²¹⁰⁵ Ch. Howgego, *The circulation of silver coins, models of the Roman economy and crisis in the 3rd century AD. Some numismatic evidence*, în *Coins Finds and Coin Use in the Roman World. The 13th Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, 1993*, Oxford, 1996, p. 224 apud *Găzdac 1998*, p. 230.

²¹⁰⁶ J. Fitz, *op. cit.*, p. 18.

În perioada 249-253 (Decius – Gallus) , Dacia a ocupat primul loc între provinciile danubiene în ce privește indexul circulației monetare²¹⁰⁷. Această realitate se datorează și faptului că efortul militar de la Dunărea de Jos a fost însoțit de o susținută alimentare cu bani a trupelor din zonă²¹⁰⁸. Afluxul de monedă –în primul rând „bani de stat”-, evidențiază o linie politică favorabilă Provinciei. Infuzia de numerar din timpul lui Decius a reușit să stopeze colapsul economic²¹⁰⁹.

Apoi, asemenea celorlalte provincii dunărene, Dacia traversează o perioadă de austeritate financiară/strangulare a circulației monetare (260-268)²¹¹⁰. În marile centre urbane ale Daciei, circulația monetară scade constant, de la Decius la Aurelian, însă intensitatea scăderii și palierele cronologice sunt diferite²¹¹¹. În ansamblu, o *degradare accentuată a economiei monetare* pare să fi intervenit *după 260 p. Chr.* Spre deosebire de provinciile occidentale (Gallia și Britannia) și Italia, care sunt alimentate cu o considerabilă masă monetară în perioada 260-275, Dacia suferă de o *demonetizare* ilustrată de *scăderea continuă a indexurilor de la Gallienus la Aurelian*²¹¹².

În cele mai importante garnizoane militare ale Daciei –orașele Apulum și Potaissa unde erau cantonate legiunile XIII Gemina și V Macedonica-

²¹⁰⁷ *Maximul perioadei, situat în vremea lui Decius, reprezintă o scădere față de perioada lui Gallienus, cf. Găzdac 1998, p. 234, fig. 7.*

²¹⁰⁸ P. Hügél, *op. cit.*, p. 182.

²¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 139, 183.

²¹¹⁰ **Fitz 1978**, p. 17-19, 86 sq, 803 sq.

²¹¹¹ P. Hügél, *op. cit.*, p. 141 sq.

²¹¹² **Găzdac 1998**, p. 230 sq.

circulația monetară este peste media Provinciei, rămânând însă totuși la un nivel scăzut²¹¹³. Numărul scăzut al monedelor în aceste două importante centre ale Daciei (Apulum: Gallienus – 53 de monede; Potaissa: Gallienus – 20 de monede) pare a indica declinul vertiginos al vieții economice sau o poziție precară a monedei în schimburile comerciale²¹¹⁴, ceea ce sugerează că achitarea soldelor convenite celor două legiuni înregistrează dificultăți. În centre urbane ca Apulum, Sarmizegetusa, Potaissa și Porolissum se constată o diminuare drastică a circulației monetare în perioada 253 – 268 (cu deosebire în intervalul 260-268)²¹¹⁵.

După mijlocul secolului III, circulația monetară din castrele auxiliare ale Daciei s-a prăbușit iremediabil²¹¹⁶. După anul 260 lipsesc indiciile circulației monetare în castrele auxiliare – cu excepția celor de la Tibiscum, Mehadia și Pojejena, situate pe segmentul sudic al căilor de comunicație ce legau Dacia de Moesia Superior.

La sfârșitul domniei lui Gallienus, masa monetară aflată în circulație în Dacia era constituită în proporție de 99,24% din emisiuni monetare anterioare anului 260; de aici s-a tras concluzia că *în a doua jumătate a deceniului șapte al secolului III alimentarea cu monedă a Provinciei a încetat*²¹¹⁷. Această demonetizare a Daciei a fost explicată prin reducerea numărului celor care

²¹¹³ **Găzdac 1998**, p. 231.

²¹¹⁴ **Găzdac 1998**, p. 231.

²¹¹⁵ P. Hügel, **op. cit.**, p. 142.

²¹¹⁶ **Ibidem**, p. 142.

²¹¹⁷ **Ibidem**, p. 157.

beneficiau direct de banii de stat –militarii²¹¹⁸. În aceste circumstanțe, circulația monetară s-a redus drastic, datorită volumului și calității masei monetare (în circulație au rămas doar monedele care nu meritau să fie atrase în tezaurizări).

Alimentarea Provinciei cu monedă a fost reluată de prin 269/270, volumul crescând la începutul domniei lui Aurelian²¹¹⁹. Monedele claudiene și aureliene se repartizează în centrele urbane și militare de pe drumul imperial, de la Dierna la Porolissum. În acest context, este de remarcat faptul că după 268 evoluția provinciilor dunărene se diferențiază net. În timp ce Noricum și Pannonia Superior cunosc o creștere spectaculoasă, iar Pannonia Inferior revine la situația dinaintea domniei lui Valerian, în Dacia creșterea este abia perceptibilă.

Deci, în Dacia domnia lui Claudius al II-lea Gothicus (268-270) marchează un regres din punct de vedere al circulației monetare²¹²⁰ în comparație cu Pannonia –până atunci graficul circulației monetare era similar cu al Daciei- unde tocmai în acea vreme (post 268) se înregistrează începutul unui vădit proces redresare și consolidare a situației economice. De asemenea, în cele două Moesii, emisiunile monetare ale lui Claudius II Gothicus sunt abundente, în vreme ce în Dacia sunt foarte rare (16 piese)²¹²¹. Așadar, tentativa lui

²¹¹⁸ **Ibidem**, p. 291.

²¹¹⁹ P. Hügel, **op. cit.**, p. 158 –autorul constată că monedele emise de Claudius II și Aurelianus nu mai pătrund în castrarele auxiliare; aceste monede sunt prezente doar în marile centre militare de la Apulum și Potaissa, precum și în mediul rural.

²¹²⁰ **Găzdac 1998**, p. 234, fig. 7.

²¹²¹ **Găzdac 1998**, p. 231.

Claudius II de a readuce Dacia pe linia de plutire – sugerată de firava revenire a indexurilor circulației monetare- a eșuat²¹²².

Domnia lui Aurelian (270-275), se caracterizează, în aparență, printr-o circulație monetară constantă în comparație cu anii lui Claudius II Gothicus. Impresia se datorează numărului mare de intrări la Sucidava (Celei); însă, în alte situri ale Daciei romane –cu excepția așezării de la Orlea- se constată o diminuare a circulației monetare în anii lui Aurelian²¹²³.

Intenția inițială a lui Aurelian de a păstra Dacia, rezultă și din continuarea seriei monetare care cuprinde și monedele cu legenda *Dacia Felix* (a. 270). Faptul că *Dacia Felix* nu mai apare pe monedele ulterioare anului 270, asigură un *terminus post quem* pentru abandonarea Provinciei²¹²⁴. Reforma monetară a lui Aurelian – care a dus la creșterea greutateii și a conținutului de argint al antoninianului și la revigorarea sestertului²¹²⁵- își dovedi efectele benefice abia în perioada următoare, când Dacia nu mai aparține Imperiului²¹²⁶.

Prin urmare, pe baza analizelor statistice și a comparațiilor cu situația provinciilor învecinate, în stadiul actual al documentației se consideră că *spre finele domniei lui Gallienus, Imperiul pierduse controlul financiar asupra Daciei*²¹²⁷; demilitarizarea Daciei (diminuarea efectivelor) a

²¹²² P. Hügel, *op. cit.*, p. 292 sq.

²¹²³ **Găzdac 1998**, p. 231.

²¹²⁴ P. Hügel, *op. cit.*, p. 200.

²¹²⁵ J.P. Callu, *op. cit.*, p. 323 cu nota 4; M.H. Crawford, *op. cit.*, p. 575-577.

²¹²⁶ **Găzdac 1998**, p. 231.

²¹²⁷ **Găzdac 1998**.

atras după sine demonetizarea Provinciei, care a ajuns în pragul colapsului²¹²⁸. Apoi, permanentizarea provizoratului submilitarizării și, implicit a demonetizării (scăderea continuă a indexurilor de la Gallienus la Aurelian²¹²⁹), va duce la sucombarea lentă a Provinciei.

Ultimele două depozite monetare (Apulum²¹³⁰ și Viișoara²¹³¹ – jud. Dolj), ascunse în timpul lui Aurelian, nu reprezintă un *Schatzfundhorizont* și, prin urmare, din acest punct de vedere abandonarea Provinciei nu reprezintă un reper. Pe de altă parte, din materialul monetar cunoscut rezultă că *retragerea aureliană nu duce la încetarea circulației monetare pe teritoriul fostei Provincii*²¹³²; de altfel, în unele așezări, de pildă la Gherla, s-a constatat că retragerea aureliană nu influențează direct circulația monetară, media intrărilor anuale din ultimele decenii ale secolului III p. Chr. fiind similară cu cea a ultimelor două decenii ale Provinciei (intervalul cuprins între finele domniei lui Filip Arabul și Aurelian)²¹³³. Oricum, din documentația numismatică actuală rezultă clar că retragerea aureliană nu schimbă imediat aspectul vieții economice a Daciei romane. Cu alte cuvinte, datele numismatice, asemenea celor arheologice, arată că retragerea aureliană nu s-a făcut

²¹²⁸ P. Hügél, *op. cit.*, p. 292.

²¹²⁹ **Găzdac 1998**, p. 230-231.

²¹³⁰ B. Csemi, în **ARTÉ 14**, 1908, p. 44-45; M. Macrea, în **AISC 3**, 1941, p. 283.

²¹³¹ B. Mitrea, în **Oltenia 4**, 1982, p. 97-106.

²¹³² Cu privire al această problematică, studiul de referință rămâne cel al lui M. Macrea, **Monetele și părăsirea Daciei**, în **AISC 3**, 1941, p. 271-305.

²¹³³ R. Ardevan, în **EphemNap 3**, 1993, p. 115.

precipitat și nu a fost însoțită de convulsii grave²¹³⁴. Mai mult, viața economică din unele părți ale teritoriului fostei Provincii cunoaște o înviorare în epoca constantiniană, îndeosebi către mijlocul secolului IV p. Chr.²¹³⁵. Menținerea câtorva forme proprii economiei monetare în secolul IV p. Chr. sugerează persistența populației romanice, fapt confirmat de unele descoperiri arheologice²¹³⁶.

*

După cum s-a putut constata, studiul formelor vieții economice provinciale, al relațiilor comerciale și al circulației monetare evidențiază în mod clar integrarea Daciei romane în uriașul circuit economic al Imperiului Roman. În consecință, este de subliniat faptul că și în domeniul vieții economice societatea provincială daco-romană apare ca deplin racordată la dinamica generală a lumii romane, ceea ce indică, o dată mai mult, caracterul unitar al structurilor de civilizație de pe întreg teritoriul Imperiului Roman.

Capitolul 7

ISTORIA POLITICO – MILITARĂ A DACIEI ROMANE

Istoria politică și militară a Daciei în cadrul larg al

Imperiului roman și în relațiile cu provinciile învecinate sau

²¹³⁴ E. Chirilă, N. Gudea, **Economie, populație și societate în Dacia postaugustiniană**, în **ActaMP** 6, 1982, p. 134 sq.

²¹³⁵ O prezentare generală a circulației monetare din sec. IV în Dacia intracarpatică la **Horedt 1982**, p. 172-184; **Protase 2000**, p. 55-60. Pentru Banat: **Benea 1996**, p. 84-110.

²¹³⁶ Cea mai recentă sinteză asupra domeniului: **Protase 2000**.

mai îndepărtate, ca și cu populațiile barbare este lacunos cunoscută din câteva surse literare disparate, din texte epigrafice și date oferite de materialele numismatice. Istoria politică a Daciei romane este, în fapt, istoria Imperiului roman, mai precis, a acelor evenimente politice și militare care au afectat fie în particular Dacia sau în general provinciile de la Dunărea de Mijloc și de Jos²¹³⁷.

Istoriografii Antichității romane au consemnat – în lucrări generale, majoritatea păstrate fragmentar, unele dispărute integral²¹³⁸ – referitor la provincia Dacia numai evenimente ce aveau vreo legătură cu persoana împăratului, cu personaje din anturajul imperial ori cu situația militară generală a Imperiului²¹³⁹. Din perspectiva locului pe care

²¹³⁷ M. Bărbulescu, **Istoria politică**, în **IstRomânilor II**, p. 73.

²¹³⁸ De pildă, sursa de primă mână privitoare la războaiele dacice care au dus la organizarea teritoriilor nord-dunărene în provincie romană, lucrarea intitulată **Traiani imperatoris comentarii de bello Dacico** n-a mai ajuns până la noi, cu excepția unei singure propoziții (Priscian, VI, 13).

²¹³⁹ Cu privire la sursele literare privind istoria Daciei romane și întreaga problematică a istoriografiei antice referitoare la provincia Dacia, a se vedea o excelentă teză de doctorat D. Ruscu, **Provincia Dacia în istoriografia antică**, Diss., Cluj-Napoca, 2001.

Dacia îl ocupă în istoriografia romană, se poate constata că ea este foarte rar în centrul interesului. Chiar în comparație cu provinciile vecine –Pannonia și Moesia-, frecvența cu care Dacia este menționată în izvoarele literare este destul de redusă. Contextul în care provincia nord-dunăreană apare în sursele literare este întotdeauna cel militar. Sunt menționate exclusiv războaiele în care a fost implicată și eventualele revolte care au afectat-o. Se poate deduce, prin urmare, că interesul Imperiului pentru Dacia este unul legat – în primul rând – de domeniul militar. De altfel, așa cum s-a putut constata, interesul strategic este cel care a dus la integrarea acestei zone în Imperiul roman.

*

În condițiile în care Regatul dac fusese distrus, în spațiul nord-dunărean se crease un vid de autoritate, umplut prin crearea noii provincii Dacia²¹⁴⁰ în teritoriile cel mai

²¹⁴⁰ C.C. Petolescu, în **DaciaNS** 29, 1985, p. 45-51; **Piso** 1993, p. 1-9.

eficace de apărat ale fostului regat al lui Decebal. Provincia creată de Traian avea menirea de a asigura protecția teritoriilor romane sud-dunărene, în primul rând prin izolarea celor două neamuri sarmatice ale iazygilor și roxolanilor²¹⁴¹. Pe de altă parte, Dacia traiană fusese destinată să facă față –împreună cu Pannonia Inferior– amenințărilor dinspre nord și nord-vest, iazygii și neamurile suebe fiind principalii adversari²¹⁴². Așadar, Dacia romană îndeplinea un excepțional rol militar – acela de a separa masele de barbari de la nordul Dunării. *Propugnaculum Imperii* înfipt în lumea barbară, provincia Dacia era o bază de atac a Romei și anihilare a invaziilor barbare înainte de a penetra teritoriul roman.

*

²¹⁴¹ **Luttwak 1976**, p. 100 sq; J.J. Wilkes, **Romans, Dacians and Sarmatians in the First and Early Second Centuries**, în B. Hartley, J. Wachter (eds.), **Rome and Her Northern Provinces**, London, 1983, p. 268-270; **Piso 1993**, p. 30; **Opreanu 1998**, p. 51.

²¹⁴² **Opreanu 1998**, p. 56.

Nota specifică a istoriei politice a Daciei romane este alternanța epocilor de stabilitate, prosperitate economică și acalmie militară cu perioadele tulburi în care pericolele și invaziile generează un vădit climat de insecuritate²¹⁴³.

7.1. Dacia sub Traian și Hadrian

Primul deceniu al epocii romane în Dacia a stat sub semnul măsurilor luate de *optimus princeps* – Traian care realizează organizarea Provinciei îndată după cucerire, iar în anii imediat următori pacificarea deplină și încadrarea Daciei în structurile Imperiului²¹⁴⁴. Organizarea noii Provincii a fost un proces complex în care conceperea rețelei

²¹⁴³ M. Bărbulescu, *Istoria politică, în IstRomânilor II*, p. 73.

²¹⁴⁴ **Bărbulescu 1998**, p. 52. Cu privire la guvernatorii Daciei în timpul lui Traian, cf. **Piso 1993**, p. 10-29, nr. 1- 4.

de drumuri și stabilirea garnizoanei trupelor reprezintă elementele esențiale²¹⁴⁵.

Așadar, încă din primii ani de existență ai Provinciei, sub guvernoratul lui Iulius Sabinus (106/107 – ?109)²¹⁴⁶ s-a realizat organizarea rapidă și energică a teritoriului cucerit și a infrastructurii sale ca provincie romană, iar sub D. Terentius Scaurianus (?/109 – 110/?)²¹⁴⁷, originar probabil din Gallia Narbonensis, a fost întemeiată –în numele împăratului cuceritor- *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*²¹⁴⁸- și s-a efectuat demobilizarea masivă a armatei de campanie²¹⁴⁹. Câțiva ani mai târziu, fiul acestui

²¹⁴⁵ Despre organizarea Provinciei, cf. H. Wolff, *Dacien*, în *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 1, Stuttgart, 1990, p. 630; **Piso 1993**, p. 4 sqq; **Petolescu 2000**, p. 158 sqq.

²¹⁴⁶ **Piso 1993**, p. 10-13, nr. 1.

²¹⁴⁷ **Piso 1993**, p. 13-18, nr. 2.

²¹⁴⁸ H. Wolff, în *ActaMN* 13, 1976, p. 101 sqq; I. Piso, Al. Diaconescu, în **XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina** (Roma, 18-24 settembre 1997), Roma, 1999, p. 126 sq.

²¹⁴⁹ H. Wolff, în **ZPE** 43, 1981, p. 403 sqq.

gubernator, D. Terentius Gentianus, consul suffect în 116, va deveni patron al coloniei Sarmizegetusa²¹⁵⁰.

În primul deceniu de existență al Provinciiei –când viața romană se instalează la nordul Dunării– este de semnalat un război cu sarmații iazygi²¹⁵¹ în anii 107-108²¹⁵² la frontiera de vest a Daciei, conflict în care a fost implicat Hadrian, pe atunci guvernator al Pannoniei Inferior²¹⁵³. Riposta contra iazygilor a pornit din Pannonia Inferior și din Dacia. Trupele dislocate în Banat, inclusiv legiunea III Flavia Felix –sub comanda lui T. Iulius Maximus Manlianus²¹⁵⁴–, au participat la respingerea atacurilor sarmate. În urma victoriei împotriva iazygilor, *cohors II*

²¹⁵⁰ **CIL**, III, 1463 = **IDR**, III/2, 99, cf. R. Ardevan, în **Sargetia** 14, 1979, p. 186.

²¹⁵¹ Nemulțumiți de faptul că Traian nu le retrocedase un teritoriu care le fusese luat de Decebal. Pentru localizarea acestui teritoriu, cf. C. Opreanu, **Vestul Daciei Romane și Barbaricum în epoca lui Traian**, în **CivRomD**, p. 30 sqq.

²¹⁵² L. Balla, **Guerre iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108**, în **ActaDebr** 5, 1969, p. 111-113.

²¹⁵³ **SHA, vita Hadriani** 3, 9: Legatus postea praetorius in Pannoniam inferiorem missus (sc. Hadrianus) Sarmatas compressit,...ob hoc consul factus est; cf. **Piso 1993**, p. 212, consideră că războiul cu iazygii a avut loc în 106-107 p. Chr.

²¹⁵⁴ **Piso 1993**, p. 212, nr. 49.

Hispanorum, cantonată la Vrșac, închină un altar, în 108, lui Mars Ultor, în sănătatea împăratului Traian²¹⁵⁵. După unii istorici, acest război romano-sarmatic este menționat într-o inscripție ca *expeditio Suebica et Sarmatica*²¹⁵⁶, prilej cu care a fost decorat L. Caesennius Sospes, consul în 114, fost comandant al legiunii XIII Gemina²¹⁵⁷.

Frontierele nordice și estice ale Daciei n-au fost amenințate²¹⁵⁸, vidul de putere și probabil o anume timorare a populațiilor din *Barbaricum*²¹⁵⁹ asigurând liniștea Provinciei în primii ei ani de existență.

Nu lipsită de semnificație pentru integrarea deplină a Provinciei în Imperiu este apariția, în anul 110, a legendei

²¹⁵⁵ **CIL**, III, 6273 = **IDR**, III/1, 106.

²¹⁵⁶ **CIL**, III, 6818 = **ILS**, 1017.

²¹⁵⁷ A se vedea întreaga discuție la I.I. Russu, în **IDR**, III/1, p. 125.

²¹⁵⁸ Zdrobirea aliaților lui Decebal din Moldova încă din 101-102 p. Chr., urmată apoi de cucerirea întregului Regat dac, a provocat un vid de putere, atât spre est, cât și spre nord de frontierele noii provincii.

²¹⁵⁹ **Opreanu 1998**, p. 58.

Dacia Augusti provincia pe emisiunile monetare, după ce anterior unele emisiuni purtaseră legenda *Dacia capta*.

Curând după 110 p. Chr., Traian a declanșat pregătirile pentru războiul parthic²¹⁶⁰, moment în care interesul său direct pentru Dacia –unde organizarea Provinciei era destul de avansată– va fi scăzut în mod sensibil. Convingerea că noua Provincie era ferită de pericole se întemeia și pe ascendentul psihologic al Imperiului, dobândit în urma victoriei asupra celui mai puternic rege din regiunile situate între Dunărea Mijlocie și gurile Dunării²¹⁶¹. În consecință, Traian a considerat că unele contingente din armata Daciei pot fi trimise în Orient pe frontul parthic²¹⁶².

²¹⁶⁰ **Gudea, Limes, 1997**, p. 8, nota 16.

²¹⁶¹ **Opreanu 1998**, p. 58.

²¹⁶² Pentru vexilațiile luate de Traian de pe limesul dunărean, cf. **Strobel 1986**, p. 945 sq; C.C. Petolescu, în **DaciaNS 33**, 1989, 1-2, p. 253 sq.

Lui D. Terentius Scaurianus i-a succedat ca guvernator al Daciei C. Avidius Nigrinus (110/112 – ? 115)²¹⁶³, originar din Faventia (Italia), iar în 117 legat consular a fost numit C. Iulius Quadratus Bassus²¹⁶⁴, originar din Pergam. Sosirea în Dacia în vara anului 117 a unui *vir militaris* ca Bassus –în fruntea unui corp expediționar– indică faptul că atacurile sarmatice au început încă la sfârșitul domniei lui Traian.

În momentul în care Hadrian (11 august 117 – 10 iulie 138)²¹⁶⁵ a preluat puterea Imperiul roman se găsea într-o situație dificilă, ca urmare a dezechilibrelor produse de politica ofensivă a lui Traian. Intervenția Imperiului la nord de Dunăre soldată cu modificarea frontierelor la Dunărea de Jos a provocat revolta semințiilor sarmatice de la est și vest de Dacia romană. Revolta evreilor care – profitând de vidul

²¹⁶³ **Piso 1993**, p. 19-23, nr. 3.

²¹⁶⁴ **Piso 1993**, p. 23-29, nr. 4.

²¹⁶⁵ *Despre domnia lui Hadrian*, cf. în general A.R. Birley, **Hadrian the Restless Emperor**, London – New York, 1997.

de autoritate cauzat de schimbarea împăratului – s-a extins în multe provincii din Orient²¹⁶⁶, se combină cu revolte în Occident, respectiv în Britannia, încurajate de slăbirea sistemului defensiv datorită plecării unor trupe pe frontul parthic, și în Mauretania, generate probabil de întoarcerea generalului demis Lusius Quietus²¹⁶⁷. În aceste circumstanțe, menținerea unor provincii incomplet pacificate și care se aflau în sfera de interes a celui mai reductabil adversar al Imperiului roman din acea vreme, Regatul parthic, devine extrem de dificilă. Toate aceste evenimente impun schimbarea liniei politice. În consecință, Hadrian ordonă retragerea armatei din provinciile de dincolo de Eufrat – Mesopotamia, Assyria și Armenia Mare²¹⁶⁸.

²¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 74 sqq.

²¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 79. Abia după executarea lui Lusius Quietus, revolta maurilor din anii 118-122 a reprimată, cf. M. Racht, **Rome et les Berbères. Un problème militaire d'Auguste à Dioclétien**, Bruxelles, 1970, p. 178-180; A. Gutsfeld, **Römische Herrschaft und einheimischer Widerstand in Nordafrika**, Stuttgart, 1989, p. 91-101.

²¹⁶⁸ Se pare că aceste provincii fuseseră abandonate încă de Traian, ca urmare a revolțelor izbucnite în Orient încă înainte de moartea lui, cf. A.R. Birley, **op. cit.**, p. 78.

Așadar, imediat după ce preia puterea, Hadrian este nevoit să renunțe în mare parte la cuceririle orientale ale lui Traian²¹⁶⁹. Retragerea armatei din cele trei provincii orientale făcea parte dintr-un program mai vast de reorientare a politicii externe²¹⁷⁰.

Situația lui Hadrian se aseamănă cu cea a urmașilor primului împărat: atât Augustus cât și Traian au extins cu mult frontierele Imperiului, ceea ce a făcut necesară pentru succesorii lor o activitate organizatorică de consolidare și stabilizare a frontierelor. Chiar dacă Hadrian a reușit să păstreze integritatea și prestigiul Imperiului organizând în mod exemplar defensivă²¹⁷¹, atare reorientare a politicii externe –în contradicție cu principiile imperialismului

²¹⁶⁹ *Eutropius VIII, 6, 2*: [Hadrianus] qui Traiani gloriae invidens statim provincias tres reliquit, quas Traianus addiderat, et de Assyria Mesopotamia Armenia revocavit exercitus ac finem imperii esse voluit Euphraten.

²¹⁷⁰ *Fronto, principia historiae 10, ed. Haines, II, p. 206.*

²¹⁷¹ *Cassius Dio 69, 9, 1-6; SHA, vita Hadriani 12, 6-8.*

roman- va fi apărut în ochii contemporanilor ca un semn de incapacitate²¹⁷².

*

În acest context trebuie interpretată problema presupusei tentative de abandonare a Daciei²¹⁷³ în cadrul politicii de reorganizare a frontierelor²¹⁷⁴. Imaginea care apare în tradiția literară cu privire la abandonările teritoriale efectuate de Hadrian este una influențată de mentalitatea și ideologia aristocrației senatoriale, care vedea în asemenea retrageri un eșec al politicii Imperiului. Astfel,

²¹⁷² *En acest context sunt de avut în vedere următoarele: a) resentimentele partidei „războinice” a generalilor lui Traian, cf. A.R. Birley, **op. cit.**, p. 85; b) atitudinea ostilă lui Hadrian (ale cărui relații cu Senatul au fost tensionate, mai ales către sfârșitul domniei) tipică mediului senatorial, cf. G. Kerler, **Die Aussenpolitik in der Historia Augusta**, Bonn, 1970, p. 27; c) faptul că schimbarea liniei politice contravine mentalității aristocratice romane, conform căreia principala formă de legitimare a unui om politic este succesul militar, cf. B. Campbell, **The Emperor and the Roman Army**, Oxford, 1984, p. 319 sqq.*

²¹⁷³ *Chiar și simpla existență a intenției împăratului Hadrian de a evacua Dacia e contestată și respinsă a limine de mulți istorici români și străini cf. **Russu 1973**, p. 44, nota 40, care constată, pe bună dreptate, că este greu de înțeles cum istoricii contemporani ar putea să cunoască mai bine decât istoriografii antici intențiile exprimate de Hadrian în cercul restrâns al consilierilor săi.*

²¹⁷⁴ *D. Ruscu, **Provincia Dacia în istoriografia antică**, Diss., Cluj, 2001, p. 78-87.*

Eutropius relatează că Hadrian, în contextul abandonării unora dintre cuceririle lui Traian, a avut la un moment dat ideea de a renunța și la Dacia, fiind oprit de către *amici* săi, care motivau că prea mulți cetățeni ar rămâne astfel la discreția barbarilor²¹⁷⁵. Numărul mare al acestora este explicat de epimotor prin masiva colonizare traianică menită să suplinească pierderile demografice severe suferite de populația dacică în cursul războaielor daco-romane²¹⁷⁶.

După cum se știe, prezentarea ostilă, în literatura istorică a secolului IV, a abandonărilor teritoriale efectuate de Hadrian își are originea în sursa numită convențional *Istoria imperială a lui Enmann*²¹⁷⁷; punctul de vedere

²¹⁷⁵ *Eutropius*, VIII, 6, 2: [Hadrianus] qui Traiani gloriae invidens statim provincias tres reliquit, quas Traianus addiderat, et de Assyria Mesopotamia Armenia revocavit exercitus ac finem imperii esse voluit Euphraten. Idem de Dacia facere conatum amici deteruerunt, ne multi cives Romani barbaris tradedentur...

²¹⁷⁶ *Eutropius*, VIII, 6, 2: ... propterea, quia Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas; Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.

²¹⁷⁷ T.D. Barnes, *The Sources of the Historia Augusta*, Bruxelles, 1978, p. 93 sq.

respectiv aparține mediului senatorial²¹⁷⁸, ostil unui împărat ale cărui relații cu senatul au fost destul de tensionate, mai ales către sfârșitul domniei, și care îl prezintă posterității ca pe un tiran.

În cadrul evenimentelor legate de preluarea puterii de către Hadrian și de schimbarea liniei politice (stabilizarea frontierelor), problema care ne interesează este atitudinea împăratului față de Dacia²¹⁷⁹. Din relatarea lui Eutropius rezultă că spre deosebire de provinciile de dincolo de Eufrat –de curând cucerite, încă neorganizate administrativ și tulburate de revolte- organizarea provinciei Dacia era relativ avansată, iar numărul coloniștilor stabiliți aici era suficient de mare pentru ca retragerea lor din Provincie să nu poată fi luată serios în calcul. Chiar dacă asaltul generalizat sarmatic a provocat, fără îndoială, panică în Dacia în acele zile și luni de grea cumpănă, nu rezultă din

²¹⁷⁸ Cf. supra nota 36.

²¹⁷⁹ **Russu 1973**, p. 41-47.

nici un izvor documentar să se fi produs vreo dezorganizare mai gravă a structurilor romane în Provincia nord-dunăreană. Un alt motiv, determinant, al renunțării la acest plan este unul de natură strategică, Dacia având și menirea de a asigura protecția provinciilor romane sud-dunărene²¹⁸⁰.

*

Prima încercare la care a fost supusă ordinea romană recent instalată în Dacia, s-a produs la finele domniei lui Traian²¹⁸¹. Este probabil ca asaltul iazyg asupra Daciei să se fi declanșat încă din toamna anului 116 sau, eventual, iarna 116/117 p. Chr.²¹⁸². Iranienii-sarmați din vestul Daciei, iazygii, dominau spațiul dintre Dunăre și Tisa („Alföld), ca și cel de la est de Tisa²¹⁸³. Principalele cauze ale atacului iazyg

²¹⁸⁰ D. Ruscu, **op. cit.**, p. 86, remarcă faptul că Hadrian nu a abandonat nici Arabia, care în contextul frontierei orientale constituia legătura firească între Iudeea și Egipt.

²¹⁸¹ **Russu 1973**, p. 36-56 ; **Strobel 1986**.

²¹⁸² **Opreanu 1998**, p. 52.

²¹⁸³ N. Vulić, în **RE IX (1914)**, col. 1189-1191; M. Ebert, în **Reallexikon der Vorgeschichte**, Berlin, XIII (1929), p. 52-114; M. Párducz, **A szarmatakor emlékei Magyarországon (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns, Budapest, I 1941, II 1944, III 1950**.

erau revendicările teritoriale față de Dacia și întreruperea legăturilor cu sarmații din regiunile nord-pontice²¹⁸⁴.

Apoi, contextul general militar și politic din Imperiu din momentul preluării puterii de către Hadrian a determinat declanșarea unei crize care a periclitat dominația romană pe un spațiu vast, de la Dunărea Mijlocie până la gurile fluviului²¹⁸⁵. La începutul domniei lui Hadrian situația Provinciilor nou organizate în nordul Dunării devenise problematică. Nemulțumite de noua lor situație în urma războaielor lui Traian și a constituirii provinciei Dacia, triburile sarmatice –profitând de slăbirea *limes*-ului dunărean în urma plecării unor importante contingente pe frontul parthic- atacă frontierele Imperiului²¹⁸⁶. Atacurile sarmatice încep încă înainte de moartea lui Traian (7 sau 8

²¹⁸⁴ C. Opreanu, *Dakien und die Iazygen während der Regierung Trajans*, în N. Gudea (hrsg.), *Römer und Barbaren am den Grenzen des römischen Dakiens* (=ActaMP 21), Zalău, 1997, p. 281-282, 287-288.

²¹⁸⁵ **Strobel 1986**, p. 904-967; **Opreanu 1998**, p. 51-54.

²¹⁸⁶ L. Balla, în *ArchErt* 92, 1965, p. 143; **Russu 1973** p. 47 sqq; **Strobel 1986**, p. 942 sqq.

august 117) după cum indică sosirea la Dunăre în vara anului 117 p. Chr. a unui *vir militaris*, experimentatul guvernator al Syriei, C. Iulius Quadratus Bassus, în fruntea unui corp expediționar²¹⁸⁷.

În contextul acestei crize politico-militare de la Dunărea de Mijloc și de Jos cea mai afectată a fost noua provincie întemeiată de Traian, care se vede amenințată acum atât dinspre est, cât și dinspre vest. După cum sunt relatate evenimentele în *Historia Augusta*²¹⁸⁸ atacul iazygilor pare a începe concomitent sau la scurt timp după cel al roxolanilor. Faptul că Quadratus Bassus și-a aflat sfârșitul în cursul acestui *Dakikós pólemos*²¹⁸⁹ indică gravitatea pericolului.

²¹⁸⁷ **Strobel 1986**, p. 946; A.R. Birley, *op. cit.*, p. 80. Pentru cariera lui Bassus în Dacia, a se vedea **Piso 1993**, p. 23-29, mai ales p. 28.

²¹⁸⁸ **SHA, vita Hadriani** 6, 6: Audito dein tumultu Sarmatorum et Roxolanorum praemissis exercitibus Moesiam petit.

²¹⁸⁹ Chr. Habicht, **Die Altertürmer von Pergamon**, VIII 3. **Die Inschriften des Asklepieions**, Berlin, 1969, p. 43 –53 , nr. 21 = **IDRE**, II, 381.

În aceste împrejurări, Hadrian –aflat deja în drum spre Roma- se îndreaptă către Dunăre pentru a restabili situația. Împăratul sosește în zona de conflict către finele anului 117²¹⁹⁰. Așa cum s-a văzut, asaltul generalizat al lumii sarmatice asupra Daciei a provocat panică în acele zile și luni de grea cumpănă²¹⁹¹, dar nu rezultă din nici un izvor documentar să se fi produs vreo dezorganizare mai gravă a structurilor romane din Provincia nord-dunăreană²¹⁹². Intervenția lui Hadrian a fost promptă, eficientă, cu efect durabil.

După cum se relatează în *Historia Augusta*, pacificarea roxolanilor – care se revoltaseră datorită reducerii stipendiilor- se realizează prin tratative duse cu regele lor²¹⁹³. Acesta trebuie să fie acel P. Aelius

²¹⁹⁰ **Strobel 1986**, p. 957.

²¹⁹¹ *Climatul de insecuritate este ilustrat și de tezaurul monetar de la Medveș (jud. Alba), care se încheie cu monede emise în 117, cf. Viorica Suci, în Apulum 27-30, 1994, p. 189-207.*

²¹⁹² **Russu 1973**, p. 45.

²¹⁹³ **SHA, vita Hadr.** 6, 8.

Rasparaganus care ulterior va primi cetățenia romană, după cum rezultă din inscripția de la Pola, unde se afla probabil în exil²¹⁹⁴. O consecință directă a acestei crize militare și politice de la Dunărea de Jos este abandonarea Munteniei și sudului Moldovei – care fuseseră anexate de Traian Moesiei Inferior – și organizarea frontierei de sud-est a Daciei pe Olt²¹⁹⁵.

După încheierea păcii cu roxolanii, Hadrian începe războiul cu iazygii. Însă, după cum se știe, situația împăratului erau una deosebită: dreptul lui Hadrian la succesiune era contestat de generalii lui Traian (care l-ar fi preferat pe C. Avidius Nigrinus ca succesor al împăratului)²¹⁹⁶, iar poziția sa la Roma era încă destul de precară. Prin acțiunea energetică a lui Attianus complotul a fost anihilat, însă executarea a patru din cei mai prestigioși

²¹⁹⁴ *CIL*, V, 32, 33 = *ILS* 852, 853; cf. **Strobel 1986**, p. 957.

²¹⁹⁵ B. Gerov, în *Klio* 37, 1959, p. 210; C.C. Petolescu, în *SCIV* 22, 1971, 3, p. 411-422; *idem* în *DaciaNS* 29, 1985, p. 50 sqq; **Piso 1993**, p. 30 sq; Ioana Bogdan Cătănicu, **Dacia și strategia romană**, în *CivRomD*, p. 14.

²¹⁹⁶ A. von Premerstein, **Das Attentat der Konsulare auf Hadrian im Jahre 118 n. Chr.**, Leipzig, 1908.

generali ai lui Traian a afectat și mai mult poziția împăratului. În acest timp, sosind știri despre situația îngrijorătoare din capitala Imperiului (tulburările provocate de execuția celor patru consulari –C. Avidius Nigrinus, Cornelius Palma, Publilius Celsus, Lusius Quietus), Hadrian este nevoit să părăsească frontul dunărean și să se îndrepte spre Roma, unde ajunge la 9 iulie 118²¹⁹⁷.

Acestea sunt împrejurările în care împăratul îi încredințează lui Q. Marcius Turbo²¹⁹⁸ -una din cele mai proeminente personalități militare ale epocii hadrianice- o comandă extraordinară, investindu-l cu titlul onorific de *praefectus Aegypti*²¹⁹⁹: comanda trupelor din Dacia și Pannonia și conducerea operațiunilor militare din contra iazygilor. Militar capabil, energic, cu vastă experiență, Turbo

²¹⁹⁷ **Halfmann 1986**, p. 190, 195; R. Syme, în **ZPE** 73, 1988, p. 160.

²¹⁹⁸ Despre cariera acestui personaj originar din Epidaurum (Dalmatia), cf. C.C. Petolescu, în **DaciaNS** 37, 1983, p. 285-290.

²¹⁹⁹ **SHA, vita Hadr.** 6, 7 și 7, 3; cf. D. Ruscu, **Provincia Dacia în istoriografia antică**, Diss., Cluj, 2001, p. 66-77.

era „dintre cei mai buni, fruntaș între fruntași, militar desăvârșit”.²²⁰⁰ Așadar, acestui personaj de rang ecvestru – care își demonstrase calitățile militare și fidelitatea reprimând revolta din Mauretania– i se încredințează temporar (*ad tempus*) guvernarea Pannoniei Inferior și a Daciei. Misiunea lui Turbo la Dunăre însemna între altele și comanda a două legiuni. În consecință, el avea nevoie de *imperium* și aceasta înseamnă –la nivel provincial– comanda și jurisdicția supremă.

La nivelul documentației actuale, mai verosimilă pare interpretarea potrivit căreia Turbo a deținut în Dacia și Pannonia nu două comenzi succesive, ci o singură comandă extraordinară, cu titlul onorific de *praefectus Aegypti*²²⁰¹ – singurul funcționar de rang ecvestru purtător al unui

²²⁰⁰ *Cassius Dio* 69, 18, 1: ἀριστοι άνδρες, ών έπιφανέστατοι Τούρβων τε και Σίμιλις, -Τούρβων στρατηγικώτατος άνήρ.

²²⁰¹ *J. Piso*, în **RRH** 12, 1973, 6, p. 1000-1004; *D. Ruscu*, **op. cit.**, p 74-77.

imperium pro praetore identic cu cel al guvernatorilor de rang senatorial²²⁰².

Ostilitățile din anii 117 – 118 p. Chr. trebuie să fi desfășurat mai mult în spațiul dintre Pannonia și Dacia, adică teritoriul iazygilor din bazinul Tisei. Dacă acțiunea anti-iazygă a pornit din Pannonia Inferior, curând ofensiva romană a fost declanșată simultan și din Dacia²²⁰³. În urma unor lupte grele –dar de scurtă durată– mișcărilor concertate ale frontului unificat daco-pannonic au pus capăt agitațiilor barbare din zona dintre Dacia și Pannonia – *bellum contra Sarmatas*²²⁰⁴. În fruntea armatelor Daciei și Pannoniei Inferior, Turbo încheie victorios războiul cu iazygii²²⁰⁵ în vara anului 118 p. Chr.

Pentru a putea respinge mai bine în viitor asemenea atacuri, Hadrian inițiase și o reorganizare a Daciei în trei

²²⁰² *Ulpien, Dig. 1, 17. A se vedea și G. Alföldy, în ZPE 36, 1979, p. 240.*

²²⁰³ *Russu 1973, p. 49 sq.*

²²⁰⁴ *Orosius VII, 13, 4: bellum contra Sarmatas gessit et vicit.*

²²⁰⁵ *Cassius Dio 68, 13, 6; SHA, vita Hadr. 6, 6-8.*

provincii mai mici (*Dacia Superior*, *Dacia Inferior* și *Dacia Porolissensis*), dar mai eficient de apărat²²⁰⁶. Reorganizarea lui Hadrian – dincolo de aspectele administrative - a avut o esență strategică. Prin reorganizarea din 118/119 p. Chr., Hadrian articulează o concepție coerentă de apărare și definitivează *limes*-ul dacic, inclusiv prin aducerea de noi trupe și prin înlocuirea unor unități de infanterie cu altele de cavalerie (de pildă, în castrulele de la Gilău și Ilișua).

După încheierea războiului cu iazygii, în 118 p. Chr. Q. Marcius Turbo este însărcinat cu definitivarea reorganizării Daciei, inițiată de Hadrian²²⁰⁷. Turbo mai rămâne deci un timp în Dacia, procedând la punerea în aplicare a deciziei imperiale de reorganizare a Provinciei, după care –în 119– pleacă la Roma, fiind numit *praefectus praetorio* – comandantul gărzii imperiale²²⁰⁸.

²²⁰⁶ Cf. supra § 1.4. **Reorganizarea Daciei sub Hadrian.**

²²⁰⁷ **Piso 1993**, p. 32 arată că reorganizarea Daciei trebuia să fi fost inițiată în prezența împăratului.

²²⁰⁸ C.C. Petolescu, în **DaciaNS** 37, 1983, p. 285-290.

Așadar, consolidarea ordinii provinciale în Dacia s-a realizat prin acțiunea energică și consecventă a lui Q. Marcius Turbo²²⁰⁹. Prin restabilirea situației, a calmului și a securității Provinciei nord-dunărene, guvernatorul a binemeritat grațitudinea provincialilor, exprimată prin câteva monumente onorifice²²¹⁰.

Un alt indiciu despre stabilitatea și soliditatea structurilor romane în Dacia realizate prin acțiunea energică și salutară a lui Turbo contra iazygilor este și faptul că – după restabilirea stării de normalitate – numeroase contingente din armata auxiliară sunt lăsate la vatră²²¹¹.

Echilibrul politico-militar între Dacia și *Barbaricum* s-a menținut –fără disfuncționalități majore– după

²²⁰⁹ **Russu 1973**, p. 52-55.

²²¹⁰ **CIL**, III, 1462 = **ILS**, 1324 = **IDR**, III/2, 96 (*Sarmizegetusa*); **CIL**, III, 1551 = **IDR**, III/1, 131 (*Tibiscum*).

²²¹¹ *Diplomele militare din 29 iunie 120: IDR I, DiplD 4 (Românași), IDR I, DiplD 5 (Cășei), IDR I, DiplD 6 (Porolissum), ca și diploma din 10 august 123 –IDR I, DiplD 7 (Gherla).*

reorganizarea lui Hadrian până la războaiele marcommanice²²¹².

După modificările teritoriale de la 118 – 119 p. Chr., frontierele Provinciei vor rămâne, în linii mari, neschimbate până în timpul împăraților Gallienus și Aurelian.

După reorganizarea hadrianică, primul *legatus Augusti* de rang pretorian al Daciei Superior a fost Sex. Iulius Severus (119-127)²²¹³, originar din Aequum (Dalmatia). Ulterior, acest personaj va governa Moesia Inferior (128-130) și Britannia (130-132), iar în 133-135 va înfrânge revolta iudeilor conduși de Bar Kochba²²¹⁴. Lui Severus i-au urmat în fruntea Daciei Superior un Egnatius... (127-132)²²¹⁵, apoi Cn. Papirius Aelianus Aemilius Tuscillus (132-

²²¹² **Opreanu 1998**, p. 69.

²²¹³ **Petolescu, AdmDR**, p. 884, nr. 5; **Piso 1993**, p. 42-46, nr. 5.

²²¹⁴ **Cassius Dio** 69, 13, 2-3; cf. **M. Mor**, în **ZPE** 62, 1986, p. 269.

²²¹⁵ **Piso 1993**, p. 50, nr. 7.

135)²²¹⁶, originar din Illiberris (Baetica) –sub guvernoratul căruia este inaugurat un apeduct (*aquae Hadrianae*) la Sarmizegetusa²²¹⁷ - și C. Iulius Bassus (135-139)²²¹⁸, probabil fiul lui C. Iulius Quadratus Bassus, fostul guvernator al Daciei traiane.

În fruntea Daciei Inferior, primul procurator presidial cunoscut este abia în anul 129 – Plautius Caesianus²²¹⁹, urmat de Ti. Claudius Constans²²²⁰ care a guvernat provincia între 130-132, înainte de a fi numit în fruntea Mauretaniei Caesariensis (133-135). În anul 138, în fruntea Daciei Inferior este atestat T. Flavius Constans²²²¹.

²²¹⁶ **Petolescu, AdmDR**, p. 885, nr. 7; **Piso 1993**, p. 51-53, nr. 8.

²²¹⁷ **CIL**, III, 1446 = **IDR**, III/2, 8; cf. I. Piso, G. Băeștean, în **ActaMN** 37/I, 2000, p. 223-229.

²²¹⁸ **Piso 1993**, p. 53-54.

²²¹⁹ **CIL**, XVI, 75 = **IDR**, I, DiplD 10; **Stein 1944**, p. 30; B.E. Thomasson, **Laterculi praesidium I**, Göteborg, 1984, p. 152; K. Wachtel, **PIR**², P 461; **Petolescu, AdmDR**, p. 887-888, nr. 19.

²²²⁰ P. Weiß, în **ZPE** 117, 1997, p. 243-246, nr. 8 = **AE** 1997, 1764 = C.C. Petolescu, în **SCIVA** 49, 1998, 3-4, p. 279 sq, nr. 731; I. Piso, **Ti. Claudius Constans, procuratore de la Dacie Inférieure et de Maurétanie Césarienne**, în **ActaMN** 37/I, 2000, p. 231-242.

²²²¹ **IDR**, II, 575, 576, 587; **Stein 1944**, p. 30 sq; B.E. Thomasson, **op. cit.**, p. 152; **Petolescu, AdmDR**, p. 888, nr. 20.

Primul procurator presidial cunoscut al Daciei Porolissensis –Livius Grapus– este menționat în diploma militară de la Gherla, din 10 august 123²²²². Un deceniu mai târziu, este menționat într-o altă diplomă militară, descoperită tot la Gherla²²²³, procuratorul Flavius Italicus.

7.2. Dacia în timpul lui Antoninus Pius

Domnia lui Antoninus Pius (10 iulie 138 – 7 martie 161) a fost considerată „secolul de aur” al Imperiului – un răstimp de liniște, în care confruntările militare au constituit

²²²² **IDR**, I, *DiplD* 7 = **RMD** I, 21; **Petolescu**, **AdmDR**, p. 889, nr. 24.

²²²³ **IDR**, I, *DiplD* 11 = **RMD** I, 35 (a. 133); **Petolescu**, **AdmDR**, p. 889, nr. 25.

un fenomen marginal²²²⁴. Imaginea împăratului în tradiția literară e cea a unui pacifist, care a menținut liniștea la frontiere pe întreaga durată a domniei sale²²²⁵.

Totuși, pacea din timpul domniei sale nu a fost chiar netulburată. După cum consemnează izvoarele literare, au loc și în această perioadă conflicte de importanță redusă la frontiere, rezolvate de reprezentanții împăratului în provinciile respective.

Astfel, Polyainos menționează că „maurii au fost învinși, britanii supuși, iar geții biruiți”²²²⁶; oratorul Aelius Aristides, în discursul intitulat *Εἰς Ῥώμην* („Către Roma”) – rostit la Roma în 144²²²⁷ –, constatând că războaiele sunt foarte rare și amintirea lor este asemănătoare legendelor, amintește de conflicte izbucnite pe „meleagurile cele mai

²²²⁴ Cf. în general W. Hüttel, **Antoninus Pius**, I-II, Prag, 1933-1936.

²²²⁵ *Eutropius VIII*, 8, 2: in re militari moderata gloria, defendere magis provincias quam amplificare studens.

²²²⁶ Polyainos, **Stratagemata VI**, Prol., p. 215 (ed. Wölfflin).

²²²⁷ C.P. Jones, **Aelius Aristides Εἰς βασιλέα**, în *JRS* 62, 1972, p. 150.

îndeapărtate” care au fost provocate –între altele- și de „nebumia geților”²²²⁸; o mențiune vagă apare și în *Oracula Sibyllina* (XII, 180): sub Antoninus Pius au fost distruși britanii, maurii cei negri, dacii, arabii²²²⁹; în sfârșit, un pasaj din *Historia Augusta* conține o relatare foarte apropiată de cea a lui Polyainos cu privire la conflictele cu britanii, maurii și dacii²²³⁰.

Așadar informațiile din aceste surse literare se referă la exact aceleași conflicte de frontieră din timpul lui Antoninus Pius: cu britanii, cu maurii și cu dacii. În legătură cu conflictele cu britanii și maurii, este de observat că aceste surse literare sunt confirmate și de alte categorii de izvoare: campania lui Q. Lollius Urbicus din 141-142 p. Chr. contra brigantilor care atacaseră *limes*-ul Britanniei și

²²²⁸ *Aelius Aristides, Orationes, XXVI, 70.*

²²²⁹ *Despre acest text, cf. I.I. Russu, Etnogeneza românilor, București, 1981, p. 172, nota 11.*

²²³⁰ *SHA, vita Pii 5, 4:* per legatos plurima bella gessit. Nam et Britannos per Lollium Urbicum vicit legatum alio muro cespicio summotis barbaris ducto et Mauros ad pacem postulandam coegit et Germanos et Dacos et multas gentes atque Iudaeos rebellantes contudit per presides ac legatos.

înălțarea noului zid, la nord de cel al lui Hadrian, sunt confirmate de datele epigrafice și arheologice²²³¹; la fel, revolta maurilor (*bellum Mauricum*) din anii 144-152 este atestată prin surse arheologice și numismatice²²³².

Mai complicată este chestiunea conflictului / conflictelor cu dacii liberi. În istoriografia românească se consideră că au avut loc două confruntări cu dacii liberi sub Antoninus Pius: una prin 142-143 și alta prin 156/157 – 158²²³³.

Evenimentul din 142/143 p. Chr. a fost dedus din discursul *Eίς Ρώμην* al oratorului Aelius Arstides²²³⁴ și dintr-o inscripție din Caesarea (Mauretania Caesariensis)²²³⁵ care prezintă cariera lui Titus Flavius Priscus Gallonius

²²³¹ A.R. Birley, *The Fasti of Roman Britain*, Oxford, 1981, p. 100 sqq (cariera lui Lollius Urbicus în Britannia); *idem*, *Marcus Aurelius. A Biography*², London, 1987, p. 60 sq.

²²³² M. Rachtet, *op. cit.*, p. 192-203; A. Gutsfeld, *op. cit.*, p. 101-114.

²²³³ *Macrea 1969*, p. 54-57; C.C. Petolescu, *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, în *Thraco-Dacica* 14, 1993, p. 159-162; *Petolescu 2000*, p. 304-307.

²²³⁴ Aelius Aristides, *Orationes* XXVI, 70.

²²³⁵ *AE* 1946, 113 = *IDRE*, II, 461.

Fronto Quintus Marcius Turbo²²³⁶. Din inscripția de la Caesarea aflăm că împăratul l-a trimis în zona de conflict de la frontiera Daciei Inferior pe acest personaj polionim, investindu-l cu un mandat special – *[pro l]leg(ato) et praef(ectus) prov(inciae) Dac[iae] Inferioris*. Titlul lui T. Flavius Priscus (*pro legato*) arată că a avut sub comandă efective din legiuni, dislocate în Dacia Inferior pentru a face față pericolului²²³⁷; implicit, din această situație rezultă că autoritatea legatului pretorian al Daciei Superior nu se întindea și asupra procuratorilor presidiali ai celorlalte două provincii dacice (Porolissensis și Inferior)²²³⁸. Singura frontieră a Daciei Inferior care putea fi amenințată de barbari era cea estică. Or, în această situație, războiul s-a purtat nu împotriva „geților”, ci mai curând a sarmaților roxolani de la răsăritul Daciei, a căror pătrundere treptată

²²³⁶ Despre cariera acestui personaj, a se vedea C.C. Petolescu, în **DaciaNS** 26, 1982, p. 167-170; **Petolescu, AdmDR**, p. 888, nr. 22.

²²³⁷ **Macrea 1969**, 59.

²²³⁸ **Petolescu 2000**, p. 167.

în estul Munteniei spre linia „transalutană” începuse după reorganizarea teritoriilor romane de la nord de Dunăre din vremea lui Hadrian²²³⁹. Oricum, misiunea excepțională a lui T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcus Turbo în Dacia Inferior sugerează existența unei situații tulburi la frontiera estică a acestei provincii²²⁴⁰.

În timpul domniei lui Antoninus Pius mai sunt cunoscuți doi procuratori presidiali ai Daciei Inferior – Iulius Aquila Fides²²⁴¹, pe la anul 140 și Varius Priscus²²⁴², prin anii 152-155.

Dintre *procuratores Augusti Daciae Porolissensis* numiți de Antoninus Pius, sursele epigrafice îi menționează pe M. Macrinus Vindex²²⁴³ în anul 154, Tib. Claudius

²²³⁹ Gh. Bichir, *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (II)*, în *SCIVA* 47, 1996, 3, p. 304.

²²⁴⁰ C.C. Petolescu consideră misiunea excepțională a lui T. Flavius Priscus – și, implicit, aceste evenimente – ar trebui datate ceva mai devreme, și anume prin anii 138-139, cf. *Petolescu 2000*, p. 167 și 305.

²²⁴¹ *Petolescu, AdmDR*, p. 888, nr. 21.

²²⁴² *Petolescu, AdmDR*, p. 888 sq, nr. 23.

²²⁴³ *Petolescu, AdmDr*, p. 889, nr. 26.

Quintilianus²²⁴⁴ în anul 157 și, eventual, Clo[...]²²⁴⁵. M. Macrinus Vindex va ajunge ulterior *praefectus praetorio* și își va afla sfârșitul, în 173, în războiul marcommanic.

În fruntea Daciei Superior s-au aflat, în prima parte a domniei lui Antoninus Pius, legații de rang pretorian L. Annius Fabianus (139–141/142)²²⁴⁶, originar din Caesarea (Mauretania), urmat de trei italici – Q. Mustius Priscus (141/142–144)²²⁴⁷, P. Orfidius Senecio (144–147/148)²²⁴⁸ și C. Curtius Iustus (147/148–150)²²⁴⁹. Pe la mijlocul secolului II, Dacia Superior era guvernată de M. Sedatius Severianus (150/151–153)²²⁵⁰, originar din Limonum (Aquitania). După încheierea misiunii sale la Apulum, o ambasadă provincială

²²⁴⁴ **Petolescu, AdmDR**, p. 889 sq, nr. 27.

²²⁴⁵ N. Gudea, în **ActaMP** 8, 1984, p. 212, nr. 2 = **RMD**, II, 128.

²²⁴⁶ **Petolescu, AdmDR**, p. 885, nr. 9; **Piso 1993**, p. 54-56, nr. 10.

²²⁴⁷ **Petolescu, AdmDR**, p. 885, nr. 10; **Piso 1993**, p. 56-57, nr. 11.

²²⁴⁸ **Petolescu, AdmDR**, p. 885 sq, nr. 11 ; **Piso 1993**, p. 57-58, nr. 12.

²²⁴⁹ **Petolescu, AdmDR**, p. 886, nr. 12; **Piso 1993**, p. 58-61, nr. 13.

²²⁵⁰ **Petolescu, AdmDR**, p. 886, nr. 13; **Piso 1993**, p. 61-65, nr. 14.

din Dacia a participat la Roma, în 153, la ceremonia de instalare a lui Severianus în magistratura de consul. Revenind în Provincie, cei 5 *legati ad Roman* poposesec la Băile Herculane unde închină un altar *Dis et numinibus aquarum*²²⁵¹ în semn de mulțumire pentru că s-au întors cu bine acasă. Ajuns guvernator al Cappadociei, Severianus își va afla sfârșitul, în 161, în campania contra parților²²⁵².

După guvernarea lui L. Iulius Proculus (?153-? 156)²²⁵³, în fruntea Daciei Superior este numit M. Statius Priscus Licinius Italicus (156-158)²²⁵⁴, originar din Italia de Nord. Acest *vir militaris* va avea o strălucită carieră: după misiunea din Dacia, devine consul în 159 și apoi guvernator al Moesiei Superior, Britanniei și Cappadociei. În timpul războiului parthic, Priscus –unul din marii generali ai

²²⁵¹ *CIL*, III, 1562 = *ILS*, 3896 = *IDR*, III/1, 56.

²²⁵² *Cassius Dio* 71, 2, 1; *Lucian*, *Alex.* 27.

²²⁵³ *Petolescu, AdmDR*, p. 886, nr. 14; *Piso 1993*, p. 65-66, nr. 15.

²²⁵⁴ *Petolescu, AdmDR*, p. 886, nr. 15; *Piso 1993*, p. 66-73, nr. 16.

secolului–, va avea un rol proeminent, cucerind Armenia și capitala acesteia –Artaxata²²⁵⁵, și organizând invadarea Mesopotamiei²²⁵⁶.

În anii 157–158 armata Daciei Superior este implicată în conflictul cu dacii liberi și cu sarmații iazygi de la frontiera vestică a Provinciiei²²⁵⁷. Acest război a fost purtat de guvernatorul Daciei Superior din această perioadă, celebrul general M. Statius Priscus²²⁵⁸, menționat în două inscripții ca învingător într-o confruntare militară, împreună cu legiunea XIII Gemina aflată sub comanda sa²²⁵⁹.

Aluziile la acest eveniment sunt evidente atât în cazul altarului consacrat Victoriei Augusta de către M. Statius Priscus –desigur nu întâmplător– tocmai la Sub Cununi

²²⁵⁵ **SHA, vita Marci** 9, 1.

²²⁵⁶ **SHA, vita Veri** 7, 1.

²²⁵⁷ **Stein 1944**, p. 28; **Macrea 1969**, p. 55-56; Doina Benea, în **Banatica** 8, 1985, p. 140, 143.

²²⁵⁸ Pentru cariera sa în Dacia, a se vedea **Piso 1993**, nr. 16, p. 66 sqq.

²²⁵⁹ **CIL**, III, 1426 = **IDR**, III/3, 276 (Sub Cununi) și **CIL**, III, 1061 = **ILS**, 4006 = **IDR**, III/5, 181 (Apulum).

(*IDR*, III/3, 276), în apropierea Sarmizegetusei Regia²²⁶⁰, cât și în cazul monumentului de la Apulum (*CIL*, III, 1061 = *IDR*, III/5, 181) închinat *I.O.M. et consessui deorum dearumque pro salute imperii Romani et virtute leg. XIII G. sub M. Statio Prisco consule designato*. Apoi, așa cum observa Prof. I.Piso²²⁶¹, în inscripția de la Roma (*CIL*, VI, 1523 = *ILS*, 1092 = *IDRE*, I, 9) secvența dacică a carierei lui M. Staius Priscus este exprimată într-o manieră neobișnuită: *leg. Aug. prov. Daciae, leg. leg. XIII G. p. f.*; deci guvernatorul Priscus a avut nu comanda unei legiuni oarecare, ci a uneia –*legio XIII Gemina*– cunoscută prin acțiunile în s-a distins.

De asemenea, este de observat faptul că avem două diplome militare, datate în perioada 157-158 p. Chr.²²⁶², care trebuie puse în legătură cu evenimentele militare din acești

²²⁶⁰ *La Sub Cununi exista probabil un monument comemorativ al victoriei lui Traian asupra dacilor, cf. Macrea 1969, p. 55.*

²²⁶¹ *Piso 1993, p. 70 sq; Piso 2000, p. 222.*

²²⁶² *CIL, XVI, 107 = IDR, I, Dipl D 15 (Tibiscum); CIL, XVI, 108 = IDR, I, DiplD 16 (Cristești).*

ani²²⁶³. Diploma de la Cristești (*IDR, I, DiplD 16*) din 8 iulie 159 atestă chiar aducerea în Dacia Superior a unor noi contingente din Africa și Mauretania Caesariensis – *vexil(larii) Afric(ae) et Mau[r]jet(aniae) Caes(ariensis)* și *Mauri gentiles*– cu ocazia acestui conflict.

În sfârșit, câteva tezaure monetare ascunse acum – precum cel de la Viștea (jud. Cluj)²²⁶⁴ ori cele descoperite la Bereni²²⁶⁵, Cristești²²⁶⁶, Dâmbău²²⁶⁷, Sălașuri²²⁶⁸ (toate în jud. Mureș) și Păuleni/Sânpaul (jud. Harghita)²²⁶⁹ – trădează o anumită stare de nesiguranță²²⁷⁰ chiar dacă războiul va fi avut loc la frontiera Daciei, mai degrabă decât în Provincie. Datele numismatice, arheologice și epigrafice din Dacia,

²²⁶³ **Macrea 1969**, p. 55; **Piso 1993**, p. 70 sq.

²²⁶⁴ **Repertoriul arheologic al județului Cluj**, Cluj, 1992, p. 433, nr. 48.

²²⁶⁵ E. Chirilă, M. Fl. Georgescu, în **ActaMP** 5, 1981, p. 277-186.

²²⁶⁶ D. Protase, A. Zrinyi, în **ActaMN** 4, 1967, p. 461-467.

²²⁶⁷ C. Preda, în **SCN** 1, 1957, p. 113-131.

²²⁶⁸ B. Mitrea, în **DaciaNS** 6, 1962, p. 358, nr. 39.

²²⁶⁹ Iudita Winkler, în **BSNR** 75-76, 1981-1982, p. 127-130.

²²⁷⁰ Maria Chițescu, **Tezaure romane ascunse pe vremea lui Antoninus Pius**, în **SCIV** 22, 1971, 3, p. 401-410.

Pannonia și Noricum par să confirme situația tensionată la frontiera nordică a Imperiului – preludiv al viitoarelor războaie marcommanice²²⁷¹.

Ultimul guvernator numit de Antoninus Pius în Dacia Superior a fost P. Furius Saturninus (159–161/162)²²⁷², originar poate din Africa. Două inscripții din Sarmizegetusa²²⁷³, cu text aproape identic, exprimă –prin intermediul conciliului provincial, care este acum întâia oară atestat în Dacia²²⁷⁴– grațitudinea Provinciei față de guvernatorul care „le ușurase poverile” (*oneribus etiam relevaverit*) – aluzie probabil la normalizarea situației după evenimentele din 157-158.

Către finele domniei lui Antoninus Pius, prin 160 se plasează procuratela financiară din Dacia Superior a

²²⁷¹ R. Noll, *Zur Vorgeschichte der Markomannen Kriege*, Wien, 1954.

²²⁷² **Petolescu**, *AdmDR*, p. 887, nr. 16; **Piso 1993**, p. 73-75, nr. 17.

²²⁷³ **IDR**, III/2, 93-94.

²²⁷⁴ I. Piso, în **ActaMN** 9, 1972, p. 464 sqq.

cavalerului T. Desticius Severus²²⁷⁵, unicul *procurator Augusti* atestat epigrafic al acestei provincii.

Pe de altă parte, urmărind progresele civilizației romane în Dacia vom constata că amfiteatrul de la Porolissum a fost reconstruit în piatră (*denuo fecit*) în 157²²⁷⁶, că un an mai târziu se repară la Ulpia Traiana Sarmizegetusa termele și amfiteatrul²²⁷⁷, că în același an 158 la Apulum se pare că s-a inaugurat un apeduct²²⁷⁸, realități care conduc spre concluzia că domnia lui Antoninus Pius a reprezentat o perioadă extrem de favorabilă pentru edilitarismul Provinciei²²⁷⁹.

Așadar, exceptând criza militară și politică din anii 117- 118 p. Chr., ordinea romană instaurată în Dacia prin victoria lui Traian nu s-a confruntat cu probleme majore.

²²⁷⁵ **Petolescu, AdmDR**, p. 887, nr. 18.

²²⁷⁶ **CIL**, III, 836; cf. I. Bajusz, în **CivRomD**, p. 92-101.

²²⁷⁷ *En ambele edificii s-a descoperit material tegular cu ștampila producătorului din anul 158, datată prin menționarea consulilor.*

²²⁷⁸ **CIL**, III, 1061 = **ILS**, 4006 = **IDR**, III/5, 181.

²²⁷⁹ **Bărbulescu 1998**, p. 76.

Primele șase decenii de viață romană au însemnat pentru provincia Dacia o etapă de certe acumulări sub semnul stabilității structurilor Romei imperiale²²⁸⁰.

7.3. Dacia în timpul lui Marcus Aurelius și Commodus

Domnia lui Marcus Aurelius (7 martie 161 – 17 martie 180)²²⁸¹ a însemnat pentru frontiera nordică a Imperiului o perioadă extrem de dificilă marcată de începutul unei lungi serii de războaie – așa-numitele războaie marcommanice (166-180)²²⁸².

Înainte de începutul războaielor marcommanice, în prima etapă a domniei comune a lui M. Aurelius și L. Verus, la Apulum sunt cunoscuți doi legați pretorienii ai Daciei

²²⁸⁰ **Macrea 1969**, p. 29-60; **Bărbulescu 1998**, p. 50-55.

²²⁸¹ Cf. în general, A.R. Birley, **Marcus Aurelius. A Biography**², London, 1987.

²²⁸² H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (Hrsg.), **Markomannenkriegen. Ursachen und Wirkungen**, Brno, 1994.

Superior – P. Calpurnius Proculus Cornelianus (161 – ? 164)²²⁸³ și Ti. Iulius Flaccinus (?164 – ?168)²²⁸⁴. În aceeași perioadă cunoaștem doi procuratori presidiali ai Daciei Porolissensis – un Volu[...] în 161/162²²⁸⁵ și L. Sempronius Ingenuus în 164²²⁸⁶.

După cum se știe, instabilitatea societății barbare era periodic agravată datorită presiunilor produse de deplasările unor grupuri masive, situate inițial la mare distanță de frontiera Imperiului; reacția în lanț astfel declanșată afecta, în ultimă instanță, *limes-ul*²²⁸⁷. Pe baza unor informații oferite de sursele literare (*Historia Augusta, vita Marci*, 14) și a datelor arheologice se consideră că în preajma războaielor marcommanice, în regiunea Dunării de Mijloc și a Tisei Superioare s-au produs mișcări de populații

²²⁸³ **Petolescu, AdmDR**, p. 887, nr. 17; **Piso 1993**, p. 75-77, nr. 18.

²²⁸⁴ **Piso 1993**, p. 77-79, nr. 19.

²²⁸⁵ W. Eck. I. Piso, D. Isac, în **ZPE** 100, 1994, p. 577-591 = **RMD**, 177 = **AE** 1994, 1487 (Gilău).

²²⁸⁶ **Petolescu, AdmDR**, p. 890, nr. 28.

²²⁸⁷ G. Dobesch, **Zur Vorgeschichte der Markomanenkriege**, în **Markomanenkriege...**, 1994, p. 18-19.

în *Barbaricum*²²⁸⁸. Aceste triburi sau fracțiuni tribale alungate care veneau dinspre nord solicitau autorităților romane primirea în Imperiu (*receptio*). Asemenea grupuri barbare, presate de altele, par să se fi apropiat de *limes*-ul dunărean încă din timpul lui Antoninus Pius²²⁸⁹. Situația a ieșit de sub control însă abia atunci când marcommanii, quazii și iazygii s-au alăturat acestor grupuri, declanșând ostilitățile împotriva Imperiului.

Așadar, cu anul 166 p. Chr. se deschide o perioadă extrem de dificilă pentru Imperiul roman căci, „toate populațiile, de la granița Illyricului până în Gallia conspiră”²²⁹⁰ împotriva Romei, după cum relatează *Historia Augusta* care menționează o impresionantă listă a triburilor

²²⁸⁸ K. Godlowski, „*Superiores barbari*” und die *Markomannenkriege im Sichte archäologischen Quellen*, în *SlovArch* 32, 1984, 2, p. 327-346.

²²⁸⁹ G. Dobesch, *Zur Vorgeschichte der Markomannenkriege*, în *Markomannenkriege...*, 1994, p. 19.

²²⁹⁰ *SHA, vita Marci* 22, 1: gentes omnes ab Illyrici limine usque in Galliam conspiraverant, ut Marcommani, Varistae, Hermunduri et Quadi, Suevi, Sarmatae, Lacringes et Burei hi allique cum Victualis, Sosibes, Sicobotes, Roxolani, Basternae, Halani, Peucini, Costoboci.

care amenință frontierele. Tot așa, cronica lui Eusebius din Caesarea menționează pentru anul 168 p. Chr. conflicte cu germanii, marcommanii, quazii, sarmații și dacii²²⁹¹. Cel mai afectat va fi *limes*-ul dunărean, mai exact Pannoniile, Moesiile și Daciile.

Datorită situației lor geografice –dincolo de linia defensivă a Dunării- provinciile dacice au fost confruntate timp de mai mulți ani cu asalturile sarmaților iazygi, burilor, victoalilor și lacringilor²²⁹² care se învecinau cu Dacia.

Prima etapă a războaielor marcommanice începe la sfârșitul anului 166 p. Chr. sau la începutul celui următor, cu un atac al obiilor și longobarzilor asupra Pannoniei²²⁹³. Deși respins de romani, acest atac marchează începutul unui lung

²²⁹¹ **Chron.**, a. 168, p. 205 (ed. R. Helm, **Eusebius Werke**, Berlin, 1956): Romani contra Germanos, Marcommanos, Quados, Sarmatas, Dacos dimicant.

²²⁹² **Macrea 1969**, p. 69-75; N. Gudea, **Dacia Porolissensis în timpul războaielor marcomanice**, în **ActaMP** 18, 1994, p. 67-82; **Opreanu 1998**, p. 69-75.

²²⁹³ **Cassius Dio** 71, 3, 1. *En legătură cu datarea acestui eveniment, cf. A.R. Birley, Marcus Aurelius. A Biography*², London, 1987, p. 149.

război de uzură, neobișnuit pentru armata romană. Situația de pe *limes*-ul dunărean era agravată de faptul că o parte din trupe era concentrată pe frontul parthic, sub comanda co-împăratului Lucius Verus (161-169); în consecință, comandanții romani primesc ordinul de a plana pe cât posibil situația, până când Imperiul va avea posibilitatea să intervină.

Provinciile dacice au fost afectate încă din primii ani ai războiului, când au avut de suferit Dacia Superior (Apulensis) și Dacia Porolissensis –ale cărei frontiere nord-vestice sunt supuse presiunii populațiilor barbare. Chiar dacă puternicele fortificații de pe linia Meseșului nu par să fi fost luate cu asalt²²⁹⁴, barbarii se vor fi infiltrat în grupuri mici penetrând *limes*-ul, răspândindu-se apoi după pradă în interior²²⁹⁵. Întinse teritorii sunt afectate atât în Dacia

²²⁹⁴ Despre situația de la Porolissum, cf. N. Gudea, **Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet. Porolissum 1**, Zalău, 1997, p. 45.

²²⁹⁵ **Opreanu 1998**, p. 74.

Porolissensis, cât și în regiunile centrale și sud-transilvănene. După traversarea *limes*-ului barbarii se îndreaptă spre zona auriferă din Munții Apuseni, unde au pătruns, poate și pe valea Mureșului²²⁹⁶ dinspre Tisa. E posibil deci ca iazygii să fi pătruns prin valea Mureșului și prin Banat, după ce castrele de la Micia și Tibiscum nu au rezistat. Ascunderea tăblițelor cerate în galeriile minelor de aur de la Alburnus Maior (Roșia Montană)²²⁹⁷ a fost pe bună dreptate pusă în legătură cu o incursiune a barbarilor în timpul primului război marcommanic²²⁹⁸. Distrugerii cauzate de barbari se constată la Apulum²²⁹⁹ și mai ales la Ulpia Traiana Sarmizegetusa în zona extramurană unde *hostes* ajunși până sub zidurile orașului distrug *villa suburbana* de lângă

²²⁹⁶ L. Petculescu, în **Muzeul Național** 5, 1981, p. 110.

²²⁹⁷ *Ultima tăbliță cerată (IDR, I, TabCerD 13)* este datată în 27 mai 167.

²²⁹⁸ W. Zwiicker, **Studien zur Markussäule**, I, Amsterdam, 1941, p. 75; P. Oliva, **Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire**, Praha, 1962, p. 275; A.R. Birley, *op. cit.*, p. 151; W. Scheidel, în **Chiron** 20, 1990, p. 5.

²²⁹⁹ **Macrea 1969**, 70 și nota 203.

amfiteatru și incendiază templul lui Liber Pater²³⁰⁰. Este greu de imaginat pătrunderea barbarilor până sub zidurile Sarmizegetusei fără ca, în prealabil, o parte a Banatului, și mai ales importantul nod rutier de la Tibiscum, să fi ajuns sub controlul lor²³⁰¹.

Unele deplasări de trupe sau dislocări temporare ar putea fi puse în legătură cu pericolele care amenințau vestul și sud-vestul Daciei²³⁰²: *ala I Tungrorum Frontoniana* de la Ilișua este dislocată temporar la Pojejena²³⁰³, *cohors VIII Raetorum equitata* este transferată de la Inlăceni la Teregova (?Ad Pannonios)²³⁰⁴, *cohors I sagittariorum milliaria* este transferată temporar de la Drobeta la Tibiscum²³⁰⁵, *ala I*

²³⁰⁰ H. Daicoviciu, I. Piso, **Sarmizegetusa și războaiele marcomanice**, în **ActaMN** 12, 1975, p. 159-163; **AE** 1976, 561.

²³⁰¹ M. Moga, Doina Benea, în **Tibiscus** 5, 1978, p. 138 sqq.

²³⁰² M. Bărbulescu, în **IstRomânilor II**, p. 81.

²³⁰³ N. Gudea, în **ActaMP** 6, 1982, p. 55, nr. 8.

²³⁰⁴ **IDR**, III/1, 114; **Piso-Benea 1984**, p. 287 sq.

²³⁰⁵ **IDR**, III/1, 130; cf. Doina Benea, în **StComCaransebeș** 4, 1982, p. 176.

Gallorum et Bosporanorum este dislocată temporar de la Cristești la Micia²³⁰⁶.

În sfârșit, mai multe tezaure monetare sunt ascunse acum în diferite locuri din Provincie, ilustrând panica și climatul de insecuritate: 7 în Transilvania – tezaurele de la Bucium²³⁰⁷ (jud. Alba), Barbura²³⁰⁸ și Valea Arsului–Brad²³⁰⁹ (jud. Hunedoara), Diviciorii Mari²³¹⁰ (jud. Cluj), Sighișoara²³¹¹ și Archita²³¹² (jud. Mureș), Tibodu (jud. Harghita)²³¹³ – și 3 în Oltenia: Gostavățu II²³¹⁴ (jud. Olt), Râmnicu Vâlcea²³¹⁵ și Vișoara I²³¹⁶ (jud. Dolj). Concentrarea tezaurelor monetare din Transilvania – unde există două

²³⁰⁶ **Piso-Benea 1984**, p. 279.

²³⁰⁷ **Repertoriul arheologic al județului Alba**, Alba Iulia, 1995, p. 115, nr. 3.

²³⁰⁸ B. Mitrea, în **SCIV** 5, 1954, 3-4, p. 483.

²³⁰⁹ Olimpia Palamariu, în **Sargetia** 21-24, 1991, p. 667-670.

²³¹⁰ E. Chirilă, I. Chifor, în **StComSibiu** 19, 1975, p. 46-67.

²³¹¹ B. Mitrea, în **SCIV** 21, 1970, 2, p. 331-349.

²³¹² E. Chirilă și colab., **Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș**, Tg. Mureș, 1980, p. 24.

²³¹³ D. Protase, **Tezaurul monetar roman de la Tibodu**, în **ActaMN** 6, 1969, p. 509-513.

²³¹⁴ Gh. Popilian, I. Stan Mircești, în **SCN** 9, 1989, p. 40-42.

²³¹⁵ A. Dumitrașcu, în **BSNR** 140-141, 1996, p. 95-103.

²³¹⁶ Oct. Toropu, O. Stoica, în **MatArh** 9, 1970, p. 494-495.

orizonturi de teaurizare²³¹⁷ – în vestul Provinciei, în zona auriferă din Apuseni și, respectiv, în partea de est a Daciei, pe Oltul și Mureșul superior evidențiază, deopotrivă, atât principalele direcții de pătrundere ale barbarilor, cât și zonele afectate de aceste invazii.

Documentația numismatică arată că atacurile barbarilor au vizat în primul rând spațiul intracarpatic al Daciei: Transilvania romană a fost atacată dinspre vest de iazygi, dinspre nord-vest de dacii liberi și de vandali, iar dinspre est probabil de costoboci. Din documentația actuală privitoare la situația Daciei Inferior (Malvensis), rezultă că această provincie a fost, la rândul ei, afectată de raidurile barbarilor²³¹⁸- sarmații roxolani forțând limesul alutan și pătrunzând în zona din dreapta Oltului²³¹⁹.

²³¹⁷ Viorica Suciu, *Tezaurare monetare din Dacia romană și postromană*. Diss., Cluj, 1999, p. 141-142.

²³¹⁸ C.C. Petolescu, *Dacia răsăriteană și Moesia Inferioară pe timpul domniei lui Marcus Aurelius în CivRomD*, p. 52-59.

²³¹⁹ C. Preda, în *SCN* 9, 1989, p. 34.

Tot în cursul primului război marcommanic (166-175), barbarii au atacat Raetia, Noricum și nordul Pannoniei. Riposta Romei are loc abia în 168 p. Chr., când cei doi împărați, Marcus Aurelius și Lucius Verus, în fruntea trupelor revenite din războiul parthic și concentrate în Italia întreprind o expediție demonstrativă și de inspecție în nordul Alpilor și pe frontul dunărean²³²⁰. În anul 168 p. Chr., cu prilejul expediției celor doi împărați în nordul Alpilor, în cadrul seriei de măsuri care urmărea întărirea frontierelor provinciilor danubiene periclitare, Raetiei i s-a atribuit legiunea III Italica, provinciei Noricum legiunea II Italica, iar Daciei legiunea V Macedonica²³²¹. Prezența lui Marcus Aurelius și Lucius Verus în zonele amenințate pare să fi fost suficientă pentru ca barbarii să se grăbească să ceară pacea, după cum relatează *Historia Augusta*²³²². Situația pare restabilită și cei doi împărați se pot întoarce la Roma.

²³²⁰ **SHA, vita Marci** 14, 6.

²³²¹ *I. Piso, în Tituli* 4, 1982, p. 389.

²³²² **SHA, vita Marci** 14, 2-3.

Succesul atacurilor barbare asupra Daciei vădeau neajunsurile militare și organizatorice ale Provinciilor: o singură legiune cantonată în Dacia s-a dovedit insuficientă, iar partajarea comenzii militare în cele trei provincii dacice nu mai constituia o soluție acceptabilă. În contextul evenimentelor politico-militare din cadrul războaielor marcomanice, Marcus Aurelius a decis reorganizarea militară și administrativă a Daciei²³²³. Inscripția onorifică a lui M. Claudius Fronto de la Roma²³²⁴ pare a înfățișa, pas cu pas, reorganizarea provinciilor dacice din anii 168-169 p. Chr.²³²⁵. După februarie 169, M. Claudius Fronto, *leg. Aug. pr. pr. provinciarum Daciarum*, comanda armata Daciilor din care făcea parte și legiunea V Macedonica²³²⁶. Esența

²³²³ C.C. Petolescu, *Reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius*, în *StCl* 24, 1986, p. 131-138; *idem*, în *Germania* 65, 1987, p. 123-134; *Piso* 1993, p. 82-90.

²³²⁴ *CIL*, VI, 1377 = *ILS*, 1098 = *IDRE*, I, 10. Pentru interpretare și pentru cariera lui Fronto în Dacia, a se vedea *Piso* 1993, nr. 21, p. 99-101.

²³²⁵ Cf. supra § 1.4. *Reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius*.

²³²⁶ *Bărbulescu, LegVMac*.

reorganizării Daciei întreprinsă sub Marcus Aurelius a constat în aducerea legiunii V Macedonica la Potaissa și în refacerea, din punct de vedere militar și administrativ, a unui organism instituțional unitar –provincia Dacia (numită de acum *tres Daciae* sau *provinciae Daciarum*). Prin reforma lui Marcus Aurelius, cele trei Dacii au fost puse sub autoritatea unui guvernator unic, *vir consularis* (deoarece acum se aflau în Dacia două legiuni, XIII Gemina și V Macedonica) situație ce va rămâne neschimbată, în esența ei, până la abandonarea oficială a Provinciei de către Aurelian.

A doua etapă a războiului începe în 169 p. Chr.²³²⁷, fiind afectată acum mai ales Câmpia pannonică. Între timp, Marcus Aurelius, care își stabilise cartierul general la Sirmium, declanșează în toamna anului 169 p. Chr. o ofensivă împotriva marcommanilor, iazygilor și a aliaților lor²³²⁸. Continuarea ostilităților cu iazygii a determinat iarăși

²³²⁷ A.R. Birley, *op. cit.*, p. 162.

²³²⁸ *Ibidem*, p. 161 sqq.

unificarea comandamentelor Daciei și Moesiei Superior, după cum rezultă din inscripția onorifică a lui Fronto de la Roma²³²⁹.

Izvoarele literare reflectă extrema violență a confruntării dintre Imperiu și lumea barbară. Astfel, potrivit lui Lucian din Samosata (*Alexandru*, 48), Marcus Aurelius a pierdut 20 000 de soldați numai în cursul primei ofensive dincolo de Dunăre. După aceea conflictul a căpătat caracterul unui război de exterminare, în care ambele tabere luptau pe viață și moarte. Mulți membri ai aristocrației romane și-au aflat sfârșitul pe câmpul de onoare în cursul războaielor marcommanice²³³⁰

Marea ofensivă a barbarilor pe toate fronturile din anul 170 p. Chr. marchează începutul celei mai dificile etape a războiului marcommanic²³³¹. În 170 p. Chr., ca urmare a

²³²⁹ Cf. supra, nota 188.

²³³⁰ **SHA, *vita Marci*** 22, 7: Et multi nobiles bello Germanico sive Marcommanico, immo plurimarum gentium, interierunt: quibus omnibus statuas in foro Ulpio collocavit.

²³³¹ A.R. Birley, **op. cit.**, p. 161-178.

unei înfrângeri serioase suferite de romani²³³², marcommanii și quazii traversează Alpii. Pătrunderea barbarilor conduși de Ballomar în Italia de Nord se soldează cu distrugerea orașului Opitergium și cu asedierea Aquileiei²³³³. În același an, Salonae a fost înconjurată în mare grabă cu ziduri²³³⁴, iar costobocii străpung *limes*-ul de la Dunărea de Jos, traversează Scythia Minor (Dobrogea)²³³⁵, devastează Thracia și Macedonia, ajungând până în Attica, unde pradă și incendiază sanctuarul Demetrei de la Eleusis²³³⁶.

Riposta romană nu a întârziat. Ti. Claudius Pompeianus, ginerele împăratului, împreună cu experimentatul general P. Helvius Pertinax, viitorul împărat,

²³³² *Ibidem*, p. 163 sq.

²³³³ L. Balla, în *ActaDebr* 7, 1971, p 74 sqq; A.R. Birley, *op. cit.*, p. 164 sqq.

²³³⁴ *CIL*, III, 1979, 1980, 6374, cf. W. Zwicker, *op. cit.*, p. 175.

²³³⁵ Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 33; Al. Suceveanu, în *BonnerJb* 192, 1992, p. 206 (*Histria*), 214 (*Tomis*).

²³³⁶ Aelius Aristides, *Orat.* XII, 12 (profanarea sanctuarului); A. von Premerstein, în *Klio* 12, 1912, p. 153 sq, nr, 7; B. Gerov, *Die Krisis in den Ostbalkanländern während der Alleinregierung des Marcus Aurelius*, în *ActaAntiqua* 16, 1968, p. 325-338; *Petolescu 2000*, p. 310-311.

primesc misiunea de a anihila grupurile barbare care invadaseră nordul Italiei²³³⁷, iar un corp expediționar condus de L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus este trimis în Ahaia și Macedonia pentru a-i respinge pe costoboci²³³⁸.

În anii 169 –172 Dacia trăiește evenimente dramatice. Relevantă pentru situația Provinciei în această perioadă a războiului este inscripția închinată împăratului Marcus Aurelius la Sarmizegetusa în semn de grațitudine pentru că orașul fusese salvat de un dublu –sau foarte grav–pericol (*anceps periculum*)²³³⁹; epigrafa de la Sarmizegetusa a fost pusă în legătură cu evenimentele grave din anul 170 p. Chr.²³⁴⁰. Această amenințare extrem de serioasă venea, mai ales, din partea iazygilor care, în condițiile în care o parte a Banatului – în primul rând, importantul nod rutier de la

²³³⁷ *Cassius Dio* 71, 3, 1-2; **SHA, vita Pert.** 2-4; A.R. Birley, **op. cit.**, p. 165.

²³³⁸ **CIL**, VI, 31856 = **ILS**, 1327 = **IDRE**, I, 18 (Roma).

²³³⁹ **CIL**, III, 7969 = **IDR**, III/2, 76.

²³⁴⁰ **Piso 1993**, p. 101.

Tibiscum – ajunsese sub controlul lor²³⁴¹, pătrund până sub zidurile Sarmizegetusei²³⁴².

Este probabil ca atacurile costobocilor –aliați poate cu sarmații și alți barbari– să fi afectat și Dacia răsăriteană²³⁴³. La Myszkow, în Galiția, a fost descoperită o mână votivă de bronz dedicată lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus de către un anume Gaius, *optio* din *coh. I Hispanorum milliaria*²³⁴⁴, dislocată la Orheiul Bistriței; piesa votivă a putut ajunge în aria culturii Lipița ca pradă de război, în urma unui atac costoboc²³⁴⁵. De asemenea, relevant este faptul că mai mulți ofițeri ecvestri²³⁴⁶ –Sex. Iulius Possessor, P. Aelius Marcianus, C. Nonnius Caepianus și T.

²³⁴¹ M. Moga, Doina Benea, în **Tibiscus** 5, 1978, p. 138 sqq; Doina Benea, P. Bona, **Tibiscum**, București, 1994, p. 21.

²³⁴² H. Daicoviciu, I. Piso, în **ActaMN** 12, 1975, p. 162 sq.

²³⁴³ C.C. Petolescu, **Dacia răsăriteană și Moesia inferioară pe timpul domniei lui Marcus Aurelius**, în **CivRomD**, p. 52-59.

²³⁴⁴ **ILS**, 9171 = **AE** 1905, 16; cf. S. Sanie, **Culte orientale în Dacia romană**. I., București, 1981, p. 258, nr. 18.

²³⁴⁵ **Macrea** 1969, p. 73.

²³⁴⁶ C.C. Petolescu, în **DaciaNS** 31, 1987, p. 157-172; *idem*, în **ZPE** 110, 1996, p. 253-258.

Antonius Cl. Alfenus Arignotus– din castre de pe cursul Oltului poartă titlul de *praepositus*, cumulând temporar comanda a câte două sau chiar trei auxiliii. Situația a fost interpretată ca efect al gravelor goluri lăsate de atacurile costoboce în corpul de comandă al trupelor auxiliare²³⁴⁷.

În acești ani sub comanda lui Fronto s-au aflat militari capabili ca A. Iulius Pompilius Piso²³⁴⁸, originar din Ephesus (Asia), legatul legiunii XIII Gemina (169 – 172) și M. Macrinus Avitus Catonius Vindex²³⁴⁹, procuratorul Daciei Malvensis din a. 169, care –cu doi ani înainte, ca *praefectus alae Ulpiae contariorum milliariae c.R.*– îi alungase pe cei 6000 obii și longobarzi care invadaseră Pannonia Superior²³⁵⁰. Un alt *vir militaris*, P. Helvius Pertinax, îndeplinea prin 169-170 o misiune procuratoriană

²³⁴⁷ *Idem*, în *CivRomD*, p. 54.

²³⁴⁸ *Piso 1993*, p. 218-224, nr. 52.

²³⁴⁹ *CIL*, VI, 1449 = *IDRE*, I, 17; cf. *Petolescu, AdmDR*, p. 902, nr. 72.

²³⁵⁰ *Cassius Dio* 71, 3, 1a; cf. A.R. Birley, *op. cit.*, p. 149 sq.

în Dacia – unde fusese transferat (*missus*) de la comanda flotei renane din Germania²³⁵¹.

Printr-un efort militar deosebit barbarii sunt respinși de către guvernatorul M. Claudius Fronto aflat în fruntea armatelor din Dacia și Moesia Superior; după cum aflăm din inscripția onorifică a lui Fronto de la Roma, generalul victorios a căzut pe front luptând contra seminiților germanice și iazygilor sarmați –*quod post aliquot secunda proelia adversum Germanos et Iazyges ad postremum pro r(e)p(ublica) fortiter pugnans ceciderit*²³⁵². Colonia Sarmizegetusa îl omagiază și ea pe marele general –originar din Pergam– înălțându-i o statuie guvernatorului pe care monumentul îl onorează ca *patronus, fortissimus dux, amplissimus praeses*²³⁵³.

²³⁵¹ H.-G. Kolbe, *Der Pertinaxstein aus Brühl*, în *BonnerJb* 162, 1962, p. 406-420 = *AE* 1963, 52 = *IDRE*, I, 197; cf. L. Balla, în *ActaDebr* 7, 1971, p. 73 sqq; A. Deman, în *Latomus* 32, 1973, p. 142 sq; *Piso* 1993, p. 122 sq.

²³⁵² *CIL*, VI, 1377 = *ILS*, 1098 = *IDRE*, I, 10.

²³⁵³ *CIL*, III, 1457 = *ILS*, 1097 = *IDR*, III/2, 90; cf. R. Ardevan, în *Sargetia* 14, 1979, p. 188.

Succesorul lui Fronto, guvernatorul Sex. Cornelius Clemens (170 – ?172)²³⁵⁴, originar din Caesarea (Mauretania), trebuie să facă față noilor atacuri ale semințiilor germanice și dacice, mai ales la frontierele nordice și nord-vestice. Cele două legiuni dacice, *leg. XIII Gemina* și *leg. V Macedonica* – implicate în toate fazele războaielor marcommanice– participă la apărarea disperată a Provinciei în anii 169 – 172 p. Chr. și apoi la începutul ofensivei romane²³⁵⁵.

Se poartă tratative, se plătesc subsidii²³⁵⁶ și, în cele din urmă, sunt așezate în Provincie grupuri de populații din *Barbaricum*. În timpul războaielor marcommanice, noile

²³⁵⁴ **Piso** 1993, nr. 22, p. 103-105.

²³⁵⁵ I. Piso, în **ActaMN** 16, 1979, p. 70 sqq; **Piso 1993**, nr. 52, p. 221(cariera lui A. Iulius Pompilius Piso, legatul leg. XIII Gemina); **Piso 2000**, p. 223.

²³⁵⁶ Studiul circulației monetare din regiunile de la vest și nord-vest de Dacia a arătat că în timpul lui Marcus Aurelius se constată o creștere a fluxului de monedă romană în spațiul extraprovincial, în Dacia fenomenul fiind invers. De aici s-a tras concluzia că o parte din monedele romane ajunse în *Barbaricum* în epoca războaielor marcommanice ar putea reprezenta stîpendii, cf. Al. Sășianu, **Moneda antică în vestul și nord-vestul României**, Oradea, 1980, p. 35.

populații războinice împinse spre *limes*-ul dacic au fost în majoritate de neam germanic²³⁵⁷ (vandali/asdingi, victoali/lacringi), din arealul culturii Przeworsk²³⁵⁸. Grupurile de barbari care se aflau în timpul războaielor marcommanice în preajma frontierelor Daciei solicitau, în majoritatea cazurilor, *receptio* (adică pământ în provincie) și subsidii²³⁵⁹.

Din cursul acestei faze a războiului avem o serie de informații privitoare la Dacia furnizate din *Istoria* lui Cassius Dio²³⁶⁰. Astfel, aflăm că în 171 p. Chr., probabil după o victorie a armatelor romane, împăratul Marcus Aurelius, aflat în Pannonia Superior, la Carnuntum, inițiază o serie de tratative cu reprezentanții unor grupuri de barbari. În fața

²³⁵⁷ M. Nagy, *The Hasdingian Vandals in the Carpathian Basin*, în *Specimina Nova* 9, 1993, 1, p. 157-184.

²³⁵⁸ K. Godlowski, „*Superiores barbari*” und die Markomannenkriege im Sichte archäologischen Quellen, în *SlovArch* 32/2, 1984, p. 332 sq; I. Stanciu, *Contribuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș*, în *EphemNap* 5, 1995, p. 141, nr. 1 (Apa), 142, nr. 8 (Boinești), 164 (Lazuri), 166 sq (Medieșul Aurit).

²³⁵⁹ **Opreanu 1998**, p. 69-82.

²³⁶⁰ D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Diss., Cluj, 2001, p. 96-98.

împăratului se înfățișează o delegație condusă de regele copil Battarios care se oferă ca, în schimbul unor subsidii să mențină liniștea la frontierele Daciei. Oferta trebuie să fi fost acceptată de către împărat pentru că în continuare Cassius Dio relatează cum tribul lui Battarios a alungat tribul condus de un „rege vecin”, Tarbos, care pătrunsese în Dacia și solicita stipendii, amenințând cu războiul²³⁶¹. Din acest pasaj rezultă că Dacia n-a fost ocolită nici în această fază de atacurile barbare și că posibilitățile reduse de apărare ale Imperiului în acești ani au făcut necesar apelul la instrumentarul diplomației pentru a putea fi asigurată securitatea provinciilor²³⁶².

În legătură cu aceste tratative poate fi pusă și o altă informație oferită de Cassius Dio care relatează despre grupuri de populații din *Barbaricum* colonizate în Imperiu – „în Dacia, în Pannonia, în Moesia și Germania și chiar în

²³⁶¹ *Cassius Dio 71, 11, 1.*

²³⁶² **Opreanu 1998**, p. 75-78.

Italia”²³⁶³-, pentru a umple golurile lăsate de război și de epidemia de ciumă despre care vorbește Orosius²³⁶⁴.

După cum aflăm în continuare din relatarea lui Cassius Dio, alte tratative cu barbarii sunt purtate în Dacia de guvernatorul Sex. Cornelius Clemens²³⁶⁵. Cei care vin să solicite stipendii și *receptio* (permisiunea de a se stabili în Provincie) sunt vandalii asdingi conduși de Rhaos și Rhaptos. Ei se oferă ca în schimbul acestor avantaje să asigure liniștea la frontierele Daciei. Deși Cassius Dio relatează că Sex. Cornelius Clemens nu le-a satisfăcut cererile, se pare că o înțelegere a existat totuși între guvernator și șefii asdingilor care, după ce își lasă familiile ca ostateci (*obsides*) sub protecția lui Clemens, atacă și cuceresc teritoriul costobocilor – probabil în 170 p. Chr.,

²³⁶³ Cassius Dio, 71, 11, 4.

²³⁶⁴ Orosius, *adv. pag.* VII, 15, 5. Cf. J.F. Gilliam, *The Plague under Marcus Aurelius*, în *American Journal of Philology* 82, 1961, p. 225-251.

²³⁶⁵ Cassius Dio, 71, 12, 1.

când costobocii erau angajați în raidul din Peninsula Balcanică.

Este posibil ca în aceste împrejurări să fi ajuns la Roma²³⁶⁶, ca ostatică predată romanilor de asdingi²³⁶⁷, regina Zia –de neam dac, fiica lui Tiatus–, soția regelui costobocilor Pieporus²³⁶⁸.

După dislocarea costobocilor din „țara” lor, vandalii asdingi pradă și în Dacia ceea ce poate indica un diferend ivit între barbari și guvernator. Cassius Dio relatează, de asemenea, că o altă seminție vandală, lacringii, temându-se ca nu cumva Clemens să-i îndrepte împotriva lor pe asdingi, îi atacă pe aceștia și îi înfrâng²³⁶⁹. Potrivit ipotezei Prof. I. Piso, este posibil ca Clemens, speriat de raidul asdingilor în

²³⁶⁶ *CIL*, VI, 1081 = *ILS*, 854 = *IDRE*, I, 69.

²³⁶⁷ N. Gostar, în *Buletinul Univ. „Babeș-Bolyai”* 1, 1956, 1-2, p. 195; I.I. Russu, în *DaciaNS* 14, 1959, p. 132.

²³⁶⁸ S. Dumitrașcu, în *Sargetia* 20, 1986-1987, p. 106-110. C. Opreanu, în *EphemNap* 4, 1994, p. 206 consideră că Pieporus ar fi domnit, ca rex amicus, cândva înainte de 170, nefiind deci implicat în conflictul cu vandalii asdingi.

²³⁶⁹ *Cassius Dio* 71, 12, 2.

Dacia să-și fi făcut din lacringi un nou aliat²³⁷⁰. Oricum, se pare că ambele triburi vandale au ajuns în cele din urmă la o înțelegere cu Imperiul, pentru că Petrus Patricius le înfățișează ca venind în ajutorul lui Marcus Aurelius²³⁷¹.

Lui Clemens i-au urmat în fruntea celor Trei Dacii guvernatorii L. Aemilius Carus (173-175)²³⁷² – un oriental din Syria-Palestina, care închină și el un altar la Sub Cununi²³⁷³, ca odinioară M. Staius Priscus –, apoi C. Arrius Antoninus (?175 –177)²³⁷⁴, originar din Cirta (Numidia); ulterior, Arrius Antoninus va governa Cappadocia și Asia, aflându-și sfârșitul, alături de Cleander, *praefectus praetorio* – ambii fiind executați în urma unui proces politic sub Commodus²³⁷⁵.

²³⁷⁰ **Piso 1993**, p. 103 sq.

²³⁷¹ *Petrus Patricius frg. 7*, în **FHG**, IV, 186.

²³⁷² **Petolescu, AdmDR**, p. 891, nr. 31; **Piso 1993**, p. 105-106, nr. 23.

²³⁷³ **CIL**, III, 1415 = **IDR**, III/3, 275.

²³⁷⁴ **Petolescu, AdmDR**, p. 891, nr. 32; **Piso 1993**, p. 106-117, nr. 24.

²³⁷⁵ **SHA**, *vita Commodi* 7, 1.

După evenimentele dramatice din anii 170 – 172 p. Chr., în cursul anului 172 romanii trec la ofensivă pe toate fronturile și pătrund adânc în *Barbaricum*. Rând pe rând vor fi învinși și obligați să încheie pace quazii și cotinii, marcomanii și nariștii, bastarnii și costobocii. Cu marcomanii și quazii au fost stabilite relații clientelare²³⁷⁶. În 172 p. Chr. Marcus Aurelius își asumă titlul triumfal *Germanicus*²³⁷⁷, iar pe monede apare legenda *Germania subiacta*.

Această a doua fază a războiului marcomanic se încheie în anul 175 p. Chr. când Marcus Aurelius încheie pace separată cu diversele populații barbare – ultimii care depun armele fiind iazygii²³⁷⁸.

După aproape 7 ani petrecuți în campanii militare, Marcus Aurelius revine la Roma unde, la 27 noiembrie 176

²³⁷⁶ *Cassius Dio* 72, 2.

²³⁷⁷ *Despre epitelele Germanicus și Sarmaticus*, cf. P. Kneissl, **Die Siegestitulatur der römischen Kaiser**, Göttingen, 1969, p. 106.

²³⁷⁸ **Mócsy 1974**, p. 186-192 pentru etapele războaielor marcomanice.

și-a celebrat al doilea triumf pentru războaiele victorioase *bellum Germanicum* și *bellum Sarmaticum*, împreună cu fiul său Commodus. Una dintre cauzele acestei întreruperi temporare a ostilităților este revolta lui Avidius Cassius în Orient²³⁷⁹.

A treia și ultima etapă a războaielor marcomannice începe în anul 177²³⁸⁰. În august 178, împăratul și fiul său Commodus părăsesc din Roma îndreptându-se spre nord, către *limes*-ul dunărean, atacat din nou de marcomanni și iazygi în sectorul pannonic. O dată cu sosirea împăratului pe frontul dunărean începe faza ofensivă a războiului purtat acum de romani în *Barbaricum*²³⁸¹.

În această perioadă în fruntea Daciilor s-a aflat consularul P. Helvius Pertinax (177-180)²³⁸². Acest *homo novus* – originar din Alba Pompeia (Italia de Nord)– s-a

²³⁷⁹ Cassius Dio 71, 16-20; **SHA, vita Marci** 24, 5-6.

²³⁸⁰ A.R. Birley, **op. cit.**, p. 198.

²³⁸¹ I. Piso, în **Tituli** 4, 1982, p. 44.

²³⁸² **Petolescu, AdmDR**, p. 891, nr. 33; **Piso 1993**, p. 117-130, nr. 25.

ilustrat ca strălucit *vir militaris* în cursul războaielor marcommanice²³⁸³. După îndeplinirea misiunii sale în Dacia, Pertinax a fost numit guvernator în Syria (180-182), Britannia (185-187) și Africa (188/189). Apoi, la începutul anului 193, Pertinax va ajunge împărat, domnind trei luni.

Dintre *procuratores Augusti Daciae Apulensis* este cunoscut P. Cominius Clemens (169-176)²³⁸⁴. În 169-170, procurator al Daciei Malvensis era M. Macrinus Avitus Catonius Vindex²³⁸⁵, viitor guvernator al Moesiei Superior în anii 173-175, mort pe front în 176. În Dacia Porolissensis era *procurator Augusti* prin 178-179 M. Valerius Maximianus²³⁸⁶, originar din Poetovio (Pannonia Superior), viitor comandant al legiunii V Macedonica (180), apoi al legiunii XIII Gemina (180 – ?182).

²³⁸³ G. Alföldy, **P. Helvius Pertinax und M. Valerius Maximianus**, în **Situla** 14-15, 1974, p. 199 sqq.

²³⁸⁴ **Petolescu, AdmDR**, p. 896, nr. 55.

²³⁸⁵ **Petolescu, AdmDR**, p. 902, nr. 72.

²³⁸⁶ **Petolescu, AdmDR**, p. 902, nr. 74; **Piso 1993**, p. 224-235, nr. 53.

În anul 179 p. Chr., după înfrângerea iazygilor, Marcus Aurelius încheie pacea cu această populație sarmatică²³⁸⁷. După cum relatează Cassius Dio, condițiile noului tratat sunt mai blânde decât cele din 175 p. Chr. Astfel, iazygii primesc permisiunea de a face comerț cu roxolanii traversând teritoriul Daciei romane²³⁸⁸, dar numai cu acordul de fiecare dată al guvernatorului Provinciei.

Între timp, la Dunărea de Mijloc au fost învinși atât marcomanii cât și quazii, trupele romane iernând în teritoriile acestora.

După moartea lui Marcus Aurelius – răpus de ciumă, în 17 martie 180, la Vindobona– se pare că tânărul împărat Commodus (17 martie 180 – 31 decembrie 192) a continuat

²³⁸⁷ *Cassius Dio* 71, 19, 2.

²³⁸⁸ *Drumul iazygilor trecea prin Porolissum, localitățile din estul Provinciei, ajungea la Angustia, trecând prin pasul Oituz în teritoriile roxolanilor, iar de acolo ducea până la Tyras, orașul de la gurile Nistrului, cf. **Cosmographia Ravennati Geographi** 177, 19. A se vedea **Macrea** 1969, p. 153 și **FHDR** II, p. 579, nota 2.*

războiul, așa cum îl sfătuisese tatăl său²³⁸⁹. Continuarea războiului –dat fiind faptul că Marcus Aurelius încheiase pacea cu sarmații în 179– însemna continuarea expedițiilor de pedepsire a unor populații germanice, precum quazii, marcomanii și burii²³⁹⁰.

Din cariera lui M. Valerius Maximianus²³⁹¹ –legat al legiunii V Macedonica– rezultă că legiunea se afla sub comanda sa pe front în prima parte a anului 180²³⁹², care coincide cu perioada decisivă a acestui război (*expeditio Germanica secunda*)²³⁹³.

Afectate de aceste operațiuni militare, semințiile germanice vin, rând pe rând, la tratative²³⁹⁴. Printre barbarii sosiți la tratative erau și burii; aceștia, după ce acceptaseră

²³⁸⁹ G. Alföldy, **Der Friedensschluß des Kaisers Commodus mit dem Germanen**, în *Historia* 20, 1971, p. 105 sqq.

²³⁹⁰ *Ibidem*, p. 104 sq.

²³⁹¹ **Piso 1993**, p. 224-235 (mai ales p. 233 sq), nr. 53.

²³⁹² **Bărbulescu, LegVMac**, p. 63; **Piso 2000**, p. 215.

²³⁹³ A. Mócsy, în *RE Suppl. IX* (1961), col. 561; **Mócsy 1974**, p. 191.

²³⁹⁴ *Cassius Dio 72, 2, 1 sq.*

în 178 p. Chr. o alianță cu Imperiul, și-au schimbat curând atitudinea, continuând ostilitățile până în 180 –o *expeditio Burica* este atestată epigrafic²³⁹⁵-, când au fost înfrânți și obligați la *deditio*²³⁹⁶. Tratatul cu burii – încheiat probabil de guvernatorul Daciei C. Vettius Sabinianus (180 -? 182)²³⁹⁷, în numele împăratului Commodus²³⁹⁸- prevedea, după uzanțele obișnuite, cu luarea de ostateci (*obsides*), iar burilor li se interzice accesul la o distanță de 40 de stadii (7,4 km) de provincia Dacia²³⁹⁹.

În contextul acestor tratative de pace, Cassius Dio menționează că guvernatorul Sabinianus a avut de rezolvat un alt eveniment provocat de deplasarea unui grup masiv de barbari („12 000 de daci din vecinătate”) care –alungați de

²³⁹⁵ *CIL*, III, 5937.

²³⁹⁶ Cassius Dio 72, 3, 1.

²³⁹⁷ **Petolescu, AdmDR**, p. 891 sq, nr. 34; **Piso 1993**, p. 131-137, nr. 26.

²³⁹⁸ Pentru formularea ó αὐτός Σαβινιανός, a se vedea **Piso 1993**, p. 135.

²³⁹⁹ Cassius Dio 72, 3, 1-2. A se vedea **Stein 1944**, p. 50; F. Grosso, **La lotta politica al tempo di Commodo**, Torino, 1964, p. 461 sqq; **Macrea 1969**, p. 76; **Opreanu 1998**, p. 76.

alți barbari din locurile lor de baștină- s-au apropiat de *limes*-ul Daciei²⁴⁰⁰. Acești daci, care amenințau să se alieze cu alți barbari (*τοιῖς ἄλλοις*), presau frontiera solicitând *receptio* în Dacia. Guvernatorul Sabinianus pare să fi restabilit situația printr-o intervenție militară –după cum aflăm de la Cassius Dio (*ὀπηγάγετο*)–, după care a încheiat pacea care presupunea așezarea celor 12 000 de daci în Provincie²⁴⁰¹. Chiar dacă deocamdată lipsesc datele care să permită identificarea arheologică în Dacia romană a acestui grup considerabil de daci din afară, s-a presupus²⁴⁰² că această așezare a unor barbari în provincia carpatică poate fi pusă în legătură cu colonizările menționate de Cassius Dio (71, 11, 4) în Imperiu –„în Dacia, în Pannonia, în Moesia și Germania și chiar în Italia”–, colonizări menite să umple golurile demografice lăsate de război și de ciumă.

²⁴⁰⁰ Cassius Dio 73, 3, 3.

²⁴⁰¹ **Opreanu 1998**, p. 76 sq.

²⁴⁰² D. Ruscu, **Provincia Dacia în istoriografia antică**, Diss., Cluj, 2001, p. 103.

După ce încheie pacea cu semințiile barbare, punând astfel capăt unui îndelungat și epuizant război²⁴⁰³, Commodus se reîntoarce la Roma. Însă la frontiere pacea nu durează prea mult. Curând izbucnesc –după cum aflăm din sursele literare²⁴⁰⁴- o serie de incidente și conflicte de frontieră, probabil nu foarte serioase.

Pentru Dacia, deceniul nouă n-a fost lipsit nici el de frământări. Astfel, de la Cassius Dio²⁴⁰⁵ aflăm despre luptele purtate împotriva dacilor liberi de la nordul Daciei prin anii 183-184 p. Chr²⁴⁰⁶. Aceste războaie sunt purtate cu succes de *legati* lui Commodus, viitori împărați: Pescennius Niger în calitate de guvernator (*legatus Augusti pro praetore*)²⁴⁰⁷ și D.

²⁴⁰³ G. Alföldy, *Der Friedensschluß des Kaisers Commodus mit den Germanen*, în *Historia* 20, 1971, p. 84 sqq.

²⁴⁰⁴ Cassius Dio 72, 8, 1; *SHA, vita Commodi* 13, 5.

²⁴⁰⁵ Cassius Dio 72, 8, 1

²⁴⁰⁶ F. Grosso, *op. cit.*, p. 519. J. Fitz, *A Military History of Pannonia from the Marcomman Wars to the Death of Alexander Severus (180-235)*, în *ArchHung* 14, 1962, p. 86 sqq datează războaiele cu sarmații și cu dacii liberi prin 185-186 p. Chr.

²⁴⁰⁷ *Petolescu, AdmDR*, p. 892, nr. 36; *Piso 1993*, nr. 27, p. 137 sqq.

Clodius Albinus ca *legatus Augusti*, probabil în fruntea legiunii V Macedonica²⁴⁰⁸.

Este foarte probabil ca Niger să fi îndeplinit funcția de guvernator al Daciei prin anii ?182 – ?183/184²⁴⁰⁹, iar Albinus pe cea de legat al legiunii V Macedonica, prin anii ? 182 – ?184²⁴¹⁰. *Procuratores Augusti Daciae Apulensis* sub Commodus au fost C. Sempronius Urbanus (182-185)²⁴¹¹ – originar din Singili Barbensium (Baetica) –, T. Claudius Xenophon²⁴¹² și Aelius Apollinaris²⁴¹³. Două inscripții din Napoca²⁴¹⁴ menționează doi procuratori financiari ai Daciei Porolissensis – C. Valerius Catulinus²⁴¹⁵ și Aelius Constans²⁴¹⁶.

²⁴⁰⁸ G. Alföldy, în *Bonner Historia Augusta Colloquium*, Bonn, 1966-1967, p. 26 sq; **Piso 1993**, nr. 68, p. 267-269.

²⁴⁰⁹ **Piso 1993**, nr. 27, p. 137-141.

²⁴¹⁰ **Piso 1993**, nr. 68, p. 302.

²⁴¹¹ I. Piso, în *ZPE* 50, 1983, p. 237 sq.

²⁴¹² **Petolescu, AdmDR**, p. 897, nr. 57.

²⁴¹³ **Petolescu, AdmDR**, p. 897, nr. 58.

²⁴¹⁴ **CIL**, III, 857, 865.

²⁴¹⁵ **Petolescu, AdmDR**, p. 903, nr. 75.

²⁴¹⁶ **Petolescu, AdmDR**, p. 903, nr. 76.

Despre luptele duse contra dacilor liberi de *legati* lui Commodus relatează și *Historia Augusta* (*vita Commodi* 13, 5), pasajul respectiv fiind plasat într-un context mai larg din biografia împăratului (*vita Commodi* 13, 5 – 14, 3), care are drept subiect *neglegentia* lui Commodus²⁴¹⁷. Din păcate *Historia Augusta* nu ne oferă mai multe amănunte despre conflictele cu dacii liberi.

Climatul de insecuritate generat de luptele cu barbarii de la frontiere este ilustrat și de cele 7 tezaure monetare (3 în Transilvania și 4 în Oltenia) încheiate cu monede emise de Commodus: Apulum²⁴¹⁸, Dumbrăvioara–Reghin²⁴¹⁹, Cristurul Secuiesc²⁴²⁰, Drăghiceni²⁴²¹ (jud. Olt), Slatina²⁴²², Butoiești²⁴²³ (jud. Mehedinți) și Gârla Mare²⁴²⁴

²⁴¹⁷ D. Ruscu, *op. cit.*, p. 104.

²⁴¹⁸ C. Găzdac, în *Revista Bistriței* 9, 1995, p. 133-144.

²⁴¹⁹ *Idem*, în *EphemNap* 4, 1994, p. 177-191.

²⁴²⁰ E. Chirilă, în *SCN* 3, 1960, p. 431.

²⁴²¹ Gh. Popilian, I. Stan Mircești, în *SCN* 9, 1989, p. 40-42.

²⁴²² C. Preda, în *Historica* 3, 1974, p. 89; *Tudor 1978*, p. 129.

²⁴²³ Gh. Popilian, I. Stan Mircești, în *SCN* 9, 1989, p. 37 sqq.

²⁴²⁴ C. Preda, în *Historica* 3, 1974, p. 67-91.

(jud. Mehedinți). Potrivit repartiției choro–cronologice aceste depozite monetare nu reprezintă orizonturi de tezaurizare²⁴²⁵. Prin urmare, ascunderea unora dintre aceste tezaure ar fi putut fi determinată de unele evenimente istorice de importanță locală sau cauze de ordin personal²⁴²⁶. Aceeași stare de nesiguranță o întâlnim și în spațiul extraprovincial –în Moldova²⁴²⁷ și Muntenia²⁴²⁸– bulversat de deplasările unor seminiții barbare.

Rămâne o problemă deschisă relatarea *Historiei Augusta* privitoare la acei *recusantes provinciales* în Dacia²⁴²⁹.

Știrea consemnează că prin anii 185 – 186 s-au produs în Dacia²⁴³⁰, ca și în alte provincii²⁴³¹, tulburări provocate de

²⁴²⁵ C. Găzdac, în *EphemNap* 4, 1994, p. 183.

²⁴²⁶ *Ibidem*, p. 184.

²⁴²⁷ B. Mitrea, în *SCIV* 7, 1956, 1-2, p. 159-173; V. Mihăilescu-Bîrliba, în *MemAntiq* 2, 1970, p. 286.

²⁴²⁸ C.C. Petolescu, în *Apulum* 7/1, 1968, p. 457; C. Preda, în *SCN* 9, 1989, p. 34.

²⁴²⁹ *SHA, vita Commodi* 13, 5-6: ... Pannoniae quoque compositae et Britannia et in Germania et in Dacia imperium eius (sc. Commodi) recusantibus provincialibus.

²⁴³⁰ *Macrea 1969*, p. 76; *Piso 1993*, p. 140; *Bărbulescu 1998*, p. 70.

²⁴³¹ *Despre revoltele din Germania și Gallia*, cf. G. Alföldy, *Bellum desertorum*, în *BonnerJb* 171, 1971, p. 367 sqq.

atitudinea ostilă a provincialilor împotriva împăratului; în cele din urmă, rebelii au fost aduși la ascultare de armată²⁴³². Tulburările din Dacia au fost comparate cu revolta din Germania –acel *bellum desertorum* menționat de Herodian (I, 10, 1-7) și în *Historia Augusta (vita Commodi 16, 2)*²⁴³³.

Revolta populației provinciale din Dacia pare să fi avut loc în timpul guvernării extrem de severe a lui L. Vespronius Candidus (183/184 – 184/185)²⁴³⁴ – însărcinat în acea vreme cu reprimarea revoltei. Probabil că în aceste împrejurări fidelitatea legiunii V Macedonica față de împărat a fost răsplătită prin acordarea epitetelor *p(ia) c(onstans)*²⁴³⁵. Guvernarea aspră a lui Vespronius Candidus și resentimentele pe care le va fi trezit în rândul soldaților, a

²⁴³² **SHA, vita Commodi 13, 5-6:** ... quae omnia ista per duces sedata sunt.

²⁴³³ *Despre legătura dintre cele două evenimente: L. Balla, Recusantes provinciales in Dacia, în Oikumene 1, 1976, p. 192; Piso 1993, p. 140.*

²⁴³⁴ **Piso 1993, p. 140, 143.**

²⁴³⁵ *E. Ritterling, în RE XII,2 (1925), col. 1580, s.v. legio; Bărbulescu, LegVMac, p. 26; Piso 2000, p. 215 și nota 117.*

făcut posibilă stabilirea unei relații între revolta din Dacia împotriva lui Commodus și un episod ulterior, petrecut în 193 în contextul luptei pentru tron dintre Didius Iulianus și Septimius Severus, când Vespronius Candidus –trimis de senat pentru a crea o diverssiune în armata severiană– a fost aproape linșat de soldați²⁴³⁶.

Așadar, revolta provincialilor din Dacia –la care au participat foarte probabil și soldați, activi sau dezertori– trebuie să fi fost o consecință a perioadei dificile pe care o traversase Provincia în timpul războaielor marcommanice²⁴³⁷, dar și a domniei nefericite care a urmat. Tulburările sociale vor fi fost generate de factori diverși: climatul de insecuritate provocat de luptele cu barbarii de la frontiere și de slăbirea disciplinei militare, creșterea

²⁴³⁶ *SHA, vita Iuliani* 5, 5-6: ... Vespronius Candidus, vetus consularis, olim militibus invisus ob durum et sordidum imperium. *Asocierea celor două episoade la Piso 1993*, p. 143; *Piso 2000*, p. 215. Din această perspectivă pare verosimil ca la revolta împotriva lui Commodus să fi participat și soldați, activi sau dezertori, ceea ce ar explica reacția legionarilor câțiva ani mai târziu, împotriva lui Vespronius Candidus.

²⁴³⁷ L. Balla, în *Oikumene* 1 1976, p. 187.

presiunii fiscale a statului ș.a., cărora li se adăugau ravagiile produse de ciuma care decimase populația Imperiului²⁴³⁸.

După sfârșitul războaielor marcommanice, Dacia traversează –în timpul lui Commodus– o altă perioadă destul de agitată, luptele cu barbarii „de dincolo de frontiere” și, mai ales, revolta populației provinciale, vădind o stare de relativă insecuritate²⁴³⁹.

7.4. Dacia în epoca Severilor

După asasinarea lui Commodus (31 decembrie 192) și după cele câteva luni de domnie a împăraților P. Helvius Pertinax (1 ianuarie – 28 martie 193) și Didius Iulianus (28 martie – 1 iunie 193), la 9 aprilie 193 Septimius Severus este

²⁴³⁸ R.P. Duncan-Jones, *The impact of the Antonine plague*, în *JRA* 9, 1996, p. 108-136.

²⁴³⁹ *Macrea* 1969, p. 76-77; D. Ruscu, *op. cit.*, p. 106.

proclamat împărat la Carnuntum de armata din provinciile dunărene²⁴⁴⁰.

Cu aceasta se instaurează dinastia Severilor (193 – 235), ultima perioadă mai îndelungată de pace și prosperitate din istoria Imperiului roman²⁴⁴¹. Sub dinastia Severilor se încearcă stoparea declinului Imperiului printr-o serie de reforme administrative și de conducere²⁴⁴². Sub Septimius Severus (193-211)²⁴⁴³, Principatul devine o veritabilă monarhie militară. Avântul general al societăților provinciale la începutul secolului III se întemeiază pe starea de pace care a domnit la frontiere.

La Dunărea de Mijloc și de Jos sistemul de relații diplomatice (de *amicitia*) impus barbarilor după războaiele

²⁴⁴⁰ A.R. Birley, ***The coup d'état of the Year 193***, în ***BonnerJb*** 169, 1969, p. 272 sq.

²⁴⁴¹ A. Calderini, ***I. Severi. La crisi dell'impero nel III secolo***, Bologna, 1949.

²⁴⁴² M. Hammond, în ***Harvard Studies in Classical Philology*** 51, 1940, p. 137-173.

²⁴⁴³ A.R. Birley, ***Septimius Severus. The African Emperor***, London, 1971.

marcommanice a funcționat și sub Severi, menținându-se, de altfel, până către mijlocul secolului al III-lea²⁴⁴⁴. Pentru Dacia, epoca Severilor a reprezentat o perioadă de relativă liniște și prosperitate, lumea barbară fiind încă marcată de înfrângerile militare suferite, ca și de succesele diplomatice ale Imperiului din timpul lui Marcus Aurelius și Commodus²⁴⁴⁵

În Dacia, domnia lui Septimius Severus coincide cu refacerea Provinciei după războaiele marcomannice²⁴⁴⁶. Sub Septimius Severus, numărul localităților cu statut urban din Dacia se dublează față de epoca anterioară, fapt ce corespunde perfect cu avântul societății provinciale la începutul secolului III²⁴⁴⁷. Înflorirea Provinciei, economic și cultural, sub Septimius Severus, se sprijină pe starea de pace care a domnit în Dacia și la frontierele sale.

²⁴⁴⁴ **Mócsy 1974**, p. 193-200.

²⁴⁴⁵ **Opreanu 1998**, p. 83-86.

²⁴⁴⁶ **Macrea 1969**, p. 78-106; **Bărbulescu 1998**, p. 58.

²⁴⁴⁷ **Macrea 1969**, p. 78-79, 91-94.

La începutul domniei lui Septimius Severus²⁴⁴⁸ Dacia se afla sub guvernarea consularului Q. Aurelius Polus Terentianus (?192 – 194/195)²⁴⁴⁹, iar apoi sub cea a lui P. Septimius Geta (194/195 – ?197)²⁴⁵⁰, fratele împăratului. De la început Provincia a fost de partea lui Septimius Severus²⁴⁵¹, vexilațiile celor două legiuni din Dacia luptând pentru cauza lui Severus pe toate fronturile războiului civil.

Astfel, în 193 vexilații din legiunile XIII Gemina și V Macedonica îl însoțesc pe Severus în campania din Italia²⁴⁵² împotriva lui Didius Iulianus și apoi, în 193-195, în Orient, împotriva lui Pescennius Niger (aprilie 193 – iunie 194), probabil sub comanda lui Ti. Manilius Fuscus²⁴⁵³, în calitate de *praepositus*²⁴⁵⁴. În 196, atunci când armatele lui Severus s-

²⁴⁴⁸ A.R. Birley, în **BonnerJb** 169, 1969, p. 250 sqq.

²⁴⁴⁹ **Piso 1993**, nr. 30, p. 145-150.

²⁴⁵⁰ **Piso 1993**, nr. 31, p. 150-156.

²⁴⁵¹ A.R. Birley, în **BonnerJb** 169, 1969, p. 261 sqq.

²⁴⁵² **Halfmann1986**, p. 216.

²⁴⁵³ *Despre cariera lui Ti. Manilius Fuscus, legat al legiunii XIII Gemina prin anii 191-193*, cf. **Piso 1993**, nr. 57, p. 244-248.

²⁴⁵⁴ L. Balla, **Prosopographia Dacica (III)**, în **ActaDebr** 9, 1973, p. 101.

au întors din Orient, Ti. Claudius Claudianus²⁴⁵⁵ a fost numit în fruntea vexilațiilor celor două legiuni²⁴⁵⁶ –*praepositus vexillationum Daciscarum*²⁴⁵⁷ – pe care le conduce în campania împotriva lui Clodius Albinus (iarna 195 – februarie 197), încheiată cu victoria de la Lugdunum (19 februarie 197). După bătălia de la Lugdunum, vexilațiile legiunilor dacice se reîntorc în Provincie, poate sub comanda unui *tribunus militum laticlavus*, căci Ti. Claudius Claudianus fusese numit guvernator al Pannoniei Inferior²⁴⁵⁸.

O altă informație ne este furnizată de o inscripție de la Roma înălțată în cinstea lui L. Fabius Cilo de Ti. Claudius

²⁴⁵⁵ Despre cariera acestui personaj, legat al legiunii V Macedonica prin 194/195–196, cf. **Bărbulescu, LegVMac**, p. 63-64, nr. 2; **Piso 1993**, nr. 69, p. 270-276.

²⁴⁵⁶ Aceste vexilații erau alcătuite din 4000 de soldați din cele două legiuni dacice (câte 2000 din fiecare legiune) și din trupe auxiliare, cf. I. Piso, în **Epigraphica-Travaux**, Bucurest, 1977, p. 174 sq.

²⁴⁵⁷ **CIL**, VIII, 5349 = **AE** 1977, 858 = **IDRE**, II, 434 (Africa proconsularis – Calama); **CIL**, VIII, 7978 = **ILS**, 1147 = **IDRE**, II, 441 (Numidia–Rusicade).

²⁴⁵⁸ I. Piso, în **Epigraphica-Travaux**, 1977, p. 174-175; **Piso 1993**, p. 274.

Ambrelianus, *centurio leg. V Macedonicae*²⁴⁵⁹. Centurionul Ambrelianus²⁴⁶⁰ a luptat în două rânduri sub comanda lui L. Fabius Cilo: mai întâi în 193, pe când Cilo în calitate de *praepositus vexillation(ibus) Perinthi pergentib(us)* a apărat orașul Perinth (Thracia) împotriva partizanilor lui Pescennius Niger; a doua oară în 196-197, în timpul războiului contra lui Clodius Albinus, când consularul deținea o comandă extraordinară –*dux vexill(ationum) per Italiam exercitus Imp(eratorum) Severi Pii Pertinacis Aug(usti) et M. Aureli Antonini Aug(usti)*²⁴⁶¹.

Fidelitatea politică a provinciei Dacia și a legiunilor sale a fost răsplătită de Septimius Severus prin acordarea unor însemnate beneficii. Cele mai importante favoruri au fost acordate în 197 p. Chr. legionarilor de la Apulum unde –pe lângă *colonia Aurelia Apulensis*, înzestrată acum cu *ius*

²⁴⁵⁹ **CIL**, VI, 1408 = **ILS**, 1141 = **IDRE**, I, 12 (Roma).

²⁴⁶⁰ **Bărbulescu, LegVMac**, p. 69, nr. 5.

²⁴⁶¹ C.C. Petolescu, **IDRE**, I, 12. Despre evenimente, a se vedea A. Birley, **Septimius Severus. The African Emperor**, London, 1971, p. 172 sqq.

Italicum– a fost fundat un al doilea oraș, *municipium Septimium Apulum*, în imediata vecinătate a castrului²⁴⁶², și legionarilor de la Potaissa prin ridicarea la rang de municipiu a aglomerației civile crescută în jurul castrului potaissens – parțial identică cu canabele legiunii²⁴⁶³. Promovarea neașteptat de rapidă a Potaissei la rang colonial se explică probabil prin dorința lui Severus de a acorda și veteranilor legiunii V Macedonica avantaje similare celor ale veteranilor de la Apulum²⁴⁶⁴, care beneficiau de vecinătatea unui *municipium* și a unei *colonia*. Participarea –foarte probabilă– a vexilațiilor dacice la al doilea război parthic (197-199) al lui Septimius Severus²⁴⁶⁵, soldat cu cucerirea Ctesiphonului (198) și cu constituirea noii provincii Mesopotamia, va fi constituit pentru împărat prilejul de a

²⁴⁶² Al. Diaconescu, I. Piso, în **PolEdil I**, p. 71-72, 78, fig. 3.

²⁴⁶³ **Ardevan 1998**, p. 47 sqq. Pentru datare, a se vedea I. Piso, în **Tyche** 6, 1991, p. 156, nota 125.

²⁴⁶⁴ **Ardevan 1998**, p. 58-61; **Piso 2000**, p. 216.

²⁴⁶⁵ D.L. Kennedy, în Ph. Freeman, D. Kennedy (eds.), **The Defence of the Roman and Byzantine East** (BAR 297), London, 1986, p. 402 sq; Pentru datare, cf. **Halfmann 1986**, p. 217, 220.

„corecta” –în beneficiul legionarilor de la Potaissa– decizia inițială²⁴⁶⁶.

Tot sub Septimius Severus unele castre de pământ sunt refăcute în piatră²⁴⁶⁷, iar castrele legionare beneficiază de noi edificii²⁴⁶⁸. Mai multe monumente onorifice sunt dedicate în Dacia²⁴⁶⁹ împăratului și fiilor săi, Caracalla (M. Aurelius Antoninus) și Geta.

Cât privește cronologia consularilor care s-au aflat în fruntea celor Trei Dacii sub Severus, după mandatul lui Septimius Geta, persistă câteva incertitudini. Prin anii 200 – 202/203 în fruntea Provinciei se afla L. Octavius Iulianus²⁴⁷⁰, originar din Hadrumentum (Africa). Acestui african i-au

²⁴⁶⁶ **Piso 2000**, p. 216.

²⁴⁶⁷ **CIL**, III, 14485a = **ILS** 9179 = **IDR**, II, 174 (Bumbești).

²⁴⁶⁸ **CIL**, III, 14479 = **IDR**, III/5, 426 (Apulum); **CIL**, III, 876 (Potaissa).

²⁴⁶⁹ **CIL**, III, 905 (Potaissa); **CIL**, III, 1127 = **IDR**, III/5, 427 (Apulum); **IDR**, III/3, 56 (Micia); **IDR**, II, 497 (Slăveni); **CIL**, III, 7647 (Dretea); **IDR**, III/3, 213 (Rapoltul Mare).

²⁴⁷⁰ **Petolescu, AdmDR**, p. 893, nr. 41; **Piso 1993**, p. 159-161, nr. 33.

urmat L. Pomponius Liberalis (202/203 – ?205)²⁴⁷¹; Claudius Gallus (?205/206 – 207/208)²⁴⁷² originar din Numidia, frate sau rudă cu Ti. Claudius Claudianus²⁴⁷³; C. Iulius Maximinus (208 – ?210)²⁴⁷⁴, originar, probabil, din Thracia. În ceea ce privește mandatul lui Mevius Surus, originar din Lambaesis (Numidia), acesta este plasat fie în 205²⁴⁷⁵, fie, mai devreme, prin 198-199²⁴⁷⁶. La fel, misiunea lui Ti. Iulius Pollienus Auspex –originar din Italia sau, eventual, Gallia– în Dacia este plasată fie prin 197-200²⁴⁷⁷, fie abia prin 225-227²⁴⁷⁸.

Numărul mare al africanilor sosiți în Dacia în posturi de conducere din administrație și armată sub Septimius

²⁴⁷¹ **Petolescu, AdmDR**, p. 893 sq, nr. 42; **Piso 1993**, p. 161 sq, nr. 34.

²⁴⁷² **Petolescu, AdmDR**, p. 894, nr. 44; **Piso 1993**, p. 162-166, nr. 35.

²⁴⁷³ W. Eck, **Miscellanea prosopographica**, în **ZPE** 42, 1981, p. 254 sqq.

²⁴⁷⁴ **Petolescu, AdmDR**, p. 894, nr. 45; **Piso 1993**, p. 166-168, nr. 36.

²⁴⁷⁵ **Petolescu, AdmDR**, p. 894, nr. 43.

²⁴⁷⁶ **Piso 1993**, p. 156-159, nr. 32.

²⁴⁷⁷ **Petolescu, AdmDR**, p. 893, nr. 40.

²⁴⁷⁸ **Piso 1993**, p. 186-192, nr. 41.

Severus –gubernatorii P. Septimius Geta, L. Octavius Iulianus, Claudius Gallus și Mevius Surus, *legati legionis XIII Gemina* Q. Caecilius Laetus²⁴⁷⁹, Q. Marcius Victor Felix Maximillianus²⁴⁸⁰ și A. Terentius Pudens Uttedianus²⁴⁸¹, ori comandantul legiunii V Macedonica, Ti. Claudius Claudianus²⁴⁸²– este de pus în legătură cu originea africană a împăratului²⁴⁸³.

Dintre *procuratores Augusti Daciae Apulensis* în timpul lui Septimius Severus sunt cunoscuți [...]ronius Antonianus (cca. 195-198)²⁴⁸⁴, T. Cornasidius Sabinus (cca. 200)²⁴⁸⁵, L. Octavius Felix²⁴⁸⁶ (sub Septimius Severus și Caracalla) și Herennius Gemellinus (cca. 205)²⁴⁸⁷, care a

²⁴⁷⁹ **Piso 1993**, p. 248 sq, nr. 58.

²⁴⁸⁰ **Piso 1993**, p. 250 sq, nr. 59.

²⁴⁸¹ **Piso 1993**, p. 251-253, nr. 60.

²⁴⁸² **Piso 1993**, p. 270-276, nr. 69.

²⁴⁸³ M. Bărbulescu, **Africa e Dacia. Gli influssi africani nella religione romana della Dacia**, în *L'Africa romana* (Atti del X Convegno di studio Oristano, 11-13 dicembre 1992), Sassari, 1993, p. 1138.

²⁴⁸⁴ I. Piso, în **ZPE** 50, 1983, p. 238 sq; **Petolescu, AdmDR**, p. 897, nr. 59.

²⁴⁸⁵ **Petolescu, AdmDR**, p. 898, nr. 60.

²⁴⁸⁶ **Petolescu, AdmDR**, p. 898, nr. 61.

²⁴⁸⁷ **Petolescu, AdmDR**, p. 898, nr. 62.

îndeplinit și funcția de vicar al consularului (*agens vice praesidis*), asigurând temporar interimatul²⁴⁸⁸. Ca procuratori financiari ai Daciei Porolissensis sunt cunoscuți în aceeași perioadă M. Cocceius Genialis²⁴⁸⁹ (cca. 200), P. Aelius Sempronius Lycinus²⁴⁹⁰ și C. Publicius Antonius Probus²⁴⁹¹, cândva în intervalul 198-209.

După moartea lui Septimius Severus –survenită la Eburacum (astăzi York) în Britannia, la 4 februarie 211– „diarhia” celor doi fii ai săi durează numai un an, Caracalla asasinându-l pe Geta în februarie 212²⁴⁹² și rămânând singur împărat.

Caracalla (211-217) – continuând programul tatălui său de sprijinire a armatei²⁴⁹³– va acorda o atenție

²⁴⁸⁸ I. Piso, în *Chiron* 8, 1978, p. 520; *idem*, în *ZPE* 50, 1983, p. 250.

²⁴⁸⁹ *Petolescu, AdmDR*, p. 903 sq, nr. 78.

²⁴⁹⁰ *Petolescu, AdmDR*, p. 903, nr. 77.

²⁴⁹¹ *Petolescu, AdmDR*, p. 904, nr. 79.

²⁴⁹² G. Alföldy, *Der Sturz des Kaisers Geta und die antike Geschichtsschreibung*, (BHAC 1970), Bonn, 1972, p. 19 sqq.

²⁴⁹³ E. Birley, *Septimius Severus and the Roman Army*, în *EpSt* 8, 1969, p. 63 sqq; R.E. Smith, *The Army Reforms of Septimius Severus*, în *Historia* 21, 1972, p. 481-499.

deosebită trupelor și sistemului defensiv, preocupându-se de starea frontierelor Provinciei, cu ocazia vizitei sale în Dacia. Eveniment politic important în viața Provinciei, vizita lui Caracalla în Dacia se petrece în anul 214²⁴⁹⁴, în cursul călătoriei spre Orient în vederea expediției contra parților. Sursele literare (*Casius Dio* 78, 13, 2; *Herodian* 4, 7, 2; *Historia Augusta, vita Caracallae* 5, 4) relatează despre inspecția și reorganizarea garnizoanelor de la Dunăre. Această informație se confirmă în cazul Daciei prin datele arheologice, care indică o consolidare a sistemului defensiv al Provinciei²⁴⁹⁵.

²⁴⁹⁴ Pentru datarea vizitei în Dacia în 214, cf. W. Reusch, **Der Historische Wert der Caracallavita in den Scriptoribus Historiae Augustae** (*Klio*, Bhft. 24), Leipzig, 1931, p. 34; M. Macrea, în **SCIV** 8, 1957, p. 222 sqq; J. Fitz, **When was Caracalla in Pannonia and Dacia ?**, în *ActaArhHung* 17, 1962, p. 202-205; A. Bodor, **Împăratul Caracalla în Dacia**, în *OmCD*, p. 39 sqq; **Halfmann 1986**, p. 223 sq; **Piso 1993**, p. 176; **Opreanu 1998**, p. 83; D. Ruscu, **op. cit.**, p.109. Pentru încercarea de a data evenimentul în 213, cf. C. Daicoviciu, în *StCl* 7, 1965, p. 238 sqq.

²⁴⁹⁵ **Macrea 1969**, p. 224; N. Gudea, **Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obermoesischen Donaulinie von Trajan bis Aurelian**, în *ANRW* II.6, 1977, p. 866.

Din *Historia Augusta (vita Caracallae 5, 4)* aflăm că împăratul și-a întrerupt călătoria spre Orient pentru a se opri o perioadă în Dacia, ceea ce sugerează că la frontiera Provinciei au survenit tulburări, pe care Caracalla a fost nevoit să le rezolve²⁴⁹⁶. Sursele epigrafice atestă prezența lui Caracalla și a mamei sale mai cu seamă în Dacia Porolissensis și la Porolissum²⁴⁹⁷, ceea ce indică un pericol ivit la frontiera nord-vestică a Daciei.

Din relatarea lui Cassius Dio (77, 20, 3) aflăm că împăratul a izbutit să-i învrăjbească pe vandali și pe marcomanni, iar Gaiobomarus, regele quazilor (care va fi încălcat înțelegerea de *amicitia* cu împăratul), adus în fața tribunalului lui Caracalla, a fost executat²⁴⁹⁸. Însă acest episod este de pus în legătură cu prezența împăratului în

²⁴⁹⁶ A. Bodor, în **OmCD**, p. 39 sq; **Opreanu 1998**, p. 83.

²⁴⁹⁷ M. Macrea, în **SCIV** 8, 1957, p. 215 sqq.

²⁴⁹⁸ **Opreanu 1998**, p. 83 sq presupune un conflict iscat între quazi și Imperiu.

Pannonia²⁴⁹⁹; cu acest prilej, Caracalla a reorganizat cele două Pannonii, castrul legionar de la Brigetio fiind atribuit Pannoniei Inferior. De asemenea, în legătură cu negocierile duse în 214 cu barbarii din nordul provinciilor Pannonia și Dacia, precum și cu intervenția militară romană în regiune ar putea fi puse două inscripții din Pannonia Inferior²⁵⁰⁰ care atestă un conflict cu dacii liberi²⁵⁰¹ și un tălmăci de limbă dacică –M. Ulpus Celerinus, *interpret Dacorum*–, angajat civil (*salariarius*) al comandamentului legiunii I Adiutrix de la Brigetio²⁵⁰².

Unica informație care poate fi corelată cu sejurul lui Caracalla în Dacia provine dintr-un alt pasaj al Istoriei lui Cassius Dio (78, 27, 5) unde se relatează despre conflictul cu dacii liberi (sau mai degrabă cu Δακρύγγοι –mixaj etno-

²⁴⁹⁹ J. Fitz, în *ActaArhHung* 17, 1962, p. 203; **Opreanu 1998**, p. 83.

²⁵⁰⁰ L. Barkóczy, în A. Lengyel, G.T.B. Radian (eds.), **The Archaeology of Roman Pannonia**, Budapest, 1980, p. 103.

²⁵⁰¹ **AE** 1909, 144 = **RIU**, III, 718 = **IDRE**, II, 276 (*Tatabánya*) : Aelius Iustinus, lib. leg. I Adi(utricis)..., deced(it) exp(editione) Dacisca.

²⁵⁰² **AE** 1947, p. 35 = **RIU**, II, 590 = **IDRE**, II, 273.

cultural, alcătuit din dacii liberi și din purtătorii culturii Przeworsk în nord-vestul României, adică vandali²⁵⁰³) din timpul domniei lui Macrinus; din acest pasaj rezultă că împăratul Caracalla a dus tratative cu barbarii din nord-vestul Daciei, luând ostateci de la aceștia, „sub pretextul alianței”. Prin urmare, textul lui Cassius Dio – care vorbește de *συμμαχία* – sugerează că împăratul a desfășurat la frontiera nord-vestică a Provinciilor mai degrabă o activitate diplomatică decât una militară²⁵⁰⁴.

Cu ocazia vizitei din anul 214 împăratului și mamei sale, Iulia Domna –care avea o puternică influență în conducerea Imperiului²⁵⁰⁵– li se închină numeroase monumente, mai ales în castre²⁵⁰⁶, statui și altare, la

²⁵⁰³ I. Stanciu, în *EphemNap* 5, 1995, p. 173; **Opreanu 1998**, p. 84.

²⁵⁰⁴ D. Ruscu, *op. cit.*, p. 111.

²⁵⁰⁵ Cf. în general, G. Turton, ***The Syrian Princesses. The Women who Ruled Rome A.D. 193-235***, London, 1974.

²⁵⁰⁶ Despre semnificația inscripțiilor legate de vizita în Dacia a lui Caracalla și a Iuliei Domna, a se vedea M. Macrea, ***Apărarea graniței de vest și nord-vest a Daciei pe timpul împăratului Caracalla***, în *SCIV* 8, 1957, p. 215-252.

Porolissum²⁵⁰⁷, Buciumi²⁵⁰⁸, Ilișua²⁵⁰⁹ Căței²⁵¹⁰, Gilău²⁵¹¹,
Inlăceni, Potaissa²⁵¹², Micia, Mehadia²⁵¹³, Tibiscum²⁵¹⁴ etc.
Momentul politic celebrat, vizita din 214, este atestat de
numeroasele inscripții dedicate de trupele Daciei cuplului
imperial drept mulțumire pentru grija cu care Caracalla a
tratat armata Provinciiei, după asasinarea lui Geta în anul
212.

Evident, față de împăratul care mărise substanțial
soldele și se interesa îndeaproape de viața militarilor,
atitudinea armatei nu putea fi decât extrem de binevoitoare.

²⁵⁰⁷ M. Macrea, în **SCIV** 8, 1957, p. 229, fig. 4-5 = **Tóth 1978**, p. 24, nr. 10 = **Gudea 1989**, p. 761-762, nr. 8; A. Stein, **Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus (ACMIT 5)**, Sibiu, 1942, p. 3 sq, fig. 1 = **Gudea 1989**, p. 762, nr. 10; **Gudea 1989**, p. 762 sq, nr. 12.

²⁵⁰⁸ M. Macrea și colab., în **StComSibiu** 14, 1969, p. 289 sqq = I. Piso, în **ActaMN** 15, 1978, p. 186 sq, nr. 5 = **AE** 1978, 690.

²⁵⁰⁹ **CIL**, III, 795, 796.

²⁵¹⁰ Em. Panaitescu, **Les limes dacique. Nouvelles fouilles et nouveaux résultats**, în **BSH** XV, 1929, p. 78-80.

²⁵¹¹ D. Isac, în **EphemNap** 3, 1993, p. 189-195.

²⁵¹² **CIL**, III, 7690; **Bărbulescu, LegVMac**, p. 27; M. Bărbulescu, **Das Legionslager von Potaissa (Turda)**, Zalău, 1997, p. 46.

²⁵¹³ **CIL**, III, 1565.

²⁵¹⁴ **IDR**, III/1, 128 = I. Piso, Rogozea, în **ZPE** 58, 1985, p. 214 sqq = **AE** 1987, 849.

Prezența lui Caracalla și mamei sale Iulia Domna – onorată cu epitete pompoase, precum *mater castrorum, senatusque ac patriae* – este documentată mai ales la Porolissum de mai multe inscripții, precum și de resturile a două statui imperiale care-i reprezintă călare (Caracalla) și respectiv un bust (Iulia Domna)²⁵¹⁵. Multe trupe din Dacia primesc acum epitetul *Antoniniana* de la împăratul Caracalla. Numeroase mărturii epigrafice atestă acest act de bunăvoință al împăratului, care în cazul Daciei atinge unul din cele mai ridicate procentaje din Imperiu²⁵¹⁶.

Primul guvernator al celor Trei Dacii sub Caracalla a fost Fl. Postumus (211-212)²⁵¹⁷, urmat de L. Marius Perpetuus (212 – 214/215)²⁵¹⁸, originar din Africa, și C. Iulius

²⁵¹⁵ M. Macrea, în **SCIV** 8, 1957, p. 231-234, fig. 6-12, 15.

²⁵¹⁶ J. Fitz, **Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century**, Budapest-Bonn, 1983, p. 228, tab. 58.

²⁵¹⁷ **Petolescu, AdmDR**, p. 894, nr. 46; **Piso 1993**, p. 168 sq, nr. 37.

²⁵¹⁸ **Petolescu, AdmDR**, p. 894 sq, nr. 47; **Piso 1993**, p. 169-177, nr. 38.

Septimius Castinus (215–217)²⁵¹⁹, probabil tot un african. Ca procuratori financiari ai Daciei Porolissensis sunt atestați epigrafic C. Aurelius Atilianus²⁵²⁰ și Ulpus Victor (cca. 217)²⁵²¹.

În timpul campaniei parthice²⁵²², M. Opellius Macrinus, prefectul pretoriului, pune la cale asasinarea lui Caracalla (petrecută la Carrhae, în Mesopotamia, la 8 aprilie 217) și accede astfel la puterea imperială pentru scurtă vreme (11 aprilie 217 – 8 iunie 218)²⁵²³. Suspectându-l pe guvernatorul Septimius Castinus că nu i-ar fi loial, Macrinus îl recheamă din Dacia și dispune executarea lui, în Bithynia²⁵²⁴. În fruntea celor Trei Dacii este numit apoi unul dintre apropiații împăratului, Marcus Claudius Agrippa

²⁵¹⁹ **Petolescu, AdmDR**, p. 895, nr. 48; **Piso 1993**, p. 178-182, nr. 39.

²⁵²⁰ **Petolescu, AdmDR**, p. 904, nr. 80.

²⁵²¹ **Petolescu, AdmDR**, p. 904, nr. 81.

²⁵²² *Despre implicarea lui Caracalla în conflictul dinastic dintre Artabanus V și Vologaeses V, cf. Cassius Dio 77, 12 și 78, 1; Herodian 4, 10-11.*

²⁵²³ **Kienast 1990**, p. 169 sqq.

²⁵²⁴ *Cassius Dio 78, 13, 2-3.*

(217-218)²⁵²⁵ care, anterior, în 217, guvernase Pannonia Inferior.

În timpul scurtei domnii a lui Macrinus (11 aprilie 217 – 8 iunie 218), sursele literare²⁵²⁶ consemnează tulburările provocate la frontiera nord-vestică a Provinciilor de către dacii liberi și lacringi care „au pustiit Dacia și amenințând cu războiul” au obținut eliberarea ostaticilor luați de Caracalla. Astfel, prin acest „târg” Macrinus va fi obținut retragerea barbarilor din Dacia.²⁵²⁷

La numai un an după asasinarea lui Caracalla, principesele syriene readuc la putere dinastia Severilor: Iulia Maesa, sora Iuliei Domna, reușește, la Emesa, să-l impună la tron pe nepotul ei – Varius Avitus Bassianus–, care va domni sub numele de M. Aurelius Antoninus (Heliogabalus / Elagabal) între 16 mai 218 – 11 martie 218.

²⁵²⁵ **Petolescu, AdmDR**, p. 895, nr. 49; **Piso 1993**, p. 182-186, nr. 40.

²⁵²⁶ **Cassius Dio** 78, 27, 5; cf. **Macrea 1969**, p. 90.

²⁵²⁷ **Opreanu 1998**, p. 84 sq.

În această perioadă la curtea imperială sunt atotputernice două împărătese syriene –bunica Iulia Maesa și mama Iulia Soemias. Sub Elagabal nu sunt cunoscute evenimente politico-militare deosebite în Dacia. Dintre înalții funcționari ai Provinciei este cunoscut doar un Ulpus²⁵²⁸, procurator financiar al Daciei Apulensis și vicar al guvernatorului (*agens vice praesidis*).

După asasinarea lui Elagabal (11 martie 222) în urma unei revolte a pretorienilor, istețimea politică a Iuliei Mamaea asigură tronul nevârstnicului ei fiu, Severus Alexander (11 martie 222 – 19 martie 235). Sub tutela mamei sale, Severus Alexander a dus o politică „constituțională”, încurajând instituțiile civile și redând Senatului demnitatea de altădată²⁵²⁹. Prima parte a acestei domnii coincide cu

²⁵²⁸ I. Piso, în **ZPE** 40, 1980, p. 273-282; **Petolescu, AdmDR**, p. 899, nr. 63.

²⁵²⁹ A. Jardé, **Études critiques sur la vie et le regne de Severus Alexander**, Paris, 1925.

perioada de aur a jurisprudenței romane²⁵³⁰; doi juriști celebri, Ulpianus și Paulus, lucrând în strânsă legătură cu casa imperială, au realizat marea codificare a legilor care adus în cele din urmă la *Pandectae*-le Antichității târzii. În Orient, regatul part – ajuns în 224 sub noua dinastie sassanidă – amenință frontierele romane²⁵³¹. Ofensiva romană împotriva Persiei sassanide (231-233) va fi stopată când alamanii vor începe asalturile asupra Galliei.

În timpul domniei lui Alexander Severus în Dacia continuă perioada de liniște și prosperitate instaurată de primul dintre Severi. În contextul înfloririi fără precedent a orașelor romane, *concilium Daciarum trium* se manifestă cu strălucire, semn că a dobândit o pondere mai mare în viața Provinciilor²⁵³². Pe limesul de nord al Daciei –în contextul

²⁵³⁰ Cf. în general L. Lantella, **Le opere della giurisprudenza romana nella storiografia**, Torino, 1977.

²⁵³¹ B. Campbell, **War and diplomacy: Rome and Parthia, 31 BC-AD 235**, în J. Rich, G. Shipley (eds.), **War and Society in the Roman World**, London, 1995, p. 234-240.

²⁵³² **Ardevan 1998**, p. 335.

general al consolidării frontierelor Imperiului– se înființează pe Someș, la Samum (Cășeu) o *statio*²⁵³³ condusă de *beneficiarii consularis*, cu rol de supraveghere²⁵³⁴.

La începutul domniei lui Severus Alexander, prin anii 222–225 ar putea fi plasată, eventual, misiunea consularului Ti. Iulius Pollienus Auspex²⁵³⁵ în Dacia. Către finele domniei lui Severus Alexander în fruntea Daciilor se afla guvernatorul consular Iasdius Domitianus (?–235)²⁵³⁶.

Asasinarea lui Severus Alexander și a Iuliei Mamaea la Mogontiacum (azi, Mainz), în 19 martie 235 – în cursul campaniei împotriva alamanilor–, de către soldășimea revoltată, marchează, deopotrivă, sfârșitul

²⁵³³ **Macrea 1969**, p. 92; C. Daicoviciu, **Severus Alexander și provincia Dacia**, în **Dacica**, Cluj, 1970, p. 397, nr. 3, 4, 5, 7.

²⁵³⁴ C. Opreanu, **Misiunile beneficiarilor consulari pe limesul de nord al Daciei în secolul al III-lea**, în **ActaMN** 31/I, 1994, p. 69-78.

²⁵³⁵ **Piso 1993**, p. 186-192, nr. 41.

²⁵³⁶ **Petolescu, AdmDR**, p. 895, nr. 50; **Piso 1993**, p. 192-196, nr. 42.

dinastiei Severilor și debutul epocii numită a anarhiei militare sau a „împăraților –soldați” (*Soldatenkaiser*)²⁵³⁷.

7.5. Dacia la începutul anarhiei militare din secolul III

Timp de o jumătate de secol (235–284) –pe fondul crizei generale a societății romane tradiționale²⁵³⁸– tot mai pretențioasa soldătime, stăpână acum pe destinele

²⁵³⁷ X. Lorient, *Les premières années de la grande crise du IIIe siècle: De l'avènement de Maximin le Thrace (235) à la mort de Gordien III (244)*, în *ANRW* II.2, 1975, p. 657 sqq.

²⁵³⁸ F. Altheim, *Die Krise der alten Welt im III. Jahrhundert*, München, 1943; R. MacMullen, *Roman Government's response to crisis, AD 235 –337*, New Haven, 1976; G. Alföldy, *Die Krise des römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung*, Stuttgart, 1989.

Imperiului, proclamă și detronează împărați. Asupra Imperiului se abat o serie întreagă de catastrofe: atacuri barbare devastatoare –concertate pe aproape toate frontierele – și epidemii; adversarii din secolul al III-lea nu mai sunt triburi singulare ci mari confederații tribale²⁵³⁹: francii, alamanii, confederația marcommano–cvado–sarmată și cea goto–herulo–gepidă. Acestora li se adaugă o serie de uzurpări care au scos temporar unele teritorii de sub controlul autorității centrale. La baza acestor uzurpări se afla nevoia de autoritate: când Imperiul se confrunta cu un pericol de anvergură, împăratul era prezent în zona periclitată, ceea ce conferea provincialilor sentimentul de protecție²⁵⁴⁰. Prin urmare, aceste uzurpări nu au scopul de a fragmenta Imperiul ci pe acela de a suplini nevoia de prezență a autorității imperiale în zonele de conflict²⁵⁴¹;

²⁵³⁹ A. Demandt, *Geschichte der Spätantike: Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.*, München, 1998, p. 24.

²⁵⁴⁰ F. Millar, *Emperors, Frontiers and Foreign Policy, 31 BC to AD 378*, în *Britannia* 13, 1982, p. 13.

²⁵⁴¹ J. König, *Die Gallische Usurpatoren von Postumus bis Tetricus*, München, 1981, p. 54.

bunăoară, „imperiiile” din timpul lui Gallienus au rezulat din necesitatea de a apăra zone ale Imperiului, unde împăratul nu putea să o facă²⁵⁴². În această sumbră epocă a anarhiei militare Dacia romană va traversa –începând de la mijlocul deceniului cinci– o perioadă extrem de dificilă, în concordanță cu dezastrele prin care trecea Imperiul²⁵⁴³.

Epoca „împăraților–soldați” începe cu domnia lui Maximinus Thrax (C. Iulius Verus Maximinus, 19 martie 235 –aprilie 238)²⁵⁴⁴. Proclamat împărat de la Rin, Maximinus Thrax a fost cel dintâi care –fără să fi ajuns senator– și-a croit drum din rândurile armatei către purpura imperială. Acest împărat nici n-a ajuns vreodată la Roma²⁵⁴⁵ în răstimpul domniei sale de aproape trei ani, fiind

²⁵⁴² L. De Blois, în **ANRW** II/34.4, 1998, p. 3396.

²⁵⁴³ **Macrea 1969**, p. 436-456; M. Bărbulescu, în **IstRomânilor II**, p. 91-97; P. Hügel, **Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius – Aurelian)**, Diss., Cluj, 1999.

²⁵⁴⁴ G.M. Bersanetti, **Studi sull'imperatore Massimino il Trace**, Roma, 1940.

²⁵⁴⁵ Despre opoziția senatorială, cf. K. Dietz, **Senatus contra principem. Untersuchungen zur senatorischen Opposition gegen Kaiser Maximinus Thrax**, München, 1980.

angajat în campaniile pe care le-a purtat cu succes la Rin și la Dunăre²⁵⁴⁶.

Două izvoare literare vorbesc despre războiul daco-sarmatic al lui Maximinus Thrax²⁵⁴⁷. De la sfârșitul anului 236 Maximinus Thrax a purtat oficial titlul (*cognomen ex virtute*) de *Dacicus Maximus*²⁵⁴⁸ ceea ce atestă, de asemenea, un război victorios împotriva dacilor liberi. Luându-se în considerare și faptul că împăratul a purtat și titlul de *Sarmaticus Maximus* s-a presupus că ostilitățile din 236–237 s-au desfășurat în zona de la vest și nord-vest de provincia Dacia – în aceste expediții împotriva dacilor liberi și a iazygilor, fiind implicate și legiunile pannonice²⁵⁴⁹.

²⁵⁴⁶ X. Lorient, *op. cit.*, p. 676; I. Piso, în *ZPE* 49, 1982, p. 236.

²⁵⁴⁷ Herodian VII, 2, 9; 8, 4; *SHA, vita Maximini* 13, 3.

²⁵⁴⁸ N. Gostar, *Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpicus Maximus*, în *Actes de la XIe Conférence internationale d'études classiques „Eirene”* (Cluj, 1972), București, 1975, p. 644 sq; M. Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology, AD 235-284*, Amsterdam, 1990, p. 513; *Kienast 1990*, p. 183 sq.

²⁵⁴⁹ *Macrea 1969*, p. 436 sq.

În timpul acestui împărat în fruntea Daciilor²⁵⁵⁰ sunt atestați epigrafic guvernatorii M. Cuspidius Flaminius Severus (?235 – ?236)²⁵⁵¹ și Q. Iulius Licinianus (?237 – 238)²⁵⁵². Dintre procuratorii financiari ai Daciei Apulensis este cunoscut Q. Axius Aelianus (235/236 – 238)²⁵⁵³, care a exercitat și interimatul guvernării în două rânduri (*bis vice praesidis*)²⁵⁵⁴.

Sub comanda consularului Q. Iulius Licinius vexilații din cele două legiuni dacice îl însoțesc pe Maximinus Thrax și fiul său Maximus în campania împotriva Italiei, teminată dezastruos, în aprilie 238, la Aquileia²⁵⁵⁵.

²⁵⁵⁰ I. Piso, *Maximinus Thrax und die Provinz Dazien*, în *ZPE* 49, 1982, p. 225-238.

²⁵⁵¹ *Petolescu, AdmDR*, p. 896, nr. 52; *Piso 1993*, p. 197-201, nr. 44.

²⁵⁵² *Petolescu, AdmDR*, p. 895, nr. 51; *Piso 1993*, p. 201-203, nr. 45.

²⁵⁵³ I. Piso, în *ZPE* 49, 1982, p. 233 sqq; *Petolescu, AdmDR*, p. 900, nr. 65.

²⁵⁵⁴ *CIL*, III, 1456 = *IDR*, III/2, 89 (*Sarmizegetusa*).

²⁵⁵⁵ I. Piso, în *ZPE* 49, 1982, p. 235-238; *Piso 1993*, p. 202 sq.

Asasinarea celor doi împărați în aprilie 238, în timpul asediului Aquileei, și baia de sânge făcută în rândul partizanilor lui Maximinus Thrax, se înscrie într-o serie de violențe care au marcat efemerele domnii ale dramaticului an 238: Gordianus I și fiul său Gordianus II (ian./febr. – martie 238), apoi co-împărații Pupienus și Balbinus (martie – iunie 238). În cele din urmă, tânărul de numai 13 ani M. Antoninus Gordianus III (nepotul primilor doi Gordieni) – asociat la puterea imperială, cu titlul de *Caesar*, sub Pupienus și Balbinus – rămâne singur împărat (iunie 238– iulie 244).

Modificarea echilibrului politico-militar din *Barbaricum* către mijlocul secolului al III-lea – consecință a unor importante deplasări de populație din nordul Europei declanșate de goți, care vor fi de altfel și principalii beneficiari ai succesiunii de remodelări etno-culturale și politico-militare ce au urmat – va afecta și Dacia²⁵⁵⁶. Astfel,

²⁵⁵⁶ *Opreanu 1998*, p. 86 sqq.

de la finele deceniului al patrulea societatea provincială din Dacia se confruntă cu noi neliniști provocate de presiunea barbarilor care va contribui esențial la instaurarea unui climat de insecuritate. Puținele știri literare – coroborate cu datele epigrafice și numismatice – lasă să se întrevadă că adversarii cei mai primejdioși au fost, în această vreme, carpii²⁵⁵⁷ și goții²⁵⁵⁸.

Acum debutează ceea ce *Historia Augusta* numește „războiul scythic” – sintagmă ce sugerează caracterul eterogen al coalițiilor barbarilor care forțează limesul de la Dunărea de Jos²⁵⁵⁹. În anul 238, în timpul domniei comune a împăraților Pupienus și Balbinus, carpii și goții invadează Moesia Inferior²⁵⁶⁰, iar după trei ani, în 242, carpii revin în provinciile sud-dunărene Moesia și Thracia. Invadatorii sunt

²⁵⁵⁷ Gh. Bichir, *Archaeology and History of the Carpi* (BAR 16), Oxford, 1976; *idem*, în *EAIVR*, I, p. 254-257.

²⁵⁵⁸ H. Wolfram, *History of the Goths*, Los Angeles–London, 1990.

²⁵⁵⁹ B. Gerov, *Die Einfälle der Nordvölker in der Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde* (I), în *ANRW* II. 6, 1977, p. 126-145.

²⁵⁶⁰ *SHA, Maximus et Balbinus* 16, 3.

învinși în 242 de armatele lui Gordian al III-lea, care se îndreptau spre frontul parthic²⁵⁶¹. Chiar dacă Dacia pare să nu fi fost direct afectată, este probabil ca raidurile carpice din 242 să fi provocat o stare de neliniște, cu desosebire în Dacia sud-carpatică unde sunt ascunse acum tezaurele monetare de la Caracal, Sâmburești (jud. Olt), Drăgășani, Pârșani (jud. Dolj), Vârtopu (jud. Dolj) și Gruia (jud. Mehedinți)²⁵⁶².

Pe de altă parte, este de observat că majoritatea monumentelor dedicate în Dacia lui Gordian al III-lea sunt documentate cu deosebire în mediul militar al Provinciilor unde apar mai ales ca apelativ imperial²⁵⁶³ al legiunilor XIII

²⁵⁶¹ **SHA, Gord. Iun. 26, 4.**

²⁵⁶² Em. Petac, **Considerații cu privire la data finală a tezaurelor monetare îngropate la mijlocul sec. III p. Chr. în Dacia romană de la sud de Carpați**, în **SCN 12, 1997, p. 27-40**; Viorica Suci, **op. cit.**, p. 147 sqq.

²⁵⁶³ *Epitetele imperiale (Gordiana) purtate de trupe vor fi fost dobândite în urma unor succese pe câmpul de luptă – care nu trebuie căutat neapărat în preajma castrelor respective.*

Gemina²⁵⁶⁴ și V Macedonica²⁵⁶⁵ ori al unor auxiliii – *coh.II Hispanorum* (Bologa)²⁵⁶⁶, *coh. I Sagittariorum* (Drobeta)²⁵⁶⁷ și *numerus Maurorum Tibiscensis* (Tibiscum)²⁵⁶⁸. Aceste inscripții provenite din mediul militar ar fi de pus în legătură cu evenimente militare din anii 241–242²⁵⁶⁹; pe aceste temeuri documentare s-a presupus o situație specială la frontiera de nord și de vest a Daciei prin 243²⁵⁷⁰.

În acest context general care relevă o situație militară tensionată, zonele de supraveghere din nordul Provinciilor – fostele *stationes* create de Severus Alexander–, sunt transformate în *regiones* și anexate Daciei sub Gordian al III-lea²⁵⁷¹.

În timpul lui Gordian al III-lea este cunoscut ultimul guvernator consular al Daciilor, al cărui mandat poate fi

²⁵⁶⁴ *CIL*, III, 990, 1017, 1125 (Apulum); *CIL*, III, 7633 (Cășei).

²⁵⁶⁵ *JÖAI* V, 1902, Bbl. 100, nr. 6 (Potaissa); *AE* 1957, 326 (Cășei).

²⁵⁶⁶ *AE* 1972, 472.

²⁵⁶⁷ *IDR*, II, 23.

²⁵⁶⁸ Doina Benea, în *CivRomD*, p. 107-109, nr. 1.

²⁵⁶⁹ J. Fitz, *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*, Budapest-Bonn, 1983, p. 168.

²⁵⁷⁰ Doina Benea, *op. cit.*, p. 109.

²⁵⁷¹ C. Daicoviciu, în *Dacica*, Cluj, 1970, p. 399 sq.

încadrat cronologic, D. Simonius Proculus Iulianus (? 241 – ? 243)²⁵⁷², un *homo novus* originar, probabil, din Italia. Sub același împărat sunt atestați trei *procuratores Augusti Daciae Apulensis* – Q. Axius Aelianus²⁵⁷³ (care după moartea lui Maximinus Thrax a știut să se pună bine cu noua stăpânire, căci îl găsim în Dacia și sub Gordian III), Caesidius Respectus²⁵⁷⁴ (240– ?242) și M. Luceius Felix²⁵⁷⁵ (242–245), al cărui mandat se prelungește și sub Philippus Arabs.

În vara anului 244 tânărul Gordian al III-lea este asasinat în Orient, iar organizatorul complotului, prefectul pretoriului M. Iulius Philippus (*Arabs*)²⁵⁷⁶, fiul unui șeic arab, va prelua conducerea Imperiului (? iulie 244 – sept./oct. 249). Noul împărat, după ce încheie în grabă un

²⁵⁷² **Petolescu, AdmDR**, p. 896, nr. 53; **Piso 1993**, p. 203-207, nr. 46.

²⁵⁷³ I. Piso, în **ZPE** 49, 1982, p. 237; **Petolescu, AdmDR**, p. 900, nr. 65.

²⁵⁷⁴ **Petolescu, AdmDR**, p. 900, nr. 66.

²⁵⁷⁵ I. Piso, în **ZPE** 50, 1983, p. 242-247; **Petolescu, AdmDR**, p. 900, nr. 67.

²⁵⁷⁶ E. Stein, în **RE** X 1 (1917), col. 755-770, s.v. **M. Iulius Philippus**; J.M. York, **The Image of the Philip the Arab**, în **Historia** 21, 1972, p. 320-332

tratat cu perșii²⁵⁷⁷, punând astfel capăt războiului parthic început de predecesorul său, se îndreaptă spre Roma pentru a-și consolida tronul.

Philippus își numește rudele în câteva posturi importante: comanda armatei din Orient menită să apere Imperiul de atacurile perșilor sassanizi este încredințată fratelui său Priscus, iar comanda trupelor de la Dunăre, din Moseia și Macedonia, cumnatului său Severianus²⁵⁷⁸. După ce își atrage de partea sa Senatul, Philippus Arabs se îndreaptă spre limesul dunărean, unde carpii devastau provinciile romane. Acest atac a reprezentat apogeul puterii carpile²⁵⁷⁹ - caracterizați de Iordanes (*Getica* XVIII, 91) drept *genus hominum ad bellus nimis expeditum*. Singura

²⁵⁷⁷ Zosimos, *Historia nova* 1, 19; Zonaras 130, 22-27.

²⁵⁷⁸ Zosimos, *Historia nova* 1, 19, 2.

²⁵⁷⁹ După războiul cu Philippus, carpii au fost sensibil slăbiți. Deși conflictele lor cu Imperiul au continuat până în prima parte a domniei lui Constantin cel Mare, începând cu mijlocul sec. III, inițiativa și conducerea atacurilor barbare asupra provinciilor dunărene au fost preluate de goți. Din acest moment carpii au rămas în umbra goților, până în timpul lui Aurelian, când din nou atacă pe cont propriu, cf. Gh. Bichir, în *EAIVR* I, p. 257.

relatare mai detaliată a războiului lui Philippus cu carpicii este cea a lui Zosimos²⁵⁸⁰.

Atacul carpic din 245²⁵⁸¹, declanșat dinspre Muntenia, a vizat în primul rând Dacia sudică, barbarii distrugând castru de pe limesul transalutan (Săpata de Jos²⁵⁸² și Câmpulung–Jidova²⁵⁸³), dar și de pe linia Oltului (Ioneștii Govorii²⁵⁸⁴). Orizontul de tezaure monetare compus din depozitele de la Săpata de Jos (jud. Argeș), Bârca II (jud. Olt) și Bălești (jud. Gorj) – încheiate toate cu emisiuni din 243–244²⁵⁸⁵- atestă, de asemenea, gravitatea pericolului. Invazia carpilelor a fost extrem de violentă provocând un număr de victime în rândul civililor. În aceste împrejurări

²⁵⁸⁰ *Historia nova* 1, 20, 1-2. Cf. I. Piso, *Războiul lui Philippus cu carpicii*, în *IMCD*, p. 301-309; D. Tudor, *În legătură cu războiul lui Filip Arabul împotriva carpilelor*, în *Pontica* 9, 1976, p. 89-96; Opreanu 1998, p. 89; D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Diss., Cluj, p. 115 sq.

²⁵⁸¹ *Macrea* 1969, p. 439 sqq.

²⁵⁸² V. Christescu, în *Dacia* 5-6, 1935-1936, p. 435-447.

²⁵⁸³ Em. Popescu, C.C. Petolescu, T. Cioflan, în *StComCâmpulung* 1984, p. 15-17.

²⁵⁸⁴ B. Mitrea, în *SCN* 4, 1968, p. 214.

²⁵⁸⁵ Em. Petac, în *SCN* 12, 1998, p. 27-40.

dramatice unii civili – asemenea Romulei, mama viitorului împărat Galerius²⁵⁸⁶ – s-au refugiat în sudul Dunării²⁵⁸⁷.

Venind dinspre sud, pe valea Oltului, prin pasul Turnu Roșu, carpii au pătruns și în Dacia intracarpatică. Invazia carpică este documentată de orizontul de tezaure monetare încheiate cu emisiuni din 243–246²⁵⁸⁸: Turnișor (jud. Sibiu), Jieți-Popi (jud. Hunedoara), Apulum și Geomal (jud. Alba), Cristești și Band (jud. Mureș), Potaissa. Provincia traversează momente dramatice. La Potaissa incinta castrului legiunii V Macedonica este întărită²⁵⁸⁹. Unii locuitori ai Provinciei sunt luați în captivitate de carpi; dintr-o inscripție de la Apulum²⁵⁹⁰ aflăm despre un oarecare C. Valerius Sarapio reîntors din captivitate (*a Carpis liberatus*).

²⁵⁸⁶ *Lactantius, De mortibus persecutorum* XIX, 2.

²⁵⁸⁷ *Evoluția ulterioară din Moesia Inferior, după mijlocul sec. III, va determina un flux invers de refugiați, spre nordul Dunării, deci și spre Dacia Apulensis.*

²⁵⁸⁸ *Viorica Suciuc, op. cit., p. 155.*

²⁵⁸⁹ *Bărbulescu, LegVMac, p. 29.*

²⁵⁹⁰ *CIL, III, 1054.*

În aceste împrejurări dramatice Philippus Arabs – după îşi consolidase autoritatea– se îndreaptă spre frontul dunărean. Cronologia operaţiunilor militare şi localizarea unor episoade ale războiului carpic al lui Philippus Arabs sunt încă controversate²⁵⁹¹. În ceea ce priveşte datarea războiului carpic, cea mai verosimilă pare datarea propusă de E. Stein –pe baza argumentelor numismatice–, între 245–247²⁵⁹². I. Piso consideră că războiul carpic a avut loc, foarte probabil, fie la finele anului 247, fie la începutul celui următor²⁵⁹³.

Baza de operaţiuni a lui Philippus Arabs trebuie să fi fost în Dacia sudică. Mai multe inscripţii de la Romula²⁵⁹⁴ atestă o şedere a împăratului aici; de asemenea, inscripţia romulensă care menţionează *circuitum muri manu militari a*

²⁵⁹¹ Cf. supra nota 444.

²⁵⁹² E. Stein, în **RE** X 1 (1917), col. 761; X. Lorient, în **ANRW** II. 2, 1975, p. 792-793. Recent, **Kienast 1996**, p. 198 datează începutul războiului tot în 245.

²⁵⁹³ I. Piso, în **IMCD**, p. 305 sqq.

²⁵⁹⁴ **IDR**, II, 324-328; cf. **Tudor 1978**, p. 329.

*solo fecerunt*²⁵⁹⁵, indică faptul că orașul fusese afectat de atacul carpic. Situația trebuie să fi fost gravă de vreme ce din inscripțiile romulense aflăm și despre sosirea în Dacia sudică a unor vexilații din legiunile XXII Primigenia²⁵⁹⁶ (de la Mogontiacum – Germania Superior) și VII Claudia²⁵⁹⁷ (de la Viminacium – Moesia Superior).

Din relatarea lui Zosimos aflăm că barbarii au fost înfrânți într-o primă bătălie și s-au refugiat într-o fortificație, unde sunt asediați²⁵⁹⁸. Episodul este confirmat de o inscripție de la Intercisa²⁵⁹⁹ (Pannonia Inferior) care îl menționează pe centurionul pretorian P. Aelius Proculus, participant la *bellum Dacicum* și căzut în luptă *ad castellum Carporum*²⁶⁰⁰. Carpii asediați atacă din nou însă, neputând

²⁵⁹⁵ *CIL*, III, 8031 = *ILS* 510 = *IDR*, II, 324.

²⁵⁹⁶ D. Tudor, în *Germania* 25, 1941, 3, p. 239, nr. 2 = *AE* 1940, 14 = *IDR*, II, 325; D. Tudor, *op. cit.*, p. 239, nr. 1 = *AE* 1940, 13 = *IDR*, II, 325.

²⁵⁹⁷ M.P. Speidel, în *ZPE* 30, 1978, p. 119 sqq = *IDR*, II, 327.

²⁵⁹⁸ Zosimos, *Historia nova* 1, 20, 1.

²⁵⁹⁹ *AE* 1965, 223 = *RIU*, 5, 1155 = *IDRE*, II, 286.

²⁶⁰⁰ Localizarea acestei fortificații rămâne o chestiune controversată. S. Soproni (în *Klio* 46, 1965, p. 367 sqq) plasează fortificația în nordul Transilvaniei, legând-o de zona învecinată locului de descoperire a epigrafei.

rezista șarjei cavaleriei maure, sunt nevoiți să ceară pace, pe care împăratul le-o acordă „cu ușurință”²⁶⁰¹.

Cu aceasta, la sfârșitul verii anului 247, Philippus se întoarce la Roma pentru a organiza milenarul Romei în primăvara anului următor (aprilie 248) – prilej cu care împăratul își va serba și triumful, dobândind titlul de *Carpicus Maximus*²⁶⁰². Sosirea la Roma a împăratului și a fiului său Philippus iunior –ridicat la rangul de *Augustus* în vara anului 247²⁶⁰³- este marcată de monede de tipul *adventus Augg(ustorum)* și de emisiuni de antoniniani care consemnează *Victoria Carpica*²⁶⁰⁴.

După sfârșitul războiului carpic, cu sprijinul împăratului, provincialii din Dacia depun eforturi pentru redresarea situației. Sistemul găsește încă resurse pentru ca unele localități importante din Dacia Malvensis să fie sprijinite pentru a se reface²⁶⁰⁵. Încă din 246 Daciei i se acordase dreptul de a emite monede de bronz; emisiunile *Provincia Dacia* au răspuns unei situații de criză pe care, în cele din urmă, n-au reușit să o redreseze²⁶⁰⁶. Toate

C. Daicoviciu (în **StCI** 7, 1965, p. 242, nota 2) și I. Piso (în **IMCD**, p. 307) au localizat această fortificație undeva în Moldova. CEn sfârșit, mai aproape de adevăr pare a fi D. Tudor (în **Historia** 14, 1965, 3, p. 375, nota 29) care, pomind de la faptul că războiul s-a purtat în zona Daciei de sud-est, considera că fortificația este de plasat în Câmpia Munteniei.

²⁶⁰¹ Zosimos, **Historia nova** 1, 20, 2.

²⁶⁰² **Kienast 1996**, p. 199.

²⁶⁰³ **Kienast 1996**, p. 200.

²⁶⁰⁴ X. Lorient, în **ANRW** II. 2, 1975, p. 793.

²⁶⁰⁵ **IDR**, II, 324 (Romula).

²⁶⁰⁶ R. Ardevan, în **EphemNap** 3, p. 117.

acestea ilustrează o linie politică favorabilă Provinciei, care viza refacerea după războiul carpic.

Gratitudinea provincialilor pentru grija manifestată de împărat față de Provincia greu încercată este ilustrată de numeroase inscripții²⁶⁰⁷ care denotă speranța dedicanților în evoluția pozitivă a lucrurilor. La rândul său, *concilium Daciarum trium* întrunit la Sarmizegetusa își manifestă recunoștința față de împărat în anul 248, printr-o inscripție onorifică²⁶⁰⁸. Din datele epigrafice este cunoscut un procurator financiar al Daciei Apulensis sub Philippus Arabs – P. Aelius Hammonius, *v.e. proc. Augg. (245–247)*²⁶⁰⁹.

Războiul carpic al lui Philippus a determinat reorganizarea apărării pe limesul dunărean. Desfășurarea evenimentelor evidențiasse eficiența redusă a liniilor fixe de apărare. Philippus Arabs a tras concluziile punând în aplicare un nou concept strategic de apărare a provinciilor dunărene, prin crearea unui corp de armată compus din vexilații detașate din armatele Pannoniilor, Moesiilor și Daciilor²⁶¹⁰. Centrul de comandă al acestei forțe de intervenție danubiene a fost plasat la Simrium²⁶¹¹.

Primul comandant numit în fruntea corpului de armată dunărean, la începutul anului 248, a fost Ti. Claudius Marinus Pacatianus²⁶¹². Defecțiunea lui

²⁶⁰⁷ I. Piso, în *IMCD*, p. 301 sqq.

²⁶⁰⁸ *IDR*, III/2, 81, cf. *Ardevan 1998*, p. 335.

²⁶⁰⁹ I. Piso, în *ZPE* 50, 1983, p. 242-244; *Petolescu, AdmDR*, p. 900 sq, nr. 68.

²⁶¹⁰ *Fitz 1978*, p. 16 sqq.

²⁶¹¹ *Mócsy 1974*, p. 204.

²⁶¹² A. Alföldi, *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*, Darmstadt, 1967, p. 317; *Mócsy 1974*, p. 204; *Kienast 1996*, p. 201.

Pacatianus nu a dus la abandonarea noului proiect, ci l-a determinat pe Philippus Arabs să încerce o manevră politică subtilă: numirea illyrului C. Messius Quintus Decius la comanda forței de intervenție danubiene, în speranța de a tempera astfel ambițiile generalilor illyri²⁶¹³.

După înfrângerea suferită de carpi în războiul cu Philippus, începând cu mijlocul secolului III, inițiativa și conducerea atacurilor confederației nord-pontice asupra provinciilor de la Dunărea de Jos au fost preluate de goți²⁶¹⁴.

Sfârșitul domniei lui Philippus este marcat de un nou atac al goșilor. În a doua jumătate a anului 248, goșii conduși de Argaithus și Gunthericus – și aliații lor: carpii, taifalii, peucinii, vandalii – invadează Moesia Inferior²⁶¹⁵. Barbarii sunt respinși de comandantul forței de intervenție danubiene, guvernatorul²⁶¹⁶ C. Messius Quintus Decius – proclamat împărat în vara anului 249 de către trupele sale din Pannonia.

În fruntea armatei sale uzurpatorul Decius pornește spre Roma pentru a-și consolida tronul. În sept./oct. 249 Philippus Arabs este înfrânt și ucis la Verona, iar fiul său Philippus II iunior este asasinat de pretorienii la Roma.

Senatul l-a salutat pe învingătorul lui Philippus ca un nou *optimus princeps* și i-a atribuit

²⁶¹³ **Mócsy 1974**, p. 204. Pentru Philippus rezultatele au fost catastrofale.

²⁶¹⁴ M. Kazanski, **Les Goths**, Paris, 1991, p. 18-28.

²⁶¹⁵ Jordanes, **Getica** XVI, 91-92. Cf. B. Gerov, în **ANRW II. 6**, 1977, p. 130; **Tudor 1978**, p. 39; H. Wolfram, **op. cit.**, p. 44.

²⁶¹⁶ **AE 1985**, 752: leg. Aug. pr. pr. utriusque provinciae Moesiae et Pannoniae (anul 249).

cognomen-ul Traianus²⁶¹⁷. Prins în acest clișeu ideologic, împăratul Q. Messius Quintus Traianus Decius²⁶¹⁸ (sept/oct. 249 – iunie 251) va fi obligat să acorde Daciei o atenție specială motivată de asocierea ilustrului său model cu provincia nord-dunăreană²⁶¹⁹.

7.6. Sfârșitul provinciei Dacia

După cum s-a văzut, războiul carpic al lui Philippus a determinat –ca o soluție de criză– constituirea unei forțe de intervenție mobile la frontiera dunăreană. Astfel, la mijlocul secolului al III-lea lua naștere în provinciile de la Dunărea de Mijloc și de Jos un complex politico-militar pus sub comanda unor consulari²⁶²⁰. Scopul era de a concentra –în pofida riscurilor politice– grosul forțelor militare în zona periclitată. Acestea erau începuturile armatei mobile. Una dintre funcțiile sale era apărarea Italiei.

Ideea a fost continuată de Gallienus prin înființarea cavaleriei mobile – *equites* („Schlachtkavallerie”)²⁶²¹ cu sediul la Mediolanum. Divizarea legiunilor în vexilații cu o mai mare mobilitate și autonomie („mobile Abteilungen”) se

²⁶¹⁷ A. Alföldi, **op. cit.**, p. 343; X. Lorient, în **ANRW** II. 2, 1975, p. 794.

²⁶¹⁸ L. Fronza, **Studi sull'impertore Decio**, (I.) în **Annali Triestini** 21, 1951, p. 227-245 și (II.) în **Annali Triestini** 23, 1953, p. 311-333.

²⁶¹⁹ P. Hügél, **Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius – Aurelian)**, Diss., Cluj, 1999, p. 271.

²⁶²⁰ G. Alföldy, în **BonnerJb** 169, 1969, p. 245.

²⁶²¹ A. Alföldi, **op. cit.**, p. 406 sqq.

înscrie în aceeași direcție. Astfel, după 260, printr-o adaptare provizorie la o situație în continuă evoluție prindea contur strategia apărării în adâncime²⁶²².

După mijlocul secolului al III-lea, ținta principală a atacurilor barbare sunt Pannonia și Moesia –ca zone de trecere spre cele două centre de civilizație care au atras mereu barbarii: Italia și Grecia. Traseele invaziilor barbare au ocolit Dacia în perioada de după Philippus Arabs²⁶²³. Pe de altă parte, slăbirea provinciilor „de sprijin” –Pannoniile și Moesiile– și modificarea strategiei Imperiului/organizarea defensivei în adâncime și replierea pe linii de apărare scurte și pe fluvii²⁶²⁴, începând cu Gallienus au determinat pierderea rolului strategic al Daciei²⁶²⁵.

Rezumând, invaziile barbarilor, care s-au succedat cu frecvență crescândă începând de la mijlocul secolului al III-lea, deși vizau cu deosebire provinciile sud-dunărene, au compromis valoarea strategică a Daciei. Față de noua configurație a lumii barbare, în contextul reorganizării defensivei Imperiului, unica provincie nord-dunăreană a Romei își pierduse rolul strategic²⁶²⁶. În aceste împrejurări păstrarea Daciei devenea prea dificilă și ineficientă strategic. Aurelian va fi cel care va trage concluziile care se impuneau.

*

²⁶²² **Mann 1975**, p. 520.

²⁶²³ B. Gerov, în **ANRW** II. 6, 1977, p. 131-144.

²⁶²⁴ **Luttwak 1976**, p. 154-159.

²⁶²⁵ **Mócsy 1974**, p. 210; **Luttwak 1976**, p. 101.

²⁶²⁶ **Opreatu 1998**, p. 92.

Profitând de plecarea lui Decius în fruntea corpului de armată danubian (compus din trupe din Pannonia, Moesia și Dacia) spre Italia pentru a-și consolida tronul, goții conduși de regele Kniva atacă Moesia și Thracia²⁶²⁷ în primăvara anului 250 (aprilie-mai)²⁶²⁸ producând o breșă de mari proporții la Dunărea de Jos. Invazia goților și a aliaților lor (carpi, peucini, vandali) în teritoriile romane sud-dunărene în anii 250–251 reprezintă primul eveniment de maximă gravitate la frontiera dunăreană după războaiele marcommanice.

Barbarii s-au împărțit în două coloane; una s-a îndreptat spre Moesia Inferior, iar cealaltă, în frunte cu Kniva a urcat spre Novae²⁶²⁹, forțând apoi Dunărea. Așadar, atacul gotic se produce pe două direcții, marcate de cele două puncte de trecere a Dunării – Oescus și Novae – menționate de Iordanes.

Din această desfășurare a evenimentelor rezultă că atacul barbarilor care au traversat Muntenia și apoi limesul alutan a afectat cel puțin sudul Daciei Malvensis²⁶³⁰, dacă nu cumva le va fi deschis și calea Oltului spre Dacia Apulensis²⁶³¹. Numeroasele tezaure montare ascunse acum în Dacia sudică – Sucidava, Slăveni, Bârca, Tunarii Vechi, Bumbesti, Lupșa de Jos, Leurda²⁶³² – lasă să se întrevadă o situație generatoare de panică.

²⁶²⁷ Aurelius Victor, *De Caes.* 29; Zosimos, *Historia nova* 1, 23-24; Iordanes, *Getica* XVIII, 101-103.

²⁶²⁸ B. Gerov, în *ANRW* II. 6, 1977, p. 133; H. Wolfram, *op. cit.*, p. 45.

²⁶²⁹ Iordanes, *Getica* XVIII, 101, cf. D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Diss., Cluj, 2001, p. 120.

²⁶³⁰ D. Tudor, în *Historica* 1, 1970, p. 80-82.

²⁶³¹ A. Alföldi, *op. cit.* p. 318; H. Wolfram, *op. cit.*, p. 45, harta 2.

Faptul că Dacia a fost afectată de invazia din anul 250 este confirmat și de o mențiune a lui Lactantius²⁶³³. Cei care au prădat Dacia au fost probabil carpii²⁶³⁴. Acest atac asupra Daciei va fi avut loc înainte ca barbarii să fi trecut Dunărea²⁶³⁵. Se presupune că după victoria de la Nicopolis ad Istrum (250) Dacia a fost curățată de barbari²⁶³⁶, de vreme ce Decius este numit într-o inscripție de la *Apulum restitutor Daciarum*²⁶³⁷, titlu de pus în legătură cu eliminarea unei stări de lucruri grave²⁶³⁸. La Sarmizegetusa împăratului i se ridică o statuie în mărime naturală²⁶³⁹. Prin urmare, titlul triumfal de *Dacicus Maximus*²⁶⁴⁰ care îi este atribuit lui Decius trebuie pus în legătură cu această victorie asupra carpilor repurtată în vara anului 250²⁶⁴¹.

²⁶³² Viorica Suci, **op. cit.**, p. 155 sq; P. Hügel, **op. cit.**, p. 349, 381.

²⁶³³ Lactantius, **De mortibus persecutorum** IV, 3, cf. D. Ruscu, **op. cit.**, p. 121.

²⁶³⁴ L. Schmidt, **Geschichte der deutschen Stämme. Die Ostgermanen**, München, 1941, p. 207.

²⁶³⁵ P. Hügel, **op. cit.**, p. 270; D. Ruscu, **op. cit.**, p. 122.

²⁶³⁶ A. Alföldi, **op. cit.**, p. 318: Decius a „curățat Dacia de carpi”.

²⁶³⁷ **CIL**, III, 1176 = **ILS**, 514.

²⁶³⁸ **Opreanu 1998**, p. 90.

²⁶³⁹ C. Pop, în **ActaMN** 15, 1978, p. 152-154; H. Daicoviciu, D. Alicu, **Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa**, București, 1984, fig. 27.

²⁶⁴⁰ **CIL**, II, 4949, 4957. Titlul apare doar pe miliarii din Hispania *Tarraconensis*, cf. A. Alföldi, **op. cit.**, p. 318; N. Gostar, **op. cit.**, p. 245; **Kienast 1996**, p. 205.

²⁶⁴¹ P. Hügel, **op. cit.**, p. 270 sq.

În contextul noului program politic inițiat de Traianus Decius, marele persecutor al creștinilor²⁶⁴², propaganda oficială anunță începutul unei noi epoci de glorie și fericire – *saeculum novum, felicitas saeculi*²⁶⁴³. De asemenea, este inițiată o serie de emisiuni consacrate spiritului illyr²⁶⁴⁴ salvator (*GENIVS ILLYRICI, EXERCITVS ILLYRICIANI*) la care este asociată și Dacia (*DACIA FELIX*)²⁶⁴⁵. În inscripții, împăratul apare ca *reparator disciplinae militaris, firmator spei Romanae*²⁶⁴⁶. Astfel, propaganda oficială articulează o realitate contrafăcută, pe potriva unei lumi care își caută fericirea privind spre trecut.

Acest program „restaurationist” a fost receptat și în Dacia unde inscripțiile evidențiază, deopotrivă, atașamentul față de împărat și speranța în evoluția pozitivă a lucrurilor. Datele epigrafice conturează un „orizont epigrafic” din a doua jumătate a anului 250 și începutul celui următor, când lui Decius i se înalță în Dacia mai multe inscripții decât în toate provinciile occidentale la un loc²⁶⁴⁷. De asemenea, afluxul de monedă²⁶⁴⁸ evidențiază o linie politică favorabilă

²⁶⁴² M. Besnier, **Histoire romaine**, IV. 1, **L'Empire romaine de l'avènement des Sévères au Concile de Niceé**, Paris, 1937, p. 159-162.

²⁶⁴³ A. Alföldi, **op. cit.**, p. 292.

²⁶⁴⁴ **Ibidem**, p. 230: „un spirit... care luptă pentru binele întregului Imperiu”.

²⁶⁴⁵ K. Pink, în **NZ** 69, 1936, p. 17 sq. *Legenda Dacia Felix sugera că Dacia „era fericită, pentru că a biruit dușmanii, fie creștinii din provincie, fie barbarii, sau, mai degrabă, pe ambii”, cf. P. Hùgel, op. cit., p. 199.*

²⁶⁴⁶ **IDR**, II, 639.

²⁶⁴⁷ P. Hùgel, **op. cit.**, p. 107-108.

²⁶⁴⁸ C. Găzdac, în **ActaMN** 35/I, 1998, p. 234, fig. 7.

Daciei, infuzia de numerar reușind să stopeze colapsul economic²⁶⁴⁹. Atenția de care se bucura Dacia din partea puterii centrale –care viza refacerea după războiul carpic– a oferit provincialilor o nouă rază de speranță, stinsă curând de invazia gotică și de moartea lui Decius la Abrittus.

La începutul domniei lui Decius, în momentul debutului mării invazii din 250, în fruntea Moesiei Inferior se afla Trebonianus Gallus²⁶⁵⁰ care, ulterior, în calitate de *dux limitis*²⁶⁵¹ va avea sarcina de a menține sub control frontul dunărean. Coloana condusă de Kniva, care traversase Dunărea, este respinsă de Trebonianus Gallus din preajma orașului Novae. Barbarii se îndreaptă spre sud unde încep asediul orașului Nicopolis ad Istrum²⁶⁵². Între timp, Decius îl ridică pe fiul său mai mare, Herennius Etruscus, la rang de *Caesar* (mai/iunie 250²⁶⁵³) și îl trimite –în fruntea forței de intervenție dunărene– spre frontul moesic. La scurt timp sosește și împăratul în Moesia. Decius despresurează Nicopolis și-i înfrânge pe barbari²⁶⁵⁴; calea spre Dunăre fiindu-i tăiată, Kniva se îndreaptă spre sud, trece Munții Haemus și începe asediul orașului Philippopolis²⁶⁵⁵. Decius pornește în urmărirea barbarilor însă, după trecerea Balcanilor,

²⁶⁴⁹ P. Hùgel, *op. cit.*, p. 139, 141.

²⁶⁵⁰ **Mócsy 1974**, p. 205.

²⁶⁵¹ Iordanes, **Getica** XVIII, 102, cf. R. Vulpe, I. Barnea, **Din istoria Dobrogei**, II, București, 1968, p. 247.

²⁶⁵² B. Gerov, în **ANRW** II. 6, 1977, p. 133.

²⁶⁵³ **Kienast 1996**, p. 206.

²⁶⁵⁴ Zosimos 1, 23; cf. B. Gerov, în **ANRW** II. 6, 1977, p. 133 sq.

²⁶⁵⁵ Zosimos 1, 23; Iordanes, **Getica** XVIII, 101.

armata romană este învinsă în Thracia de cele două coloane gotice reunite la Beroe – *Augusta Traiana* (astăzi Stara Zagora). La sfârșitul verii/începutul toamnei anului 250²⁶⁵⁶ Decius este nevoit să traverseze din nou Munții Haemus și să se replieze spre Oescus pentru a-și reface forțele²⁶⁵⁷. În toamna anului 250 orașul Philippopolis cade în mâna goților. Ostilitățile reîncep în primăvara anului 251. Tentativa lui Decius de a tăia calea de retragere a goților încărcăți de prăzi se soldează, în prima jumătate a lunii iunie 251 cu dezastrul de la Abrittus (astăzi Razgrad): împăratul și fiul său Herennius Etruscus cad pe câmpul de luptă, iar Trebonianus Gallus îi lasă pe barbari să se retragă cu întreaga pradă²⁶⁵⁸.

Noul împărat C. Vibius Trebonianus Gallus²⁶⁵⁹ (iunie 251 – august 253) încheie pacea cu goții, obligându-se la plata unor subsidii anuale. Gallus l-a asociat la putere pe Hostilianus, fiul lui Decius²⁶⁶⁰. Apoi, din toamna anului 251 –după ce Hostilianus a fost răpus de ciumă –, Gallus l-a avut ca asociat la domnie pe fiul său, Volusianus. În anul 252 Gallus l-a numit la comanda corpului de armată dunărean pe maurul M. Aemilius Aemilianus²⁶⁶¹.

Domnia lui Gallus va fi renăscut speranțele provincialilor din Dacia în redresarea situației –

²⁶⁵⁶ B. Gerov, în **ANRW** II. 6, 1977, p. 137; H. Wolfram, **op. cit.**, p. 46.

²⁶⁵⁷ Zosimos 1, 23; Iordanes, **Getica** XVIII, 102.

²⁶⁵⁸ Zosimos 1, 24; Iordanes, **Getica** XVIII, 103.

²⁶⁵⁹ R. Hanslik, în **RE** Suppl VIII A (1958), col. 1984-1994, s.v. **C. Vibius Trebonianus Gallus**.

²⁶⁶⁰ J.F. Gilliam, în **Studi in onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni**, Milano, 1956, p. 307 sq.

²⁶⁶¹ **Mócsy** 1974, p. 205.

colonia Aurelia Apulensis este numită, într-o inscripție din 252, *Chrysopolis* („orașul de aur”)²⁶⁶². Este revigorată acum infrastructura după cum atestă un miliar de la Micia²⁶⁶³ care menționează repararea drumului imperial spre Apulum. Pe de altă parte, ciuma care a început să facă ravagii în această vreme, va fi fost un nou motiv de anxietate în rândul provincialilor²⁶⁶⁴. În timpul lui Gallus, interimatul guvernării Daciei era exercitat de procuratorul financiar al Daciei Apulensis, M. Aurelius Marcus (251–253)²⁶⁶⁵, *agens vice praesidis*, care închină Eponei Augusta un altar în sănătatea împăraților Gallus și Volusianus chiar în pretoriul consularului de la Apulum²⁶⁶⁶. Se presupune că atunci când M. Aurelius Marcus a înălțat inscripția de la Apulum, Dacia nu avea legat consular²⁶⁶⁷. Derularea evenimentelor pare a ilustra o secvență din procesul de tranziție de la interimatul exercitat prin *agentes vice praesidis* de rang ecvestru la permanentizarea situației și ulterior –sub Gallienus– la instituționalizarea ei. Așadar, este probabil ca și după 253 –până la reforma lui Gallienus – Dacia să fi fost guvernată de *agentes vice praesidis* și nu de legați consulari²⁶⁶⁸.

Cercetările mai noi evidențiază faptul că circulația monetară din Dacia a cunoscut maxima

²⁶⁶² A. Popa, I. Al. Aldea, în **Apulum** 10, 1972, p. 212 sqq.

²⁶⁶³ **CIL**, III, 8061 = **IDR**, III/3, 50.

²⁶⁶⁴ P. Hügél, **op. cit.**, p. 287.

²⁶⁶⁵ I. Piso, în **ZPE** 50, 1983, p. 248-251; **Petolescu, AdmDR**, p. 901, nr. 69.

²⁶⁶⁶ I. Piso, în **ZPE** 50, 1983, p. 248, nr. 17 = **AE** 1983, 815 = **IDR**, III/5, 68.

²⁶⁶⁷ **Piso 1993**, p. 93.

²⁶⁶⁸ P. Hügél, **op. cit.**, p. 262.

intensitate în perioada Decius – Gallus când, conform indexurilor, se situează pe primul loc între provinciile danubiene²⁶⁶⁹. Evident, acest masiv aflux monetar denotă că efortul militar al Imperiului la frontiera dunăreană a fost susținut de o considerabilă alimentare cu bani a trupelor²⁶⁷⁰. Pe de altă parte, fluiditatea circulației monetare ilustrează atenția de care se bucura Dacia –și din punct de vedere financiar– din partea administrației centrale și, implicit, eforturile Imperiului de a menține Provincia nord-dunăreană²⁶⁷¹.

În 252²⁶⁷²/253²⁶⁷³ se produc noi tulburări la limesul dunărean; goții, împreună cu alte populații transdanubiene, pătrund în Moesia Inferior. M. Aemilius Aemilianus îi respinge pe barbari peste Dunăre, urmărindu-i și dincolo de fluviu²⁶⁷⁴. După această victorie Aemilius Aemilianus²⁶⁷⁵ (iul./aug. – sept. /oct. 253) este aclamat împărat de trupele sale.

Gallus îl însărcinează pe P. Licinius Valerianus cu pregătirea campaniei împotriva uzurpatorului. Însă, în august 253, înaintea confruntării cu Aemilianus, Gallus este asasinat de proprii soldați la Interamna, în Umbria. Armata îl proclamă împărat pe Valerianus (aug. 253 – iun. 260), care își asociază la domnie fiul, Gallienus (sept./oct. 253 –

²⁶⁶⁹ **Ibidem**, p. 182.

²⁶⁷⁰ **Fitz 1978**, p. 613-616.

²⁶⁷¹ P. Hügél, **op. cit.**, p. 183.

²⁶⁷² A. Alföldi, **op. cit.**, p. 321; H. Wolfram, **op. cit.**, p. 47.

²⁶⁷³ B. Gerov, în **ANRW** II. 6, 1977, p. 140; **Petolescu 2000**, p. 284.

²⁶⁷⁴ Zosimos, **Historia nova** 128.

²⁶⁷⁵ **PIR**² I A 330; **Kienast 1996**, p. 212.

sept. 268). În sept./oct. 253 Aemilianus este, la rândul său, ucis de proprii soldați.

În timpul domniei comune a lui Valerianus și Gallienus (253–260) criza Imperiului cunoaște o cadență accelerată²⁶⁷⁶. Imperiul se confruntă cu atacuri concertate ale barbarilor pe aproape toate frontierele. În 253 un atac gotic afectează Moesia Inferior, Thracia și Grecia până la Thessalonike²⁶⁷⁷. Concomitent se produce un atac al altor „scyți” – identificați cu marcommanii – asupra limesului panonic, urmat de o invazie în Illyricum și nordul Italiei²⁶⁷⁸. Aceste atacuri marchează două din rutele viitoarelor invazii, respectiv către Grecia și către Italia. Tot acum este inaugurată și a treia direcție a invaziilor barbare, prin atacul boranilor în Asia Mică, unde asediază fără succes orașul Pityus (253)²⁶⁷⁹. În anii următori atacurile coaliției barbare nord-pontice s-au îndreptat cu precădere spre spațiul egeean și Asia Mică²⁶⁸⁰: atacul din 256 soldat cu cucerirea orașelor Pityus și Trapezunt; invazia din 257, când boranii și „scyții” pornesc pe litoralul vestic al Mării Negre, apoi trec prin

²⁶⁷⁶ Cf. în general, E. Manni, *L'impero di Gallieni. Contributo alla storia del III secolo*, Roma, 1949; L. De Blois, *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leiden, 1976.

²⁶⁷⁷ Zosimos, *Historia nova* 1, 29, 2; cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 322; B. Gerov, în *ANRW* II.6, 1977, p. 140; H. Wolfram, *op. cit.*, p. 48.

²⁶⁷⁸ Eutropius IX, 7; Zosimos 1, 29, 2; cf. *Mócsy 1974*, p. 203; L. De Blois, *op. cit.*, p. 4.

²⁶⁷⁹ B. Bleckmann, *Die Reichkrise des III. Jahrhunderts in der spätantike und byzantinischen Geschichtsschreibung*, München, 1992, p. 189.

²⁶⁸⁰ A. Alföldi, *op. cit.*, p. 123-154; M. Salamon, *The Chronology of the Gothic Incursions into Asia Minor in the 3rd Century AD*, în *Eos* 59, 1971, p. 109-139; H. Wolfram, *op. cit.*, p. 48 sqq.

Chalcedon în Bithynia, unde cuceresc orașele Nicomedia și Nicaea. După cum se poate constata principalele rute ale atacurilor barbare de după mijlocul secolului al III-lea ocolesc Dacia.

În aceste împrejurări –preluând fiecare câte una dintre zonele amenințate– cei doi împărați și-au împărțit atribuțiile²⁶⁸¹: Valerianus se îndreaptă spre Orient, unde Regatul sassanid al lui Shapur I presează frontiera Eufratului, amenințând Syria și Asia Mică, iar Gallienus rămâne să apere „Imperiul european” amenințat la frontiera nordică (rheno-danubiană) de invaziile sarmato-germanice.

Valerianus încearcă să stăvilească expansiunea creștinismului declanșând –prin edictele din 257 și 258– o nouă persecuție îndreptată împotriva clerului și a creștinilor din eșaloanele superioare ale societății²⁶⁸².

Gallienus a fost un împărat ostil Senatului întrucât în timpul domniei sale s-a realizat definitivă militarizare a administrației imperiale²⁶⁸³. Reformele Gallienus vizau bararea accesului reprezentanților ordinului senatorial la funcțiile de decizie din cadrul armatei și administrației provinciale²⁶⁸⁴. Reforma se conturează în 258 când

²⁶⁸¹ Acest precedent reprezintă avanpremiera împărțirii domeniilor de competență din timpul lui Dioclețian, cf. J. Fitz, în **Limes 6** (Köln–Graz 1967), p. 121; F. Millar, în **Britannia** 13, 1982, p. 13.

²⁶⁸² G. Gottlieb, **Christentum und Kirche in den ersten drei Jahrhunderten**, Heidelberg, 1991, 104-106.

²⁶⁸³ M. Christol, **Les réformes de Gallien et la carrière sénatoriale**, în **Tituli** 4, 1982, p. 143 sqq.

²⁶⁸⁴ Aur. Victor, **De Caes.** 33, 34; 37, 6; cf. H.-G. Pflaum, **Zur Reform des Kaisers Gallienus**, în **Historia** 25, 1976, p. 109 sqq.; L. de Blois, **op. cit.**, p. 79-83; G. Alföldy, **Römische Sozialgeschichte**³, Wiesbaden, 1984, p. 139.

este organizată cavaleria mobilă, în fruntea căreia este numit un comandant de rang ecvestru – Aureolus, *dux equitum*²⁶⁸⁵. Treptat, reforma se extinde și asupra administrației provinciale, ultimul legat consular fiind atestat epigrafic în anul 260, în Noricum²⁶⁸⁶.

La mijlocul deceniului 6 –prin 256/257 când situația din Illyricum a devenit critică– centrul principal de comandă al „Imperiului european” al lui Gallienus se afla pe limesul dunărean. Apoi, când la frontiera rhenană pericolul se va arăta mult mai grav²⁶⁸⁷, Gallienus mută centrul principal de comandă pe Rhin²⁶⁸⁸. La comanda corpului de armată dunărean este lăsat Valerianus iunior – fiul minor al lui Gallienus – care va sfârși, în 258, ucis probabil de Ingenuus²⁶⁸⁹. Gallienus, nevoit să cedeze în fața comandanților armatei illyre, îl numește pe Ingennus la comanda extraordinară a armatei dunărene²⁶⁹⁰. Când alamanii pătrund în Italia și amenință chiar Roma, Gallienus părăsește centrul de comandă de pe Rhin, lăsându-l la Köln pe fiul său, Saloninus²⁶⁹¹.

Dacă apreciem instabilitatea unei perioade după numărul de tezaure monetare, atunci este evident că cele 49 de depozite monetare ascunse în timpul lui Valerianus – Gallienus în provinciile

²⁶⁸⁵ A. Alföldi, *op. cit.*, p. 1-15.

²⁶⁸⁶ E. Cizek, **Mentalități și instituții romane**, București, 1998, p. 139 sq.

²⁶⁸⁷ Zosimos, **Historia nova** 1, 30, 2.

²⁶⁸⁸ A. Alföldi, *op. cit.*, p. 322, 334.

²⁶⁸⁹ J. Fitz, **Ingenuus et Régalien**, Bruxelles, 1966, p. 32.

²⁶⁹⁰ **Ibidem**, p. 14.

²⁶⁹¹ **SHA, vita Gallieni** 19, 1; cf. I. König, *op. cit.*, p. 38.

danubiene²⁶⁹² fixează perioada de maximă insecuritate în intervalul 253–268. Așadar, toate provinciile dunărene au fost afectate în această perioadă de evenimente generatoare de insecuritate, dar acestea au fost de natură diferită și s-au consumat pe paliere cronologice diferite²⁶⁹³.

Deceniul șase consemnează și eforturile Romei și ale provincialilor pentru a menține Dacia în cadrul Imperiului²⁶⁹⁴. În prima parte a domniei (253–260), Gallienus a reușit să mențină Provincia pe linia de plutire. Cele două legiuni dacice – comandate după reforma lui Gallienus de *praefecti* (ultimii înalți funcționari imperiali cunoscuți în Dacia)– se află la posturile lor. La Potaissa, cândva între 256–258, Donatus²⁶⁹⁵, *praef. leg. V Mac. III pia fidelis*, a terminat construirea unui templu dedicat lui Deus Azizus Bonus Puer Conservator²⁶⁹⁶. După căderea în captivitate a lui Valerianus, deci *post iulie* 260, este atestat la Băile Herculane (? Ad Mediam) un comandant al legiunii apulense –M. Aurelius Veteranus, *praef. leg. XIII G. Gall(i)enian(ae)*²⁶⁹⁷. Datele epigrafice conturează în perioada cuprinsă între a doua jumătate a anului 257 – primăvara 258 un nou „orizont epigrafic”²⁶⁹⁸. Așadar, în perioada 257–258 Dacia „pulsa

²⁶⁹² B. Gerov, în **ANRW** II/6, 1977, p. 163-171; **Fitz 1978**, p. 273 sqq.

²⁶⁹³ P. Hügel, **op. cit.**, p. 187.

²⁶⁹⁴ **Macrea 1969**, p. 442–444.

²⁶⁹⁵ **Bărbulescu, LegVMac**, p. 64 sq, nr. 1.

²⁶⁹⁶ **CIL**, III, 875 = **ILS**, 4345.

²⁶⁹⁷ **CIL**, 1560 = **ILS**, 3845 = **IDR**, III/1, 54; cf. **Moga, LegXIII Gem**, p. 144, nr. 3.

²⁶⁹⁸ **IDR**, III/2, 82 (*Sarmizegetusa*); **CIL**, III, 875 (*Potaissa*); **IDR**, III/1, 77 (*Mehadia*); cf. P. Hügel, **op. cit.**, p. 98.

epigrafic” asemenea celorlalte provincii danubiene, chiar mai intens decât Moesiile, Pannonia Inferior ori Noricum²⁶⁹⁹. Chiar dacă Dacia nu a fost vizată direct de invaziile de după 249/250, atacurile barbare nu au rămas fără ecou în Provincie. De vreme ce Gallienus poartă din 257 titlul de *Dacicus Maximus*²⁷⁰⁰, este de presupus un conflict la frontierele nord-vestice ale Provinciei cu dacii liberi, aliați probabil cu alți barbari²⁷⁰¹. În intervalul 253–260 Dacia traversează –asemenea celorlalte provincii dunărene²⁷⁰²– o perioadă de severă austeritate financiară, însă o degradare accentuată a economiei monetare va surveni în provincia nord-dunăreană abia după 260²⁷⁰³. Relațiile comerciale ale Daciei se vor fi derulat mai ales cu provinciile vestice de pe artera rheno-danubiană după cum ne lasă să presupunem legăturile comerciale directe între Augusta Treverorum și Porolissum în a doua jumătate a secolului al III-lea²⁷⁰⁴. Rezumând, evoluția Daciei în perioada 253–260 este sincronă cu cea din restul provinciilor dunărene și nu oferă indicii pentru postularea unui exod în masă al populației civile²⁷⁰⁵ cu mult înaintea abandonării Provinciei.

Anul 260 a fost dezastruos pentru Imperiu. În Orient, Valerianus –învins de Shapur I– este făcut

²⁶⁹⁹ P. Hügel, *op. cit.*, p. 108.

²⁷⁰⁰ *CIL*, II, 2220; *CIL*, VIII, 1430; cf. N. Gostar, *op. cit.*, p. 645; **Kienast 1996**, p. 219.

²⁷⁰¹ **Macrea 1969**, p. 443; **Bărbulescu, LegVMac**, p. 31.

²⁷⁰² J. Fitz, **La Pannonie sous Gallien, în Latomus** 148, p. 18-19.

²⁷⁰³ C. Găzdac, în **ActaMN** 35/I, 1998, p. 231 și 234 fig. 7-8.

²⁷⁰⁴ N. Gudea, în **EphemNap** 3, 1993, p. 227-234.

²⁷⁰⁵ L. Balla, în **Oikumene** 1, 1976, p. 195.

prizonier de Sassanizi la Edessa (iun./iul. 260)²⁷⁰⁶. Perșii sassanizi devastează Syria, Cilicia și Cappadocia²⁷⁰⁷. În perioada de după capturarea lui Valerianus de către perși au avut loc numeroase atacuri barbare²⁷⁰⁸ soldate cu devastarea mai multor provincii, precum și o serie de uzurpări care au dus la scoaterea unor teritorii romane de sub controlul autorității centrale²⁷⁰⁹.

În 259 sau în 260 limesul germano – rhaetic este penetrat de alamani și iuthungi²⁷¹⁰, iar trupele romane sunt retrase din teritoriul dintre Rhin și Dunăre (*agri decumates*)²⁷¹¹ pe aliniamente mai utile pentru Imperiul amenințat²⁷¹².

În condițiile în care Valerianus căzuse în captivitatea perșilor, iar Gallienus se afla pe Rhin, alamani și pătrund în Italia și amenință chiar

²⁷⁰⁶ B. Isaac, **The Limits of the Empire. The Roman Army in the East**, Oxford, 1990, p. 220 sqq; **Kienast 1996**, p. 214.

²⁷⁰⁷ Despre inscripția lui Shapur I de la Naqsh –E Rostam, cf. R.N. Frye, **The History of Ancient Iran**, München, 1984, p. 371-373.

²⁷⁰⁸ Sunt penetrate frontierele Rinului, Dunării de Mijloc, Dunării de Jos, Eufratului, precum și zone din interiorul Imperiului, ca Italia, Grecia și Asia Mică.

²⁷⁰⁹ Aur. Victor, **De Caes.** 33, 3; Eutropius IX, 8, 2; Orosius VII, 22, 2; cf. L. De Blois, **op. cit.**, p. 1-9; I. König, **Die Gallische Usurpatoren von Postumus bis Tetricus**, München, 1981, p. 43-51.

²⁷¹⁰ L. Bakker, în **Germania** 71, 1993, p. 369 sqq.

²⁷¹¹ **Not. Dign.** (ed. O. Seeck), Berlin, 1876, p. 253; cf. H. Schönberger, **The Roman Frontier in Germany: An Archaeological Survey**, în **JRS** 59, 1969, p. 176 sq; P. Kos, **Sub principe Gallieno... amissa Raetia ?**, în **Germania** 73/1, 1995, p. 131-144.

²⁷¹² K. Strobel, **Pseudophänomene der römischen Militär- und Provinzgeschichte am Beispiel des „Falles“ des obergermanisch – raetischen Limes**, în **Limes** 17 (Zalău 1999), p. 26-28.

Roma²⁷¹³. Gallienus crează un corp mobil de cavalerie, cu care se îndreaptă spre Italia, îi surprinde alamani și îi învinge în apropiere de Mediolanum²⁷¹⁴. Această forță de intervenție rapidă –pusă sub comanda lui Aureolus– acționează oriunde este nevoie²⁷¹⁵. Concentrarea de trupe de la Mediolanum marchează începutul unei alte dispuneri a unităților armatei romane: acestea vor fi concentrate în puncte strategice, la încrucișarea unor artere importante de comunicație, pentru a putea interveni rapid în zonele amenințate²⁷¹⁶. De acum înainte apărarea Imperiului se va baza pe unități mobile de intervenție și pe concentrări de trupe în nodurile căilor de comunicație²⁷¹⁷. Defensiva în adâncime presupune însă un clivaj între principiul strategic al apărării Imperiului în ansamblu și asigurarea protecției provincialilor, care va fi în cele din urmă sacrificată²⁷¹⁸.

Confruntat cu un atac concertat al barbarilor în mai multe zone de frontieră ale Imperiului, Gallienus realizează imposibilitatea de a fi prezent în toate zonele amenințate și, în consecință, îi acordă lui Postumus pe limesul rhenan prerogative excepționale –similare celor pe care Ingenuus le avea la Dunărea de Jos–, iar lui Odenathus, prințul Palmyrei, titlul de *imperator* și pe cel de *corrector*

²⁷¹³ Zosimos, *Historia nova* 1, 37, 2; cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 330.

²⁷¹⁴ Zonaras XII, 24; cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p.1-15, 99-101; Kienast 1996, p. 218.

²⁷¹⁵ E. Manni, *L'impero di Gallieno*, Roma, 1949, p. 93 sq.

²⁷¹⁶ Maria R. Alföldi, *Zu den Militärreformen des Kaisers Gallienus*, în *Limes 3* (Basel 1959), p. 13-18.

²⁷¹⁷ A. Alföldi, *op. cit.*, p. 233, 404 sq; Luttwak 1976, p. 131.

²⁷¹⁸ Luttwak 1976, p. 136.

*Orientis*²⁷¹⁹, încredințându-i astfel apărarea întregului Orient roman.

În acest context se produc o serie de uzurpări. Galliile, împreună cu Germaniile, Hispania și Britannia îl recunosc ca împărat pe Postumus²⁷²⁰. La Dunăre, după moartea lui Valerianus iunior, se ridică generalul Ingenuus²⁷²¹ și apoi, la scurt timp, Regalianus²⁷²². În Orient, generalul Macrianus²⁷²³ - proclamat împărat în septembrie 260 – revendică purpura imperială pentru fiii săi, iar prințul Odenathus și apoi soția sa Zenobia/Bat-Zablai (266/267 –272) pun bazele unui „imperiu” al Palmyrei²⁷²⁴ desprins de autoritatea centrală de la Roma.

Așadar, atacurile concertate asupra frontierelor Imperiului au dus la desprinderea de sub autoritatea Romei, pentru destul de multă vreme, a două zone întinse: în Occident Galliile, Germaniile și Hispania, iar în Orient provinciile din Syria până în Egipt. Ridicarea celor două noi centre

²⁷¹⁹ **Kienast 1996**, p. 329.

²⁷²⁰ *Aur. Victor, De Caes.* 33, 8; *Eutropius IX*, 9; **SHA, vita Gallieni** 4, 3; **SHA, Tyr. Trig.** 3, 2-3; cf. I. König, *op. cit.*, p. 43 sqq; J.F. Drinkwater, **The Gallic Empire: Separatism and Continuity in the North – western Provinces of the Roman Empire, AD 260-274**, Stuttgart, 1987, p. 19 sqq.

²⁷²¹ *Aur. Victor, De Caes.* 33, 2; *Eutropius IX*, 8; **SHA, Tyr. Trig.** 9; cf. J. Fitz, **Ingénuus et Régalien**, Bruxelles, 1966.

²⁷²² *Aur. Victor, De Caes.* 33, 2; *Eutropius IX*, 8; **SHA, Tyr. Trig.** 10; cf. R. Göbl, **Regalianus und Dryantilla**, Wien-Köln-Graz, 1970.

²⁷²³ **SHA, vita Gallieni** 1, 2; **SHA, Tyr. Trig.** 12; cf. E. Manni, *op. cit.*, p. 93 sq; **Kienast 1996**, p. 225.

²⁷²⁴ *Eutropius IX*, 11; **SHA, vita Gallieni** 1, 1; Zosimos 1, 39, 1-2; cf. I. Brownrigg, **Palmyra**, London, 1979; E. Equini Schneider, **Septimia Zenobia Sebaste**, Roma, 1992.

de putere nu a avut scopul de a fragmenta Imperiul, ci de a asigura o mai bună apărare față de atacurile barbare în zonele unde împăratul nu putea să o facă²⁷²⁵.

În comparație cu aceste secesiuni de durată, la Dunărea de Jos²⁷²⁶ avem de-a face cu două uzurpări de mai mică anvergură și durată – Ingenuus și Regalianus –, ambele sfârșind prin a fi relativ rapid anhilate. Ca urmare a vidului de autoritate apărut după dispariția lui Valerianus cel Tânăr și capturarea împăratului Valerianus I, în a doua jumătate a lunii iulie 260 armata dunăreană îl proclamă împărat pe Ingenuus²⁷²⁷. Replica lui Gallienus a fost promptă: corpul de cavalerie condus de Aureolus a nimicit trupele fidele lui Ingenuus la Mursa, lichidându-l și pe uzurpator²⁷²⁸. La scurt timp după capotarea lui Ingenuus se produce revolta noului comandant al armatei dunărene – Regalianus²⁷²⁹. După o victorie asupra sarmaților, uzurpatorul a fost învins de către Gallienus²⁷³⁰. Atacul suebo-sarmat îndreptat

²⁷²⁵ *Eutropius IX, 11, 1; cf. I. König, op. cit., p. 54; J.F. Drinkwater, op. cit., p. 28; L. De Blois, în ANRW II/34.4, 1998, p. 3396.*

²⁷²⁶ *Tulburările politice și militare de la finele deceniului 6 au afectat mai ales Pannoniile și Moesia Superior, după cum rezultă din faptul că majoritatea tezaurilor încheiate cu monede de la Valerianus provin din aceste provincii, cf. Fitz 1978, p. 312.*

²⁷²⁷ *A. Alföldi, op. cit., p. 363; Kienast 1996, p. 223.*

²⁷²⁸ *Eutropius IX, 8, 1; cf. A. Alföldi, op. cit., p. 364; Kienast 1996, p. 223.*

²⁷²⁹ *După SHA, Tyr. Trig. 10, 8 –Regalianus ar fi fost de origine dacică (Deceballi, ut fertur, adfinis).*

²⁷³⁰ *Mócsy 1974, p. 206; Benea, LegVIIILegIII, p. 72; Kienast 1996, p. 223 sq.*

împotriva Pannoniilor și a provinciei Noricum²⁷³¹, respins pe moment de Regalianus, a avut loc în toamna anului 260. Pentru a face față situației, Gallienus a dislocat în zonă vexilații din Germania și Britannia²⁷³²; în toamna anului 260 barbarii sunt respinși și provinciile pacificate.

Probabil că în aceste împrejurări o vexilație alcătuită din detașamente ale celor două legiuni dacice, condusă de Flavius Aper, *praepositus leg. V Mac(edonicae) et XIII Gem(inae) Galli(enarum)* este dislocată în Pannonia Superior, la Poetovio, unde e atestată prin 5 inscripții descoperite în *mithraeum*²⁷³³. Misiunea vexilației dacice de la Poetovio va fi fost blocarea drumului spre Italia, atât pentru Regalianus cât și pentru barbari²⁷³⁴. Epitelele *VI pia VI fidelis* pentru legiunea XIII Gemina și *VII pia VII fidelis* pentru legiunea V Macedonica ilustrează loialitatea legiunilor dacice față de Gallienus în luptele pentru putere desfășurate în spațiul panonic²⁷³⁵.

Pentru a face față situației catastrofale care a survenit după căderea lui Valerianus în captivitate, Gallienus a reorganizat defensiva Imperiului – bazată de acum înainte pe unități mobile de intervenție și pe concentrările de trupe din nodurile căilor de comunicație (Mediolanum, Sirmium,

²⁷³¹ **Fitz 1978**, p. 685 sqq.

²⁷³² **Mócsy 1974**, p. 206.

²⁷³³ **AE 1936**, 53-57 = **IDRE**, II, 266-270; cf. **Bărbulescu, LegVMac**, p. 31 sq; **Piso 2000**, p. 217.

²⁷³⁴ J. Fitz, **La Pannonie sous Gallien**, Bruxelles, 1976, p. 10 sq.

²⁷³⁵ **RIC**, V/ 1, p. 95, nr. 345, p. 395, nr. 347, p. 96, nr. 360; cf. E. Ritterling, în **RE XII**, 2 (1925), col. 1580; A. Alföldi, **op. cit.**, p. 100 sqq.

Poetovio etc.)²⁷³⁶. În noua conjunctură determinată de trecerea la apărarea în adâncime, Dacia – bastion înaintat al Imperiului în *Barbaricum*– și-a pierdut rolul strategic. În consecință, Gallienus a redus numărul trupelor staționate în Dacia la un minim necesar pentru a asigura menținerea principalei artere de comunicație a Provinciei cu Imperiul – drumul imperial²⁷³⁷ Diema – Tibiscum – Apulum – Potaissa – Porolissum. Așadar, în contextul reorganizării defensivei romane în zona dunăreană o parte a trupelor Daciei, după cum rezultă din datele epigrafice și numismatice, a fost retrasă²⁷³⁸ pe aliniamente în apropierea Dunării –la Mehadia, unde sub Gallienus se constată o concentrare de trupe²⁷³⁹ –, sau chiar în afara Provinciei – la Poetovio, care devine acum unul din punctele de concentrare ale corpurilor mobile de armată ale lui Gallienus. În stadiul actual al documentației se consideră că în cursul anului 260 în Dacia au rămas doar trupele staționate în castrele de pe drumul imperial²⁷⁴⁰. Demilitarizarea parțială a dus la demonetizarea Provinciei care a ajuns în pragul colapsului²⁷⁴¹.

Este posibil ca, spre finele domniei lui Gallienus legiunile din Dacia să nu-i mai fi fost

²⁷³⁶ L. De Blois, **op. cit.**, p. 31-32; **Luttwak 1976**, p. 131.

²⁷³⁷ J.C. Mann, în **ANRW II/1**, 1974, p. 521.

²⁷³⁸ D. Ruscu, **Provincia Dacia în istoriografia antică**, Diss., Cluj, 2001, p. 158-163.

²⁷³⁹ J. Fitz, **Ingénuus et Régalien**, Bruxelles, 1976, p. 40; D. Ruscu, **op. cit.**, p. 159 sq.

²⁷⁴⁰ P. Hügel, **Ultimele două decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius – Aurelian)**, Diss., Cluj, 1999, p. 292.

²⁷⁴¹ **Ibidem**, loc. cit.

fidele. În anul 269 ambele legiuni dacice apar pe aureii emiși de uzurpatorul Victorinus în Gallia²⁷⁴². Probabil, doar vexilații ale legiunilor dacice, trimise împotriva lui Postumus, au trecut de partea urmașului acestuia²⁷⁴³. Contingente din Dacia se aflau și în armata danubiană condusă, în calitate de *dux Illyrici*, de viitorul împărat Claudius II, iar starea de spirit a acelor *milites dacisciani* aflați departe de familiile lor era destul de încinsă²⁷⁴⁴. Așadar, efectivul armatei Daciei a fost substanțial diminuat prin trimiterea unor vexilații în Pannonia Superior și Gallia. Alte vexilații dacice staționau, încă de la mijlocul secolului III, în nordul Italiei, la Dertona și Ticinum²⁷⁴⁵.

Acesta este contextul în care sursele literare antice – Aurelius Victor, *De Caes.* 33, 3; Eutropius IX, 8, 2; Rufius Festus VIII, 2; și Iordanes, *Romana* 217 – menționează în termeni aproape identici *Dacia amissa* sub Gallienus²⁷⁴⁶. Respectiva *amissio* înseamnă o pierdere a controlului militar asupra Daciei²⁷⁴⁷, ceea ce are drept consecință lăsarea

²⁷⁴² M. Franco, **Legioni. Le monete delle legioni**, Mestre, 1999, p. 91.

²⁷⁴³ I. König, **op. cit.**, p. 129, 141 – presupune că ar fi vorba de vexilațiile legiunilor dacice, staționate în nordul Italiei din vremea lui Philippus; **Bărbulescu, LegVMac**, p. 32.

²⁷⁴⁴ **SHA, vita Claudii** 15, 2; 17, 3. Cf. D. Ruscu, în **ActaMN** 35/1, 1998, p. 252; **Petolescu 2000**, p. 297.

²⁷⁴⁵ **IDRE**, I, 138-140, 143, 144, 146, 164; cf. A. Alföldi, **op. cit.**, p. 327; **Piso 2000**, p. 216 sq; G. Menella, **Legionari del Donau a Dertona e Ticinum: una nuova testimonianza**, în Y. Le Bohec (éd.), **Les légions de Rome sous le Haut-Empire**, II, Lyon, 2000, p. 645-654.

²⁷⁴⁶ D. Ruscu, **L'abandon de la Dacie romaine dans les sources littéraires** (I), în **ActaMN** 35/1, 1998, p. 235-254; **Petolescu 2000**, p. 293 sqq.

Provinciei și a locuitorilor ei fără apărare²⁷⁴⁸. Izvoarele literare localizează corect începutul procesului de abandonare a Daciei sub Gallienus – împăratul care, lăsând Provincia „deoparte” și permanentizând o situație provizorie, a sacrificat-o²⁷⁴⁹.

Pierderea Daciei s-a produs nu în urma unei invazii a barbarilor, nici în urma vreunei uzurpări sau vreunei revolte militare, ci este urmarea directă a necesităților strategice care au dus sub Gallienus (după 260) la retragerea unei părți însemnate a trupelor pe alte amplasamente. Datele epigrafice și cele numismatice conturează aceeași imagine. După anul 260 nu mai cunoaștem vreo inscripție cert databilă în această perioadă. Prăbușirea circulației monetare, după 260, a condus la concluzia că Imperiul a pierdut controlul asupra Daciei și din punct de vedere financiar către finele domniei lui Gallienus²⁷⁵⁰.

În deceniile șase și șapte situația din Dacia devenise tot mai tulbure. Spre deosebire de provinciile occidentale (Gallia, Britannia) ori de cele două Pannonii, care sunt alimentate cu o mare masă monetară în perioada 260–275, Dacia suferă de o acută demonetizare, ilustrată de scăderea continuă a indexurilor circulației monetare de la Gallienus la Aurelianus²⁷⁵¹. Numărul tezaurelor monetare se diminuează corespunzător: în timpul

²⁷⁴⁷ H. Daicoviciu, **Gallieno e la Dacia**, în *Miscellanea in onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, p. 651-659.

²⁷⁴⁸ D. Ruscu, **Provincia Dacia...**, p. 163.

²⁷⁴⁹ P. Hügel, **op. cit.**, p. 292.

²⁷⁵⁰ C. Găzdac, în **ActaMN** 35/I, 1998, p. 231.

²⁷⁵¹ **Ibidem**, p. 230-231.

domniei comune alui Valerianus și Gallienus se încheie tezaurele de la Olteni (jud. Vâlcea) și Goleț (jud. Caraș-Severin); după 260 sunt ascunse două tezaure la Apulum și unul în împrejurimile Aiudului²⁷⁵². Cu alte cuvinte, după 260 se constată o degradare accentuată a economiei monetare în Dacia. La nivelul întregii Provincii este sesizabilă o stare de pauperitate generală și decădere a vieții economice. Restrângerea producției meșteșugărești denotă slăbirea puterii de absorție a pieții. Este de presupus că extinderea sărăciei a făcut traiul zilnic tot mai dificil. Această precaritate a resurselor financiare este evidentă și în mediul urban unde activitatea de construcție s-a restrâns considerabil, reducându-se practic la recompartimentarea unor spații existente, mai ieftin de încălzit decât cele mari; adăugarea unor anexe gospodărești și orientarea spre ocupațiile agricole sugerează penetrarea economiei naturale și în mediul urban.

Analiza infrastructurii sistemului defensiv arată că aceasta a fost întreținută constant și după mijlocul secolului al III-lea²⁷⁵³. Intervențiile constructive (reparații la zidurile de incintă și turnuri) se încadrează într-un program de rutină, vizând menținerea elementelor de fortificație în stare de funcționare; contextul arheologic nu oferă argumente probatorii pentru datarea exactă a acestor reparații²⁷⁵⁴, după cum nu există nici indicii care să susțină interpretarea potrivit căreia în

²⁷⁵² Viorica Suci, **Tezaure monetare din Dacia romană și postromană**, Diss., Cluj, 1999, p. 159-161.

²⁷⁵³ P. Hügel, **op. cit.**, p. 213 sqq.

²⁷⁵⁴ **Ibidem**, p. 233-234.

ultimele decenii de existență a Provinciei caestrele ar fi fost supuse unor asalturi quasi-permanente ale barbarilor²⁷⁵⁵, care ar fi provocat ample distrugerii, reparate în grabă. În acest context este de semnalat faptul că în unele caestre din Dacia Porolisensis – cel mai elocvent exemplu fiind cel de la Porolissum–Pomet²⁷⁵⁶ – sunt reutilizate ca material de construcție monumente mai vechi²⁷⁵⁷.

Datele arheologice și cele numismatice atestă funcționarea caestrelor situate pe drumul imperial: Drobeta, Mehadia, Tibiscum, Apulum, Potaissa și Porolissum²⁷⁵⁸. Pe această axă vitală a Daciei se va fi sprijinit defensivă Provinciei după anul 260. În celelalte caestre lipsește materialul arheologic databil în deceniul șapte²⁷⁵⁹.

În ceea ce privește starea de spirit a provincialilor în ultimele două decenii de existență a Provinciei, interpretările istoriografiei moderne sunt contradictorii. Unii istorici vorbesc despre starea de liniște și calm²⁷⁶⁰ care s-ar fi instalat în Dacia în intervalurile dintre invaziile barbare, în timp ce alții întrevăd existența unei psihoze colective²⁷⁶¹. Este rezonabil să presupunem că viața locuitorilor Daciei a pendulat în ultimii ani ai

²⁷⁵⁵ A. Alföldi, **op. cit.**, p. 325; **Mócsy 1974**, p. 205: „Dacia a fost continuu atacată începând cu Philippus.”

²⁷⁵⁶ N. Gudea, **Das Römergrenzkastell von Moigrad-Porolissum 1**, Zaláu, 1997, p. 39 sq.

²⁷⁵⁷ Doina Benea, în **IMDT**, p. 142-147.

²⁷⁵⁸ P. Hügel, **op. cit.**, p. 280.

²⁷⁵⁹ D. Protase, A. Zrinyi, **Castrul roman și așezarea civilă de la Brâncovenesti**, Tg. Mureș, 1994, p. 73; D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, **Castrul roman de la Ilișua**, Bistrița, 1997, p. 56.

²⁷⁶⁰ **Macrea 1969**, p. 444, 449.

²⁷⁶¹ **Opreanu 1998**, p. 92.

Provinciei –în funcție de evoluția conjuncturii politice și economice– între speranță și incertitudine²⁷⁶². Ciurma, care bântuia acum în Imperiu, va fi fost un alt motiv de anxietate în rândul provincialilor.

În legătură cu ipoteza așa-zisului „exod” al populației civile din Dacia²⁷⁶³ –care ar fi început în contextul invaziei carpilor din timpul lui Philippus sau chiar mai devreme, datorită stării de nesiguranță instaurată după Severi – este de remarcat faptul că nu există indicii care să sugereze o scădere demografică de proporții și, cu atât mai puțin, depopularea Provinciei cu mult înaintea retragerii aureliene²⁷⁶⁴.

Rezumând, Gallienus, în 260, a lăsat provizoriu Dacia „deoparte” –datorită pierderii importanței ei strategice–, transferând o parte a trupelor în zone de interes strategic, mai importante pentru Imperiu. Astfel, temporar, puterea centrală își pierde interesul pentru Dacia. Însă acest provizorat s-a permanentizat și Provincia va sucomba lent²⁷⁶⁵.

După cum s-a văzut, traseele invaziilor barbare au ocolit Dacia în perioada de după Philippus²⁷⁶⁶. Izvoarele literare nu menționează Dacia nici între obiectivele invaziilor confederației nord-pontice din perioada 267–269. Invazia goților

²⁷⁶² **Bărbulescu 1998**, p. 60.

²⁷⁶³ L. Balla, în **Oikumene** 1, 1976, p. 195; E. Tóth, în **Histoire de la Transylvanie**, Budapesta, 1992, p. 59.

²⁷⁶⁴ P. Hùgel, **op. cit.**, p. 287 sq.

²⁷⁶⁵ **Ibidem**, p. 296.

²⁷⁶⁶ B. Gerov, în **ANRW** II./6, 1977, p. 131-144.

din 267–268²⁷⁶⁷ se deosebește esențial de cele precedente: acum este vorba de o tentativă de imigrare în provinciile romane sud-dunărene²⁷⁶⁸. Barbarii au atacat dinspre Marea Neagră și au urcat pe Dunăre. În aceste împrejurări este posibil ca unele localități și castre din Dacia sudică –Drobeta, Slăveni, Bumbești– să fi suferit distrugerii²⁷⁶⁹. Este de presupus că în urma mării invazii gotice din 267–268 Imperiul a pierdut contactul cu Dacia, deoarece linia Dunării era infestată de barbari²⁷⁷⁰. Potrivit acestei interpretări, din punct de vedere militar, Dacia a fost pierdută (*amissa*) în 267–268; Imperiul nu renunțase încă oficial la Dacia, deși *de facto* ea era pierdută.

După debarcarea din Grecia²⁷⁷¹, barbarii se împart în două coloane: una va ataca Thessalonike, de unde se va retrage la vestea apropierei lui Gallienus și va fi apoi înfrântă de cavaleria illyră; cealaltă, îndreptându-se spre sud, va ataca Atena. Acest din urmă grup va ierna în Balcani și –decimat de ger și ciumă– va sfârși prin a fi nimicir de Claudius II în 269, anul în care se repetă a altă mare invazie –pe mare și pe uscat– a coaliției transdanubiene, așa cum aflăm din sursele literare²⁷⁷².

²⁷⁶⁷ **SHA, *vita Gallieni* 13, 6; cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 436-444; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei, II*, p. 257-258.**

²⁷⁶⁸ **B. Gerov, *op. cit.*, p. 142.**

²⁷⁶⁹ **Petolescu 2000**, p. 292 sq.

²⁷⁷⁰ **H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 659 și C.C. Petolescu, în *Thraco-Dacica* 5, 1984, p. 190 consideră că pierderea Daciei de către Gallienus este legată de marele atac gotic din 267-268.**

²⁷⁷¹ **H. Wolfram, *op. cit.*, p. 52-54.**

²⁷⁷² **Zosimos 1, 42.**

Între timp, pe când asedia Mediolanum –unde Aureolus²⁷⁷³, un uzurpator originar din Dacia, fusese proclamat împărat în august/septembrie 268– Gallienus cade victima unui complot militar, într-un moment în care Imperiul dădea semne de revigorare. La rândul său, Aureolus –înfrânt de generalul illyr M. Aurelius Claudius– este lichidat de proprii săi soldați în a doua jumătate a lunii septembrie 268.

Astfel, în fruntea Imperiului ajunge Claudius II (sept. 268 – sept. 270)²⁷⁷⁴ care – în urma strălucitei victorii asupra goșilor în 269, la Naissus, pe râul Margus – va fi primul împărat pe care Senatul l-a onorat cu titlul de *Gothicus Maximus*.

Este epoca dominată de așa-numiții împărați illyri²⁷⁷⁵ dintre care cei mai importanți sunt Claudius II, Aurelianus și Probus, care restabilesc ordinea în Imperiu anunțând redresarea pe care o va realiza Diocletianus. Antichitatea târzie era conștientă că acești bravi militari de obârșie illyrică au făcut ca Imperiul să supraviețuiască crizei²⁷⁷⁶.

Sub Claudius II Gothicus renaște spiritul illyr – acea „mare voință, care, pornind din părțile dunărene, luptă pentru binele întregului Imperiu”²⁷⁷⁷– fiind reluată seria de legende

²⁷⁷³ Zonaras XII, 25; cf. **Kienast 1996**, p. 228 sq.

²⁷⁷⁴ P. Damerau, **Der Kaiser Claudius II. Gothicus**, în *Klio* 33, 1934, p. 62 sqq; **Kienast 1996**, p. 231.

²⁷⁷⁵ R. Syme, **Danubian and Balkan Emperors**, în *Historia* 22, 1973, p. 310-316; L. Polverini, **Da Aureliano a Diocleziano**, în *ANRW* II/2, 1975, p. 1013-1035.

²⁷⁷⁶ Aurelius Victor, **De Caes.** 29, 26: „Patria lor era Illyricum și cu toate că prea puțin au avut de a face cu cultura, ca unii ce au dus viața aspră a plugarului și soldatului, s-au dovedit cei mai de folos statului”.

²⁷⁷⁷ A. Alföldi, **op. cit.**, p. 230.

monetare inițiată de Decius. În acest context, reapariția legendei *Dacia Felix*²⁷⁷⁸ pe emisiunile lui Claudius II atestă că oficial Dacia era încă parte a Imperiului. După cum sugerează firava redresare a indexurilor circulației monetare, Claudius II Gothicus pare să fi încercat readucerea Provinciei pe linia de plutire²⁷⁷⁹.

După moartea lui Claudius II Gothicus – răpus de ciumă, la Sirmium, în septembrie 270 – și după foarte scurta domnie a fratelui său, Quintillus²⁷⁸⁰, armata impune în fruntea Imperiului un alt general illyr, L. Domitius Aurelianus (sept. 270 – sept./oct. 275)²⁷⁸¹, comandantul corpului mobil de cavalerie. Remarcabil general, Aurelianus va reuși să restabilească ordinea în Imperiu.

Aurelianus a preluat un Imperiu confruntat cu grave probleme economice și politice. În Occident Gallia, Germania și Britannia se aflau sub autoritatea lui Tetricus²⁷⁸². În Orient Zenobia extinde „imperiul” Palmyrei spre vest până în Galatia și Pisidia, iar spre sud până în Arabia²⁷⁸³. Situația a devenit dramatică în 270 când Vaballathus –fiul Zenobieii– cucerește Egiptul și se proclamă *imperator*²⁷⁸⁴, secesiune ce însemna

²⁷⁷⁸ Carmen Maria Petolescu, în **LIMC**, III/1, p. 311, s.v. **Dacia**.

²⁷⁷⁹ P. Hügel, **op. cit.**, p. 292.

²⁷⁸⁰ A. Alföldi, **op. cit.**, p. 327.

²⁷⁸¹ L. Homo, **Essai sur le règne de l'empereur Aurélien**, Paris, 1904; E. Groag, în **RE** V, col. 1383 sqq, s.v. **L. Domitius Aurelianus**; Giovanna Sotgiu, **Aureliano**, în **ANRW** II/2, 1975, p. 1039-1061; E. Cizek, **L'empereur Aurélien et son temps**, Paris, 1994.

²⁷⁸² J.F. Drinkwater, p. 36, 39, 120.

²⁷⁸³ A. Alföldi, **op. cit.**, p. 203-206.

²⁷⁸⁴ B. Isaac, **The Limits of the Empire. The Roman Army in the East**, Oxford, 1990, p. 222; **Kienast 1996**, p. 240.

tăierea aprovizionării Romei cu grâne. Un corp expediționar condus de Probus este trimis în Africa pentru a readuce Egiptul sub controlul Romei²⁷⁸⁵.

Este probabil ca la începutul domniei Aurelianus nu se gândea încă să abandoneze Dacia; dimpotrivă, din emisiunile monetare cu legenda *Dacia Felix* din anul 270²⁷⁸⁶ rezultă intenția împăratului de a păstra Provincia.

După proclamarea sa la Sirmium, Aurelianus se îndreaptă spre Italia unde respinge un atac al iuthungilor și alamanilor²⁷⁸⁷. La scurt timp împăratul revine pe frontul dunărean pentru a-i respinge pe vandalii și sarmații iazygi care invadaseră Pannonia²⁷⁸⁸. După încheierea păcii²⁷⁸⁹, Aurelianus este nevoit să revină în Italia, invadată din nou de iuthungi. Numeroasele atacuri barbare ca se succed într-un interval de timp atât de scurt lasă impresia că situația de criză de sub Gallienus este pe cale de a se repeta²⁷⁹⁰. Înfrângându-i pe iuthungi, Aurelianus reușește să redreseze situația. În răstimpul unei scurte șederi la Roma, împăratul ia o serie de măsuri menite să restabilească situația în capitală²⁷⁹¹.

²⁷⁸⁵ **SHA, vita Probi** 9.

²⁷⁸⁶ A. Alföldi, **op.cit.**, p. 14, 327; **Macrea 1969**, p. 454; N. Lascu, în **Sargetia** 11-12, 1975, p. 233-236. *Legenda Dacia Felix nu mai apare pe emisiunile monetare ulterioare anului 270.*

²⁷⁸⁷ **SHA, vita Aureliani** 18, 2; Zosimos 1, 49; cf. L. Homo, **op. cit.**, p. 63 sq; R.T. Saunders, **Aurelian's Two Iuthungian Wars**, în **Historia** 41, 1992, p. 311-327 [non vidi]; **Kienast 1996**, p. 234.

²⁷⁸⁸ Zosimos 1, 48, 2.

²⁷⁸⁹ **SHA, vita Aureliani** 18, 2; cf. K. Tausend, **Bemerkungen zum Wandaleninfall des Jahres 271**, în **Historia** 48, 1999, 1, p. 119 sqq.

²⁷⁹⁰ **SHA, vita Aureliani** 21, 1.

²⁷⁹¹ **SHA, vita Aureliani** 21, 4; 21, 9.

După ce Roma și Italia sunt asigurate, Aurelianus începe pregătirea campaniei din Orient, menită să lichideze secesiunea lui Vaballathus și a Zenobie²⁷⁹². Pornind spre Orient împăratul urmează traseul de-a lungul Dunării, pentru a aduna corpul expediționar, în condițiile în care trupele dunărene erau singurele de care dispunea în acel moment. La Dunărea de Jos Aurelianus face față în 271 unui nou asalt al goșilor conduși de Cannabaudes²⁷⁹³ – care au atacat Moesia Inferior și Thracia – și carpile²⁷⁹⁴, pe care îi înfrânge decisiv asigurând astfel pacea pentru multă vreme în această zonă²⁷⁹⁵. În urma acestor victorii, Senatul îi conferă împăratului titlurile triumfale de *Gothicus Maximus* și *Carpicus Maximus*²⁷⁹⁶. Este posibil ca Aurelianus să fi purtat și lupte cu dacii liberi de vreme ce împăratul este numit *Dacicus Maximus*²⁷⁹⁷ în câteva inscripții din Gallia și Dalmatia.

După ce a restabilit liniștea la Dunărea de Jos, înainte de a porni spre Orient împotriva Palmyrei, Aurelianus inițiază în 271 o reorganizare a întregului sistem defensiv de la frontiera dunăreană²⁷⁹⁸. Atare reorganizare era menită, pe

²⁷⁹² A. Alföldi, **op. cit.**, p. 328; E. Equini Schneider, **Septimia Zenobia Sebaste**, Roma, 1992, p. 15 sqq.

²⁷⁹³ Eutropius IX, 13; Orosius, **Hist. adv. pag.** VII, 23, 4.

²⁷⁹⁴ **SHA, vita Aureliani** 30, 4. Carpicii sunt învinși în Dobrogea, cf. **CIL**, III, 12456 (Durostorum): [inter Ca]rsium et Sucid(avam).

²⁷⁹⁵ **SHA, vita Aureliani** 22, 2; Ammianus Marcellinus 31, 5, 17.

²⁷⁹⁶ E. Kettenhofen, **Zur Siegestitulatur Kaiser Aurelians**, în **Tyche** 1, 1986, p. 143; **Kienast 1996**, p. 234 sq.

²⁷⁹⁷ **ILS**, 971; cf. **Macrea 1969**, p. 454; **Kienast 1996**, p. 235.

²⁷⁹⁸ **Piso 2000**, p. 218.

de o parte, să consolideze limesul dunărean, iar pe de alta să-i asigure împăratului trupele disponibile ce urmau a fi angajate în expediția orientală²⁷⁹⁹. Această reorganizare a afectat direct și provincia Dacia.

Apoi Aurelianus se îndreaptă spre Orient unde armata dunăreană se acoperă de glorie cucerind Antiochia²⁸⁰⁰ în aprilie 272. În 272–273 „imperiul” Zenobiei este desființat și Palmyra distrusă, iar în 274 este desființat și „imperiul” gallic condus de Tetricus. În același an Aurelianus serbează la Roma reunificarea Imperiului, prilej cu care i se acordă titlurile de *Restitutor Orbis* și *Pacator Urbi*.

Datele despre situația Daciei²⁸⁰¹ sunt puține și confuze, ca însăși perioada despre care vorbim. Contextul general al domniei lui Aurelianus sugerează că abandonarea Daciei trebuie să fi avut înainte de campania împotriva Palmyrei, deci în 271, în împrejurările determinate de reorganizarea sistemului defensiv la Dunărea de Jos. Sursele literare ori cele numismatice – și cu atât mai puțin contextul arheologic – nu oferă argumente probatorii pentru datarea exactă a retragerii aureliene, însă este greu de crezut că împăratul a abandonat Provincia în a doua parte a domniei sale, după ce ordinea a fost restabilită în Imperiu.

²⁷⁹⁹ D. Ruscu, *L'abandon de la Dacie romaine dans les sources littéraires* (II), în *ActaMN* 37/1, 2000, p. 273 sq.

²⁸⁰⁰ Zosimos 1, 52, 3.

²⁸⁰¹ Doina Benea, *Dacia în timpul lui Aurelianus*, în *Banatica*, 13, 1995, p. 149-170.

Tradiția literară latină privitoare la abandonarea Daciei²⁸⁰² – Aurelius Victor (*De Caes.* 33, 3; Eutropius IX, 8, 2 și IX, 15, 1; Rufius Festus VIII, 2; *Historia Augusta, vita Aureliani* 39, 7; Orosius VII, 22, 7; Iordanes, *Romana* 217 – se întemeiază pe „Istoria imperială a lui Enmann” (*Enmannische Kaisergeschichte*)²⁸⁰³ care vorbește atât de pierderea Provinciei sub Gallienus cât și de retragerea aureliană. Ambele episoade sunt reale și reprezintă două etape ale aceluiași proces. Prin urmare, izvoarele literare vorbesc despre un proces etapizat. Momentul final este retragerea aureliană. Dintre epitomatori, Eutropius rămâne cel mai fidel sursei pe care o utilizează, fiind în consecință cel mai valoros izvor literar păstrat pentru istoria perioadei în discuție.

Abandonarea provinciei Dacia continuă să rămână un subiect controversat în istoriografia modernă²⁸⁰⁴. Cu privire la *modalitatea și momentul* abandonării Provinciei există o mare diversitate de opinii²⁸⁰⁵. O puternică influență în câmpul cercetării a exercitat opinia lui Th. Mommsen²⁸⁰⁶ care, în esență, susține că Dacia a fost abandonată sub Gallienus (prin 256/257 sau 260), dar că unele

²⁸⁰² Pentru cea mai recentă analiză, care aduce critica de text românească la nivelul anilor '90, cf. D. Ruscu, **L'abandon de la Dacie romaine dans les sources littéraires** (I.) în *ActaMN* 35/I, 1998, p. 235-254; și II., în *ActaMN* 37/I, 2000, p. 265-275.

²⁸⁰³ D. Ruscu, în *ActaMN* 35/I, 1998, p. 241-246.

²⁸⁰⁴ Pentru istoriografia problemei, a se vedea, mai recent, D. Protase, **Sfârșitul stăpânirii romane în Dacia**, în *IstRomânilor II*, p. 259-267.

²⁸⁰⁵ Uneori dezacordul dintre opiniile diferiților istorici n-a purces din rațiuni pur științifice.

²⁸⁰⁶ Th. Mommsen, **Istoria romană**, IV, București, 1991, p. 118.

zone din sudul Provinciei, mai ales din Oltenia și Banat, au fost menținute de Imperiu până la Aurelianus care a abandonat definitiv teritoriile romane nord –dunărene, înființând o nouă Dacie sud–dunăreană. A. Alföldi²⁸⁰⁷ considera că – în pofida șocurilor economice, politice și militare suferite de Provincie – prezența romană în Dacia (mai evidentă în centrele militar–urbane de pe principala arteră de comunicație și mai slabă în zonele periferice) poate fi sesizată în Dacia până la Aurelianus. C. Daicoviciu²⁸⁰⁸ ajungea la concluzia că pătrunderea masivă a barbarilor în sudul Moldovei și în Muntenia îl vor fi determinat pe Trebonianus Gallus să le cedeze aceste teritorii, împreună cu partea sud-estică a Transilvaniei –pierderea fiind atribuită ulterior de tradiția literară lui Gallienus; apoi, în 271, Aurelianus ar fi ordonat retragerea din Dacia. D. Tudor²⁸⁰⁹ considera că sub Gallienus a fost pierdută partea răsăriteană a Daciei sudice –„linia Oltului”, iar Aurelianus, după ce a restabilit „în bună parte” situația în Dacia, a ordonat retragerea. Pe baza argumentelor numismatice, M. Macrea²⁸¹⁰ ajungea la concluzia că abandonarea Provinciei a avut loc în anul 271. A. Bodor²⁸¹¹ a demontat argumentația numismatică a lui M. Macrea, încercând să demonstreze că retragerea a fost

²⁸⁰⁷ A. Alföldi, **A gót mozgalom és a Dacia feladása**, în *Egyetemes Philologiai Közlöny* (Budapest) 54, 1929-1930, p. 1-68.

²⁸⁰⁸ **Daicoviciu, TransAnt**, p. 183-185.

²⁸⁰⁹ D. Tudor, **Oltenia romană**³, București, 1968, p. 41; **Tudor 1978**, p. 37 sq.

²⁸¹⁰ M. Macrea, **Monetele și părăsirea Daciei**, în *AISC* 3, 1941, p. 271-305; **Macrea 1969**, p. 453.

²⁸¹¹ A. Bodor, **Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia**, în *Dacoromania* 1, 1973, p. 29-40.

organizată abia la finele domniei lui Aurelianus, în 274/275. Considerând că abandonarea Daciei trebuie plasată în intervalul 268–275, K. Horedt²⁸¹² observa că avem de-a face cu un proces început sub Gallienus (când a fost abandonat colțul sud-estic al Transilvaniei) și încheiat sub Aurelianus. Într-un studiu de referință, H. Daicoviciu²⁸¹³ ajungea la concluzia că episoadele Gallienus –care a pierdut autoritatea asupra Daciei în condițiile numeroaselor rebeliuni militare din ultimul deceniu de domnie – și Aurelianus reprezintă două etape ale aceluiași proces. C. C. Petolescu²⁸¹⁴ consideră că Dacia a fost pierdută definitiv *de facto* către finele domniei lui Gallienus, iar actul lui Aurelianus nu înseamnă decât o recunoaștere oficială a unui fapt împlinit. M. Bărbulescu²⁸¹⁵ observă că de la mijlocul secolului III în Dacia „situația politică pendulează între speranță și incertitudine, pe fondul unei crize generalizate a Imperiului”: Gallienus pierde controlul asupra Daciei (sau asupra unor părți ale Provinciei), iar Aurelianus „recuperează” mai întâi Provincia, pentru a organiza apoi o evacuare în condiții normale. D. Protase²⁸¹⁶ consideră că sub Gallienus s-a produs o repliere strategică (retragerea din unele teritorii din nordul și estul Daciei transilvane – bazinele Oltului, Târnavelor, Someșului Mare și Mureșului Superior),

²⁸¹² K. Horedt, *Die letzten Jahrzehnte der Provinz Dakien in Siebenbürgen*, în *Apulum* 16, 1978, p. 211-237.

²⁸¹³ H. Daicoviciu, *Gallieno e la Dacia*, în *Miscellanea in onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, p. 651-659.

²⁸¹⁴ C.C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995, p. 124-126; *Petolescu 2000*, p. 298-301.

²⁸¹⁵ *Bărbulescu 1998*, p. 60 sq.

²⁸¹⁶ D. Protase, în *IstRomânilor II*, p. 264.

în timp ce cea mai mare parte a Daciei intracarpatică – cu principalele centre militare, economice și civile –, ca și Banatul și Oltenia, au rămas în cadrul Imperiului până la Aurelianus. Într-o remarcabilă teză de doctorat, P. Hügel²⁸¹⁷ ajunge la concluzia că *amissa Daciae* s-a produs în 260 când în Provincie au rămas numai unitățile militare cantonate în castele de pe drumul imperial; provizoratul s-a permanentizat, Provincia a suferit lent și când Aurelianus a avut nevoie de ultimele trupe staționate în Dacia, a organizat –în 271– retragerea.

În stadiul actual al cercetării este evident că Dacia și-a pierdut importanța strategică în timpul lui Gallienus când, datorită faptului că apărarea ei devenise prea dificilă, autoritatea centrală și-a pierdut interesul pentru Provincia nord –dunăreană, „lăsată deoparte”. Retrăgând unele trupe din Dacia, Gallienus a lăsat cetățenii de acolo fără protecția pe care le-o putea da Imperiul²⁸¹⁸.

Tradiția literară afirmă că motivul abandonării Daciei este situația dificilă a provinciilor sud –dunărene²⁸¹⁹. În prima parte a domniei lui Aurelianus când contingente din armata dunăreană urmau să plece în campania orientală, iar „Illyricul

²⁸¹⁷ P. Hügel, **Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius – Aurelianus)**, Diss., Cluj, 1999, p. 292-296.

²⁸¹⁸ Așa se explică faptul că în tradiția literară latină –sensibilă la abandonările teritoriale și mai ales la soarta cetățenilor romani– blamul pentru pierderea teritorială a Daciei (scăparea ei de sub control) cade asupra lui Gallienus și nu asupra lui Aurelianus care ia o măsură benefică mutându-i pe cetățenii romani în sudul fluviului, adică în interiorul frontierelor Imperiului, cf. D. Ruscu, **Provincia Dacia în istoriografia antică**, Diss., Cluj, 2001, p. 173 sq.

²⁸¹⁹ Eutropius IX, 15; **SHA, vita Aureliani** 39, 7.

și Moesia erau în întregime devastate”, împăratul a pierdut speranța de a mai putea menține Dacia și a fost obligat să ia o decizie în privința Provinciei nord-dunărene. Soluția se impunea de la sine. Dacia traiană a fost sacrificată. Înainte de a porni în expediția orientală, probabil în anul 271 Aurelianus a retras armata și o parte a populației la sudul Dunării lăsând vechea Dacie traiană între Imperiu și barbari²⁸²⁰. Astfel împăratul realiza dintr-o dată două obiective: consolida apărarea provinciilor sud-dunărene pe un front mult scurtat²⁸²¹ și obținea o parte a contingentelor necesare în campania contra Palmyrei. În același timp, Aurelianus salva prestigiul Romei nu doar organizând o altă provincie numită Dacia la sudul Dunării, ci, mai ales, salvând cetățenii romani care au fost mutați în interiorul frontierelor Imperiului. Așadar, prin crearea provinciilor *Dacia Ripensis* și *Dacia Mediterranea* în sudul fluviului, împăratul Aurelianus –*Restitutor Patriae* – menține aparența intergrității Imperiului Roman.

Privind lucrurile global, la nivelul Imperiului, abandonarea Daciei nu este un eveniment legat de un reper cronologic precis, ci mai curând un proces care a fost determinat de schimbările survenite în strategia Imperiului într-o perioadă de tranziție. După cum s-a putut constata, procesul de abandonare a Daciei începe sub Gallienus și se încheie sub Aurelianus.

²⁸²⁰ **Opreanu 1998**, p. 143.

²⁸²¹ *En noua Dacie a lui Aurelian, legiunea XIII Gemina dislocată la Ratiaria (Arçar) și legiunea V Macedonica la Oescus (Ghighen) au închis una din breșele prin care barbarii pătrundeau frecvent în Moesii.*

În ceea ce privește proporțiile evacuării ordonate de Aurelianus acestea sunt greu de precizat. Nu știm cât de legați erau provincialii din Dacia de Provincia lor nord-dunăreană. După cum remarca P. Hügél, este de presupus că pentru ei principalul liant cu solul dacic va fi fost proprietatea²⁸²². Resorturile intime de natură spirituală sunt greu de descifrat. Evident, altfel se pune problema pentru populația autohtonă, însă nu știm cum vor fi percepuți dacii romanizați din Provincie autoritatea romană după mijlocul secolului al III-lea, când –securitatea economică și stabilitatea politică devenind tot mai precare²⁸²³–, situația economică și moralul provincialilor nu puteau fi prea bune²⁸²⁴. În aceste împrejurări, este firesc ca o parte a locuitorilor Daciei nord-dunărene să prefere protecția oferită de Imperiu rămânerii în afara frontierelor acestuia. Pe de altă parte, populația romanică nord-dunăreană este atestată arheologic pe teritoriul fostei Provincii în perioada postaureliană²⁸²⁵. Prin urmare, nu se poate vorbi despre un vid de populație pe teritoriul fostei Provincii după retragerea aureliană²⁸²⁶. De altfel, de vreme ce Aurelianus nu întemeiază noi colonii în noua Dacie, numărul cetățenilor aduși din Dacia nord-dunăreană nu va fi fost foarte mare²⁸²⁷.

²⁸²² P. Hügél, *op. cit.*, p. 281.

²⁸²³ *Ibidem*, p. 282.

²⁸²⁴ **Opreanu 1998**, p. 91.

²⁸²⁵ **Protase 2000**.

²⁸²⁶ De altfel, este evident faptul că evacuarea totală a unei provincii depășește posibilitățile statului roman.

²⁸²⁷ R. Vulpe, **Considérations historiques autor de l'évacuation de la Dacie**, în **Dacoromania** 1, 1973, p. 48; **Bărbulescu 1998**, p. 96.

În legătură teza potrivit căreia după retragerea administrației romane Imperiul ar fi „cedat” teritoriul fostei Provincii unor *foederati* barbari (goți sau carpi) pe baza principiului juridic de *derelictio*²⁸²⁸ este de remarcat că în Dacia post-aureliana vestigiile gotice sunt inexistente în a doua jumătate a secolului al III-lea²⁸²⁹. Din datele arheologice rezultă, pe de o parte, o continuitate a locuirii daco-romane (romanice)²⁸³⁰, iar pe de altă parte, după abandonarea Provinciei, primele grupuri de barbari care se stabilesc în fosta Dacie romană sunt nu goții, ci carpii²⁸³¹ și dacii liberi²⁸³² în Transilvania, iar în Banat sarmații-iazgyi²⁸³³.

Așadar, de vreme ce teritoriile nord-dunăre părăsite de Roma n-au fost imediat ocupate de alogeni și Provincia n-a fost cedată unor barbari *foederati*, se poate considera că principalele consecințe ale retragerii aureliene n-au fost de natură militară, ci de ordin politic, demografic și economico-social²⁸³⁴. După cum rezultă din datele arheologice și numismatice, actul retragerii aureliene nu marchează momentul final al vieții romane pe teritoriul fostei Provincii. De pe la

²⁸²⁸ E. Chrysos, *Von der Räumung Dakiens zur Entstehung der Gothia*, în *BonnerJb* 192, 1992, p. 175-194; contra Benea 1996, p. 19 sqq.

²⁸²⁹ Opreanu 1998, p. 91.

²⁸³⁰ Protase 2000.

²⁸³¹ Protase 1980, p. 226 sq; G. Marinescu, N. Mirițoiu, în *DaciaNS* 31, 1987, p. 107-118.

²⁸³² Horedt 1982; C. Opreanu, *Elemente ale culturii materiale dacice și daco-romane târzii (sec. III-IV p. Ch.)*, în *EphemNap* 3, 1993, p. 235-260; S. Dumitrașcu, *Dacia apuseană*, Oradea, 1993.

²⁸³³ Benea 1996.

²⁸³⁴ Bărbulescu 1998, p. 95 sq.

mijlocul secolului al III-lea și până la invazia hunică se conturează un orizont de civilizație care aparține unei epoci romane târzii²⁸³⁵. După retragerea aureliană – care pentru romanitatea nord-dunăreană a însemnat dezagregarea structurilor politico-statale romane imperiale –, o romanitate fără Imperiu²⁸³⁶ se perpetuează (prin populația romanică) pe teritoriul fostei Provincii. În pofida vicisitudinilor istorice din frământata epocă a migrațiilor, amprenta civilizației romane și a spiritualității latine („sigiliul Romei”, potrivit inspiratei formule a lui N. Iorga), adânc sădită în solul dacic în cursul celor 17 decenii de existență a Provinciei, s-a dovedit rezistentă și viabilă.

²⁸³⁵ M. Bărbulescu, în **Potaissa** 2, 1980, p. 170; C. Opreanu, în **EphemNap** 3, 1993, p. 235 sqq.

²⁸³⁶ **Bărbulescu 1998**, p. 96.

Lista ilustrațiilor

1. Harta Imperiului Roman în secolele II – III p. Chr.
 - 1.a. Harta provinciilor dunărene ale Imperiului Roman în secolele II – III p. Chr.
2. Harta provinciei Dacia (după M. Macrea)
 - 2.a. Elementele constitutive ale limesului și sistemului defensiv al Daciei (după N. Gudea)
 - 2.b. Populațiile barbare din vecinătatea Daciei (după C. Opreanu)
3. Evoluția organizării provinciale a Daciei romane.
4. Dacia romană în epoca lui Hadrian.
5. Dacia romană în epoca lui Septimius Severus.
6. Ulpia Traiana Sarmizegetusa.
7. Apulum.
8. Potaissa.
9. Napoca.
10. Porolissum.

11. Exploatarea metalifera romana din
„Cadrilaterul aurifer” al Transilvaniei (dupa
Wollmann 1996, pl. LXXXIII)
12. Cadrilaterul aurifer Muntilor Metaliferi.
Districtele miniere (dupa Wollmann 1996,
pl. LXXXIV)